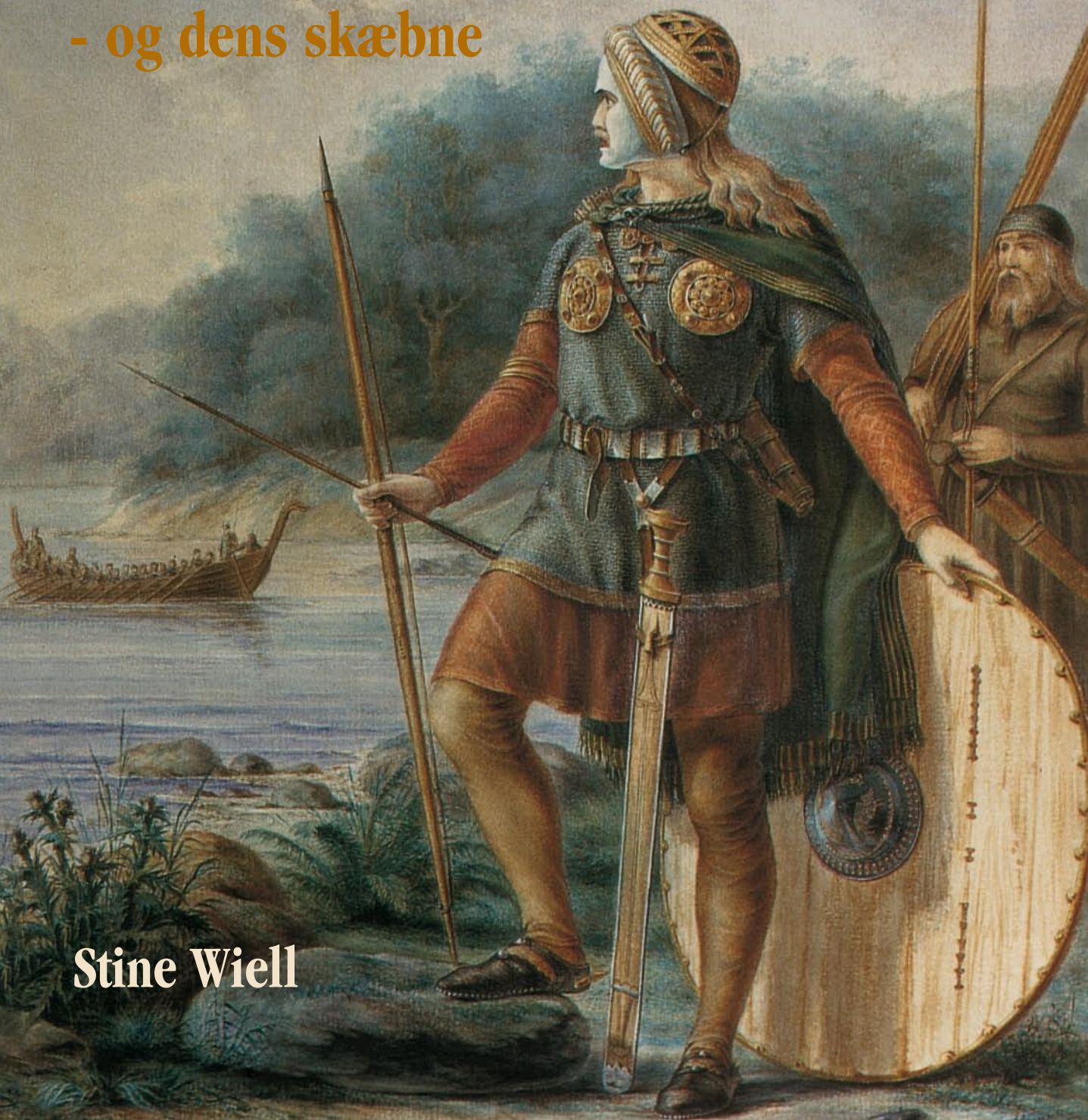

Flensborgsamlingen 1852-1864 - og dens skæbne

Stine Wiell

Flensborgsamlingen 1852-1864
og dens skæbne

Omslag, forside:

Rekonstruktion fra 1863 af sceneri fra 3. årh. e.kr.f. Billedet forener de to mosefund i Flensborgsamlingen til et hele. I forgrunden ses anføreren udstyret med smykker og våben, som dem, der er fundet i både Thorsbjerg og Nydam mose. Egebåden fra Nydam mose ses til venstre.

Den engelskfødte runolog George Stephens, der fagligt var optaget af runerne på Flensborgsamlingens oldsager, bestilte tegningen raderet og bragte den på en iøjnefaldende plads i første bind af sit runeværk: *The Old-northern Runic Monuments of Scandinavia and England I-II*. London and Kjøbenhavn 1867-86. Til privat brug bestilte Stephens hos J. Magnus Petersen en håndkoloreret radering, som i dag opbevares på godset Huseby i Sverige. Prof. G. Stephens Samlinger, Huseby, Sverige. Fotografi: Thomas Rosell, Vislanda, Sverige.

STINE WIELL

Flensborgsamlingen 1852-1864
og dens skæbne

Udgivet af
Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek
for Sydslesvig

Nr. 37
Flensborg 1997

Nedenstående takkes for støtte under arbejdet:

*Det unge Grænseværn.
Laurits og Augusta Dahls Mindelegat II.
Grænseforeningen.
Oberst H. Parkovs Mindefond.
Sønderjysk Skoleforening.
Gdr. Chr. Larsen og hustrus mindelegat.
Dronning Margrethe II's Arkæologiske Fond.
Statens Museumsnævn.
Brødrene Brovst's legat til støtte for Danskheden i Sydslesvig.
Jens Hvidbergs Sønderjyske Fond.
Den Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse.*

Redaktion: Lars N. Henningsen og Johann Runge

Stine Wiell:
Flensborgsamlingen 1852-1864 – og dens skæbne.

Udgivet af Studieafdelingen
ved Dansk Centralbibliotek
for Sydslesvig, Flensborg 1997.

Copyright: Studieafdelingen og forfatteren, 1997.

Sats og tryk: Winds Bogtrykkeri • Haderslev
Bogbind: J. P. Møller. Bogbinderi A/S, Haderslev.
Omslag: Helge Krempin.

Bogen er i kommission hos Padborg Boghandel
DK 6330 Padborg – og andre boghandlere.

ISBN 87-89178-27-0

Forord

Det er ikke uden grund, at den forhistoriske arkæologi er blevet Danmarks nationalfag nr. 1. Det skyldes bl.a. fagets grundlæggere og arvtagerne i den næste generation af danske arkæologer.

På ganske få år mellem 1852 og 1864 skabtes en oldsagssamling i Flensborg, hvis mage ikke før var set. Tabet af Slesvig efter det danske nederlag i krigen i 1864 betød, at Flensborgsamlingen forsvandt for altid for Danmark.

For udviklingen af dansk identitet betød landetabet, at bevidstheden om danske historiske og i særlig grad forhistoriske, arkæologiske værdier blev styrket kraftigt. Den omfattede også de tabte værdier i Flensborgsamlingen. I 1868 kom samlingen til Kiel, og dér kunne den bruges til cementering af den dengang modsatrettede identitet, den tyske.

Mindet om den usædvanlige Flensborgsamling levede længe i Danmark, men forsøgene på at genvinde den både efter 1. og efter 2. Verdenskrig var forgæves.

Gennem et stipendium på Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig fik jeg i to år mulighed for at fordybe mig i baggrunden for Flensborgsamlingens historie. Havde det stået til Studieafdelingen, var dette stipendium blevet forlænget, men andre pligter kaldte. Studieafdelingen og Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig – Danmarks bedste folkebibliotek – takkes for megen støtte og opbakning i de år, som siden er gået med udforskning og udarbejdelse af manuskript.

Mange andre institutioner og personer burde takkes her, men listen er for omfattende og de vil blive takket på anden måde. Men to personer må fremhæves. Den ene er fhv. generalsekretær Karl Kring. Han takkes for oversættelsen af mange gamle tysksprogede arkivalier. Den anden er forskningsbibliotekar Jørn Street-Jensen, Statsbiblioteket i Aarhus. Han takkes for sin kontinuerlige hjælp – OG for sit altid veloplagte faglige modspil.

Uden hans moralske støtte var bogen ikke blevet til.

Bogen tilegnes min lille familie, der i årevis har været overbærende over for min altopslugende fritidsinteresse: Flensborgsamlingen – og dens skæbne.

Stine Wiell
Aabenraa, januar 1997.

Indhold

Introduktion	11
Et glemt emne?	11
Museernes historie	12
Flensborgsamlingens indhold	13
Kan Flensborgsamlingens indhold identificeres?	14
Flensborgsamlingens betydning	15
Antikvariske forhold i hertugdømmerne 1809-1848	17
Oldsagskommissionen og de første fredninger	17
Museet i Kiel.....	19
Danevirke beskrives og opmåles.....	23
Samlere, oldsagshandlere og en antikvarisk rejse	24
Den Jaspersenske Oldsagssamling	27
Jaspersensamlingens fremtid	29
Oldsagskommissionens afgørelse.....	32
Thomsen og hans arvtagere 1816-1852	35
»Tredelingen«.....	35
Thomsens arkæologiske udstillinger	37
Thomsens lærlinge.....	39
Opgør med Thomsen	42
Conrad Engelhardt	45
At kaste ild i en krudttønde	45
Læreår	46
Skriver og regnskabsfører	48
Lærer i Flensborg	49
Engelhardts etablering i byen	52
Oldsagssamlingen ordnes og opstilles	54
Navneforandring og hjælp fra København	57
Lærer og museumsbestyrer	62
På arkæologisk udgravning i 1853	62

Samlingen flytter og en rejse planlægges	63
Studietur til England og Skotland i 1854	65
Kongebesøg og samarbejde med Lorenz Frölich	67
Samlingen vokser	69
Møntfund og danefæ	71
Middelalderfund og de første fund fra Sønderbrarup	72
Skole eller Karriere?	75
Fortsat vækst i 1857	76
Kampen om mosen og Engelhardts første artikel...	79
Forholdet til Kielersamlingen	79
Udgravninger i Sønderbrarup mose i 1858	80
Ejere, forpagtere og faglige besøg	83
Ville Kielerne købe?	85
Ville Worsaae?	86
Trusler og to befalinger	89
Løsning på Mosesagen	92
Vinterens arbejde og Samlingen skifter navn	93
Artiklen om Sønderbrarupfundene 1859	95
Samlingerne tager form – og endnu en mose	98
Køb af oldsager	98
Flere gaver og fund fra vejbyggerier	100
Møntsamlingen og middelaldersamlingen	103
Udgravninger i Nydam mose i sommeren 1859	105
Tanker om fundene	108
Tilbage i Nydam mose den 14. oktober 1859	109
Vinteren 1859	112
Hærværk på drænrørerne i Sønderbrarup mose	113
Flensborgsamlingen finder sin plads	114
Kongen griber ind i lokalesagen	114
Nyerhvervelser i 1860	118
På jagt efter urørte høje	120
Tilbage i Sønderbrarup i 1860	122
Fundene konserveres, udstilles og tegnes	126
Økonomi- og regnskabsforhold	127
Udstillingsopbygning	128
Den kongelige Samling af nordiske Oldsager	130
Sygdom og frygt	130

Erhvervelser i 1861 og 1862 – stenalderen og bronzealderen	133
Tre gravhøje undersøges	135
Studiebesøg i Samlingerne	141
Endnu en artikel, flere gravhøje og tilbage i Nydam mose	143
Regnskabet med bønderne i Sønderbrarup	146
Kronen på værket? – 1863	150
Thorsbjergpublikationen	150
Interessen for oldtiden i Flensborg	152
Bevillingerne forhøjes	153
Udstillingsindretningen genoptages	154
Nyopstillinger påbegyndes	157
Udgravningen i Nydam mose i sommeren 1863	159
En hektisk sensommer og et travlt efterår i 1863	162
Flensborgsamlingens indhold	166
Engelhardts indsamling	166
Fordeling på perioder	168
Indkomstmåder og virkeområde	169
Hvem var giverne?	170
By og land	171
Flensborgsamlingens særkende	172
»1864« – og det sidste ord i 1866	175
En bevæget tid	175
Vinteren 1863/64	177
Mellem Flensborg og København	178
Fjenden graver i Nydam mose	180
Kamp med pennen	183
Antikvarmødet i Constanz og freden i Wien	185
Fire bøger i 1865 og 1866	187
Dansk mørklægning og preussisk opklaring 1865-1868	191
Løskøb fra fredstraktaten?	191
Ubehagelige spørgsmål og svar	193
Efterforskning i hertugdømmerne og i København	196
En spion på sporet	199
Danske undersøgelser – uden resultat	201

En utroværdig stikker	202
Skjulestedet røbes	204
Skatten udleveres 1868	206
Flensborgsamlingens endeligt og Engelhardts død	209
Kludder med antallet af kasser og deres indhold	209
Hvem var stikkeren og hvad fik han?	211
Nationale oldsager	213
Flensborg eller Kiel?	215
Flensborgsamlingen indlemmes i Kielersamlingen 1874 ..	217
Egebåden i Flensborg indtil 1877	219
Engelhardts karriere 1867-1881	221
Epilog – efter 1. og 2. Verdenskrig	225
Det danske memorandum og aftalernes i Versailles	225
Dansk-tyske forhandlinger 1921/22	226
Alteret fra Hytten kirke	231
Brændes eller udleveres til tyskerne?	232
Evakuering under 2. Verdenskrig	234
Danmark fordrer Nydamfundet.....	236
Konklusioner	239
Favorisering af Flensborgsamlingen.....	239
To generationers danske arkæologer.....	241
Germanske contra nordiske oldsager.....	245
Strid om kulturværdierne	246
Tendenser i det 19. og 20. århundrede.....	248
Forskning i jernalderens mosefund.....	249
Slutning.....	252
Noter og henvisninger	253
Kilder til Flensborgsamlingens historie	293
Utrykte kilder	302
Trykte kilder og litteratur	309
Conrad Engelhardts bibliografi	323
Zusammenfassung	326
Personregister	336
Sted- og sagregister	341

Introduktion

Et glemt emne?

Det hører i Danmark til en af den forhistoriske arkæologis mærkværdigste historier, hvordan det kunne lade sig gøre for Flensborgsamlingens grundlægger og første bestyrer Conrad Engelhardt en tid at skjule en samling oldsager, der i hans samtid var anerkendt og agtet i vide internationale fagkredse. Så betydningsfuld var »Den kongelige Samling af Nordiske Oldsager« i Flensborg, at den efter det danske nederlag i krigen med Preussen og Østrig i 1864 blev krævet udleveret. Samlingen blev omtalt i fredstraktatens artikel XIV, underskrevet i Wien den 30. oktober 1864.

Mosefundene fra ældre jernalder, som Conrad Engelhardt udgravede i Sønderbrarup mose i Angel og i Nydam mose på Sundeved, blev berømte allerede i samtiden. De slesvigske mosefund er stadig vigtige arkæologiske forskningsobjekter og attraktive museumsgenstande. I vore dage er danske og tyske arkæologer fælles om udforskningen af mosefundene, der i dag er udstillet på Gottorp Slot i Slesvig by. Kernen i Gottorpmuseets arkæologiske samlinger er foruden dele af Flensborgsamlingen også den tidligere danske oldsagssamling i Kiel. Begge samlinger var engang de fremmeste i Danmark uden for helstatens hovedstad København.

Flensborgsamlingen er for de fleste arkæologer i dag »de berømte mosefund«,¹ Blandt museumsfolk er samlingens brede indhold og betydning i tiden mellem de to slesvigske krige knap så kendt. Det er derfor ikke sært, at ingen før har beskæftiget sig udførligt med emnet »Flensborgsamlingen som museum«. Emnet spænder over to forskellige fagtraditioner, arkæologi og historie, der har hver sine forskningstraditioner. For arkæologiens vedkommende har både Nord- og Sydslesvig dog udfordret mange arkæologer, hvad enten de har haft et dansk eller et tysk ståsted.

Hedeby og det komplicerede voldkompleks Danevirke ligger i Sydslesvig. De har begge været dominerende forskningsobjekter; udfordringerne har været store, og resultaterne er berigende for både danske og tyske arkæologer. Det er påfaldende, at man i årevis har kunnet arbejde fagligt sammen. Længe før det i midten af 1990'erne blev en selvfølge at virke for det grænseoverskridende arbejde, blev samarbejdet praktiseret både med hensyn til forskning, udgravning og arkivalske udvekslinger på det regionale område i det gamle danske hertugdømme Slesvig.

Både arkæologiens og historievidenskabens arbejdsmetoder er taget i anvendelse i den følgende fremstilling. De to måder at søge at afdække en historie på er ikke så forskellige endda. Kildernes art er forskellige, men indsamlingen lige kompliceret. Om man graver i oldtidshøje eller fordyber sig i arkiver kan være et spørgsmål om vaner, temperament og muligheder. Mens historikerens kilder især er skriftlige, er arkæologens foretrukne kilder tingene i jorden og måden, hvorpå de findes. Det er hensigten ved hjælp af begge fags forskningsmetoder at søge at placere Flensborgsamlingen i en museal tradition, der er denne samling værdig, og give den en plads i det historiske forløb.

Museernes historie

Flensborgsamlingen eksisterede i mindre end 20 år, hvoraf de første 12 år var mellem de to slesvigske krige, d.v.s. fra 1851 til 1863. Da var Flensborg hertugdømmernes næststørste by og én af den dansk-tyske helstats største byer. Kun Altona og København var større. I økonomisk henseende hørte hertugdømmerne til det danske monarkis rigeste og driftigste områder. Flensborg lå mere centralt i det danske monarki, end byen kom til at gøre det efter 1864 i det nye Preussen/Tyskland.

Museumshistorie har i de senere år fået fornyet interesse ved udforskningen af museumsmanden og arkæologen Christian Jürgensen Thomsen og hans betydning.² I 2007 kan Nationalmuseet fejre sin 200-års fødselsdag som et af de ældste nationale museer i verden, takket være Thomsens banebrydende arbejder. Han var den, som efter Danmarks riges grundlov i 1849 havde det praktiske ansvar for overføringen af de tidligere enevoldskongers museumsskatte til offentligt eje. Han gjorde det muligt, at forhistorien senere blev hvermandseje i de museer, han skabte.

Sammen med sine medarbejdere og arvtagere, den næste generation, gjorde han arkæologien til en videnskabelig disciplin.

Til næste generation af museumsfolk og arkæologer hørte Conrad Engelhardt. Han var i sin tidlige ungdom med i kredsen af de unge mænd, som Thomsen knyttede til sig og søgte at forme som museumsfolk. Engelhardt brød imidlertid ud af kredsen og blev lærer. Alligevel fik netop han en enestående chance for at skabe »sit eget« museum – og han gjorde det i Thomsens tradition. Endvidere formåede Engelhardt som arkæolog – på deltid – at skabe en samling med nogle for videnskaben meget attraktive arkæologiske fund. Efter Flensborgtiden fik Engelhardt endnu 16 virksomme arbejdsår i København, hvor han befæstede og videreudviklede sin position som arkæolog.

Hans forsøg på at skjule Flensborgsamlingen i 1864 kom tilsyneladende ikke til at påvirke hans senere karriere og spørgsmålet er derfor, om han var alene om at forbyrde sig mod den internationale fredstraktat i 1864?

Flensborgsamlingens indhold

Det registreringssystem, man i dag anvender på danske museer, blev indført af Thomsen i 1800-årene. Det var ham, som først forstod betydningen af at nummerere, protokollere og beskrive i protokoller og fortegnelser. Han skabte derved en tradition for omhu og akkuratess og gav den videre til sine arvtagere.

Anden generation systemiserede dokumentationen yderligere. De lavede, når de var på arkæologisk udgravning skitser, førte nummerlister og sammenfattede til sidst det hele til dét, den moderne arkæologi kalder udgravningsrapporten. En sådan indeholder bl.a. nummerlister, genstandslistes, anlægsbeskrivelser og mange andre iagttagelser, deriblandt en grov aldersbestemmelse af fundene og en objekt- eller anlægsfortolkning. Fælles for arven fra Thomsen var, at mændene i anden generation altid søgte at give deres resultater udtryk i udstillinger.

Der kan stadig arbejdes arkæologisk med Flensborgsamlingens indhold. Protokollerne, som blev »fundet« i dette århundrede, er en fremragende kilde for både arkæologer og historikere. Derfor er det muligt at få svar på spørgsmålet om, hvor meget i Flensborgsamlingen, der stammede fra henholdsvis stenalder, bronzealder eller jernalder, og hvilke fundgrupper og anlægstyper, det

dengang drejede sig om. Der kan udskilles en særlig møntsamling, og samlingerne for nyere tid kan måles på tilsvarende måde, kvantitativt og kvalitativt. Det er i dag endog muligt at finde ud af, hvad Engelhardt især samlede på hvornår, og lidt om, hvorfor. For at få svar på disse spørgsmål er protokollerne i det her fremlagte arbejde blevet elektronisk bearbejdet og databasen udgør den kvantitative del af den samlede analyse.³

Foruden protokollerne findes der et katalog over en stor privat oldsagssamling fra justitsråd Claus Jaspersen, som den danske stat erhvervede i 1851. Derved skabtes det første grundlag for Engelhardts arbejde og for Flensborgsamlingen. Jaspersens privatsamling udgør de første 2000 numre i Flensborgsamlingen og blev aldrig omregistreret af Engelhardt. Engelhardts protokoller begynder med nr. 2000. Der er ingen tvivl om, at den Jaspersenske samling indtog en betydningsfuld plads i Flensborgsamlingen og i de første år af samlingens levetid fremtrådte selvstændigt i udstillingslokalerne.⁴

Kan Flensborgsamlingens indhold identificeres?

Selvom omhyggelige tegninger og beskrivelser i Engelhardts protokoller findes, er det ikke altid så let i dag at identificere en bestemt museumsgenstand ved et nummer i protokollen. På det nuværende bymuseum i Flensborg opdagede jeg ved en tilfældighed et senmiddelalderligt alter fra Hytten kirke, som set forfra ganske nøje svarede til en beskrivelse af et tilsvarende alter i Flensborgsamlingens protokoller. Men det havde et ganske andet museumsnummer. Alligevel viste det sig gennem de fortsatte studier, at alteret faktisk stammede fra Flensborgsamlingen, selvom det af bymuseets registrering fremgik, at alteret var kommet fra København i 1920'erne, men ikke hvordan og hvorfor. I andre tilfælde er Engelhardts protokolnumre endnu bevaret på selve genstanden, og hans håndskrift kan i nogle tilfælde genkendes gennem montrernes glas på museerne.

Oldsagssamlingerne på Gottorpmuseet rummer i dag de fleste af oldsagerne fra Flensborgsamlingen. Med Engelhardts protokoller i hånden ville man i princippet kunne foretage en nøjagtig identifikation og sammenligning mellem oldsagerne og protokollerne. Systematisk at søge at identificere de omkring 10.000 genstande fra Flensborgsamlingen blandt Gottorpmuseets

hundredetusindvis af museumsgenstande ville ikke være umuligt. Men arbejdsindsatsen ved en optælling efter en akkurat identifikation står ikke mål med udbyttet – et præcist tal. Resultatet besvarer heller ikke de spørgsmål, som denne undersøgelse har haft til formål at besvare.

I stedet er valgt en selektiv metode, hvorefter udvælgelsen er sket ud fra viden om Flensborgsamlingen, som den fremtræder i Engelhardts protokoller. Nogle af Flensborgsamlingens flotte udstillingsstykker er stadig attraktive udstillingsstykker og derfor lette at identificere. Under arbejdsprocessen med en finere alders- og typebestemmelse efter nutidige normer er der også søgt genveje til identifikation af Flensborgsamlingens oldsager ved hjælp af den arkæologiske faglitteratur.

Flensborgsamlingens betydning

Til belysning af, hvorfor museet forsvandt og aldrig blev genoprettet knytter sig spørgsmålet, hvilken rolle det spillede i sin samtid. Om Flensborgsamlingen havde – eller fik – værdi som symbol på danskhed er værd at undersøge.

Her indtager Engelhardts større arkæologiske udgravninger en særlig plads. Og i denne sammenhæng er der især lagt vægt på de samtidige skriftlige kilder. Konstante bryderier omkring undersøgelseerne i og omkring Thorsbjerg mose førte til chikanerier, forbud og nyvurderinger – og vel også til megen ødelagt nattesøvn for alle involverede. Måske kan al balladen forklares som et lokalt udtryk for oprør mod den danske statsmagt og dens forsøg på at tvinge bønderne til at makke ret? I Angel var tysk sprog i løbet af første halvdel af det 19. århundrede og især i 1840erne trængt frem og spørgsmålet er derfor, om der måske dermed også fulgte en mindre loyalitet overfor den danske helstat.

Hvis Flensborgsamlingen i samtiden i det store og hele blev opfattet som et statsligt tiltag til fremme for danskheden, kan der måske heri ligge en årsag til dens vækst i den dengang overvejende dansksindede by Flensborg, og at den omvendt ikke overlevede, da landsdelen skiftede nationalitet efter 1864.

Den forhistoriske arkæologi kender tilsyneladende ingen nationalitetsgrænser. Arkæologer arbejder som mange andre videnskabsmænd på tværs af landegrænser. En dysse er et gravsted fra en bestemt periode af yngre stenalder uanset om den ligger på

Djursland eller i Sydslesvig. Men Flensborgsamlingen blev et stridens emne mellem dansk og tysk og dens omtumlede skæbne vil derfor blive belyst. Senere tiders anvendelse af fortiden gjorde nemlig efter 1864 oldtiden til en brik i et spil om nationale værdier og hovedlinierne følges frem til tiden efter 2. Verdenskrig. Jeg vil således skitsere de danske og tyske standpunkter i striden om Flensborgsamlingen især efter de to verdenskrige.

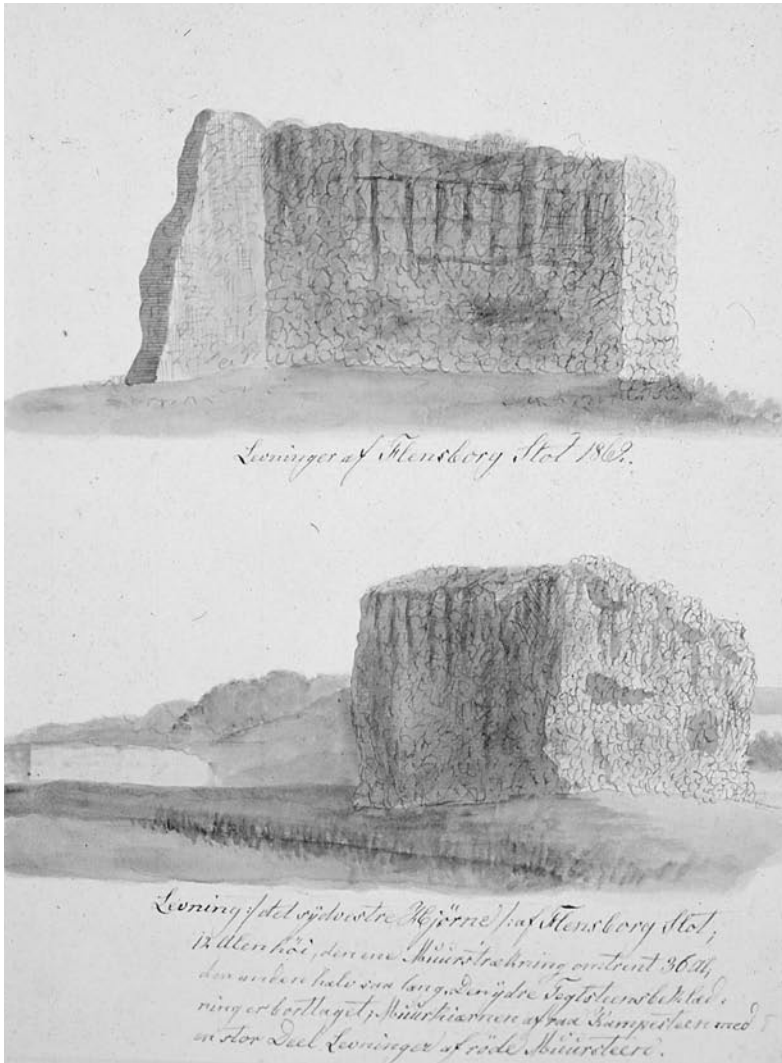
Antikvariske forhold i hertugdømmerne 1809-1848

Oldsagskommissionen og de første fredninger

»Den kongelige Commission til Oldsagers Opbevaring« blev oprettet i 1807 og havde i sit kommissorium i hovedtrækkene fået tre opgaver: 1. at søge at bevare »de hist og her i landet adspredte monumenter og mærkværdige steder«, 2. at drage omsorg for at mindre oldsager blev samlet og ordnet i et offentligt museum, og endelig 3. at udarbejde beskrivelser og bekendtgørelser for begge slags oldtidsminder.¹ De første fredninger, de såkaldte kancelifredninger, omfattede også mindesmærker i hertugdømmerne Slesvig og Holsten. De beroede på udsendte spørgeskemaer fra Oldsagskommissionen. Man ønskede oplysning om alle slags monumenter m.v. som kæmpegrave (d.v.s. gravhøje), hedenske altre (d.v.s. dysser og jættestuer), tingsteder, bautasten, runesten, billeder (ældre end reformationen), levninger fra den katolske kult (som f. eks. kirkeinventar), voldsteder m.m. samt oldsagsfund og mindre samlinger af oldsager m.v.

Svarene dannede grundlag for fredningslister, udfærdiget 1809-1811 og offentliggjort i 1812 i første bind af kommissionens tidsskrift »Antikvariske Annaler«. Sagerne var for kongerigets vedkommende forinden blevet behandlet administrativt i det danske kancelli. Herfra blev det pålagt amtmændene at forsøge at overtale ejerne til at skåne og bevare fortidsminderne. I kongeriget blev der foretaget fredninger af 208 fortidsminder fordelt på 135 lokaliteter. Omtrent 75% var naturligt nok stenalderens storstensgrave, dysser og jættestuer.²

I Slesvig blev der fredet 18 lokaliteter og i Holsten syv. Beskyttelsen blev iværksat i hertugdømmerne ved allerhøjeste resolution af 5. februar 1811. I Holsten var det fem storstensgrave fra stenalderen og to andre jordhøje. I Slesvig var det 12 dysser, to jættestuer og fire høje. Duborg Slotsruin ved Flensborg blev ikke

Ruinerne af en af de engang største kongeboliger i det danske rige, Duborg Slot omkring 1830. Akvarel af J.G. Burman-Becker. Det kongelige Bibliotek.

fredet. Men den blev nævnt i fredningslisten på en særlig måde, der fremhævede dens vigtighed. Så betydningsfuld var den, at den forinden skulle undersøges og konserveres, selvom slottet blot var en ruin.³ Den blev hverken undersøgt eller restaureret. Den blev heller ikke fredet. I dag er kun tegninger og fotografier af de sidste rester af den gamle kongeborg tilbage. Danevirkes volde, rigets – i fysisk omfang – allerstørste fortidsminde, blev heller ikke fredet. Allerede i 1708 havde det været nødvendigt at beskytte voldene mod nedbrydning gennem stentagning. Meget

var allerede statens ejendom, fordi området var forsvars- eller befæstningsanlæg. Andre dele, som var i privateje, blev ved statsligt opkøb sikret i Christian VIIIs regeringstid i 1840.⁴

Eftertiden har givet de første kancellifredninger et dårligt ry. Det skyldes især J. J. A. Worsaaes påpegning af, at der ikke blev ført tilsyn med, at fredningerne blev overholdt. Behovet for at foretage antikvariske rejser var tidligt blevet formuleret af en af Oldsagskommissionens medlemmer, nemlig historikeren og bibliotekaren E. C. Werlauff (1781-1871), som indtrådte i kommissionen i 1810. Men ønsket blev først imødekommet, da »Inspektionen over de Antikvariske Mindesmærker i Danmark« blev oprettet sidst på året 1847 på foranledning af J. J. A. Worsaae.

Regeringen påbød, at mindesmærkerne på de kongelige domænegodser og i statsskovene skulle fredes i fremtiden, og – i tilfælde af salg – ved tydelige angivelser indskrives i skøderne. Samtidig opfordrede Oldsagskommissionen gennem Danske Cancelli bestyrelserne for offentlige stiftelser og besiddere af len og stamhuse til at træffe samme foranstaltninger ved fæste eller salg.

J. J. A. Worsaae blev i 1847 medlem af Oldsagskommissionen og ansat som inspektionens første lønnede medarbejder. Worsaaes instruks omfattede også hertugdømmerne. Den nye konge, Frederik VII, underskrev hans instruks den 20. marts 1848. Da Oldsagskommissionen kort efter blev opløst, fik Worsaae en endnu friere stilling. Han var nu blevet fuldkommen uafhængig af andre faglige foresatte og kolleger. Han foretog regelmæssigt antikvariske rejser og var ledsaget af akademiuddannede kunstnere, som tegnede og opmålte fortidsminderne. Han berejste Slesvig første gang i 1855, hvor han bl.a. så oldtidsminder og middelalderlige kirker. Arkitekturmaleren Heinrich Hansen ledsagede ham og sørgede for den tegningsmæssige dokumentation. Hansens tegninger indgik i Antikvarisk-Topografiske Arkiv, der var sideordnet med Museet for de Nordiske Oldsager (i det følgende kaldet Oldnordisk Museum), der var den tidligere Oldsagskommissions samling. Worsaae berejste hverken Holsten eller Lauenborg.

Museet i Kiel

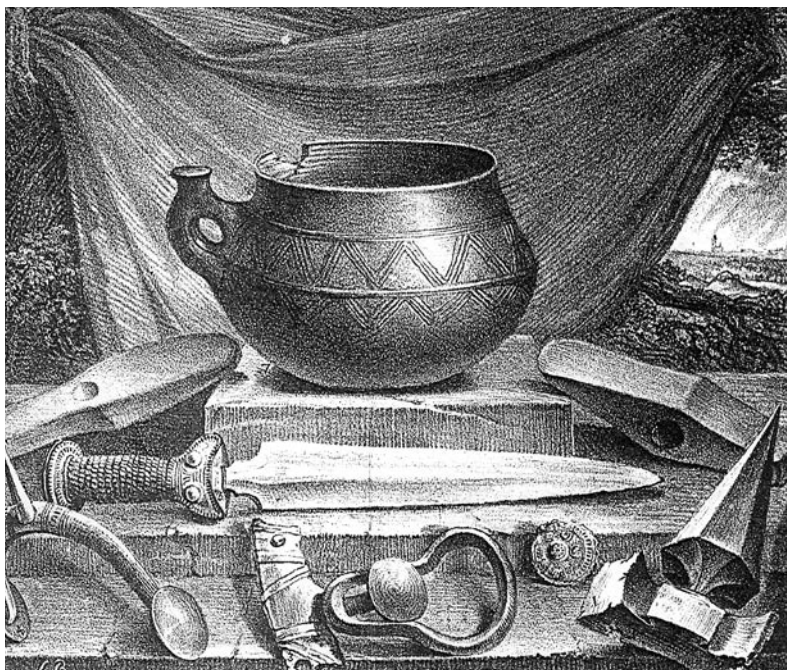
Oldsagskommissionens anden opgave, at drage omsorg for at mindre oldsager blev samlet og ordnet, blev i særlig grad fremmet efter 1816, da man ansatte købmanden Christian Jürgensen

Thomsen (1788-1865) som sekretær. Hertugdømmernes specielle tilhørsforhold til det danske rige havde betydet, at man her allerede i 1818 havde ønsket en egen slesvig-holstensk antikvarisk kommission efter københavnsk forbillede.⁵ Men ønsket blev ikke imødekommet. Først i begyndelsen af 1830'erne, da C.J.Thomsen var blevet medlem af Oldsagskommissionen, rettedes mere opmærksomhed mod de antikvariske forhold i hertugdømmerne. Thomsen havde da befæstet sin position som museumsmand og var faktisk leder af Oldnordisk Museum. Thomsen havde oprindeligt ønsket at medvirke til at danne, hvad han kaldte, en »søstersamling« i Kiel.⁶

På Thomsens foranledning erkendte Kommissionen, at fund fra hertugdømmerne var meget sparsomt repræsenteret på de københavnske museer. Mindre end 5% eller i alt bare 160 oldsager var fra disse vigtige dele af monarkiet.⁷ Professor ved Kiel Universitet N. Falck (1784-1850) havde allerede i 1818 i »Schleswig-Holstein-Lauenburgische Provinzialberichte« argumenteret for, at der skulle skabes en egen antikvarisk anerkendt kommission med egne samlinger i hertugdømmerne. Thomsen havde korresponderet med Falck. I januar 1828 kunne Falck meddele en lille nyhed til Thomsen: »Vi arbejder her på at grundlægge et lille museum. Måske kommer vi i løbet af året dermed til ende«.⁸

Men der hengik endnu et halvt årti, før planen kunne virkeliggøres. På Oldsagskommissionens møde den 31. juli 1831 blev det besluttet at virke til, at der blev oprettet en særlig samling i hertugdømmerne, om muligt i Kiel. Man besluttede at sætte sig i forbindelse med Falck. Kun ved en personlig indgriben fra overhofmarskal A.W. Hauch lykkedes det at skaffe lokaler. En lille samling, knyttet til universitetet, fik tildelt et par værelser i en sidebygning til overappellationsretten i Kiel. Samlingen skulle være forenings- eller selskabsejet. De første vedtægter for samlingen, fra 1833, var midlertidige. Kielersamlingen tegnedes bl.a. af en stor lokal gave. Det var en samling, som kammerherre, overvejinspektør J. E. Fr. von Warnstedt (1785-1836) i Plön havde skænket. På dette grundlag blev en samling af oldsager i Kiel opstillet i sommeren 1835. I september 1835 indgik endnu en oldsagssamling fra Det patriotiske Selskab i Altona i museet. En gave på knap 300 oldsager og middelalderlige genstande blev skænket af Oldnordisk Museum i København. Grundlaget for et godt forhold til Oldsagskommissionen var hermed skabt.

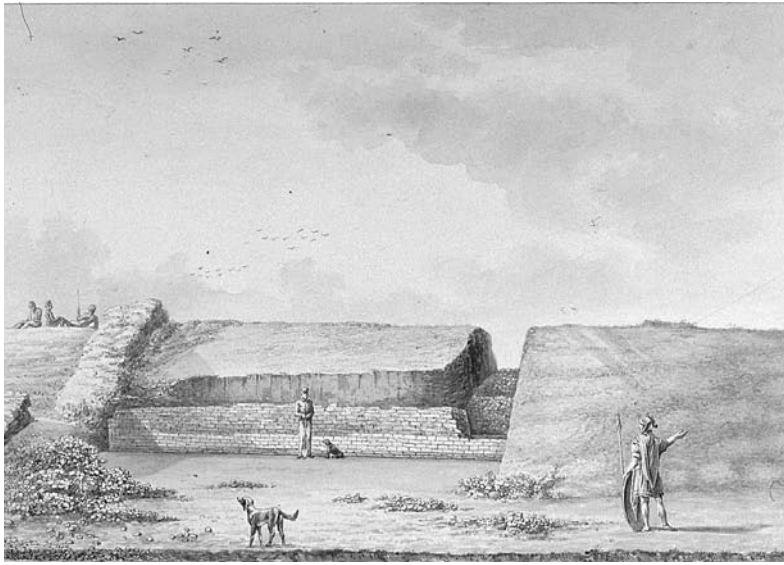
Holstenske oldsager fra Det patriotiske Selskab i Altona indgik i Kiellersamlingen i 1830'erne. Tegning af Siegfried Bendixen. Schleswig-Holstein-Lauenburgische Provinzialberichte 1821-22.

Kiellerselskabet blev stiftet den 27. maj 1834 og fik lov til at kalde sig »Die königliche Schleswig-Holstein-Lauenburgische Gesellschaft für die Sammlung und Erhaltung vaterländischer Alterthümer.« Falck blev selskabets præsident, Chr. Paulsen (1798-1854) blev kasserer og Chr. Flor (1792-1875) blev sekretær.⁹ Samlingen holdt åbent hver lørdag fra kl. 12 til 13.¹⁰

De endelige statutter for Selskabet forelå dog først den 27. maj 1836. Selskabet skulle foretage indsamlinger og stå for driften af den offentligt ejede samling. Det gode forhold mellem Selskabet og Oldsagskommissionen er ofte blevet fremhævet og fortsatte helt frem til 1848, skønt nationale modsætninger på andre områder skærpedes netop i dette tidsrum.¹¹ Deponeringerne fra Oldnordisk Museum fortsatte helt regelmæssigt, endog betydelige ædelmetalfund blev sendt til Kiel fra både kongeriget og fra Slesvig, fordi Christian VIII i Selskabets vedtægter havde taget forbehold over for Jyske Lovs danefæbestemmelse vedr. dens gyldighed i Holsten.

Det gode samarbejde mellem København og Kiel tilskrives især sekretæren for selskabet Chr. Flor. »Han besad en åbenbar kærlighed til genstandene, uden hvilken man ikke bliver en god muse-

Tegning af Danevirke efter udgravning i 1842. Tegningen viser bl.a. Valdemarsmuren frilagt. Sepiakopi på papir. Kopien blev i 1860 overdraget Oldnordisk Museum i København af inspektøren over de antikvariske mindesmærker Prof. J. J. A. Worsaae. Nationalmuseet II.

umsdirektør.«¹² Flor var »sjælen« i museumsarbejdet og blev i begyndelsen hjulpet af Selskabets første sekretær historikeren A.J.L. Michelsen. Michelsen forlod Kiel i 1842 for at blive professor i Jena.¹³ Kielersamlingen var imidlertid meget lidt aktiv på den lokale antikvariske front, og en stor oldsagssamler i Slesvig, justitsråd Claus Jaspersen, erfarede forskellen mellem Samlingen i Kiel og Oldnordisk Museum: »Museet vokser hver dag, fordi der hver dag kommer noget nyt til. Kiel derimod vegeterer sådan hen. Er det Kielernes skyld, eller har folket ikke sind eller interesse for det?«¹⁴ I april 1845 blev Flor forstander for Rødding Højskole, hvis idégrundlag han selv tidligere havde været med til at udforme. Kielerselskabet takkede ham varmt for at have ordnet og indrettet museet og for at have opretholdt forbindelsen til to af de betydeligste oldsagsforskere, justitsråd C. Jaspersen i Slesvig og etatsråd C. J. Thomsen i København.¹⁵

At sidestille de to, Thomsen og Jaspersen, var helt klart begrundet i taktiske årsager. Selskabet var formodentlig interesseret i at opretholde et godt forhold til en af Slesvigs største oldsagssamlere for at bevare håbet om engang at erhverve hans samling. Men med Flors flytning fra Kiel gik det egentlige museumsarbejde i virkeligheden i stå.

Tegning af Danevirke fra 1842. Tegningen viser åbningen i muren ved Vester Kahlegat, set fra nord. I baggrunden anes Kograven. Serpikopi på papir. Kopien blev i 1860 overdraget Oldnordisk Museum i København af inspektøren over de antikvariske mindesmærker Prof. J.J.A. Worsaae. Nationalmuseet II.

Danevirke beskrives og opmåles

Lægen Dr. Claus Manicus var den første, som i 1838-39 foretog en mindre arkæologisk undersøgelse af Danevirkes volde.¹⁶ Efter Napoleonskrigene rådede den danske hær i Generalkvartermesterskabet over meget erfarne officerer i opmålingskunsten. Fra slutningen af 1830erne blev hele kongeriget og hertugdømmet Slesvig og hertugdømmet Lauenborg opmålt.¹⁷

Initiativet til en opmåling af Danevirke skyldtes Carl Rochus Ludwig Kindt (1793-1864).¹⁸ Han var født på Svans i Slesvig og gennemgik en militær uddannelse i den danske hær. Karrieren forløb planmæssigt, og han kunne tilmed dyrke sine antikvariske interesser, mens han var i Slesvigske Infanteriregiment. I 1831 havde han foretaget en mindre beskrivelse af Danevirke og var derved blevet opmærksom på voldanlæggenes ringe bevarings-tilstand. Han henvendte sig senere til Det kongelige Schleswig-Holstein-Lauenburgische Gesellschaft om dette og foreslog en egentlig opmåling. Først i 1840 fik han ved kong Christian VIIIs personlige indgriben bevilget midler til en samlet opmåling og beskrivelse af Danevirkes voldanlæg. For dette arbejde modtog han senere et ridderkors. Som hjælper havde han fhv. premierløjtnant Peter Christian Jakob von Timm (1782-1861). Timm havde efter sin militære uddannelse forladt hæren og var blevet toldkontrollør

i Plön. Men han fik orlov for at virke som tegner og opmåler for Kindt. Også Timm blev ridder af Dannebrog, men af en helt anden grund og først mange år senere. Kindts og Timms registrering af Danevirkes volde blev foretaget i 1841/42, og i 1843/44 af Timm alene. Den blev først offentliggjort i 1988.

I 1848 var Kindt med rang af major garnisoneret i Fredericia, men rejste i begyndelsen af marts til Rendsborg, hvor han tilsluttede sig den slesvigholstenske hær mod Danmark. Han blev oberstløjtnant og senere kommandant i Neumünster. Da den første slesvigske krig var afsluttet og slesvigholstenerne havde tabt, fik Kindt ikke amnesti og blev i 1852 for sin deltagelse i »oprøret« landsforvist og frataget sit ridderkors. I 1856 blev han atter benådet og opnåede også pension fra den danske stat i 1864, men døde samme år.¹⁹

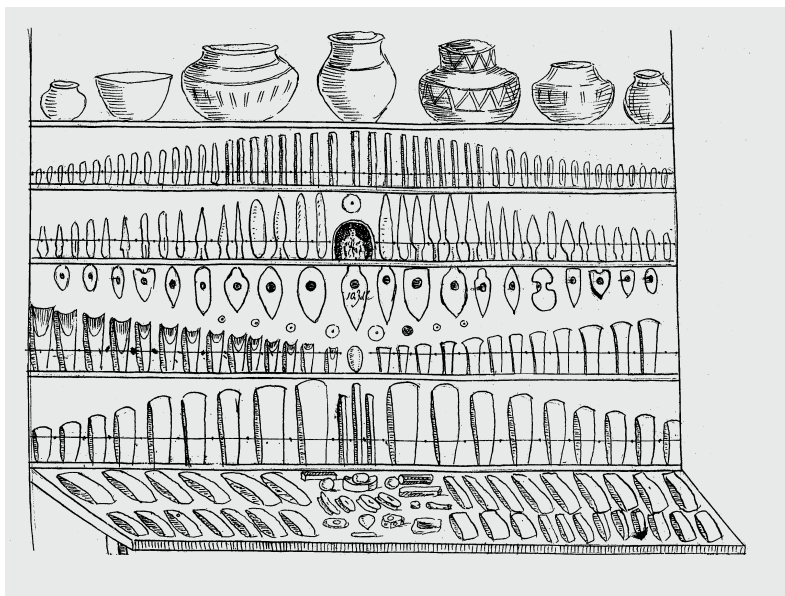
I modsætning til Kindt var Timm en underordnet embedsmand. Da han blev pensioneret i begyndelsen af 1850'erne slog han sig ned i Ekernførde og helligede sig fuldt og helt sin lidenskab: at samle. I 1859 forærede han sin oldsagssamling til museet i Flensborg. Det var for denne gestus, han erhvervede et ridderkors.²⁰ Timm døde i 1861. I sommeren 1863 gennemgik C. J. Thomsen boet med henblik på køb af hans samlinger af kobberstik m.m. Men det viste sig, at Timm havde samlet usystematisk og uden sans for kvalitet.²¹

Samlere, oldsagshandlere og en antikvarisk rejse

Det var især de veluddannede erhvervsdrivende og embedsmænd som apotekere, læger, jurister og præster, der samlede på oldsager. Det var dem bønderne kom til, når de havde fundet oldsager og ville sælge dem. Der var mange at afsætte oldsager til. I Slesvig var det bl.a. to store samlere apotekerne Lars Henningsen i Gråsten og M. R. Mechlenburg i Flensborg. Af de mindre var f.eks. apoteker Jensen i Kværn, pastor H. N. A. Jensen i Boren i Angel og pastor D. Harries i Grundhof kendte samlere.²² Harries' samling var stor og velordnet. Lægen Dr. D.J. Marxen i Kappel havde en samling på omkring 1000 oldsager. Den største samling var ejet af Claus Jaspersen, som boede på gården Nordskov, nordvest for Gelting.²³

Samlerne købte også af oldsagshandlere, f.eks. af omvandrende bogkolportører eller andre dårligt uddannede folk. Nogle af

En tegning af nogle af oldsagerne hos præsten i Grundhof i Angel. Pastor D. Harries havde udsmykket væggene i sit arbejdsværelse med oldsager. Den dekorative opstilling, hvor oldsagerne er sorteret efter materiale og art, er typisk for tiden. Der er tilstræbt en harmonisk balance og symmetri omkring en lodret midterakse. Landesbibliothek, Kiel.

dem gravede selv oldsagerne frem. Andre var blot mellemhandlere mellem finder og samler. De færdedes ofte gående og kom langt omkring. Christen Sørensen Billum (1794-1869) var en af de i dag mere kendte. Det skyldes, at han blev portrætteret i 1862. Han færdedes overalt i Slesvig, langt op i Nørrejylland og var i 1840erne i kontakt med C. J. Thomsen på Oldnordisk Museum.²⁴ Billum, der havde taget navn efter landsbyen Billum i Vestjylland, hvorfra han stammede, ernærede sig og familien ved bl.a. at være både oldsagssamler, børstenbinder, glarmester og poet. En anden var bogkolportør Johan Jürgen Kappel fra Flensborg. Han færdedes til fods mest i det østlige Slesvig, af og til også i Holsten, i Jylland og på de danske øer. Han solgte også til Claus Jaspersen.²⁵

I sommeren 1847 foretog Timm en antikvarisk rejse i hertugdømmet Slesvig for Kiellerselskabet.²⁶ Han var da omkring 65 år gammel og netop pensioneret. Rejsen varede fire måneder og havde til formål at beskrive, tegne og indsamle alt vedrørende antikvariske forhold. Han var ikke den første, som foretog en antikvarisk rejse i Slesvig. Allerede i 1700årene havde arkivtegner ved Geheimarkivet Søren Abildgaard (1718-1791) foretaget en lang række rejser med samme formål overalt i Danmark.²⁷ Timm støttede sig ikke til Abildgaards gamle tegninger, der lå i

København, og tilsyneladende heller ikke til de offentliggjorte kancellifredningslister. Han omtalte eller besøgte end ikke en eneste af de i 1809-11 fredede fortidsminder på sin rejse. Timms rejse var en af de første af sin art, som udgik fra hertugdømmerne.

Selskabet i Kiel havde klart til formål at indsamle oldsager til museet, men havde meget få oldsager fra Slesvig på trods af deponeringerne fra København. Timms mange besøg hos privatsamlere var derfor et udtryk for, at man søgte at imødekomme forventningen om at skaffe selskabet en forøgelse med oldsager fra Slesvig.

I begyndelsen af maj 1847 rejste Timm til Altona for at købe tegnematerialer til brug på rejsen. Derefter tog han til Kiel over Ekernförde og modtog sin instruks fra Selskabet. Falck fremhævede nogle bestemte fortidsminder i det nordlige Slesvig, som han mente Timm måtte se. Men i øvrigt synes Timm at have fået fri hænder til at rejse, hvor hen han ville i Slesvig. Fra Kiel tog Timm tilbage til Ekernförde, hvorfra han de følgende dage foretog udflugter i omegnen. Den 24. maj gik han til fods til Slesvig by og kørte derfra til Kolding, hvorfra han foretog nogle udflugter til fods i forskellige retninger. Han opsøgte major Carl von Kindt i Fredericia og denne rådede Timm til at opsøge og støtte sig overalt til lokale folk, der besad kendskab til deres egne fortidsminder.

I Rødding, hos Chr. Flor, fik Timm nogle trykte eksemplarer af et foredrag af Warnstedt, som det var meningen, han skulle distribuere på sin rejse. Ved månedens udgang var Timm i Ribe og efter endnu en måned i Flensborg, hvor han så den store private oldsagssamling, som tilhørte den rige apoteker Mechlenburg på Holm. Derefter drog Timm atter nordpå. Han gik først til Løgumkloster og derfra til Skærbæk, hvor han undervejs så de imponerende Gasse høje. Timm skrev i sin beretning, at man fra højenes top kunne se til Ribe, Tønder, Ballum, Løgumkloster og skimte mange andre kirker ude i det fjerne. På tilbagevejen sydøstpå mod Flensborg besøgte han apoteker Lars Henningsen i Gråsten. Vel tilbage i Flensborg begyndte ekskursionerne i den sydlige del af Slesvig. Navnlige østpå fandtes mange større oldsagssamlere, og Timm besøgte de fleste, deriblandt også Claus Jaspersen. Timm endte efter en udflugt til Femern sin rejse, hvor han var begyndt, i Ekernförde.

Timm skrev senere om sin rejse, men ellers fik hans rapport

til Kielerselskabet ingen betydning bortset fra hans vurdering af Jaspersens oldsagssamling, som han mente burde købes af Selskabet.

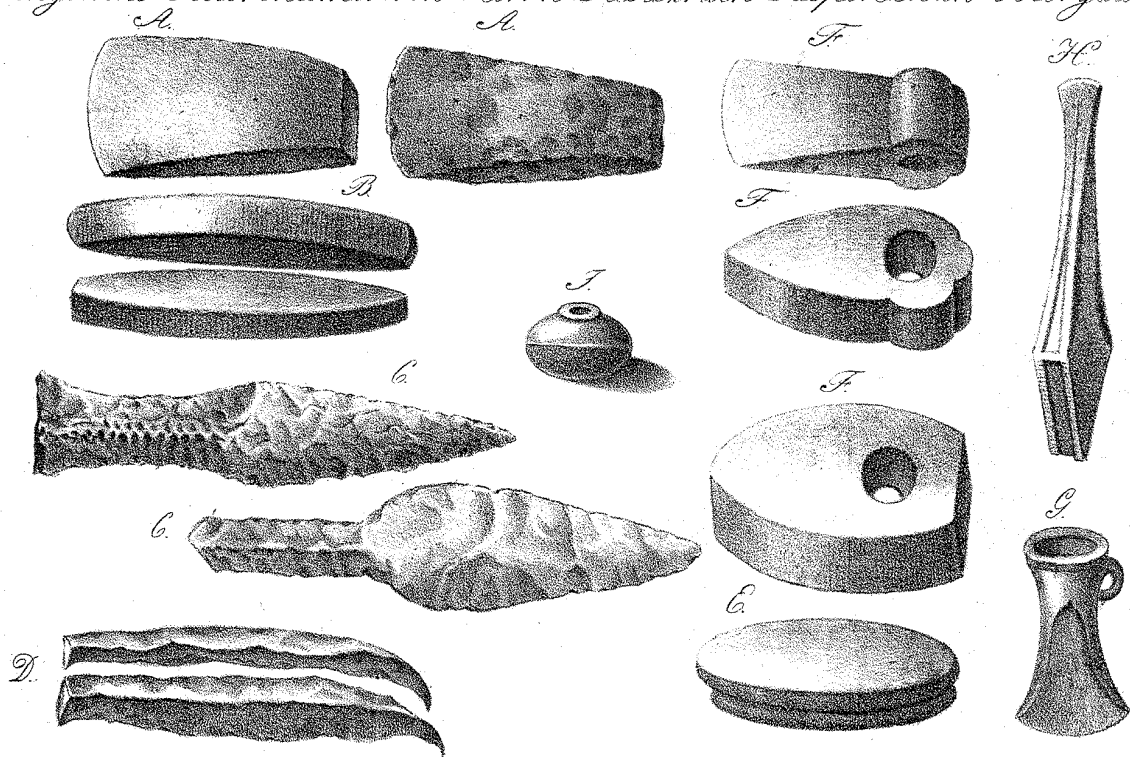
Den Jaspersenske Oldsagssamling

»De fleste [oldsager] er fra Angel og Sundeved, mange fra Als og Ærø, samt en betydelig del af hertugdømmet Slesvigs øvrige dele. En anseelig del har jeg fået fra kongeriget og nogle få fra Holsten. Nogle stykker af sten fra fremmede verdensdele, især fra America er vigtige, fordi de har en mærkværdig lighed med oldsager af sten fra vort land og dermed tillader at slutte på en stor udbredelse af stenalderkulturen på vor jord.«²⁸ Sådan beskrev C. Jaspersen sin oldsagssamling efter fyrretyve års indsamling af omkring 2000 oldsager.

Claus Jaspersen blev født den 23. juli 1777 på gården Bremsborg i Svesing sogn ved Husum. Han blev først uddannet som lærer i Kiel og virkede en tid i Ulsnæs. Derefter studerede han jura og tog sin embedseksamen i Kiel 1804. Som sagfører i Slesvig overtog han gradvist administrationen af ni godser i det nordøstlige Angel og opgav derefter sin egentlige advokatvirksomhed i Slesvig by. I 1829 købte han en større gård, Nordskov, og indrettede den til sig selv og sin hustru Sophie Christine Helene, f. Nielsen. I 1834 blev han medlem af Stænderforsamlingen, der mødtes i Slesvig by, og to gange senere var han dens vicepræsident. I 1839 blev han udnævnt til justitsråd og året efter til ridder af Dannebrog. Han var en af de mange embedsmænd, som loyalt havde tjent den danske helstat helt tilbage fra 1810.

»Ich bin mit meinem ganzen Gemüth ein Däne ohne Einschränkung, und will dafür, dass wir unsere ganze Nationalität und unsere Sprache erhalten und darnächst in Verbrüderung mit allen unsern Stammesbrüder[n] [leben]«²⁹, skrev han, da han var blevet udnævnt til ridder af Dannebrog, til vennen Chr. Flor. Jaspersen udtrykte sig selvfølgelig om sin kærlighed til fædrelandet på sit daglige talesprog tysk. En anden ven, og nabo i Gelting, havde Jaspersen i pastor H. N. A. Jensen (1802-1850). Foruden at være oldsagssamler var Jensen forfatter af et anerkendt kirkehistorisk skrift. I 1844, da han havde flyttet kald til Boren sogn, udkom et andet af hans vigtige arbejder, folkebogen *»Angeln zunächst für die Angler, geschichtlich und topographisch beschrieben«*. Heri omtales enkelte af de mere usædvanlige af Jaspersens oldsager. Det er bl.a. en sten

Englische Alterthümer von Herrn Justizrath Jaspersen in Ostergaard.

med runer, som Timm senere aftegnede og skrev stammede fra Årø. Jensen oplyste, at den var fundet i Arrild ved Nørrebrarup i Angel sogn.³⁰

Nok var Jaspersen en anerkendt oldsagssamler, men han havde ingen betydning som forsker. Problemet ved hans samling var, som ved mange andre private samlinger, at kun ejeren vidste, hvorfra oldsagerne stammede, og på hvilken måde de var blevet fundet. Dermed var der risiko for, at ejerne tog denne grundlæggende viden om tingenes fundforhold med sig i graven. Det kunne i værste fald betyde, at samlingen var tabt for videnskaben og dermed næsten intet værd. Jaspersen var delvist klar over problemet. Han havde længe været i gang med både en klassifikation af samlingen og en skriftlig fremstilling af en sammenhængende oldtidshistorie.³¹

Jaspersen påbegyndte i 1845 det skriftlige arbejde to år før sin pensionering med den unge lærerstuderende Theodor Heinrich

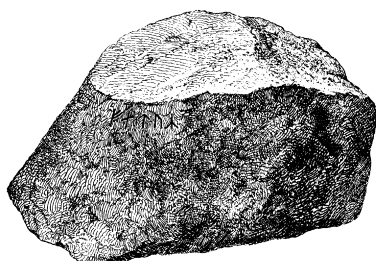
*»Englische Alterthümer von Herrn Justizrath Jaspersen in Ostergaard.«
De fleste oldsager, som er gengivet her, stammer fra stenalderen. Undertaget herfra er den centralt placerede vævevægt F, ildstenen E og celten G nederst til højre. Kruse 1828.*

Christian Piepgras som sekretær. Året efter blev Piepgras lærer i Gelting men fortsatte arbejdet for Jaspersen. Manuskriptet rummer de tanker og overvejelser, Jaspersen havde gjort sig om oldtiden, men indeholder ikke mange konkrete oplysninger om de enkelte oldsager i samlingen. Manuskriptet er i dag bevaret på Universitetsbiblioteket i Kiel som 43 håndskrevne sider »Über die Altertümer im Königreich Dänemark, in Schleswig und im nördl. Deutschland«. Det er indbundet sammen med notater, korrespondance og egne koncepter til breve i to foliobind. Heraf fremgår, at Jaspersen i mange år især havde korresponderet med andre samlere og interessefæller i Slesvig, men ingen betydende.³²

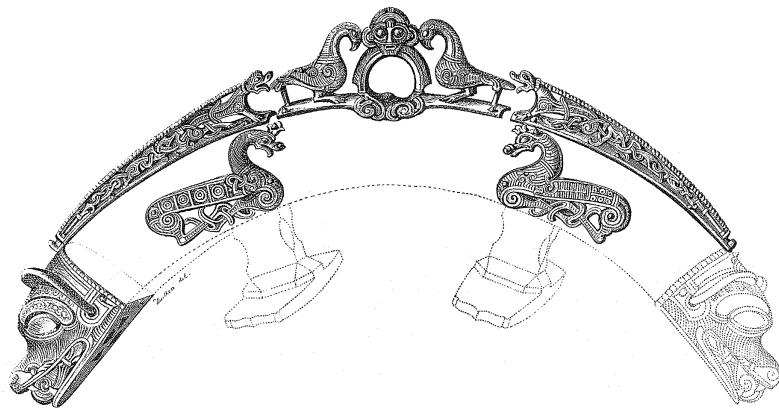
Jaspersen inddelte oldtiden i forskellige aldre i forsøg på at skabe en typologi på gravene. Den første periode kaldte han stenhøjenes tidsalder, den næste for jordhøjenes tidsalder eller tiden for germanernes hedenskab, og den tredje for den senere (kristne) tid. Det var nok en tredeling, men ikke af de tre oldtidsperioder før kristendommens indførelse.

Jaspersensamlingens fremtid

Jaspersen betragtede sin samling som en slags livsforsikring for sig og sin hustru. I juni 1847 begyndte forhandlinger med Kieler-selskabet om erhvervelse af samlingen. Tidspunktet var sammenfaldende med Timms besøg på Nordskov. Jaspersen ønskede for sig og sin hustru, som han regnede med ville overleve ham, en sum penge eller en årlig livrente. Han oplyste, at samlingen vel gennem årene havde kostet ham ca. 1200 SHdaler, foruden de udgifter han havde haft ved transport og flytning af f.eks. store sten.³³ Timm havde set Jaspersens samling og tegnet enkelte stykker derfra. Deriblandt var to bronzeringe og nogle rune bogstaver på en sten, som Timm fejlagtigt oplyste skulle være fundet på Årø, ligesom den ene bronzering.³⁴ Timm havde, fremgik det af hans rejsebeskrivelse, benyttet lejligheden til at fastslå, at samlingen måtte gå til Kiel og havde i sin rejseberetning føjet til, at selvom Selskabet ingen penge havde, var det slesvig-holstenske ridderskab nok rede til at sikre samlingen for eftertiden. Timm skrev endvidere, at Jaspersen til tredjeperson skulle have udtalt følgende: »Den, der giver min Hustru mest, skal have Samlingen, Københavnerne eller Kielerne, ligemeget hvem!«³⁵

I justitsraad C. Jaspersens samling på Nordskov fandtes også sten med runer. Indskriften »Fatur« forklares som et mansnavn. Stenen blev tegnet af en kendt oldsagssamler i Slesvig, pastor H.N.A. Jensen i begyndelsen af 1840'erne. Ved grundlæggelsen af Flensborgsamlingen i 1852 fulgte runestenen ikke med. I dag antages den for at være gået tabt. Nationalmuseet MHA.

Blandt Jaspersens mere usædvanlige oldsager fandtes nogle forgyldte bronzebeslag til en mankestol fra vikingetiden. Beslagene stammede fra Egen på Als. I Flensborgsamlingens tid blev beslagene sat sammen og rekonstru-

Det ser ud til, at Jaspersen selv tog initiativet til salg. Den 25. juni 1847 skrev han til Dr. Marxen i Kappel, at det var hans højeste ønske at bevare samlingen for fædrelandet, og at han derfor gerne ville afhænde den. Men afklaringen heraf afhang af de pågående pensionsforhandlinger. Marxen kontaktede dog allerede to dage senere, den 27. juni, Selskabet i Kiel og gav udtryk for, at forhandlingerne hastede, fordi Jaspersen ikke var rask. Marxen antydede samtidig Jaspersens betingelser, der var en sum penge én gang for alle eller en årlig livrente til ham selv og hustruen. Claus Jaspersen døde 4. oktober 1847. Hans enke Sophie Jaspersen fortsatte forhandlingerne³⁶ og det blev aftalt, at Piepgras skulle fortsætte registreringsarbejdet over samlingen. Men to måneder efter Jaspersens død havde Piepgras stadig ikke fået arbejdet gjort og undskyldte sig med længere tids utilpashed. Arbejdet blev aldrig fuldendt.³⁷

Men til gengæld var forhandlingerne om erhvervelse af samlingen faldet på plads ved årsskiftet 1847/48. Sophie Jaspersen ønskede enten en årlig livrente på 500 mark courant, eller én gang for alle 1000 SHdaler courant. Det sidste beløb svarede til 1600 Rigsbankdaler. Selskabet i Kiel henvendte sig den 10. januar 1848 til Christian VIII for at få midler til at erhverve samlingen for det beløb, enken ønskede.³⁸

Fra kongen gik sagen på normal vis til Finansdeputationen. Herfra indhentedes man udtalelse hos Oldsagskommissionen, der i realiteten afgjorde sagen. Tre af dets medlemmer, C. C. Rafn (1795–1864), som var sekretær for »Det kongelige Nordiske Oldskriftselskab«, C. J. Thomsen og den nyudnævnte inspektør

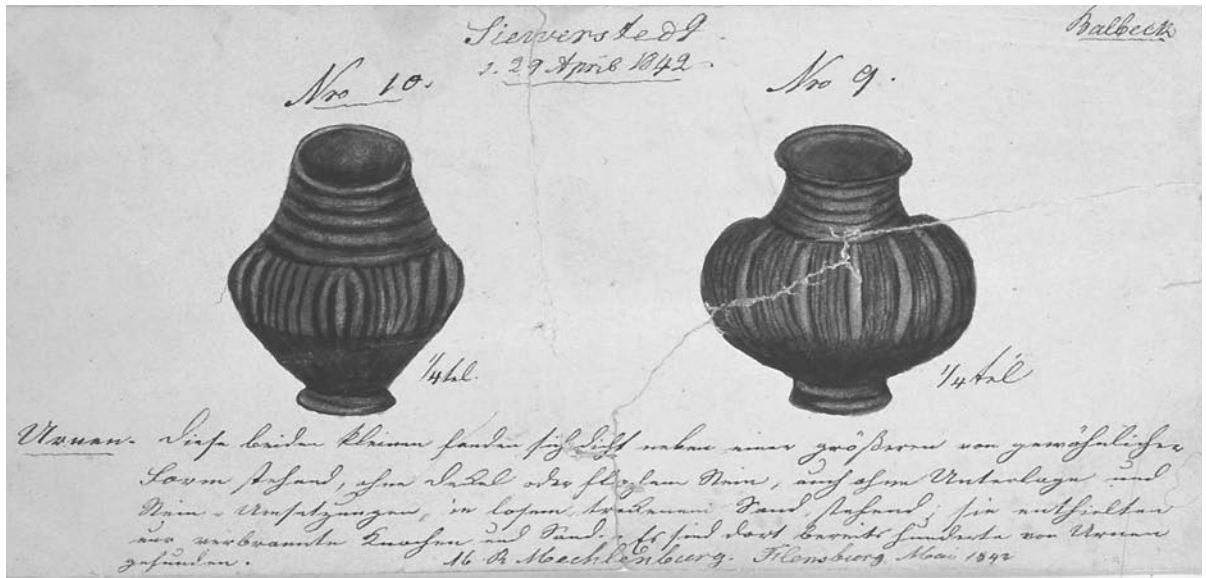
eret, så man forstod deres funktion som en remsamler for rytteren. Her ses både rekonstruktionen fra 1861 og et fotografi af mankestolen i dag. Archäologisches Landesmuseum.

for fortidsminderne J. J. A. Worsaae, udtalte sig forskelligt. De var ganske vist enige om at erhverve den dyre samling, men de kunne ikke enes om, hvor den skulle anbringes. Rafn talte for, at den del af samlingen, som var fra Angel, skulle erhverves til hovedstaden og indgå som en selvstændig afdeling i de københavnske samlinger. Resten, d.v.s. de rigsdansk fundne oldsager, skulle placeres lokalt, i Kiel eller et andet sted i hertugdømmerne. Thomsen gik ind for at samlingen skulle placeres i Kiel, hvor der i forvejen var en samling. Han talte imod en deling og imod at skabe »Klatsamlinger«. Han mente sådanne let gik hen og blev glemt og risikerede at ende som legetøj.³⁹ Thomsen føjede til, at i en universitetsby som Kiel kunne man netop forvente, at der fandtes de åndelige kræfter, som skulle til for at løfte samlingen. Thomsen afsluttede sin skriftlige udtalelse med at foreslå, at man skulle mødes en eftermiddag til et forlig. Worsaaes betænkelighed var først, at Kiellersamlingen var privatejet og derfor let var udsat for opløsning.⁴⁰

Forhandlingsituationen blev uventet yderligere kompliceret derved, at Worsaae i marts måtte rejse fra København af familiemæssige årsager. I et separat votum indstillede han, at Jaspersens oldsager blev erhvervet til opstilling i Kiel, som en særskilt, uadskillelig samling, der skulle tilhøre Staten (Worsaae havde understreget dette), og at regeringen samtidig forbeholdt sig ret til at anvende samlingen på en anden måde, så som at flytte den til Slesvig, for det tilfælde at et museum for oldsager agtedes oprettet dér.

Oldsagskommissionens afgørelse

Argumentet om ejerforholdet var diskutabelt. Worsaae havde peget på et ømt punkt. Arkivaren ved Antikvarisk-Topografisk Arkiv J. B. Sorterup (1815-1849) havde den vanskelige opgave at formulere konceptet for Oldsagskommissionens indstilling i den komplicerede sag. Han modtog et brev fra Worsaae, hvori denne nu gav udtryk for, at han ubetinget måtte stemme for, at samlingen blev afgivet til Slesvig – og ikke til Kiel. Det betød, at Thomsen ikke kunne få sit ønske igennem, at placere Jaspersensamlingen på museet i Kiel. Fra Sorterups hånd foreligger hele tre kladder til svarkoncept til Finansdeputationen. Af det sidste koncept fremgår det, at man var blevet enige om at indstille, at samlingen og de dertil hørende antikvariske optegnelser, notitser og bemærkninger om tingene (de var blevet nævnt første gang i andet koncept) skulle erhverves som et samlet hele af statskassen og placeres i København. Samtidig skulle man forpligtige sig til at oversende en endnu mere værdifuld suite af oldsager til museet i Kiel, deriblandt flere af guld.⁴¹

Bag denne i forhold til udgangspunktet sære beslutning skjuler sig dyb uenighed. Dybest var uenigheden om samlingens fysiske placering. Det var undervejs i beslutningsprocessen blevet vigtigt for Worsaae at undgå en placering i Kiel. Påfaldende forekommer

Akvarel af to lerkar fra Siverstedt i Sydslesvig fra M.R. Mechlenburgs samling. Akvarellen er udført af apoteker Mechlenburg selv i maj 1842. Nederst skrev han: »Urnen. Diese beiden kleinen fanden sich dicht neben einer grösseren von gewöhnlicher Form stehend, ohne Deckel oder flachen Stein, auch ohne Unterlage und Stein-Umsetzungen in losem, trockenem Sand stehend; sie enthielten nur verbrannte Knochen und Sand. Es sind dort bereits Hunderte von Urnen gefunden.« Oldsagerne indgik senere i Flensborgsamlingen. Lerkarrens form og udseende tyder i dag ikke på, at de blev benyttet som egentlige urner, der indeholdt aske fra brændte lig. De må stamme fra jordfæstegrave, men dette kunne Mechlenburg ikke vide, fordi han ikke foretog arkæologiske udgravninger. Lerkarrene er i dag udstillet på Städtisches Museum i Flensborg. Privateje.

derfor til sidst den oplysning, at Kommissionen samtidig erklærede sig villig til at understøtte en slesvigsk samling af oldsager, dersom en sådan måtte ønskes oprettet enten i Rødding eller andetsteds i hertugdømmet.

Worsaaes holdningsskift undervejs kan hænge sammen med dagsaktuelle politiske begivenheder umiddelbart før udbruddet af 1. slesvigske krig. Der er ikke opgivet nøjagtige datoer på hverken Sorterups kladder til Finansdeputationen eller Worsaaes brev til Sorterup. Men Worsaaes breve stammer sandsynligvis fra omkring midten af marts, idet Worsaaes moder døde pludseligt i sin hjemby Vejle den 8. marts.⁴² Thomsen skrev tre breve til Worsaae op til og omkring martsdagene i København. Men de rummer ingen antydning af uenighed i spørgsmålet om placeringen af Jaspersens oldsager. Emnet berøres end ikke.⁴³

Baggrunden for Røddings opdukken var, at Chr. Flor i begyndelsen af februar 1848 havde rettet en skriftlig henvendelse om Jaspersens oldsagssamling til Finansdeputationen. Henvendelsen blev videresendt til Oldsagskommissionen. Flor oplyste, at Jaspersen ikke havde ønsket sin samling til Kiel, men hellere så den placeret i København, »*thi han elskede sit Fødeland inderligt, men var en afsagt Fjende af slesvigholstenismen*«. Flor var imidlertid også overbevist om, at Jaspersen ville have bifaldet, hvis samlingen blev opbevaret i Rødding eller på en lignende slesvigsk læreanstalt.⁴⁴

Enighed om erhvervelse var der trods alt, men det var herefter de dramatiske ydre politiske begivenheder, som medførte, at samlingens placering til trods for Oldsagskommissionens indstilling alligevel ikke blev gennemført som planlagt, selvom det var meget tæt ved. Den 20. marts forestillede Finansdeputationen sig for kongen med sagen. Deputationen fandt, at Jaspersenssamlingen ikke burde undrages de københavnske samlinger, at Kielesamlingen betragtedes som en filial og burde understøttes og suppleres med de sager, som hovedsamlingen efterhånden kunne afse. Enken blev indstillet til en årlig livrente på 270 Rigsdaler og Frederik VII bifaldt med hånd og segl.

Natten mellem den 23. og den 24. marts proklameredes den provisoriske regering for Slesvig-Holsten og besættelsen af Rendsborg fæstning skete i løbet af den 24. Krigen var dermed en realitet. Brevet til Sophie Jaspersen med beslutningen om, hvorledes livrenten skulle anvises, blev skrevet engang i april,

men aldrig sendt. Øverst på brevet er noteret: »*Maa beroe til rolige tider i Angeln.*«⁴⁵

Fra april 1848 til juni 1849 var det halve Jylland og hele Slesvig med undtagelse af Als i den slesvigholstenske oprørsregerings og de preussiske troppers magt. Efter krigens ophør erhvervede staten samlingen. Den blev placeret – ikke i Kiel, ikke i København og heller ikke i Rødding, men i Flensborg. Det var for den, som skulle bestyre samlingen, ikke det allerbedste udgangspunkt for et godt samarbejde med kollegerne i Kiel.⁴⁶

Thomsen og hans arvtagere 1816-1848

»Tredelingen«

Læren om tidsrækkefølgen, kronologien, blev i begyndelsen af 1800tallet et hjælpemiddel til at skabe en let forståelig fremstilling af den forhistoriske oldtid. 1800tallets nye folkeoplysende medium blev museumsudstillingen. Instrumentet til formidling af viden om forhistorisk tid var altså ikke først det trykte ord, bogen, som man umiddelbart skulle tro. Og at det blev et museums udstillinger, som dannede udgangspunkt for det grundlæggende kronologiske princip om oldtidens inddeling i tre på hinanden følgende perioder, skyldtes førstemanden i forhistorisk arkæologi Christian Jürgensen Thomsen.

Thomsen overtog en rodebutik, da han i 1816 fik ansvaret for Oldsagskommissionens samling af nordiske oldsager. Hans første bedrift var at adskille sagerne i en hedensk og en kristen tidsalder. Den hedenske tid var igen inddelt i nogle undergrupper efter genstandskategori. Denne opdeling vistes første gang i udstillingen i universitetsetagen over Trinitatis Kirke i København, hvor samlingen i begyndelsen havde til huse. I modsætning til Det kongelige Kunstkammer, der også rummede nordiske oldsager, var der her gratis adgang og faste åbningstider. Thomsens næste bedrift var at inddele oldtiden i tre på hinanden følgende kronologiske perioder, som han benævnte *stenalderen*, *bronzealderen* og *jernalderen*. Thomsen anvendte systemet i sin museumsopstilling på Christiansborg Slot i 1830erne, men havde erkendt »tredelingen« allerede i 1820erne ved at inddele de skærende redskaber som f.eks. knive efter materiale.¹ At ordne oldsagerne i et bestemt mønster var arkæologiens første paradigme. Thomsen tænkte typologisk, brugte etnografiske analogier og skabte hos sit museumspublikum en forestilling om, at forhistorien havde en

Professor Sven Nilsson (1787-1883) var en af ophavsmændene til oldtidens inddeling i tre perioder. Han blev portrætteret i Illustreret Tidende den 19. september 1869. Anledningen var afholdelsen af den 4. internationale Antropologi- og Arkæologikongres i København i 1869. Nilsson var da 82 år gammel og en af de betydeligste svenske naturforskere, som allerede i sin samtid nød stor international anerkendelse. Illustreret Tidende 19. september 1869.

retning. At denne retning var til det stadigt bedre for mennesket var både i samklang med oplysningstidens fremskridtsoptimisme og romantikkens nye historiske bevidsthed om et kontinuerligt udviklingsforløb.

Thomsen skrev først om »tredeelingen«, som eftertiden har navngivet sådan, i 1836. På få sider gav han udtryk for, at der kunne sluttes fra enkelttilfælde til regel.² »Ledetraad til nordisk Oldkyndighed« blev også udgivet på tysk i et større oplag i 1837 og udkom også i en engelsk udgave i 1848. Tanken om »tredeelingen« delte Thomsen med flere samtidige i Norden og i Europa. Men når Thomsens beskrivelse var den mest præcise skyldtes det, at han netop med udgangspunkt i oldsagerne så på deres praktiske funktion og kombinerede denne med materialets art.

For Thomsen var »tredeelingen«, iagttaget på grundlag af et dansk materiale, en almengyldig erfaring, som han anså for pædagogisk værdifuld at få udbredt til gavn for indsamling og bevaring af oldsager. Hans iagttagelse rummede ikke nogen »opfindelse« eller »opdagelse«, som han ville tage æren for frem for andre i videnskabelige kredse. De var ikke engang artiklens målgruppe. »Ledetraad« var beregnet til skolelærere på landet og folk af mellemklassen.

I Skåne var ordningen af oldsagerne efter art og type med etnografiske sammenligninger i en tidsrækkefølge også taget i anvendelse. Bl.a. zoologiprofessor ved Lunds Universitet Sven Nilsson (1787-1883) udgav et omfattende værk om »Skandinaviens Urinvånere« i 1838-43, som indeholdt samme iagttagelser.³

I Mecklenburg havde geheimarkivar ved regeringsbiblioteket G.Fr. Lisch (1801-1883) gjort tilsvarende iagttagelser. Han inddelte oldtiden i tre aldre på grundlag af oplysninger fra gravene: højgrave (d.v.s. stenalder), kegleformede grave (d.v.s. bronzalder) og vendergrave (d.v.s. jernalder). Han skrev om dette i *Jahrbücher des Vereins für Mecklenburgische Geschichte und Alterthumskunde* fra 1836 og i årene derefter. På samme tidspunkt offentliggjorde også rektor ved gymnasiet i Salzwedel J. Fr. Danneil (1783-1868) sine undersøgelser af fortrinsvis storstensgrave i Altmark (i Sachsen-Anhalt). Især han blev i den tyske arkæologiske tradition betegnet som »opdager« af oldtidens »tredeeling«.

Mens Lisch og Danneil støttede sig til anlæggene, fortidsmin-

Geheimarkivar G. C. Fr. Lisch (1801-1883), Schwerin i Mecklenburg, var endnu en ophavsmand til inddelingen af oldtiden i tre på hinanden følgende perioder. Som en af initiativtagerne til grundlæggelsen af en landsdækkende, fellestysk historie- og oldsagsforening i 1852 nød han stor anseelse. Tegningen fra 1869 af den centrygende arkivar er udført af Jakob Kornenup, da Lisch var 68 år gammel. Hans interesse for nordisk arkæologi var hele livet usvækket og han førte en omfattende faglig korrespondance med kollegaer i Danmark såvel som i Tyskland. Nationalmuseet MHA.

Rektor J. Fr. Danneil (1783-1868) var opvokset i hansebyen Salzwedel i Brandenburg og studerede teologi ved universitetet i Halle. Han vendte derefter tilbage til sin barndomsby. Hans mange arkæologiske undersøgelser i omegnen betød, at også han blev en af ophavsmændene til tredelingen af oldtiden. På skoleområdet var han en foregangsmand som pædagogisk reformator. Her ses han som midaldrende. Museen der Stadt Salzwedel.

derne i landskabet, hvorfra oldsagerne stammede, så Thomsen på selve oldsagerne. Thomsen kunne »tænke og læse i ting«, noget som ingen anden kunne på dette tidspunkt. Hans erfaringsgrundlag var hentet i dét at ordne og sortere – som enhver ordentlig købmand, der heller ikke placerede de saltede sild og osten ved siden af cigarerne. For Thomsen og de andre »opdagere« gælder, at »tidens ånd« var med dem. Interessen for fortiden var til stede hos de få, men betydende i samfundet.

»Tredelingen« fik først for alvor fodfæste i udlandet, da der var skabt museer, hvor de hjemlige og de klassiske oldsager blev adskilt fra hinanden, og der skulle tages stilling til en ny udstillingsmåde for de hjemlige oldsager. Da »Ledetraad« udkom, fandtes der kun få museer med hjemlige oldsager. Thomsen nævnte i sin artikel København, Bergen, Christiania, Stockholm, Lund og Kiel.

Thomsens arkæologiske udstillinger

Thomsens tredje bedrift var, at han forstod at sikre sit livsværk for en eftertid ved med omhu at sørge for at opdrage sine arvtagere i grundlæggende museumskundskab, at holde orden, at sikre samlingerne mod brand, tyveri og hærværk og endelig at dele glæden ved oldtiden med hele folket ved at gøre adgangen til udstillingerne gratis. Flytning og indretning af samlingerne i nye lokaler gav Thomsen muligheden for at arbejde for dette med unge hjælpere, der blev næste generation af museumfolk.

Der blev foretaget tre store nyopstillinger af nordiske oldsager i Thomsens tid. Den første opstilling blev foretaget i 1817/19, da han overtog ansvaret for 988 oldsager på loftet over Trinitatis kirke.⁴ Den næste store nyopstilling skete i 1832-1834, hvor der blev skaffet plads på Christiansborg Slot til nu 2699 oldsager. Men den hastigt voksende samling fik snart igen pladsproblemer, fordi en længe planlagt sammenføring af Oldsagskommissionens oldsagssamling og endnu en oldsagssamling, nemlig Kunstskammerets, skete i 1844.

Den tredje, helt nye opstilling omfattede alle samlinger i nye lokaler. Det var den hidtil største opgave og den varede mere end 10 år. Overflytningen til Prinsens Palæ begyndte i 1845 da den største af samlingerne, den etnografiske blev flyttet. Så fulgte en Antiksamling og et museum for »Skulptur og Kunstflid«.⁵

Først til allersidst flyttede Oldnordisk Museum med i alt 13.732 protokollerede oldsager til Prinsens Palæ. Her blev oldsagerne nyopstillet mellem 1853 og 1855.

I private breve beskrev Thomsen udførligt udstillingen af de nordiske oldsager og de tanker, som lå bag. Til direktøren for Römisch-Germanisches Zentralmuseum i Mainz Ludwig Lindenschmit sendte Thomsen foruden beskrivelser endog en skitse af et af udstillingsrummene. I 1985 har Jørn Street-Jensen rekonstrueret samlingernes indhold og skitseret de overordnede grupperinger inden for den kronologiske opstilling, man kunne møde udstillet på Oldnordisk Museum i Prinsens Palæ. Periodiseringen var da yderligere fininddelt i udstillingerne i ældre og yngre stenalder, samt ældre og yngre jernalder.⁶ Udstillingerne var alle stort set præget af Thomsens ideer og overvejelser. I denne sidste opstilling søgte hans yngre medarbejdere dog sommetider med snilde at justere og korrigere lidt på Thomsens udstillingsmåder, for at bringe dem mere ajour med de nyeste forskningsresultater.⁷

Den ugifte Thomsen betragtede de museer, han virkede for, som sine børn og dermed også dem, som groede ud af museerne, som sine børnebørn; det gjaldt dem alle, både dem, hvor blot ideen fødtes, og dem, som skabtes på grundlag af uddeponeringer af genstande, oldsager, etnografika eller mønter. Det er tidligere fortalt, at det ældste provinsmuseum i den danske helstat var blevet grundlagt i Kiel i 1834. I 1852 fulgte Samlingen i Flensborg og tre år senere en lille samling i Ribe. Så fulgte samlingerne i Odense og Aarhus i 1860/1861 og året efter skabtes en samling i Viborg. I 1863 blev der grundlagt en samling i Aalborg, i Reykjavik og i Altona.⁸

Ved grundlæggelsen af samlingen i Flensborg skrev Thomsen til kollega Lisch i Schwerin, at nu havde Oldnordisk Museum tre filialsamlinger og ikke to som forventet.⁹ Den tredje lå i Odense og var i virkeligheden Thomsens ældste »barnebarn«, men trivedes ikke. Thomsen havde allerede i 1818 uddeponeret 63 oldsager fra Oldnordisk Museum som supplement til en mindre samling af oldsager, skænket til Stiftsbiblioteket. Men Samlingen i Odense blev glemt, antagelig fordi den ikke var tilgængelig for almenheden. End ikke de mænd, som i 1860 ville grundlægge en oldsagssamling i Odense, kendte til den gamle deponering, som stadig befandt sig i byen. Den lå »på nogle Hylde på Biblioteket og

var tildækket med tykt Støv«. ¹⁰ Det var museet i København, som måtte gøre folkene i Odense opmærksomme på den tidligere deponering.

Alle på nær en enkelt samling, nemlig den i Flensborg, var de grundlagt på initiativ af velmenende lokale mænd fra den lavere embedsstand, typisk yngre gymnasielærere. ¹¹ De tre ældste samlinger var støttet af deponeringer af oldsager fra Oldnordisk Museum i København, mindst samlingen i Flensborg, som fra begyndelsen var langt den største.

Thomsens lærlinge

»Den ene Dag trykkede han os fuldstændig ned, og den næste var han bedårende elskværdig, fremmanende de lyseste Udsigter.« ¹² Om denne opfattelse var gældende blandt alle de unge mænd, der sværmede omkring Thomsen gennem alle årene, kan man i dag ikke vide. Kun en enkelt har skrevet om det på denne måde i sine erindringer.

Det er givet, at Thomsens tanker om sine medarbejdere ikke altid har været høje, skønt pligten til at sørge for arvtagere var vigtig for ham: »Det er mange Aars arbejde med at få Eftermændene oplærte og uddannede – det gaar«, skrev han i 1848 til Vedel Simonsen på Fyn. ¹³ Fire år senere var han stadig ikke tilfreds med C.F. Herbst og A. Strunk, skal man tro hans ubarmhjertige karakteristik af de to. Herbst var efter Thomsens mening den skrivende, men for omstændig, og Strunk brugte sine øjne, men ikke hovedet. ¹⁴

Thomsen kaldte sine hjælpere for både »sekundanter«, »assistenter« og »eftermænd«. Nogle af dem kom ukendte til ham på museerne, hvor han så dem nøje an, mens de færdedes i udstillingerne. Andre kendte han f. eks. som sønner af mænd, som det Thomsenske handelshus havde forretningsforbindelser til. Thomsen anvendte hele sit liv på at ordne og sortere. Han kunne slet ikke udholde uorden.

De mest kendte lærlinge var Jens Jacob Asmussen Worsaae (1821-1885), Christian Frederik Herbst (1818-1911), Adolph Strunk (1816-1888), Conrad Engelhardt (1825-1881), Vilhelm Boye (1837-1891), Carl Ludvig Steinhauer (1816-1897) og Ludvig Zinck (1833-1902). Hertil kan føjes andre navne, som ikke nåede at markere sig synderligt, men dog var en del af miljøet

omkring Thomsen. En af de ældst kendte i kredsen var den svagelige Julius Benjamin Sorterup (1815-1848). Georg Theodor Hindenburg (1836-1919) var en anden. Sorterup nåede kun at markere sig på tryk enkelte gange, deriblandt med en museumsfører fra 1846. Hindenburg valgte en anden levevej, men holdt dog fast i miljøet, bl.a. fordi familierne Strunk og Hindenburg mødtes privat. Hindenburg var frivillig medhjælper ved de store udgravninger i Kongehøjene i Jelling i 1861. Samme år blev han juridisk kandidat og gjorde derefter karriere som sådan.¹⁵ Der var flere medhjælpere, men de kom og gik uden i dag at have efterladt sig andet end et enkelt brev, en enkelt udgravningsrapport eller blot en uidentificerbar håndskrift i arkiverne.

Thomsen sørgede for, at de unge mænd blev uddannet i nogle nyttige museumsfærdigheder. Han havde endda også udtænkt en plan for deres specialisering, men han holdt den for sig selv. At holde en plan for sig selv var noget, han beherskede. Det var et råd, han videregav til Steinhauer: »*Vil Du udrette noget i sit slags betydeligere, saa læg Planen i Stilhed, lad den modnes hos dig selv, men lad den kun efterhaanden og gradviis blive bekiendt, thi ellers vil Du ikke alene have [i] dem fødte Oposition at bekiempe, men også de dovne og frytsomme som bæve tilbage for ethvert større Foretagende – har Du imidlertid Udholdenhed og lever længe vil selv dine dristigste Forventninger overtræffes, see det er Livserfaringen af Thomsen*«. ¹⁶ Steinhauer indtog en stadigt voksende positiv særstilling hos Thomsen. Det brød de andre sig ikke om. Alle konkurrerede de om Thomsens gunst, og enkelte forberedte sig så småt til at blive hans efterfølger.

Alle arbejdede de i begyndelsen med større eller mindre småjobs for Thomsen. Sorterup gjorde det allerede fra 1832 og opnåede i 1847 titel af arkivar. Strunk begyndte at gøre tjeneste som assistent ved samlingerne i april 1837, Worsaae var assistent fra 1838 indtil Herbst blev ansat som »assistent ved forevisningen« med løn i 1843. Engelhardt kom til i 1846.¹⁷

Der synes ikke at herske tvivl om, at Thomsen holdt sine medarbejdere i en kort snor. I brevene hjem fra en rejse i Jylland i august 1863 fremgår det utvetydigt, hvad han forventede udført af sine medarbejdere, mens han var væk, og hvad der skulle ligge tilbage til ham selv, når han kom hjem. Også selvom det var et lille bjerg af sager.¹⁸

En af Thomsens ideer var, at han kunne spare penge ved ikke

Intet billede er mere berømt i dansk museumshistorie end dette. C. J. Thomsen (1788-1865) ses som fortæller i et udstillingsrum, hvor jernalderens oldsager er opstillet. Thomsens udgangspunkt for oldtidens tredeling var ordningen af den offentligt tilgængelig udstilling. Thomsen fortæller her om en halsring af purt guld. Den stammer fra en større guldskat, der var fundet ved Broholm på Fyn. Lige bagved Thomsen står en ung mand med kasket på hovedet. Han lytter intenst. Ifølge en mundtlig tradition, bevaret på Nationalmuseet, er det en af Thomsens lærlinge, C. L. Steinhauer. Nationalmuseet I.

at ansætte folk på fuld tid. Opsynsbetjentene gjorde i forvejen tjeneste ved flere forskellige museer. Den samme fornærede holdning lå i virkeligheden bag Thomsens handlemåder over for de unge assistenter, der ligeledes måtte arbejde andre steder.

Følgen var, at de forskellige arvtagere kun lige akkurat tålte hinanden, så længe Thomsen levede, men så heller ikke længere. Ufreden derefter handlede om den mest attråede arv, han kunne give dem, sin egen stilling og position. Afgørelsen om, hvem der blev Thomsens efterfølger trak længe ud, og da den forelå, satte

resultatet sig så dybe spor i hele anden generations danske arkæologer, at den splittedes i to fløje, som aldrig blev forsonet.

Opgør med Thomsen

En af de færdigheder, som Thomsen opøvede sine arvtagere i, var kunsten at samtale og at argumentere. »Undervisningen« foregik i Thomsens hjem, i alt fald efter at Thomsen havde fået tjenestebolig i Prinsens Palæ. Det var karakteristisk for tiden, at man samledes om aftenen i hjemmene. Thomsens kollega på Kunstmuseet N.L. Høyen (1798-1870) mødtes med yngre venner i al beskedenhed hver fredag aften. Efter vennernes giftermål i 1840'erne fortsatte disse aftener. Gradvist tog disse aftener form af, at man lyttede, mens mesteren talte.¹⁹ Om det forholdt sig på samme måde hjemme hos Thomsen vides ikke. Der er kun bevaret få skriftlige kilder om aftenerne hos Thomsen. Det er erindringer, nedskrevet flere år efter. Det er igen Worsaaes erindringer, som vi må støtte os til.²⁰

Derfra kan man erfare to ting: at Thomsen forventede, at man kom, og at Worsaae afskyede disse aftener. Han anså dem for komplet tidsspilde! Ikke desto mindre lod han som ingenting og troppede alligevel op. Hermed gav han indirekte udtryk for den funktion, disse aftener også kunne have, muligheden for at skabe egne kontakter til indflydelsesrige personer.

Sorterup var den første, som gjorde op med Thomsen. Det foregik i stilfærdighed. Baggrunden var, at Thomsen i juli 1845 havde søgt om en bevilling for to år til at honorere de yngre mænd, som måtte blive ansat ved Oldsagskommisionen.²¹ Kandidat Jon Sigurdsson søgtes til samlingen af diplomer samt afskrifter af islandske og Oldnordiske Codices. Og to af assistenterne ved museet, adjunkt ved Metropolitanskolen, cand. theol. J. B. Sorterup og medicinstuderende A. Strunk, søgtes til ansættelse ved Arkæologisk-topografisk Arkiv. Sigurdsson blev indstillet til årligt 200 Rdlr., Sorterup og Strunk hver til 100 Rdlr., idet det blev oplyst, at de i forvejen fik en lille pekuniær godtgørelse for deres arbejde ved samlingerne. Det var utilfredsstillende for dem, og da der var gået halvandet år, skrev Sorterup til Lisch i Schwerin, at det for ham stadig var de ringe økonomiske betingelser, nemlig status quo, selv om der var rigeligt med arbejde.²² Han og Strunk forsøgte både hver for sig og i fællesskab i juli

1847 at skaffe sig en bedre løn for deres arbejde, da deres toårige ansættelser udløb ved arkivet. Sorterup ønskede ansættelse som arkivar og Strunk som arkivsekretær.²³ Titlerne fik de, men ikke lønnen og måtte derfor fortsat supplere indtægten ved andet arbejde.

Sorterups svage helbred betød, at han måtte foretage et valg. Han kunne ikke holde til det omfattende arbejde. Han sagde op, blev præst, men døde året efter. Herbst hjalp senere Sorterups enke med at afhænde hans møntsamlings, for på den måde at skaffe hende lidt ekstra midler.²⁴ Strunk blev i København og arbejdede fortsat for Thomsen. Hverken han, Herbst eller Worsaae nåede nogensinde at afslutte deres påbegyndte universitetsuddannelse og blev i stedet Thomsens første arvtagere i det københavnske museumsvesen. Strunk virkede derefter som assistent ved Oldsagsmuseet, som arkivsekretær sammesteds ved Antikvarisk-Topografisk Arkiv samt ved Kunstmuseet.²⁵ Han specialiserede sig senere i kobberstik. Steinhauer, der var faguddannet typograf, virkede som assistent og blev senere inspektør ved det største museum, Den etnografiske Samling.

Den næste, som gjorde sit forhold til Thomsen op, var Worsaae. Det skete på omtrent samme tidspunkt som Sorterup og Strunk. Worsaae mente ganske vist selv, i alt fald i sine erindringer, at han havde »brudt« med Thomsen allerede i 1843, men lod som ingenting og det regulære brud kom i 1847, da han skabte sin egen platform som inspektør for de antikvariske mindesmærker, fortidsminderne i landskabet. Han blev dermed den første af Thomsens arvtagere, der opnåede en rimelig løn for sit arbejde.

Sikringen af fortidsminderne var i virkeligheden et lidt for sømt arbejdsfelt, som Worsaae havde interesse i at varetage. Worsaae gik direkte til kongen, Christian VIII, med anmodning om at få overdraget dette arbejde. Kongen havde tidligere understøttet Worsaae i dennes antikvariske rejser til Sverige, England og Irland samt i Tyskland. Worsaae ville være sideordnet med Thomsen som rigsantikvar over fortidsminderne. Hverken mere eller mindre. Det lykkedes ikke, men det lykkedes ham at skabe sit eget fundament inden for Thomsens sfære i 1847. Helt mod Thomsens vilje blev Worsaaes første platform, inspektoratet, ikke dannet.²⁶ Men forholdet mellem de to blev aldrig igen hjerteligt, selvom Thomsen gang på gang gav Worsaae sin faglige opbak-

ning. Thomsen respekterede Worsaaes dygtighed og måske også hans frihedstrang.²⁷

Et par år senere mistede Thomsen endnu en af sine unge hjælpere, Conrad Engelhardt. Han arbejdede for Thomsen fra han var ganske ung, fra midten af 1840'erne og frem til årsskiftet 1851/52, hvor han rejste væk for at skabe sig en anden fremtid helt uden for Thomsens sfære.

Conrad Engelhardt

At kaste ild i en krudttønde

En af Thomsens yndlingshistorier handlede om hans opdagelse af Conrad Engelhardts talent for regnskabsføring og om, hvordan denne senere blev student. Historien blev fortalt med små variationer, men hovedtrækkene er de samme. Historien bringes her i en af de tidligst kendte versioner, nemlig den, som Thomsen skrev til Henrik Stampe på Skørringe gods. Brevet er dateret den 23. oktober 1848 og handler om Thomsens opdragelse af »eftermænd«:

...»Den som jeg troer vil blive Kender af Kunstsager har i denne Tid gjort mig en stor Fornøjelse; det var en ung Handelskontorist, som jeg for nogle Aar tilbage brugte som Skriver og ved Regnskaber, da den opvakte blide unge Mand behagede mig interesserede jeg mig for at lære ham lidt nøjere at kende. Jeg erfarede at han under meget trange Kaar havde søgt at læse til Officerseksamen ved Højskolen og besad adskillige usædvanlige Kundskaber. Skæbnen gjorde mig til Voldgiftsmand i en betydelig Arvesag.¹ Jeg brugte den unge Mand til at gennemgaa med mig vanskelige og vidtløftige Beregninger. Af Spøg sagde jeg en Morgen til den unge Mand [:] faar jeg noget for dette besværlige Arbejde skal De komme med til Italien. Jeg ventede intet. Men det drejede sig saaledes, at jeg fik en ikke ubetydelig Foræring. Jeg maatte altsaa holde mit Løfte. Da jeg kom hjem fra Rejsen i Italien gav Chr. den 8de mig en Audiens. Jeg benyttede Lejligheden til at forestille Kongen mine Medrejsende, der havde været mig til megen Hjælp. Kongen henvendte sig til den unge Mand og spurgte ham. »Er De student?« »Nej Deres Majestæt« var svaret. Kongen sagde »Det var godt om De var det«. Dette var nu at kaste Ild i en Krudttønde. Næppe var vi kommen ud fra Kongen førend det første og sidste Ord var, jeg maa blive Student. Han var 21 aar gammel, havde ikke læst et ord græsk og næsten intet latin, dertil havde han intet at leve af etc., etc. Til Kongen havde jeg ej Lyst til at

henvende mig, men ved at fortælle grev Moltke, hvad der var passeret, blev vi enige om at prøve om det ville gaa og hjælpes ad. – Og se på 1 3/4 aar har vi Studenten med Laudabilis til Artium, sandelig ej saa let en Sag...«.²

Læreår

Det var en stor og usædvanlig oplevelse for den purunge Engelhardt at opholde sig i Italien. Thomsen, Engelhardt og Herbst var rejst fra København den 6. januar 1846.³ Rejseruten blev Hamborg, Leipzig, Dresden, Prag, Wien, Triest, Venedig og Rom. Her varede opholdet to måneder, hvorefter de fortsatte til Napoli og Firenze. Herfra rejste Herbst hjem, mens Thomsen og Engelhardt forlængede turen med ophold i München og Berlin. De var tilbage i København den 27. september. Næsten otte anstrengende og oplevelsesrige måneder var gået.

Fra Hamborg skrev Thomsen hjem, at han og Engelhardt stod op kl. 5.30 for »at expedere Sager«. Den 8. april var de i Rom, men havde på vejen været udsat for et uheld. Deres vogn var væltet på vej ned ad et bjerg lige før Rom, fordi det ene hjul var faldet af. Engelhardt, som sad foran ved kusken, var kommet under hesten, havde slået sit knæ til blods og »var bleg som et Liig«. Herbst havde slået hånden, men havde afbødet Thomsens fald. Chokerede var de sikkert alle tre, og Thomsen var tilmed blevet forkølet.

I Rom opsøgte de derfor straks danske læger, venner og bekendte. Thomsen og Herbst kom sig hurtigt, men Engelhardt måtte en tid holde sengen. I Napoli skete der for Engelhardt noget betydningsfuldt, idet han mødte den danske maler Thorald Læssøe, som hjalp selskabet med praktiske ting i byen. Læssøe og Engelhardt blev venner for livet. Og for Engelhardt betød rejsen til Italien også det ekstra skub, som skulle til for at frigøre sig fra en kontoruddannelse, som han havde påbegyndt efter faderens død.

Helvig Conrad Christian Engelhardt, født 1825, var yngste søn af skibsmægler Andreas Daniel Engelhardt og Oline Marie Engelhardt.⁴ Hans bror, Søren Daniel, var fem år ældre og blev løjtnant i Det kongelige Artilleri og kaldte sig fra 1843 for von Engelhardt. Faderen var død året før i 1842, da Conrad var knap 15 år gammel. Familien flyttede derefter fra Store Kongensgade-

Flensborgsamlingens grundlægger, Helvig Conrad Christian Engelhardt (1825-1881), blev malet i Italien i 1846 af den polskfødte malerinde Elisabeth Jerichau Baumann. Maleriet er udført i tidens romantiske stil. Når maleren portrætterede den purunge Engelhardt havde det måske rod i dennes sygeleje efter en trafikulykke på vej ind i Rom. Maleriet blev i 1930'erne solgt på auktion i København. Det stammede oprindeligt fra boet efter maleren Thorald Læssøe. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot.

kvarteret til Christianshavn, hvor militæret havde boliger. Søren Daniel var da sekondløjtnant.⁵ Ved folketællingen i 1845 boede enkefru Oline Marie Engelhardt med sine to sønner, Søren Daniel på 24 og Helvig Conrad Christian på 18, i Lille Torvegade nr. 110 på 2. sal.⁶ Iflg. Københavns vejviser fra årene 1848-51 har moderen boet fire forskellige steder i byen, troligt sammen med i alt fald sin yngste søn. I 1848 blev Conrad som privat dimitteret student med hovedkarakteren »laudabilis« og blev derefter optaget på Københavns Universitet. Højeste karakter for den helt enestående præstation, laudabilis P.C., havde Conrad opnået

i de moderne sprog, i tysk og fransk. Det var derfor naturligt for ham at følge denne retning på universitetet. Efter 1 1/2 år erhvervede han 2. eksamen og blev i 1849 cand. phil. Han fik herefter arbejde som sproglærer på Melchiors højere Borgerskole og Grüners Handelsakademi.⁷ Sideløbende med undervisningen fortsatte han med at hjælpe Thomsen ved museerne og i stigende grad ved »Kunstmuseet« (Museet for Kunstflid og – Industri), som havde hans største interesse.

Skriver og regnskabsfører

Engelhardts karakteristiske og let læselige håndskrift kan følges flere forskellige steder i arkiverne i dag. De ældste koncepter er ret ubehjælpsomt formulerede. Det ældst identificerede dokument med Engelhardts håndskrift er fra 17. januar 1845. Det er bevaret i Oldskriftselskabets arkiv på Det kongelige Bibliotek.⁸ Brevet, som er fra Thomsen, er skrevet med gotiske bogstaver, men når Engelhardt skrev koncepterne for Thomsen, skrev han oftest med latinske bogstaver. Det var dengang ikke almindeligt, selvom latinsk skrift gradvist vandt mere og mere indpas i skrivesproget. Gotisk eller latinsk, Engelhardts skrivemåde ændrede ikke nævneværdig karakter gennem hans levetid. Han skrev altid let læseligt og med en åben skrift. Når han var fortravlet, syg eller usikker, blev de enkelte ord mere langtrukne og skriften mistede personlighed.

Man kan gå ud fra, at funktionen som skriver hos Thomsen har været at skrive efter diktat. Den foregik under idelige afbrydelser, skal man tro den utålmodige Worsaae. De mange koncepter for Thomsen om egentlig museumsdrift synes at vise, at den trænede sekretær skulle levere et skriftligt oplæg til Thomsen. Det levede Engelhardt ikke op til i begyndelsen.

Engelhardts ældst kendte koncept, bevaret på Nationalmuseet, er fra juli 1845. Det findes bevaret i to udgaver i Oldsagskommissionens arkiv for 1842-45. Begge koncepter er fulde af fejl og med talrige korrektioner dog især det første koncept. Det første er korrigeret af Rafn og Sorterup, det næste af Sorterup og Thomsen. Det fremgår med al ønskelig tydelighed, at Engelhardt, som i juli måned 1845 kun var 19 år gammel, ikke var særlig øvet og slet ikke fortrolig med de særlige formuleringer, man benyttede over for en enevoldskonge.⁹

Oldsagskommissionen blev opløst i august 1849. Fra samme år kan Engelhardts håndskrift følges både i Oldsagsmuseets og i »Kunstmuseets« arkiv frem til juni 1851. Thomsen var da ene om ledelsen af »Kunstmuseet« i Dronningens Tværgade og fik mere og mere arbejde der og med ham også Engelhardt. Antallet af koncepter stiger, og det er muligt at iagttage en udvikling til øget sikkerhed i den skriftlige fremstilling. Fejlens antal i koncepterne bliver færre og penneføringen mere sikker.

Erfaring i bogholderi- og regnskabsføring var den gode balast, som Thomsen kunne trække på hos Engelhardt, og som denne havde med sig fra sin tidligere påbegyndte uddannelse som handelskontorist. Engelhardt skrev kladderne til både den almindelige korrespondance og til budget og regnskab. Dette kan følges helt frem til budgettet for 1852/53. Engelhardt skrev da stort set alle Kunstmuseets koncepter. Skæbnen ville, at en af de sidste koncepter Engelhardt skrev for Thomsen omhandlede svar på ministeriets forslag til besparelser i forbindelse med Oldsagsmuseets og »Kunstmuseets« overflytning til Prinsens Palæ for finansåret 1852/53. Baggrunden var, at Rigsdagens finansudvalg havde henstillet til at udvise sparsommelighed ved overflytningen til palæet.¹⁰ Og heraf kunne Engelhardt forstå, at der for ham ikke foreløbig var mulighed for en fastere tilknytning til et af Thomsens museer.

Chancen for fast ansættelse viste sig først udenfor museumsverdenen. Da der skulle nybesættes en række lærerstillinger ved de højere skoler i Hertugdømmet Slesvig efter udrensningen som følge af krigen 1848-1850, var Engelhardt blandt ansøgerne og fik tilbudt fast arbejde. Ved årsskiftet 1851/52 flyttede han til Flensborg, så langt væk fra Thomsens sfære, som det næsten var muligt i Danmark. Thomsen var både vred og såret.

Lærer i Flensborg

»Veed De, at Engelhardt er blevet Adjunkt i Flensborg og allerede for nogen Tid siden er rejst derover ?« og videre: »Det er et haardt Slag for Etatsraad Thomsen, men det er jo hans egen Skyld! Hvorfor har man ikke gjort noget for Engelhardt og fået ham anbragt ved Antiksamlingen eller Billedgalleriet?« skrev Herbst til Worsaae den 31. januar 1852.¹¹

Hvad der var sket imellem Thomsen og Engelhardt, kan man

ikke ved hjælp af de skriftlige kilder få helt klarhed over. Engelhardt skrev den 30. marts 1852 fra Flensborg til Thomsen, at denne selv havde haft afgørelsen i sine hænder. Engelhardt må derfor have stillet Thomsen et ultimatum. Men det betyder ikke nødvendigvis, at Thomsen havde lyttet efter eller taget Engelhardts ord alvorligt.

Det passede absolut ikke Thomsen at miste Engelhardts arbejdskraft, og han savnede den længe.¹² Men uden fast ansættelse ingen Engelhardt. Thomsen, der selv altid havde været økonomisk uafhængig og i de første 16 år arbejdede gratis for det museumsvesen, som han derved havde skabt, forstod ikke Engelhardts behov for fast ansættelse og i begyndelsen heller ikke, at Engelhardt ville giftes og stifte familie.

Flensburger Gelehrtschule fik efter treårskrigen afslutning som den eneste højere borgerskole i hertugdømmet Slesvig to undervisningssprog, både dansk og tysk. Ved samme lejlighed skiftede skolen navn og blev til »Flensborg Latin- og Realskole«. Oprettelsen af en reallinie var en imødekommelse af borgerstandens ønske om at forbedre uddannelsen for de elever, som interesserede sig for realfagene. Den 2. juni 1851 blev den nye rektor ansat som den første. Den tidligere rektor F. Lübker havde været politisk engageret på den slesvigholstenske side mod Danmark og var blevet udvist i 1850. Matematikeren og fysikeren R.J. Simesen blev hans efterfølger. Simesen kom fra Helsingør, men havde en fortid i hertugdømmerne. I årene fra 1839 til 1843 havde han virket som lærer ved Det danske patriotiske Selskab i Altona. I Flensborg var han den første lærer, der kom fra kongeriget. De øvrige var tyskuddannede, nogle af dem, de slesvig-holstensk orienterede, blev fritstillet og flyttede fra byen i løbet af året. I efteråret 1851 blev to nye lærere ansat, begge fra kongeriget. Ved samme tid blev der søgt om yderligere fire lærere i fagene dansk, historie og engelsk. Der indgik 55 ansøgninger, deriblandt den 25-årige Conrad Engelhardts.¹³

Simesen behandlede de mange ansøgninger med matematikerens systematik i forsøget på at finde den bedst egnede. Han stillede forskellige krav til ansøgerne. Det første var sproglig beherskelse af både dansk og tysk. Herved udgik over halvdelen af ansøgerne, fordi de ikke kunne tale dansk. Det andet var akademisk uddannelse, hvorved yderligere seks ansøgere blev sorteret fra. Det tredje var, at ansøgerne skulle være gode pæda-

goger. For at være en god pædagog krævede Simesen sømmelig levevis, evne til at blive »hørt«, opretholdelse af disciplin, livlig og tiltrækkende behandling af undervisningen. Det kom an på en prøve. Derved udgik yderligere syv, og der var nu 15 kandidater tilbage, deriblandt Engelhardt. Det fjerde krav var, at ansøgerens fagkombination var den rette. Simesen vægtede dernæst fagene indbyrdes sådan, at dansk og historie fik højeste prioritet. Derved blev den erfarne dansk- og historielærer C. F. Monrad ansat som collaborator, dernæst O. M. Brasch og A. M. A. Künel, samt endelig som yngste og tredje adjunkt C. Engelhardt med fagene fransk og engelsk. De nye lærere, der alle var tilflyttere fra kongeriget, tiltrådte den 25. januar 1852.

Engelhardt havde været heldig og havde også haft gode anbefalinger. Professor i fransk og tysk ved Københavns universitet, N. C. L. Abrahams (1798-1870), havde anbefalet ham med ordene »meget dygtig, navnlig i fransk«. Også de to bestyrere på skolerne, hvor Engelhardt havde undervist i København, havde givet fine anbefalinger.¹⁴ Der var ingen anbefaling fra Thomsen, skønt netop arbejdet hos Thomsen havde været en betydelig del af Engelhardts virke og det sted, hvor han i virkeligheden havde sit hjerte.

Hvad Thomsen skrev til Engelhardt i det første brev efter Engelhardts udnævnelse vides ikke. Det er ikke bevaret.¹⁵ Men man kan af Engelhardts svar den 25. februar forstå, at Thomsen var »faldet ned igen« og kom Engelhardt i møde i alt fald på det arbejdsmæssige plan. Engelhardt var tydeligt lettet. Men Thomsen må i dette første brev også have kommenteret Engelhardts forlovelse på en sådan måde, at Engelhardt måtte gensvare: *»Hvorfor vil De ikke indrømme Kjærligheden til et andet Menneske Retten til at spille en Rolle med i Livet ?«* Men dét havde Thomsen aldrig villet. Aldrig i livet! Han respekterede nødtvungen, at nogle af de unge mænd, han havde hjulpet på vej og som havde arbejdet for ham, skabte deres eget fundament. Men han accepterede ikke, at dette forhold kunne være styret af ønsket om at stifte sin egen familie, blive gift og få børn.

Thomsen var ungkarl og havde familie, bl.a. flere brødre. Men han betragtede også de unge mænd, som han uddannede i museumvæsen, næsten som familie. Af dem var kun Sorterup allerede forsørger, da han forsøgte at blive ansat på fuld tid i 1848. Engelhardt var den første, som konfronterede Thomsen med

både fast ansættelse og ægteskab på én gang, og hævdede, at de to ting hang sammen. Det tog hårdt på Thomsen.

Til det personlige savn og tabet af en god arbejdskraft kunne Thomsen lægge, at hans investering i Engelhardt syntes spildt. Det ærgrede forretningsmanden Thomsen. At dette alligevel ikke blev tilfældet, skyldtes, at Engelhardt fik overdraget tilsynet med den oldsagssamling, som Slesvigministeriet havde købt af Sophie Jaspersen den 16. december 1851 og som nu blev placeret på Engelhardts skole.

Engelhardts etablering i byen

Flensborg by blev for sin loyalitet overfor helstaten under krigen belønnet med, at både Overappellationsretten og Stænderforsamlingen flyttede fra den troløse Slesvig by til Flensborg.¹⁶ Staten erhvervede den 30. december 1851 Fedder Mommsens gamle købmandsgård, der lå omtrent midt imellem de to torve. Her var det meningen, at Ministeriet for hertugdømmet Slesvig skulle have sæde, sammen med Centralkassen, Stænderforsamlingen, Domstolen og Appellationsretten. Men beslutningen blev ændret, sådan at selve ministeriet skulle ligge i København. I stedet for skulle der indrettes bolig til kongen, når denne opholdt sig i hertugdømmet. Men også denne beslutning blev ændret, da det viste sig, at Frederik VII og grevinde Danner foretrak Lyksborg Slot som residens, hvor omfattende indre ombygninger forstod.¹⁷ Retspræsident Chr. L. E. von Stemann flyttede i stedet for ind i regeringsbygningen i Flensborg.

Fra 1850-1864 styrede den unge karrierejurist T. A. J. Regenburg (1815-1895) først som departementschef i Slesvigministeriets 3. departement for Kirke-, Skole- og Undervisningssager, senere som direktør for hele ministeriet den danske kulturpolitik i Mellemslesvig. Skiftende regeringer og ministre betød, at den behændige Regenburg kunne gennemføre en række kulturpolitiske tiltag i Slesvig og samtidig imødekomme befolkningens ønsker om at få del i de kulturelle goder.¹⁸

Slesvigministeriet havde genoptaget den gamle beslutning fra martsdagene 1848 om erhvervelse af den Jaspersenske oldsagssamling. C. C. Rafns tidligere modstand mod en decentral anbringelse var efter krigens sejrige udfald gjort grundigt til skamme. Rafn havde villet placere samlingen i København,

Thomsen havde ikke noget imod en placering uden for København, mens Worsaae i alt fald ikke ville have den i Kiel. Worsaaes og Thomsens synspunkter kunne man imødekomme ved en placering i Flensborg. Det lå i tiden at placere sådanne samlinger på de højere skoler. Dette gjorde man også senere andre steder i landet. Flensburger Zeitung havde allerede den 24. november 1851 skrevet, at det var nødvendigt at få et større offentligt bibliotek, et naturhistorisk museum, et antikvarisk- og kunstmuseum samt en samling med fysiske instrumenter. Argumentet var ikke blot, at sjældne og uerstattelig skatte gik tabt ved brand og krig, når alt fandtes i København, men også at befolkningen gennem dubletsamlinger havde brug for sådanne hjælpemidler til højere dannelse og til videnskabeligt arbejde. Disse goder skulle ikke kun være forbeholdt københavnernes. Samlingens placering på »Flensborg Latin- og Realskole« evt. med en ugentlig offentlig åbningstid kunne på én gang være til gavn for både byens borgere og skolens elever.

Den 6. April 1852 indstillede rektor Simesen til Slesvigministeriet adjunkt Engelhardt til at være den, som skulle forestå Oldsagssamlingens ordning og opstilling. Som den eneste af lærerne havde Engelhardt en fortid ved Thomsens museer, skønt det netop ikke havde været ved samlingen med de nordiske oldsager. Ministeriet godkendte indstillingen den 15. maj.¹⁹ 19. maj 1852 stadfæstede Frederik VII dette med sin underskrift.

Allerede længe før sin udnævnelse havde Engelhardt været i gang med at planlægge indretningen af samlingen. Tålmodighed var ingen dyd hos ham. I marts var han rejst til Kappel for selv at ordne samlingens forsendelse til Flensborg. Han havde også korresponderet med Thomsen om den.²⁰ Spørgsmålet er derfor, om ikke Thomsen havde virket bag kulisserne for Engelhardts overtagelse af oldsagerne. Ved en sammenkobling mellem Jaspersens oldsagssamling og Engelhardt kunne Thomsen nemlig alligevel fremme sin egen »investering« i Engelhardt. Det gode forhold mellem Thomsen og Engelhardt var i alt fald genoprettet, og måske takket være Jaspersens oldsagssamling.

Som tredje og yngste adjunkt fik Engelhardt 400 Rdlr. i årsgage, hertil kom boligtilskud samt elevpenge.²¹ Engelhardt skønnede selv i et brev til Regensburg den 12. maj, at hans årsløn på skolen da ville blive omkring 600 Rdlr. Hertil kunne han lægge 150 Rdlr. for tilsynet med Jaspersenssamlingen. En årsløn

på omkring 750 Rdlr. gjorde ham i stand til at gifte sig. Frøken Laura Dorothea Eleonora (Ellinor) Petersen (1825-1908) var, som han selv, født og opvokset i København. De var forlovet, og da det blev sommer rejste Engelhardt til København, hvor han og Laura blev gift den 27. juli 1852. Som forlover sås bl.a. Herbst, tidligere kollega til Engelhardt og medarbejder ved Thomsens museer.²² Det unge par flyttede ind i en moderne lejlighed i Große Johannesstraße nr. 917. I Ejendommen boede derudover to andre familier, en saddelmagerenke fru J.M. Sabranski og en fortepianofabrikant Chr. Hanssen.²³

Laura Dorothea Eleonora Petersen (1825-1908) var født og opvokset i København og blev gift med Conrad Engelhardt i 1852.

Hvorefter de bosatte sig i Flensborg, hvor Engelhardt var blevet ansat som lærer og bestyrer af en stor oldsags-samling. Af Laura og Conrads børn overlevede de fem spædbørnsalderen. Det kongelige Bibliotek.

Oldsagssamlingen ordnes og opstilles

»Noget, der er mig det ubehageligste herovre, er den politiske Rus, hvori de fleste leve. Forholdene bringe den med sig, men jeg ynder den ikke og vil se at holde mig mod den saalænge jeg kan.«²⁴ En af måderne at holde sig fri af den overmodige rus var for Engelhardt arbejdet med ordning af oldsagssamlingen. Han fik to små værelser på skolens anden sal stillet til rådighed for opstillingen i 1852. I forsommeren bestiltes skabe og montrer. En snedker Jensen i København fremstillede en montretegning, som svarede til de montrer, som blev brugt ved museerne i København.²⁵ Skabene blev fremstillet af byens forskellige håndværkere bl.a. snedkermester Suhrbeck og snedkermester Bunzen. Låsene blev sat i af snedker Holm og glasset af glarmester Asmussen. Til slut blev montrer og skabe malede indvendigt med limfarve af malermester Rannje. Engelhardt købte rullegardiner til vinduerne, tre stole hos stolemager Bahr og to spyttebakker hos snedker Pernow. Han købte også nogle kasser til de oldsager, som ikke skulle udstilles. Endelig købte han en protokol.²⁶

Ved indgangen i stueetagen opsatte han en montre, der skulle tjene som appetitvækker til udstillingen ovenpå. Den kom til at indeholde en komparativ samling af oldsager fra Thüringen og nogle andre oldsager, som stammede fra Maryland, USA. I det første værelse indrettedes fem skabe med stenalderens sager, i det andet værelse stillede han et skab med de flotteste af økserne. To skabe blev fyldt med sager fra bronzealderen, deriblandt en hel bronzedolk og et ufuldstændigt sværd, en snes celte, randliste- og skafflapøkser, en massiv kobberøkse, en miniaturepilespid af bronze og et lille hængekar af bronze. I det sidste skab lagde han

jernalderens og senere tiders oldsager. Det var nogle »romerske« bronzesager, nogle stigsøjler og et »riddersværd«. ²⁷

Den 22. september 1852 åbnede udstillingen for offentligheden for allerførste gang. En lille annonce i Flensburger Zeitung meddelte, at Samlingen havde til huse på skolen og var åben søndag fra 11-13. Annoncen var underskrevet C. Engelhardt og placeret beskedent under rubrikken »private anliggender«. På åbningsdagen, som var sammenfaldende med dagen for eksamensafslutningen, besøgte de fleste af skolens elever udstillingen. ²⁸ Men kun seks af byens borgerfamilier havde reageret på annoncen og kom på besøg. Engelhardt var skuffet.

Efteråret og vinteren blev travl ikke blot på skolen. Det var pludselig blevet en mode at lære engelsk, antagelig på grund af anlæggelse af jernbanen Flensborg-Husum-Tønning i 1852, som et engelsk konsortium stod for. Engelhardt havde også privat-timer. Nogle af de engelske jernbanebyggere, som var kommet til byen på grund af jernbaneanlægget over Husum, ville også gerne lære dansk. Engelhardt underviste den ansvarshavende baneingeniør Mr. Peto, som så til gengæld lovede ham at være opmærksom på oldtidsfund ved jordarbejderne. ²⁹ Han fik også gennemgået Jaspersens samling endnu en gang og kunne derefter supplere udstillingen med endnu en montre. Han flyttede lidt om på sagerne fra bronzealderen, som derved fik et tredje skab. I det første bronzealderskab lagde han omkring 150 stenøkser og hamre, som han mente var fra denne tid. ³⁰ Der var endvidere to meget smukke økser af bronze, som var ornamenterede. Det næste skab indeholdt våben, men han syntes, at montren fremstod »lidt fattig«, fordi alle sværd og dolke var brudstykker. En del sværdhefter blev også lagt frem. Det samme gjaldt tre skjoldbuler med fremstående spids, to tutuli, seks celte og en snes pålstave, et par bronzeknive, hvoraf to var udsmykket med skibsbilleder af Engelhardt kaldet drageskibe, tre pincetter i bronze og et par lange, meget tynde bronzenaale. ³¹ I det tredje skab fremvistes smykkerne. Der var nogle riflede halsringe og et fragment af en bronzekam, som han selv fandt meget smuk. Endelig var der fire store armspiralringe, en spiralfingerring af guld og nogle mindre spiralringe. ³²

Da Engelhardt ingen særlig viden havde om den nordiske oldtid, levede den første opstilling ikke op til den faglige standard, som kunne ses i København. Den københavnske opstilling havde

Private Anzeigen.

Den slesvigske Samling af nordiske Oldsager.

hvis Locale er i den lærde og Realhøles Bygning,
2. Sal, er aaben Søndag fra 11-1.

C. Engelhardt.

Åbningen af Den slesvigske Samling af nordiske Oldsager skete den 22. september 1852, hvor en annonce blev indrykket i Flensburger Zeitung samme dag. Annonceringen blev gentaget den 7. november 1853.

endda nogle år på bagen, og skulle fornyes i forbindelse med udflytningen fra Christiansborg Slot til Prinsens Palæ. Den nyeste viden skulle derfor hentes i bøger om oldtiden. Skolen havde nogle i forvejen. Fra Rafn i Oldskriftselskabet fik Engelhardt nogle årgange af »Antikvarisk Tidsskrift«, og fra museet i København »Antikvariske Annaler« komplet, ialt otte bind.³³ Så kunne han se, at der var mangler i Jaspersens oldsagssamling, og ønskede derfor, at Oldnordisk Museum supplerede med deponeringer netop fra de perioder, hvor hans udstilling var svagest.

Han skrev til Slesvigministeriet og anmodede om deponeringer fra Oldnordisk Museum. Ministeriet svarede positivt og henviste ham til en nærmere forhandling med Thomsen, men havde også et forbehold: at deponering først kunne ske med tiden. Forbeholdet var Thomsens. Engelhardt vidste det og skrev til ham og forklarede, at det var netop nu, hvor den lille Samling var mangelfuld, at det var nødvendigt med dubletter fra Oldnordisk Museum. Senere kunne Samlingen nok klare sig selv, mente han. Thomsen overvejede situationen nok engang og bøjede sig.³⁴ Thomsen skrev senere på måneden om Flensborgsamlingen til sin kollega i Schwerin, arkivar G. C. Fr. Lisch.³⁵ I virkeligheden var Thomsen allerede lidt stolt af Engelhardt. Til Vedel Simonsen på Fyn skrev han, at der i Flensborg var udrettet ligeså meget på ét år som på ti år i Kiel. Som forklaring angav han Engelhardts talent: »åbne øjne« og udholdenhed.³⁶

Ved at læse sig igennem skolens antikvariske litteratur fra hertugdømmerne, f.eks. H.N.A. Jensens bog om Angel og navnlig de antikvariske årsberetninger fra Kielerselskabet, mente Engelhardt at have forstået, at der måske endnu var værdifulde oplysninger at hente om Jaspersens oldsager hos hans slægtninge. Der var bl.a. omtaler af tegninger af runestene, som ikke var med blandt de oldsager, han havde modtaget.

Engelhardt rejste til Slesvig by og Kappel og talte med købmand Georgsen, som Engelhardt mente var svigersøn til Jaspersen. Men her var ingen yderligere oplysninger af antikvarisk interesse at hente.³⁷ Han havde i forvejen sammen med oldsagerne fået Jaspersens klassifikationslister af oldsagerne. Men de var ikke meget værd. Jaspersen havde jo ikke forstået tredelingen og havde kun i enkelte tilfælde givet oplysninger om eksakte findesteder for sine oldsager.³⁸

Navneforandring og hjælp fra København

For at markere, at Samlingen skulle være udfarende, fik den nyt navn. Hvad Slesvigministeriet, skolen og Engelhardt i begyndelsen havde kaldt »Den Jaspersenske Oldsagssamling« hed nu »Den Slesvigske Samling af Nordiske Oldsager«. Dens geografiske virkeområde, hertugdømmet Slesvig, blev dermed antydet i museets navn. Men Samlingen fik ingen vedtægter, som definerede dens virke og idé. Dens formål fremgik dog i nogen grad af navnet. Den slesvigske Samling blev karakteriseret som værende »nordisk«. Det betød, at den rummede og skulle rumme den hjemlige oldtidshistorie og ikke de klassiske eller antikke

1852/53.

Den 22 September 1852 aabnedes Samlingen for
1ste Gang. I Slutningen af dette Aar og i
Aaret 1853 tilkom følgende:

I.
Forret af Enev Rønnovkamps i III^a
Kile

✓ 2000. 2 En Landssejds af Flint, den paa alle Sider
lige Ende - med en Længde af 5^{1/2} L. Lige, Kileformet
Flintstykke. 5^{1/2} L.

✓ 2001. En saakaldet Huggerssten af flint
Overtrukken med en hård, kinddagtig
Masse - af oval Form - begge de
spidserne Ende have Spor af, at der
har været hugget med den.

Begge disse Stykker ere fundne ved Lyks-
borg.

II.
Forret af Enev Oscar Hansen
i III^a:

2002. En Landssejds af Flint

✓ 2003. En flintkile, Kileformet på
begge Ende. 5^{1/2} Længde.
Stedstedet ukendt.

III.
Leveret af Enev Høwi som foroving
fra folderen i Sønderborg:

✓ 2004. En Kile af flintsten, sliben paa de to Sider, Kileformet
til begge Ende, 5^{1/2} Længde.

2005. En Landssejds af flint.

Første side i Flensborgsamlingens
protokoller blev indledt med følgende:
»Den 22. September 1852 aabnedes
Samlingen første Gang. I Slutningen
af dette Aar og i Aaret 1853 tilkom
Følgende:«. Nationalmuseet I.

oldsager, der stammede fra sydens lande, Italien og Grækenland. Titlen lå meget tæt op ad Oldnordisk Museum i København, hvis officielle navn var »Det kongelige Museum for Nordiske Oldsager«.

I efteråret 1852 fik Engelhardt de første foræringer af to af sine elever: »*Det er kun Steensager, men de havde selv fundet dem og vare glade ved at kunne bringe mig dem.*«³⁹ Samlingsbestyreren var også glad, og han indførte dem som de første numre i protokollen i begyndelsen af det nye år. Protokollen begynder ikke med nr. 1, men som før nævnt med nummer 2000. Det skyldtes hensynet til Jaspersens oldsager. Protokolleringen skete, som Engelhardt havde lært det af Thomsen. Oldsagerne blev beskrevet omhyggeligt først med en genstandsbetegnelse, der såvidt muligt var funktionsbestemmende. Så fulgte en fyldig beskrivelse af form, farve og tilstand, samt en størrelsesangivelse i tommer. Giveren blev også nævnt. Ved den første oldsag, en flintøkse, var giveren Christian Rønnenkamp, som var Engelhardts elev i Tertia. Rønnenkamp afsluttede sin skolegang et par år senere, blev landvæsenselev og senere ejer af Kluesgård ved Flensborg og fortsatte med at skænke oldsager til Samlingen.⁴⁰

Den 12. oktober 1852 indsendte Engelhardt sit første driftsbudget til ministeriet. Han bad om 200 Rdlr. årligt. Beløbet skulle anvendes på følgende måde: 80 Rdlr. blev afsat til dusører for tilfældigt fundne oldsager samt køb af oldsager. Forøgelse af skabe og montrer satte han til 40 Rdlr. Restaurering af oldsagerne til 20 Rdlr. En favn brænde til kakkelovnen, så samlingen kunne opvarmes til vinter af hensyn til de besøgende, blev sat til 8 Rdlr. Pudsning af skabenes glas en gang om måneden blev sat til 6 Rdlr. Rengøring i lokalerne, mindre udgifter og porto blev sat til 20 Rdlr. Endelig søgtes om 24 Rdlr. til en mand, som skulle besørge kakkelovnen og holde vagt ved indgangen, når samlingen havde åbent.⁴¹

Engelhardt forventede ikke svar med det samme, men i december blev han utålmodig og skrev irriteret til Thomsen, at han ingen vegne kom uden penge eller blot bemyndigelse til at gøre udlæg. Han var også ked af, at Jaspersens »svigersøn« endnu ikke havde set hans opstilling, og skrev, at det sikkert var, fordi Georgsen var blevet uvenner med skolens rektor.⁴² Det hjalp dog lidt på humøret, da Engelhardt hørte om Thomsens bemyndigelse til at oversende deposita, men han var alligevel

Slesvigministeriets stærke mand T.A.J. Regenburg (1815-1895). Oliemaleriet er udført af N.P. Mols i 1890. Billedet fremstiller den da 75årige Regenburg som en udtryksfuld personlighed. Efter tabet af Slesvig i 1864 blev Regenburg stiftamtmand i Jylland. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot.

ved at miste modet. Først i begyndelsen af det nye år fik han at vide, at hans ansøgning om et tilskud til drift blev imødekommet, men kun for ét år ad gangen, og ikke med de ønskede beløb, men kun halvdelen d.v.s. 100 Rdlr.⁴³ Engelhardt blev skuffet, og han savnede oven i købet også både Thomsen og Antikkerne på »Kunstmuseet«.⁴⁴

Men han havde stadig ideer. Samme måned skrev han igen til Oldskriftselskabet. Denne gang bad han om nogle eksemplarer af »Ledetraad« både på dansk og på tysk. Han kunne tænke sig at udbrede kendskabet til oldtiden ved at give bogen til »sognebibliotekerne« hos præsterne og lærerne. Nogen tid senere modtog han nogle eksemplarer. I alt blev henimod 70 eksemplarer af »Ledetraad« distribueret på denne måde i Slesvig. Også amtmand F.H. Wolfhagen blev gjort opmærksom på Samlingens eksistens, og at den modtog oldsager fra Slesvig. Men Engelhardt måtte også konstatere, at der ingen interesse var hos Jaspersens slægtninge for at indhente oplysninger om oldsagerne. Han opgav at forfølge sagen. Men hvad værre var, Engelhardt var bange for, at en af byens store oldsagssamlere, apoteker M. R. Mechlenburg, måske havde lovet sin oldsagssamling til selskabet bag samlingen i Kiel. Det stod omtalt antydningssvis i Selskabets årsberetning fra 1844.⁴⁵

I april 1853 kom de første deponeringer med skib fra København. Det var våben fra stenalderen, nogle slibesten og forskellige former for ravperler. Fra bronzealderen var det et helt sværd og en hel dolk, et usædvanligt miniaturesværd af bronze, en spiralararmring af guld og fra samme gravhøj endnu et helt sværd. Af guldskatte var det fra hele to forskellige fund: en brakteat fra et gammelt fund fra Nørre Worm i Kværn, noget ringguld og hele ti guldbrakteater fra et næsten nyfundet skattefund fra Bolbromark ved Odense. Det var næsten halvdelen af fundet og en helt utrolig flot deponering. Endelig var der fra den store gammelkendte sølvskat fra Vaalse på Falster en deponering af noget ringsølv, nogle barrer og stænger og lidt sølvtråd samt intet mindre end fem kufiske, d.v.s. arabiske mønter, og seks Dorestadmønter. Men der var mere endnu bl.a. våben fundet i den dengang mærkelige Allesøe mose, der lå på Fyn, nordvest for Odense. Herfra havde Oldnordisk Museum i de senere år modtaget en stor mængde våben, der var fremkommet ved årlige tørvegravninger i mosen. Det var to skjoldbuler, tre lansespidses,

et kastespyd, en dupsko til en sværdskede og nogle andre beslag dertil, samt nogle spillebrikker af ben. Fundet var ment som en deponering fra middelalderen og blev modtaget som sådan. Først i 1854 blev det ved gennemgangen af fundet og dets runeindskrifter i forbindelse med nyopstillingen i København erkendt, at fundet var fra ældre jernalder.

Men ikke nok med dét. Thomsen havde også bedt professor i naturhistorie Japetus Steenstrup, der stod for Universitetets zoologiske Samlinger, om at supplere med et udvalg af genstande fra en køkkenmødding. Det var foruden forskellige østersskaller, ildskørnede sten, lerkaraffald, flækker og knuder af flint også en række eksempler på forskellige dyre-, fugle- og fiskeknogler.⁴⁶ Det var alt i alt en meget imponerende deponering, der gav Samlingen et gevaldigt løft i udstillingsmæssig henseende, og Engelhardt genvandt sit humør.

Glæderne var også af en anden art. Familiens første barn blev født den 9. juni 1853. Dagmar Ellinor Ingeborg fik tre faddere ved dåben, barnets mor og hendes mor, samt C. J. Thomsen.⁴⁷ Senere samme sommer fik Engelhardt kollegiale besøg. Den første, som kom, var inspektøren over de antikvariske mindesmærker J. J. A. Worsaae. Han kom uden varsel fra Aabenraa, hvor han havde en bror, der var apoteker. Thomsen havde faktisk bedt Worsaae om at tage til Flensborg, men denne havde i begyndelsen vægret sig. Han var formodentlig bange for at rejse til en stor by, hvor den asiatiske kolera hærgede. Han var nemlig rejst fra København, da sygdommen var kommet til hovedstaden i juni. På tre måneder havde den slået 5000 indbyggere ihjel. I Flensborg havde sygdommen også tag i befolkningen. På bare to dage, den 3. og 4. juli, var 70 mennesker døde i Flensborg. I begyndelsen af august blev Worsaaes bror kaldt tjenstligt til Flensborg netop på grund af koleraen, og Worsaae tog med. Besøget var kort. Worsaae nåede heldigt at møde Engelhardt, lige inden denne skulle ud af døren på antikvarisk besøg. Vel tilbage i Aabenraa beskrev Worsaae over for Thomsen samlingen og fandt den ordentligt opstillet. Han sluttede brevet med at erklære, at Engelhardt i virkeligheden kun havde ét problem: at få de mange penge brugt.⁴⁸

Senere på sommeren kom Thomsen selv på besøg. Det skete på vejen hjem fra en større rejse, der var begyndt i Berlin og

M.R. Mechlenburg (1793-1861) var ejer af Løveapoteket på Holm i Flensborg og i samtiden en kendt samler. Foruden at samle på oldsager samlede han på udstoppede fugle fra hele verden. Miniaturemaleri udført af Hans Peter Feddersen den Ældre. Museum Nissenhaus, Husum.

sluttede i Flensborg. Lige inden besøget havde Thomsen gjort ophold i Kiel og set samlingen dér. Dette besøg havde ærgret ham: Både lokalerne og selve opstillingen var ringe. Museumsforholdene i Kiel stod, skrev Thomsen, i særlig grell modsætning til Engelhardts velordnede udstilling og udfarende virksomhed på det antikvariske område.⁴⁹

Lærere og museumsbestyrere

På arkæologisk udgravning i 1853

I efteråret 1853 begyndte Engelhardt at opsøge privatsamlere med henblik på at købe. Han fik kontakt med Jaspersens sekretær lærer Piepgras i Kappel, fra hvem han i november købte en samling oldsager. Det var bl.a. en række gode bronzer og nogle jernsager, der stammede fra urner, som var fundet ved Sønder Smedeby i Sydslesvig.¹ Kontakten med apoteker Mechlenburg, Flensborg, resulterede i, at han fik en enkelt sølvmønt. Hos lægen Dr. Claus Manicus, der var redaktør af de dansksindedes avis »Flensburger Zeitung«, byttede han sig til et lerkar fra stenalderen, som han ikke havde i forvejen, og et jernsværd.² Men ligeså vigtigt var, at han havde aftalt med redaktøren, at forøgelser til Samlingen skulle offentliggøres i avisen en gang om året. På den måde ville han fremme interessen for »Den Slesvigske Samling af Nordiske Oldsager« i Flensborg.

Der var endnu en mulighed for at forøge Samlingen, nemlig ved selv at finde og udgrave oldsagerne. Engelhardt havde aldrig før været på arkæologisk udgravning, men havde en enkelt gang som skriver for Thomsen fået dikteret dennes iagttagelser efter en udgravning af en gravhøj.³ Det havde dengang ikke gjort særlig indtryk på ham. Men nu, næsten 10 år senere, kunne han godt tænke sig at kigge nærmere på, hvordan en gravhøj så ud indvendig. Fra løjtnant og gårdejer Döcker i Bov fik han i september 1853 forærende nogle opgravede dele af et bronzesværd. Dele af lædersværdskeden var endnu bevarede. Tre brudstykker af endnu et sværd samt grebtungen blev senere afleveret sammen med nogle lerkarskår. Alt stammede fra »Skreffelhøj«, der lå på Döckers egen mark. Tingene var tidligere blevet fundet på bunden af højen i en stenkiste. Søndag den 25. september 1853 foretog Engelhardt en efterundersøgelse af højen. Men Döckers odelæggelse havde været for voldsom. Der havde også før været

rodet i højen. Disse forhold og Engelhardts uerfarenhed kan have medvirket til, at der ikke blev fundet eller iagttaget mere.⁴

Næste chance, som bød sig for selv at grave, gav bedre resultat. Gennem amtmænd Wolfhagen, Flensborg amt, fik Engelhardt en anmeldelse om, at der på Cord Petersens mark tæt ved Valsbøl skulle være fundet en del urner i en høj. 19. oktober 1853 tog han derfor på sin næste udgravning. Højen var kun ca. 1,20 m høj og lille i omkreds. Urnerne stod tæt i højens sydøstside. Centralt i højen stod også en urne. Den stod dybere nede i jorden end de andre og var forsynet med to øskener. Den var fyldt med brændte menneskeknogler, men ligesom de andre urner uden gravgaver. Engelhardt hjemtog de knuste dele af fire urner. I protokollen skrev han, at det trods al forsigtighed ikke havde været muligt at bringe en eneste urne frem i lyset som hel. Alle rande var ødelagte.

Det skyldtes flere forhold. Han nævnte bl.a., at urnerne i forvejen var knuste og, at de ikke var beskyttede af sten. Men han havde set, at dele af randen i nogle tilfælde fandtes liggende på bunden af urnen. Det måtte betyde, at de i en længst svunden tid var blevet knust.⁵ Urnerne blev sendt til sammensætning i København. Da de kom tilbage hen under jul var de hele og pæne. Det overraskede og glædede ham.⁶

Apoteker Mechlenburg var i efteråret villig til at låne nogle oldsager fra sin samling til udstilling, deriblandt nogle, som var omtalt og tegnet i Neunter Bericht der Schw.-Holst.-Lauenb. Gesellschaft i 1844. Det var urner med velbevarede gravgaver og lerkar fra jordfæstegrave fra Sønder Smedeby, Siversted sogn i Sydslesvig. Fundene supplerede især jernalderudstillingen meget fint selvom udstillingsmontrene var ved at være fyldte. I protokollen synliggjorde Engelhardt deponeringen og tilføjede håbefuldt, at Mechlenburg havde stillet ham i udsigt at overgive alle sine oldsager til Samlingen.⁷

Samlingen flytter og en rejse planlægges

Fra gammel tid havde lærerne tjenesteboliger på skolen. Men tilgangen af elever voksede næsten hele tiden, og det betød konstant pladsnød. Skolen måtte udvide og lærerne måtte flytte. En ny fløj til skolen stod klar i sommeren 1854. Denne indebar ændringer i lokalefunktionerne andre steder og det gav mulig-

hed for at sikre Den slesvigske Samling lidt mere plads. I efteråret 1853 var subrektor flyttet ud af sin tjenestebolig, og Engelhardt kunne overtage hans bolig til udstillingen.⁸ Han flyttede oldsagerne sidst på året og gjorde klar til nyopstilling for anden gang.

Den 18. februar 1854 blev giverlisten for året 1853 offentliggjort i avisen og den blev fulgt op af flere artikler i løbet af foråret. I marts bevilgede ministeriet 150 Rdlr. til anskaffelse af montrer samt andre udgifter. Bevillingen kom Engelhardt særdeles godt tilpas. Mechlenburgs deponering blev stillet midt i et skab, men med en tom hylde ovenover og nedenunder.⁹ På denne måde markerede Engelhardt sit håb om, at apotekeren ville aflevere flere oldsager. Departementschef Regenburg nævnte, at hvis et ridderkors eller en anden udmærkelse til Mechlenburg kunne hjælpe med til at sikre hans oldsager for Flensborg, så var dét intet problem.¹⁰

Søndag den 28. maj 1854 åbnedes Samlingen i de nye lokaler. Engelhardt havde længe været færdig, men havde måttet vente på, at også skolens andre samlinger var blevet omordnet og opstillet.¹¹ Forude vinkede muligheden for helt nye oplevelser og indtryk. Engelhardt ville til både Paris og London for at lære talesproget ordentligt. Rektor havde søgt ministeriet om at betale rejsen, der skulle vare fire uger. Engelhardt havde også selv skrevet til Regenburg. Heri forvarslede han endnu en ansøgning fra rektor. Den ville indeholde en ansøgning om 14 dages fritagelse for undervisning udover de fire uger, skoleferien varede, såfremt rejsen blev bevilget.¹²

Baggrunden for ønsket om studieturen var, at faget engelsk efter ferien i skoleåret 1854/55 som noget nyt skulle være et hovedfag med fire læste timer ugentlig i de øverste realklasser. Elevantallet var vokset fra 118 i det forgangne skoleår til 179 i det kommende. Engelhardts timetal i fransk, hvor undervisningen udelukkende foregik på tysk, skulle ganske vist falde fra 19 til 13 timer ugentligt, som han ligesom året før delte med kollega Brasch, men til gengæld skulle han alene have 23 engelsktimer med i alt syv forskellige klasser.¹³ Måske var dette baggrunden for, at han senere prioriterede rejsen til England og Skotland, frem for, som oprindeligt planlagt, også til Paris.

De tanker, Engelhardt inden rejsen gjorde sig om sin gerning som sproglærer, vidner om hans ambitioner som lærer: »Hovedhensigten med min Rejse er min videre Uddannelse i Engelsk;

En massiv kobberøkse af mellem-europæisk oprindelse stammer fra Jaspersens oldsagssamling. Øksen var i forrige århundrede en sjælden oldsagstype. Dette er fortsat tilfældet. De slebne sandstensøkser med gennemborede skafthuller fra yngre stenalder, blev opfattet som værende fra bronzevalderen. Måske var denne økse en medvirkende årsag til denne fejlagtige aldersbestemmelse. Archäologisches Landesmuseum.

jeg mangler den nødvendige Sikkerhed i Brugen af Sproget, da jeg kun yderst sjelden har hørt dannede Indfødte tale det. Jeg har mærket det, at jeg kan bringe mine Elever til det Punkt, at de med lethed kunde tale Engelsk, naar de forlade Skolen, - naar jeg først selv kan det og min Lykke er daglig ved min Virksomhed at kunne være nogenlunde Tilfreds med mig selv. Jeg troer ikke det er Maalet for Undervisningen at bringe Eleven til at kunne benytte Sproget – at pleie og uddanne hans Følelse og rigtige Tænkning er vist langt vigtigere og betydningsfuldere – Men Sprogets Benyttelse i det senere, praktiske Liv er dog et Moment med, og jeg haaber et Ophold i London skal bidrage til at gøre mig bedre Tilfreds med mig selv i den Retning.»¹⁴

Studietur til England og Skotland i 1854

Både bevillingen til rejsen og de 14 dages fritagelse for undervisningen blev bevilget. I slutningen af juli rejste Engelhardt til London. Lige inden afrejsen skrev han til Thomsen og takkede ham for nogle anbefalingsbreve.¹⁵ Formålet med turen, at lære det engelske talesprog, kunne sagtens forenes med museumsbesøg og kontakter til museumskolleger. Turen gav også mulighed for at dyrke den kunsthistoriske interesse, som ikke havde mistet taget i ham, efter han som purung havde oplevet Italien og senere fundet glæde netop i denne del af arbejdet for Thomsen.

I London opholdt han sig indtil 18. august, d.v.s. knap fire uger. På British Museum, hvortil han først gik og siden hyppigt besøgte, lå støvet tommetykt i skabene. I 1851 var det blevet besluttet at indrette særlige sale for de oldengelske sager, men der var endnu tre år senere håndværkere i rummene, og de hjemlige oldsager forekom Engelhardt at være stedbarnet på det ellers så prægtige museum. Især brugte han tid på at studere sagerne i Bronze Room og Medal Room. Måden at udstille tingene på optog ham også. Monterne var for dybe. Man kunne ikke se tingene ordentligt. Men ordningen af oldsagerne var dog værre. Alt var blandet mellem hinanden. Guldsager, fundet i England, lå side om side med etruskiske oldsager og prægtige græske og romerske guldsager. Der var ikke tale om at bringe disse guldsager ind i værelserne for de pågældende landes øvrige oldsager. Engelhardt fik lov til at deltage i et undervisningsseminar for lærere, afholdt i udstillingerne. Der var daglige forelæsninger og efterfølgende diskussioner.

Men der var også tid til at dyrke en anden interesse, malerkunsten. Engelhardt gjorde sig især fortrolig med de nyere britiske malere fra hans egen tid. På Vernon Gallery så han billeder af Wilkie, Calcott, Landseer, Webster og Maclise.¹⁶ De endnu ældre kunstneres værker opsøgte han også: »Jeg har opfrisket Mindet om gamle Glæder og tilbragt mange nydelsesrige Timer i de prægtige private Gallerier. Sir Th. Barings udsøgte lille Samling. Der var 6 Malerier af Verbockhoven, vistnok fra hans bedste Tid, fine og delicat malede, søstykke af Vandervelde, Cuyp og Ruysdael og mange andre Herligheder. Hvis jeg havde min lille Datter, min Kone og mine Bøger herovre, blev jeg gerne lidt længere.«¹⁷

Thomsen havde forsynet ham med en introduktionsskrivelse til den danske bankmand og kunstsamler Frederik S. Bang. Han var ansat i det store dansk/engelske bankierfirma C. J. Hambro og Søn og stod også for baron Hambro den Yngres indkøb af kunst.¹⁸ Engelhardt tilbragte nogle aftener hos den kyndige Bang og hans familie. Her mødte Engelhardt også andre danskere. Han fik endvidere besørget nogle ærinder for Thomsen. Bl.a. opsøgte mønthonder Webster, og fik en fortegnelse over særligt udvalgte mønter, som blev sendt til Thomsen.¹⁹

Som enhver anden turist måtte Engelhardt nødvendigvis også se Krystalpaladset, en bygning der var banebrydende for nye jernkonstruktioner og anden teknologi. Paladset var i 1851 blevet opført som udstillingssted for den første verdensudstilling, der åbnede i London den 1. maj 1851. England var dengang verdens ubestridt førende industriland. Da udstillingen sluttede i efteråret 1851 havde det været meningen, at bygningen skulle rives ned, men den var blevet så stor en seværdighed, at den året efter blev flyttet fra Hyde Park til Sydenham, ca. 12 km fra London. Her så Engelhardt den og blev dybt imponeret.

I Skotland opholdt Engelhardt sig fra slutningen af august til begyndelsen af september. I Edinburgh opsøgte en af Thomsens bekendte, forfatteren og forlæggeren Robert Chambers (1802-1871), der venligt førte Engelhardt til museet. Engelhardt mente, at museet var én stor rodet blanding af skotske oldsager, romerske og græske antikviteter, indiske gudebilleder, etnografika og forskellige historiske souvenirs, der var samlet i en eneste stor sal. Forsøget på at frembringe orden var mislykket. Robert Chambers havde tidligere købt oldsager til Edinburgh-museet i København, som Thomsen havde leveret ham.²⁰ Engelhardt

kunne konstatere, at disse i det mindste var ordnede, sådan som Thomsen havde sorteret, beskrevet og leveret dem. Det tårnhøje besøgstal for to ugentlige åbningsdage imponerede Engelhardt. På årsbasis besøgte 6000 mennesker udstillingerne.

I Edinburgh var der også en lille malerisamling, hvor Engelhardt så den dejligste van Dyck, han nogensinde havde set. Efter et par dage i højlandet uden for Edinburgh, som han tilbragte sammen med andre unge englændere, gik turen hastigt hjemad. Han var hjemme i Flensborg den 5. september om aftenen.²¹

Kongebesøg og samarbejde med Lorenz Frølich

I det nye skoleår 1854/55 fik Engelhardt temmelig travlt og kunne derfor kun beskæftige sig med oldsagerne en gang imellem. Men Samlingens vækst lå ham på sinde, og han var især opmærksom på de mange oldsager, som gik tabt i Slesvig. Derfor skrev han et udkast til et cirkulære til amtmænd, præster og andre, hvori han henledte opmærksomheden på Samlingen. Udkastet blev sendt til Regenbug i oktober.²²

I efteråret 1854 besøgte kong Frederik VII skolen. Baggrunden var, at skolen stod for en større udvidelse og måske et nybyggeri. Kongen besøgte også oldsagssamlingen, fordi oldsager havde hans særlige interesse. Allerede i 1829 var arkæologiske udgravninger blevet anvendt som »kur« mod prinsens for store alkoholforbrug og menneskelige problemer.²³ Kongens arkæologiske interesse blev dengang vakt og han mistede den aldrig. Under besøget i udstillingen opholdt majestæten sig især ved stenalderens skabe. Så engageret blev han, at han underholdt selskabet med et længere foredrag – om flintøksernes historie, og måden, hvorpå nogle var blevet slebne.

Engelhardt beskrev senere den åbenbart lidt spøjse situation over for Thomsen, og hvad kongen havde sagt. Han skrev: »... med en stor tilhuggen Kile i hver Haand holdt han et langt Foredrag over Maaden, hvorpå han tænkte sig Flintredskaberne tilhugne; – men De kender det jo Herr Conferensraad! Der er imidlertid kun meget Faa, der med saa megen virkelig Interesse og Kjendtskab have seet Samlingen. Uheldigvis var der en Tour til Lyksborg den Formiddag. Og da Kongen havde været en halv Times tid deroppe kom Adjudanten hen og mindede om Tiden. – Grevinden, som ikke var med, ventede. Han gik da hurtigere over Slutningen og brød lidt uventet op.« Derfor blev der ingen

lejlighed for Engelhardt til at få fortalt kongen, hvad han ellers ambitiøst havde planlagt, nemlig at han ønskede Samlingens uafhængighed af skolen. Hverken mere eller mindre. Engelhardt måtte i stedet trøste sig med kongens afsluttende bemærkninger. Denne havde nemlig til sidst sagt, at han håbede, at Samlingen ville vokse. Han havde uddybet dette ved at tilføje, at man jo skal krybe førend man kan gå. Og til allersidst havde han lovet, at han ville gøre sit til samlingens vækst.²⁴

I foråret 1854 var historiemaleren Lorenz Frølich flyttet til Flensborg for at udsmykke regeringsbygningen.²⁵ Frølichs far drev det handelshus i København, hvor Engelhardt som purung havde påbegyndt en kontoruddannelse, og der var dengang milevid afstand i social henseende mellem de to unge mænd. Frølich var i mellemtiden blevet en anerkendt tegner i udlandet, men ikke i Danmark. Udsmykningen i Flensborg var hans første store offentlige opgave. Her skulle han udføre to store malerier med danmarkshistoriske scener. Slesvigminister Carl Moltke havde bestemt, at der skulle vælges »sådanne historiske motiver, at der kunne lægges en politisk betydning i dem«.²⁶ Motiverne blev »Valdemar Sejr giver Jydske lov i 1241« og »Kong Frederik den 4. hyldes i Slesvig i 1721«. Frølich fik hjælp af sin kollega landskabsmaler C. A. Kølle og arbejdet varede 3 1/2 år. Alt skulle være så historisk korrekt som muligt. Han bad undervejs i arbejdsforløbet om at få tegnet oldsager for sig på Oldnordisk Museum. Han kom ofte til Engelhardt, der var glad for samværet. Engelhardt mente ikke, at lysforholdene i rummet, hvor de kæmpestore billeder skulle ses, var særlig gode.²⁷

De to mænd var sammen med til at sætte skub i en kunstforening i Flensborg. Kunsthandler S. A. Sørensen havde tidligere taget initiativ til en udstilling i byen med billeder og skulpturer af Bertel Thorvaldsen og H.V. Bissen. I 1855 udgav Kunstforeningen et litografisk blad af Frølich, der forestillede Dronning Thyra som Danevirkebygger. Motivet var et af de forslag, som tidligere var blevet kasseret til den statslige udsmykningsopgave i retsbygningen. Engelhardt sendte et prøvetryk til Thomsen. Thomsen kommenterede det, og Engelhardt videregav Thomsens kommentar til Frølich.²⁸ Frølich fik også en række andre opgaver i Flensborg, både for skolen og for private folk. Formanden for Kunstforeningen, direktør i Det Slesvigske Jernbaneselskab, justitsraad Christian Marinus Poulsen fik f. eks. privat

Conrad Engelhardt blev tegnet i Flensborg af historiemaleren Lorenz Frølich, der boede i Flensborg fra 1854 til 1857. Skitse fra 1855. Engelhardt var da 30 år gammel. Statens Museum for Kunst, Kobberstiksamlingen.

udsmykket en havesal i sin nye villa »Sol-li«. Hertil valgtes nogle andre af de mytiske motiver, som var blevet kasseret af den danske stat.²⁹

Sidst på året i 1857 flyttede Frølich, da den statslige opgave var gennemført, fra Flensborg efter at have fået udbetalt sit honorar og sine udlæg. Og efter at være blevet udnævnt til ridder af Dannebrog.³⁰ Men han fulgte længe med i, hvad der skete i Flensborg og fik gennem sit venskab med bygmester L.A. Winstrup, der var »sjælen« i kunstforeningen, løbende orientering om Flensborgsamlingen og forskellige andre begivenheder af både privat og politisk karakter. Man kan af Winstrups breve forstå, at Frølich og Engelhardt havde sympati for hinanden. Engang skrev Engelhardt til ham på vegne af Kunstforeningen. Foreningen ville købe nogle eksemplarer af en af Frølichs berømte børnebøger til bortlodning blandt medlemmerne.³¹ Glæden ved kunst havde de tilfælles.

Samlingen vokser

Engelhardt havde ikke været i København i over tre år, men måtte i sommeren 1855 rejse hastigt afsted, fordi hans mor næsten konstant var syg. Til et besøg på Oldnordisk Museum blev der ikke tid. Han måtte tværtimod haste hjem til Flensborg. Inspektøren over de antikvariske mindesmærker J. J. A. Worsaae havde meldt sin ankomst. Han ville komme på en første, længere antikvarisk inspektionsrejse i hertugdømmet Slesvig. Men også hans rejse blev afkortet, fordi Kongen ønskede ham til Ringsted, hvor de danske middelalderlige kongegrave skulle åbnes inde i kirken. Kongen ville se sine forfædre. I Flensborg nåede Worsaae og Engelhardt sammen at undersøge en jættestue på Kelbæk mark i Eggebæk sogn. Worsaae tog det fundne med sig til Oldnordisk Museum. Engelhardt fik nogle få, men ubetydelige potteskår til samlingen.³² Sammen besøgte de også apoteker Mechlenburg, hvor det blev aftalt, at Engelhardt senere blandt apotekerens oldsager måtte udtage ting, som Flensborgsamlingen ikke havde i forvejen. Men det var kun til udstillingsbrug og som uddeponering fra den store privatsamling.

Både Engelhardt og Worsaae forsøgte at overtale Mechlenburg til at skænke sine oldsager til byen, og Mechlenburg gav udtryk for, at hvis han gjorde dette, ville han have en titel eller

en orden til gengæld. Dette blev skyndsomt meddelt Regenborg. I september blev udvalget foretaget, og Engelhardt beskrev klogeligt tingene i museets protokol, men stadig kun som deposita. Den forventede hæder lod vente på sig. Engelhardt fik også som gave nogle bøger og en aftegning af et »forgylt pergament«, der forestillede det ene af guldhornene, fundet ved Gallehus nær Møgeltønder.³³ Billedet kunne gå direkte ind i jernalderudstillingen. Måske var det på grund af Worsaaes besøg, at der senere foregik ændringer i udstillingen for især jernalderen, hvorved en klarere fremstilling af forskellen mellem ældre og yngre jernalder blev vist og måske var det også først efter Worsaaes besøg, at de tidligere deponerede oldsager fra Allesø skiftede plads fra middelalder til ældre jernalder.

Kopier af helt specielle pragtoldsager fra jernalderen blev i alt fald bestilt på Oldnordisk Museum. De kom i efteråret og blev udstillet, så de lå præsenteret til Thomsens besøg i december. Engelhardt havde endnu penge i budgettet for 1855/56, og han bestilte flere kopier. Han ønskede, at usædvanlige og store ting skulle være blikfang i udstillingen. Derfor købte han i februar 1856 nogle galvanokopier af sjældne guld- og sølvsmykker bl.a. fra yngre jernalder. Det var bl.a. et pragtspænde udført med guldfiligranteknik på overfladen, som stammede fra Kollund skov og en gedigen guldhalsring med navnet »Lødver« i runer, fundet i Koldingområdet. Af sølvsmykker købte han en flot galvanokopi af den nyligt fundne store sølvfibula fra Gummersmark på Østsjælland. Den var helt usædvanlig ved sin udsmykning, udført med nielloindlægninger og forgyldning.³⁴ Til bronzealderudstillingen købte han en kopi af et af de sjældne skjolde og nogle symbolske våben, nemlig miniatüresværd og -dolke. Han betalte 32 Rdlr. for den første bestilling og 38 for den næste. Hver for sig svarede beløbene i de to indkøbsår til over en sjettedel af årsbudgettet.³⁵

Kendskabet til Samlingen var så småt ved at blive udbredt og antallet af gaver voksede støt, men langsomt. Endnu en apoteker blev fast leverandør til Samlingen, idet Lars Henningsen i Gråsten oversendte oldsager, som han enten selv havde fundet eller havde fået indleveret på sit apotek. I 1855 havde han skænket de første to sølvmonter fra sin egen samling, og tre gange i løbet af året 1856 sendte han ting til Flensborg.³⁶ Henningsen fortsatte med at indlevere fund i årene derefter og bekendtskabet med Engel-

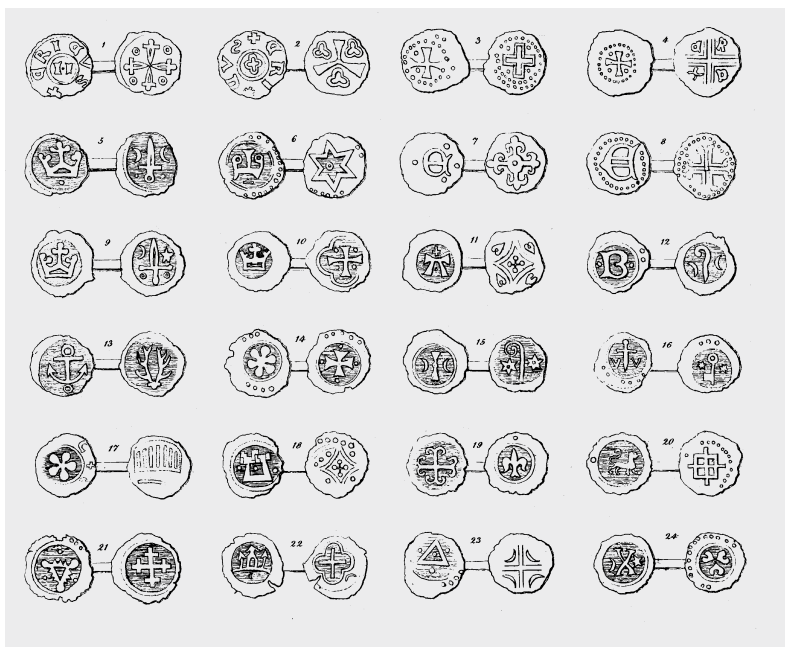
Et usædvanligt vikingetidsguldspænde fra Kollund, der ligger på nordsiden af Flensborg fjord, blev på Oldnordisk Museum kopieret til Flensborgsamlingen. Her er spændet gengivet efter original på Oldnordisk Museum. Nationalmuseet I.

hardt udviklede sig efterhånden til et venskab mellem familierne Engelhardt og Henningsen.

Møntfund og danefæ

En sjælden gave, som faktisk var at regne for danefæ, fik Samlingen i 1856 af vejinspektør Fiedler i Flensborg. 11 hanseatisk sølvmonter fra middelalderen var blevet fundet sammen med mange andre i en krukke i jorden på den lille ø Severø. I protokollen står, at skattefundets mønter var præget i byerne »Gystrov, Rostock, Hamborg, Stralsund, Greifswalde, Wismar, Anclam, Lybek og Lyneborg«. De næste mønter, som Samlingen i Flensborg fik, stammede fra en privatsamling fra afdøde pastor J. B. Sorterup. Ni senmiddelalderlige mønter, der alle var præget i hertugdømmet eller gyldige her, blev opkøbt af Herbst og leveret til Flensborgsamlingen.

Men året bød på endnu flere overraskelser af numismatisk art. Af C. M. Poulsen fik Samlingen en del af et helt usædvanligt middelalderligt skattefund. Det var fundet i 1839 af en landmand i Tastrup i Adelby sogn, der havde solgt det.³⁷ Engelhardt modtog af Poulsen ni mønter. Mønterne havde været nedlagt

I 1856 fik Flensborgsamlingen 9 mønter fra middelalderen. De stammede fra en større møntskat fra Tastrup i Adelby sogn. Skatten var blevet fundet i 1839 og dengang solgt. Men 40 af sølvmonterne var blevet tegnet af Peter von Timm og gengivet i *Neunter Bericht der Schw.-Holst.-Lauenb. Gesellschaft* 1844.

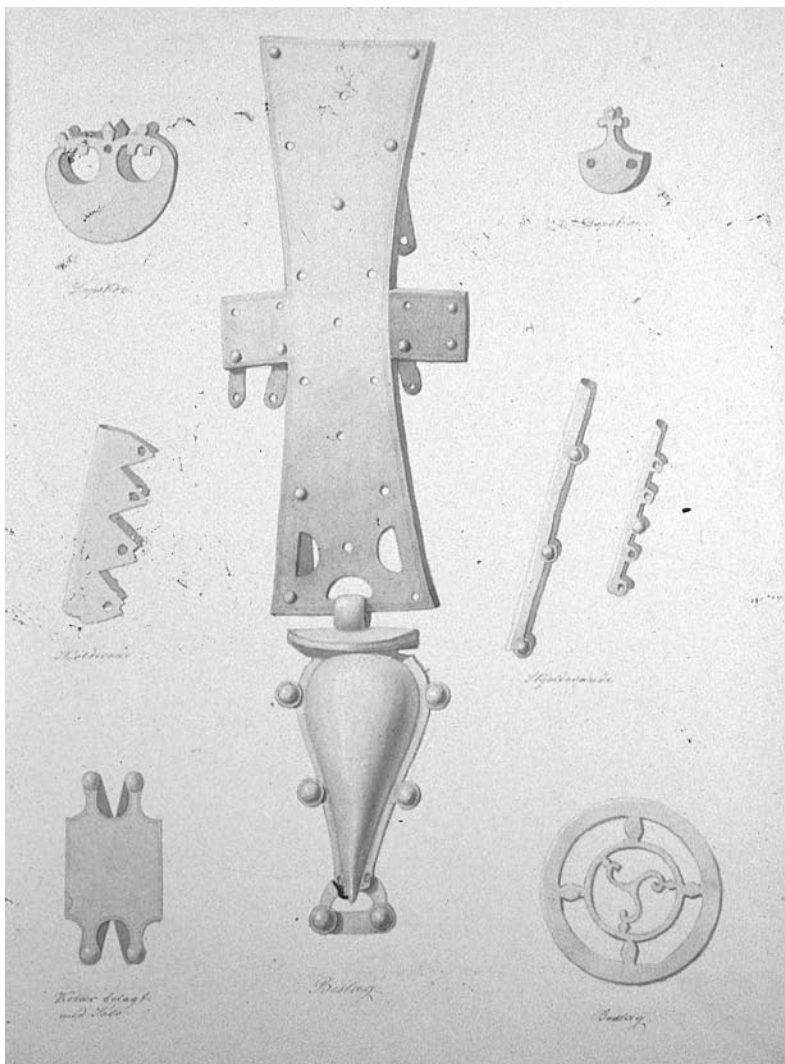
i en sort lerkrukke, fundet få fod nede i jorden på åben mark. Den yngste af mønterne stammede fra Erik Menveds tid (1286-1319). Fundet var omtalt i Neunter Bericht der Schw.-Holst.-Lauenb. Gesellschaft 1844. På to tilhørende tavler gengives 40 forskellige mønter. Gaven gav dønninger i museumsverdenen. Thomsen, som også var direktør for Mynt- og Medaille Cabinetet i København, henvendte sig i begyndelsen af juni 1856 sammen med sin inspektør sammesteds, Ludvig Müller, skriftligt til Slesvigministeriet.³⁸ De skrev, at de gennem de offentlige blade havde erfaret, at der forskellige steder i hertugdømmet Slesvig var gjort mere eller mindre betydelige fund af mønter, som ikke var blevet indsendt til kabinettet og ikke var tilstillet nogen anden offentlig autoritet. Men henvendelsen må have været et af de retoriske spørgsmål, hvor spørgeren godt kender svaret, men ønsker dette skriftligt fra rette myndighed. Poulsens gave til Den slesvigske Samling havde i virkeligheden foranlediget henvendelsen til ministeriet. Müller og Thomsen skrev til ministeriet, at de ikke var klare over om danefæbestemmelsen vedr. mønter var gældende i hertugdømmerne på samme måde som i kongeriget. Men mon ikke også dét var en »retorisk« udtalelse?

Henvendelsen blev aldrig besvaret. Det er for så vidt også ligegyldigt. Det må anses for helt utænkeligt, at Thomsen ikke skulle have en særdeles klar holdning til danefæbestemmelsens gyldighed i hertugdømmet Slesvig. Han måtte selvfølgelig mene, at den gjaldt. Det er Thomsens rolle og den diplomatiske formulering, hvori der i virkeligheden ligger en skjult kritik til Slesvigministeriet, som er interessant i denne sammenhæng. Thomsen indtog i henvendelsen en dobbeltrolle. Han måtte som direktør for Den kongelige Mønt- og Medaillesamling bakke sin inspektør sammesteds op og havde samtidig forståelse for provinsens samlinger.

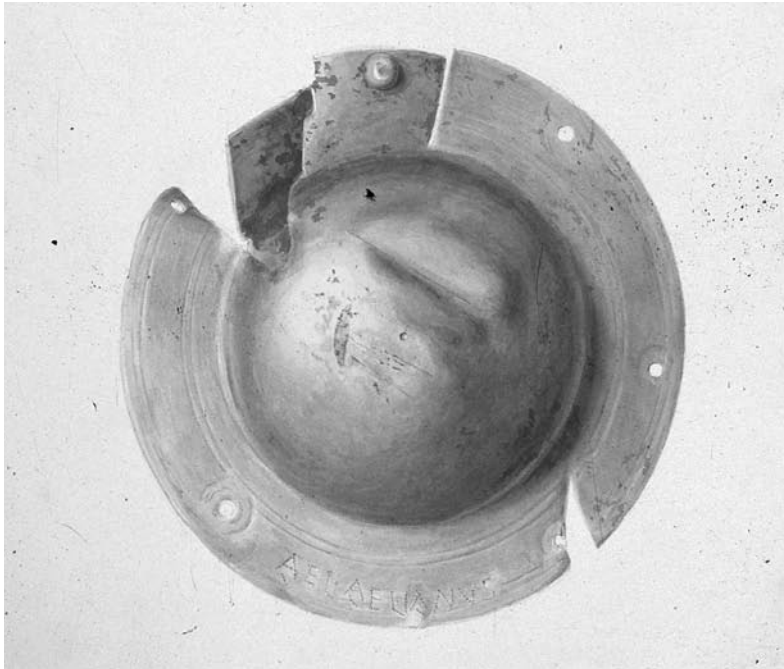
Middelalderfund og de første fund fra Sønderbrarup

Opførelsen af en ny fløj til skolen gav i 1856 igen lejlighed til at foretage en arkæologisk udgravning. Skolen lå nemlig på Franciskanerklostrets kirkegård. Denne gang blev en fornem grav fra middelalderen undersøgt. Den indeholdt et usædvanligt, tveægget sværd, nogle tekstilrester og beslag fra kisten. Af verdslige sager fra middelalder og nyere tid fik Samlingen også

Arkitekturmaler Heinrich Hansen tegnede i 1856 nogle af apoteker Mechlenburgs oldsager fra Sønderbrarup mose i Angel. Hansen ledsagede fredningsinspektør J.J.A. Worsaae under dennes inspektionsrejse i Slesvig og Worsaae fremviste senere tegningerne af de usædvanlige oldsager ved Videnskabernes Selskabs møde i København den 3. april 1857. Nationalmuseet II.

nogle skibsrester, det var bordplanker, ant. fra 1600årene, fundet ved opmudring af havnen, en drikkekande af »poleret« træ fra en af byens vinhandlere samt to glsruder fra 1699 fra en af byens glarmestre.³⁹ I sommeren 1856 købte apoteker Mechlenburg et spændende fund gjort ved tørvegravning. Engelhardt og Worsaae, sidstnævnte atter på inspektionsrejse, fik i første omgang ikke at vide, fra hvilken mose fundet stammede. Worsaae lod sin ledsager, historiemaleren Heinrich Hansen, tegne oldsagerne til Oldnordisk Museum og overlod det til Engelhardt at finde ud af, hvorfra

En særlig skjoldbule fra Sønderbrarup mose blev fundet i 1858 og derefter tegnet og farvelagt af L.A. Winstrup. Det er tydeligt, at skjoldbulen bærer spor efter hug. Men det var den indpunslede, prikheggede, indskrift AEL. AELIANUS, som gjorde skjoldbulen til noget ganske særligt. Indskriften anses for at være skjoldbulens romerske ejersignatur. Samlingen af Arkitekturtegninger, Kunstakademiet.

oldsagerne stammende. Da der i efteråret indkom flere oldsager fra samme område, lykkedes det Engelhardt at lokalisere mosen. Indleveringen, et par stighbøjler af jern og et bidsel, stammede ikke fra selve mosen, men fra en høj i nærheden. Engelhardt skrev til Worsaae i oktober og anvendte udtrykket »den velbekendte, mysteriøse mose« om findestedet, der lå i udkanten af landsbyen Sønderbrarup i Angel. I november skænkede Mechlenburg nye fund derfra til Samlingen.

Det var helt enestående oldsager og vakte behørig opsigt i den antikvariske verden. Den prægtigste genstand var en del af en hjelm i tyndt bronzeblik prydet med ophøjede arbejder bl.a. en krans af laurbærblade, i hvis midte man så en stjerne. Engelhardt indførte den stolt i protokollen med et flot nummer 2500. Foruden dette stykke var der fire skjoldbuler af bronze, nogle beslag til sværdskeder, et skjoldhåndtag og andre dele til sværd, nogle bronzefibler og andre massive sølvbeslag. En af skjoldbulerne bar runer og en anden havde på randen fået indpunslet ejerens romerske navn AEL. AELIANUS. Også dét var helt usædvanligt.⁴⁰

Apoteker Mechlenburg havde også skænket flere af sine møn-

ter til Samlingen.⁴¹ Det var mønter fra de danske kongers tid, kongerne Christian IV, Frederik III, Frederik IV, og Christian VI, samt fra Gottorperhertugen Frederik III's tid. Men det vigtigste var, at alt, også de tidligere deponeringer til udstillingsbrug, nu blev en virkelig gave. Embedsmændene havde gjort deres arbejde godt og skaffet apotekeren titel af cancelliraad. Den slesvigske Samling af nordiske Oldsager havde fået nogle helt unikke oldsager.

Skole eller karriere?

På skolen var det gået fremad. Elevantallet var vokset og det betød lønforhøjelser og mere i elevpenge til lærerne. Sidst på året i 1855 fik alle lærere lønforhøjelser.⁴² Engelhardt var da skolens ældste adjunkt. Lønforhøjelsen bekom familien Engelhardt godt. De ventede endnu et barn og Lauras mor, der var blevet enke i København, var flyttet ind hos familien i Flensborg. Elevantallet udløste også nye stillinger. Da skolens ældste og en af de højestlønnede kollaboratorer, Arnold M. A. Kühnel, i 1856 blev udnævnt til forstander for skolelærerseminariet i Tønder, blev også hans stilling ledig.⁴³

Der var 14 ansøgere til to kollaboratorstillinger, bl.a. fra tre af skolens adjunkter, deriblandt Engelhardt. Af de tre adjunkter fik Engelhardt det bedste skudsmål fra rektor. Han skrev, at Engelhardt indtog »som fortrinlig lærer den første rang«, men han avancerede alligevel ikke. I stedet fik han lønforhøjelse på 100 Rdlr. årligt som en anerkendelse af sit virke. Han fik nu ialt 600 Rdlr. foruden andel i elevpengene, der var afhængig af elevantallet.⁴⁴ Elevantallet på skolen voksede så stærkt, at skolen måtte udvides. Grundstensnedlæggelsen til den nye skoles tilbygning blev foretaget den 24. august 1857. Senere på året besøgte kongen byggeriet og oldsagssamlingen nok engang.⁴⁵

Måske var det skuffelse over ikke at blive kollaborator der medførte, at Engelhardt en overgang i vinteren 1857/58 overvejede at søge væk fra skolen. Han røber først dette i breve fra 1858, da han havde besluttet sig for at forblive i Flensborg. Han havde overvejet at søge bestyrerposten for Realskolen i Slagelse. Men efter at have indhentet oplysninger om stillingen, havde han alligevel opgivet tanken at forlade Flensborg.⁴⁶ Der er intet, som tyder på, at det var forholdene og arbejdet for Samlingen,

som var utilfredsstillende i de år. Men han drømte stadig om, at Samlingen kunne komme helt væk fra skolen.

Fortsat vækst i 1857

For oldtidens vedkommende øgedes Samlingen i 1857 jævnt. De første mindre oldsamlere dukkede op i Flensborg eller skrev til Engelhardt. Det var folk, som f.eks. selv havde gravet i høje. Det var bl.a. Flensborglægen Dr. Diedrichsen, der havde udgravet en høj på godset Tøsdorfs jorder i Angel, Christen Hansen Koch, der solgte oldsager fra Grumtoft sogn, Johan Christen Jørgensen i Bov sogn, Jacob Hubner fra Stenbjerg, og den omvandrende oldsamler Christen Sørensen Billum.⁴⁷ Samlingen fik derved en tiltrængt forøgelse med sager fra bronzealderen. Både Chr. Hansen Koch og Billum blev senere næsten faste leverandører til Samlingen. Koch var en af de mest trofaste. Flere deponeringer fra Oldnordisk Museum fulgte, deriblandt nogle våben fra Allesøe på Fyn. Engelhardt købte en kopi af endnu en guldhalsring, der stammede fra Hesselagergård på Fyn og en kopi af en bronzealders støbeform for at kunne belyse støbeteknikken.⁴⁸ En stor forøgelse til især stenaldersamlingen fik Samlingen også via Oldnordisk Museum. Handelsbetjent A. H. Schade afhændede ved salg sine oldsager, der stammede fra hans hjemegn Mors. Men forinden havde han efter et besøg i Flensborgsamlingen året før besluttet at sælge de dele, som Samlingen i København ikke ønskede, til Flensborg. Københavnerne udtog ca. 29 stykker, deriblandt fund fra veldokumenterede udgravninger og særlige enkeltsager. Den slesvigske Samling overtog resten, deriblandt nogle gode bronzer fra høje på Mors.⁴⁹

Med reference til protokollen fra 1856 beskrev og tegnede Engelhardt flere af Mechlenburgs oldsager fra Sønderbrarup mose i 1857.⁵⁰ Oplysningerne om det usædvanlige fund spredte sig ud over den antikvariske verden især gennem Thomsen. Den 28. juli 1857 skrev han bl.a. til Lisch i Schwerin om fundet.

Midt på sommeren blev der fundet en runesten ved Slesvig. Winstrup tegnede den og en skitse af findestedet. Engelhardt forsøgte at få runestenen til Flensborg. Han skrev til Regenburg, tegnede dens runeindskrift og bad om at få den til Samlingen, hvor den ville stå sikkert. Men det var forgæves. Ligesom runestenen fra Hovslund, som fredningsinspektør Worsaae nogle år

Denne akvarel af en runesten fra Bustorp ved Slesvig, der vises her på siden, blev udført af L. A. Winstrup den 30. juli 1857. Det er bemærkelsesværdigt, at Winstrup har angivet det nøjagtige findested på akvarellen. Med runer står »Kong Svend satte sten efter sin hirdmand Skarde, som var draget vestrpå, men nu fandt døden ved Hedeby.« Stenen er i dag kendt under navnet Skardestenen. Samlingen af Arkitekturtegninger, Kunstakademiet.

forinden var blevet gjort opmærksom på af broderen i Aabenraa og havde fået sikret gennem kongeligt opkøb, blev også runestene fra Bustorp i kongens navn atter rejst nær findestedet.⁵¹

I 1857 begyndte Engelhardt at opbygge især middelaldersamlingen systematisk. Den blev vist frem dels med en møntsamling, der berettede om Slesvigs og Danmarks politiske og økonomiske historie, dels med verdslige og kirkelige sager. Ting, som Samlingen ikke havde i forvejen, blev, hvor det var muligt, købt til dette formål. Møntsamlingen blev forøget med indkøb på Hartwigs møntauktion i Hamborg og ved hjælp af møntgaver fra bl.a. Thomsen, Herbst, kolleger på skolen, som f. eks. kollaborator Thomsen, adjunkt Brasch samt andre.

Engelhardt blev i efteråret 1857 opmærksom på, at to middelalderlige drikkehorn og et stort tveægget sværd fra samme tidsalder skulle være på rådhuset. Det ene horn var fra Kalendegildet, det andet var mærket »Nic. Hacksted«. Engelhardt skrev i oktober til byrådet og fik en måneds tid senere hornene uddeponeret. Man vidste ikke, hvorfra de stammede, og hvem de havde tilhørt. Såfremt eventuelle ejere meldte sig, skulle Samlingen udlevere dem. På rådhuset kunne man ikke finde det store sværd.⁵²

Engelhardt fik også kig på nogle rustninger, der stod på

To middelalderlige drikkehorn, der fandtes på Flensborg Rådhus, blev efter en skriftlig aftale udlånt til Flensborgsamlingen i efteråret 1857. Det ene horn, som her gengives, stammede fra byens middelalderlige kalendegilde. Aftalen fik mange år senere den konsekvens, at bymuseet i Flensborg med hjemmel i rådhusets gamle papirer og efter en faglig strid med museet i Kiel i 1906 fik de to drikkehorn tilbage. Städtisches Museum, Flensburg.

Sønderborg slot. Ministeriet blev forespurgt, men kunne ikke imødekomme ønsket. Engelhardt var skuffet og beklagede sig til Regenburg. Rustningerne stod efter hans mening til ingen verdens nytte og oven i købet udsat for vind og vejr i et rum, hvor ruderne var ødelagte.⁵³ Det er bemærkelsesværdigt, at Engelhardt, der skrev et rimeligt tysk, henvendte sig til byrådet på dansk. Byens officielle rets- og forvaltningssprog var på dette tidspunkt tysk.⁵⁴

Den 21. september 1857 døde Engelhardts mor i København. Et bånd, som knyttede ham til København, løstes derved. Han savnede heller ikke længere, skrev han til Thomsen, »Kunstmuseet« i København. Den lille Samling i Flensborg var blevet ham kær og knyttede ham til byen. Han ville fortsat prøve på selv »at få tøjerne ihænde« og styre tingene efter sit eget hoved, men ønskede på trods af dette kun nødig forandring.⁵⁵ I alt 837 nytilkomne museumsgenstande blev protokolleret med angivelse af indkomstår i perioden frem til udgangen af 1857. Det lyder i dag ikke af meget, men svarede dengang til en femtedel af tilvæksten på Oldnordisk Museum i den tilsvarende periode.⁵⁶

Kampen om mosen og Engelhardts første artikel

Forholdet til Kielersamlingen

Et forhold af betydning for Flensborgsamlingens fremtid søgtes afklaret i begyndelsen af 1858. Engelhardt havde hørt et rygte om, at Kielersamlingen søgte fornyet konfirmation af 1834-statutterne. Han var imod, at Kielersamlingen beholdt retten til at erhverve oldsager fra hertugdømmet Slesvig nu, hvor Flensborgsamlingen fandtes.¹

Den 23. december 1858 udstedte regeringen et generelt forbud mod, at der opretholdtes eller dannedes foreninger, hvis formål var at forene Slesvigs og Holstens beboere til fælles virksomhed af en eller anden art. Et specielt forbud mod eksisterende upolitiske foreninger med begge hertugdømmer som arbejdsområde blev ligeledes udstedt. Det drejede sig bl.a. om »Schleswig-Holstein-Lauenburgische Gesellschaft für vaterländische Geschichte« og »Die königliche Schleswig-Holstein-Lauenburgische Gesellschaft für die Sammlung und Erhaltung vaterländischer Alterthümer«. ² Begrundelsen var, at foreningerne under upolitisk maske drev slesvigholstensk agitation. ³ Forbudet kom ti dage før et Stænderforsamlingsmøde i Itzehoe og gav anledning til demonstrationer mod den danske regering under mødet. For demokratisk sindede borgere og for den tyske befolkning i hertugdømmerne stod forbudet af 23. december som et brutalt indgreb i den personlige frihed og især hertugdømmernes rettigheder.

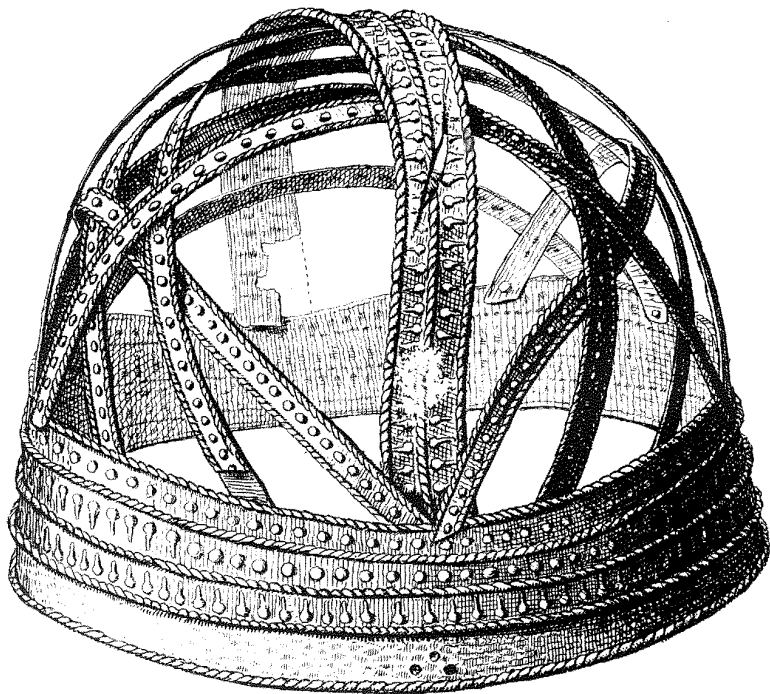
For Selskabet bag Oldsagssamlingen i Kiel var følgen en medlemstilbagegang frem til 1861, hvor der kun var 31 medlemmer. Tilvæksten af oldsager var ligeså ringe, eftersom samlingen fremover stort set var henvist til kun at tage imod gaver. Den modtog mellem 1852 og 1863 kun omkring 300 oldsager. ⁴ For Flensborgsamlingen var forbudet en fordel.

Udgravninger i Sønderbrarup mose i 1858

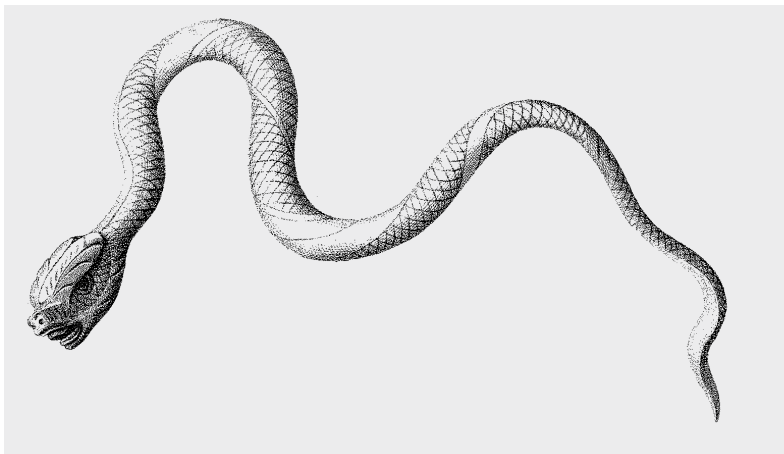
Da Engelhardt erfarede, at der var blevet solgt nogle oldsager fra mosen i Sønderbrarup til en mand i Hamborg, blev han for alvor opmærksom på mosens arkæologiske betydning. Oldsagerne var først blevet søgt afhændet til samlinger i Berlin. Men dér var man ikke interesseret. I januar 1858 skrev Engelhardt til Thomsen, at han kunne tænke sig at grave i Sønderbrarup mose. Da han i april fik forhøjet det årlige tilskud fra 300 Rdlr. til 400 Rdlr., takkede han Regenburg og skrev, at en del af pengene ville blive brugt til udgravning i mosen.⁵

Den første udgravning blev lagt i skolens pinseferie midt i maj. På grund af indtrængende vand i udgravningen var undersøgelsen besværlig. Men resultatet af denne første moseundersøgelse og fundenes kvalitet var alligevel så lovende, at moseudgravning for alvor gav Engelhardt blod på tanden. Her var en udfordring at tage op, og her var helt usædvanlige fund at gøre. Engelhardt havde fundet en helt unik hovedbeklædning af tyndt sølvblik og kaldte den en fyrstehue. Nogle flere brudstykker til den bronze-

En hovedbeklædning af tyndt sølvblik blev fundet ved den første af Engelhardts udgravninger i 1858 i Sønderbrarup mose. Engelhardt kaldte den en fyrstehue. Et hugspor ses tydeligt på det bredeste »bånd«. Hovedbeklædningen blev først tegnet af J. Magnus Petersen til Thorsbjergpublikationen i 1863. Engelhardt 1863.

En slange af bronze blev fundet ved udgravning i pinsen 1858. Hverken den eller hovedbeklædningen vist på billedet s. 80 så sådan ud, da de blev fundet. Huen havde været loddet flere steder, og inden ofringen var den blevet krøllet sammen og derfor brækket flere steder. Slangen bar også mærker af kraftige hugspor - og halespiden manglede. Engelhardt 1863.

hjelm, som Mechlenburg havde indleveret i 1856, blev også fundet. Til hjelmen hørte også en flot helstøbt bronzeslange, der var formet som i voldsom bevægelse. Den måtte have siddet til pynt foran på hjelmen. På bagsiden var der spor efter lodning med tin. Engelhardt lagde også mærke til, at der var spor efter hug også på den side, som vendte indad mod hjelmen.⁶

Fundet vakte stor opsigt på Oldnordisk Museum i København. Thomsen foreslog, at Heinrich Hansen, der hyppigt opholdt sig i Slesvig for at tegne og opmåle kirker for Fredningsinspektoratet, tegnede oldsagerne. Men Engelhardt ville hellere have Winstrup til at tegne, fordi denne allerede havde tilbudt det.⁷

I en efterfølgende indberetning til Slesvigministeriet bad Engelhardt om flere penge til endnu en udgravning i mosen. Det tegnede til, at sommeren ville blive tør. En nødvendig forudgående dræning forekom at være overkommelig, men var for dyr at få foretaget inden for Samlingens eksisterende budget. Engelhardt omtalte også sagen over for Thomsen: »Hvis De skulle se Wolfh[agen] beder jeg Dem gøre ham begribelig, hvor særdeles vigtig denne Sag er for Oldtidsvidenskaben og vor Historie«.⁸ F. H. Wolfhagen var minister for Slesvig. Han havde tidligere været amtmand i Flensborg og i denne egenskab ekspederet oldsager videre til Flensborgsamlingen. Bevillingen på 400 Rdlr. kom allerede 14 dage efter ansøgningen var sendt. Senere på sommeren blev endnu en bevilling nødvendig og Samlingen fik yderligere 300 Rdlr. til fortsatte undersøgelser i Sønderbrarup mose.⁹

De næste udgravninger blev foretaget i sommerens løb, når tid og lejlighed var dertil. Mest koncentreret var Engelhardts tilstedeværelse i august måned lige inden skoleferien sluttede. Det blev til i alt henimod 30 lange, travle dage i mosen, hvor Engelhardt lod arbejdsfolkene grave med fingrene, så de skrøbelige sager ikke blev ødelagt. Selv beskrev han fundene og noterede af hensyn til den senere udbetaling af dusør, fra hvis lod de stammede.¹⁰ Næsten 1000 oldsager fra mosen fik Samlingen i sommeren 1858.¹¹ Det var fortrinsvis våben, dragttillbehør og en del udstyr til ridetøj. Sværd og dele til sværd (fæsteknapper, sværdskeder, dupsko, parérplader m.v.) var der mange af, men ingen jernklinger. Forskellige andre beslag og spænder til våbenudstyret blev også fundet. Der var træskjolde -i stor mængde-, træskafter til pile med spor efter beviklingen af den snor, som fastholdt styrefjer, samt en enkelt meget velbevaret bue.

I et stort lerkar, af Engelhardt derfor betegnet som et »*sluttet fund*«, fandtes noget usædvanligt harniskudstyr, brynjedele til hele to ringbrynjer, en brystplade, andre beslag og spænder, samt læderdele. Brystpladen var af bl.a. bronze, der var belagt med forgyldt sølvblik.¹² Den var rund og omkring 15 cm i diameter. Inderst var den pyntet med ni klassisk-antikke medusahoveder og yderst med dyr og fisk. Den måtte være romersk, men dyrene og fiskene var pånittede. De måtte derfor være, hvad Engelhardt kaldte for »barbariske«, og dermed ikke-romerske. Endvidere var der økser af jern, eller dele deraf, hvor især træskafterne var velbevarede. Af de 18 skjoldbuler udmærkede én sig særligt ved, at ejeren havde indridset sit navn på den med runer. Et lille beslag bar også samme slags runer. Da Regensburg interesserede sig særligt for det danske sprog, måtte dets historie og dermed også runerne interessere ham. Beslaget blev derfor specielt sendt ham til nærmere studier.¹³

Fordelen ved selv at være til stede på udgravningen var, at ikke blot oldsager af metal blev reddet, men også både fund af tekstiler, læder og af træ. Det gav til gengæld nogle ganske særlige bevaringsproblemer. Når fund af organisk materiale tørrede ud, smuldrede eller skrumpede de til ukendelighed. Indtil videre blev tekstiler, læder og træ derfor opbevaret i vand. Apoteker Mechenburg havde i sin tid ikke gjort de folk, som han købte oldsager af fra Sønderbrarup mose, særligt opmærksom på små ting som f.eks. mønter, skønt han også selv var møntsamlers. Netop de

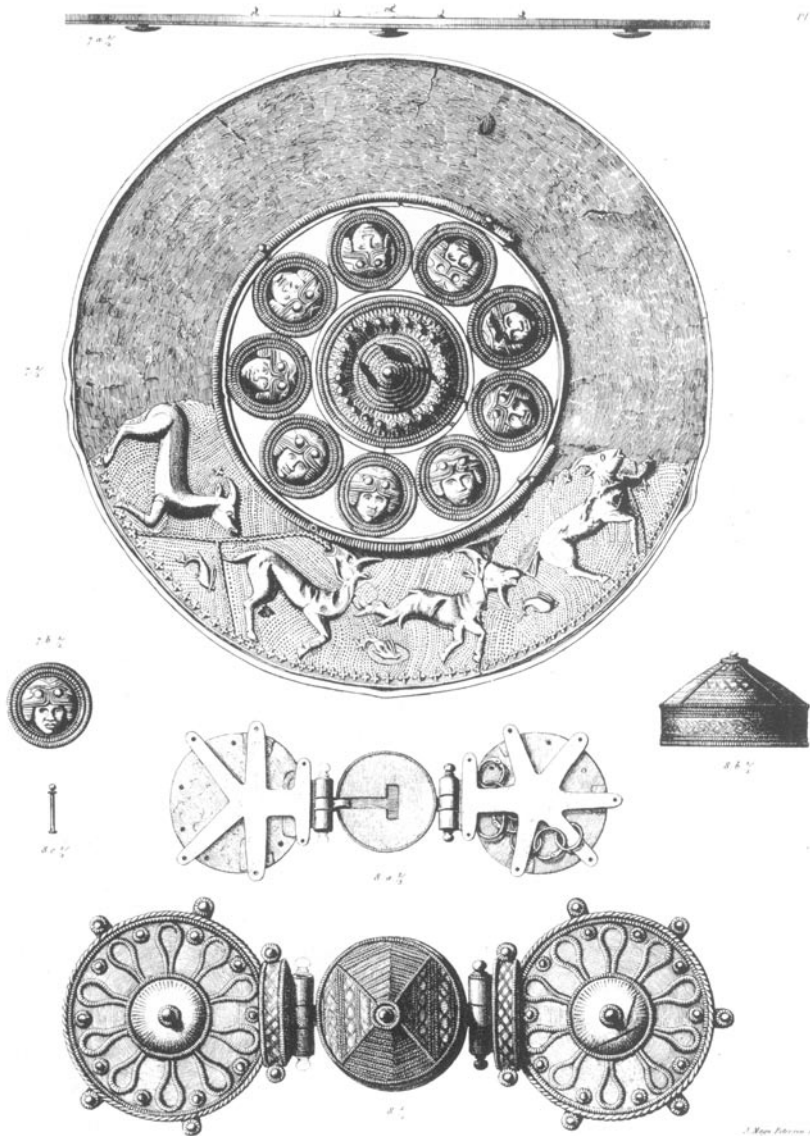
romerske kejsermønter, som Engelhardt fandt i 1858, var betydningsfulde og bestemte Sønderbrarupfundets nedlægnings tid til 3. årh. e.Kr.f.¹⁴

Ejere, forpagtere og faglige besøg

Engelhardt havde i april overtaget Mechlenburgs tilladelse til at grave hos de to, som gennem forpagtning gravede tørv. Den omkring tre ha store mose ejedes af tre bønder: Jacob Petersen, Jacob Hansen og Peter Callsen, Sønderbrarup. Jacob Petersen var fæstebonde og havde bortforpagtet sin del til Asmus Jessen. Denne havde dog i overensstemmelse med ejeren givet forpagtningen videre til farver Gosch Hansen. Jacob Hansen bortforpagtede sin del til landmand Peter Callsen, der også gravede tørv.¹⁵ Samtidig med, at Flensborgsamlingens undersøgelser foregik, blev der gravet tørv. For Callsen var dette en større forretning. Engelhardt rejste i ny og næ til Sønderbrarup for at træffe aftaler og købe fund af de to tørvegravere.

Men en dag, »et par dage før den 25. juni«, da han var i mosen for at hente oldsager, ville Gosch Hansen ikke af med dem. Han ville hellere vise dem frem mod betaling. Det skulle ske på det store årlige kvægmarked i Sønderbrarup, som fandt sted den 27.-29. juli. Samme holdning indtog Peter Callsen. Engelhardt fik alligevel Gosch Hansens oldsager, men måtte stille ham i udsigt, at han måske nok kunne låne nogle af de senest fundne oldsager, der allerede var i Flensborg, til fremvisning på markedet. På den måde kunne begge tørvegravere tjene lidt på forehavendet. Dette mente Engelhardt faktisk, at i alt fald Gosch Hansen godt kunne have brug for.

Engelhardt var langt fra begejstret for ideen, men var nødt til at viderebringe ønsket til Slesvigministeriet, dels for at få oldsagerne og dels for at forhindre yderligere gravninger. Han skrev til ministeriet, at han forestillede sig to aflåste montere, hvor sagerne var sat godt fast indeni. Nogle gendarmere skulle stå vagt og dermed gøres ansvarlige for, at monterne forblev ubeskadigede. Gosch Hansen og Peter Callsen fik også lov til at vise oldsagerne på flere markeder. Først i marts 1859 kom oldsagerne retur. Hansen og Callsen havde opgivet at fortsætte med at fremvise oldsager rundt i Holsten, bl.a. fordi Engelhardt havde vægret sig ved at udlåne

Ved sommerens udgravning i Sønderbrarup mose fandt man et sort lerkar, som indeholdt mere harniskudstyr. Det var bl.a. dele af to ringbrynjer af sølv, nogle læderremme og en bronzeplade, der var forgyldt. Engelhardt kunne se, at den havde siddet fastgjort på en af brynjerne. I sommeren 1858 fandtes i alt mere end 1000 enkeltgenstande. Men fundet i lerkarret måtte være såkaldt sluttet fund, hvor hele indholdet og karret var fra den samme tid. Engelhardt 1863.

mere. Men især var det, fordi det økonomiske udbytte ved fremvisning i Haderslev, Læk og Tønder ikke havde givet den indtægt, de havde forventet.¹⁶ Flensborgsamlingens inspektør åndede lettet op ved at gense sine oldsager. Han havde nemlig ikke fået tegnet hverken bronzehjelmen eller slangen.

I løbet af sommeren 1858 stod det klart for enhver oldtids-

Professor Japetus Steenstrup (1813-1891) var mosegeolog og var ekspert i, hvordan tørvemoserne var dannet. Han beskæftigede sig også med især stenalderens såkaldte køkkenmøddinger. I 1858 besøgte han Flensborg og hjalp Engelhardt med bl.a. bestemmelse af træsorterne på oldsagerne fra Sønderbrarup mose. Zoologisk Museum, København.

interesseret, at mosen i Sønderbrarup afgav noget særligt, og besøgene både i mosen og i Samlingen var talrige. Thomsen havde været i Flensborg i selskab med den svenske antikvar Nils Gustaf Bruzelius (1826-1891), docent i nordisk arkæologi ved Lunds Universitet.¹⁷ Denne havde oven i købet skænket Flensborgsamlingen nogle svenske oldsager fra gammelt dansk land, Skåne. Mosegeologen Japetus Steenstrup (1813-1897), professor i zoologi ved Københavns Universitet og leder af dets zoologiske Samlinger, havde været der sammen med en kollega til Engelhardt, C. F. Herbst. Steenstrup ville undersøge mosens geologi, som netop var hans speciale. Han kunne også bestemme træsorterne i Engelhardts fund.¹⁸

Thomsen skrev om fundet i septembernummeret af det centrale, tyske arkæologiske tidsskrift *Correspondenz-Blatt*, hvor han især fremhævede fundet af mønterne, som aldersbestemte nedlæggelsen.¹⁹ Derfor blev fundet hurtigt kendt i den antikvariske verden uden for Danmark.

Ville Kielerne købe?

Skønt resultaterne i mosen var tilfredsstillende for Flensborgsamlingen, ærgrede Engelhardt sig over, at der ikke kunne opnås en fredning af mosen for at sikre oldsagerne.²⁰ Han vidste ikke, at der blev arbejdet på dette i København. Fredningsinspektør Worsaae havde den 5. juli henvendt sig til Slesvigministeriet angående to hastesager i hertugdømmet Slesvig. Den ene var angående en ganske særlig dysse i Slesvig, »Døbestenen« i Popholt. Til den var knyttet et sagn, at kong Harald Blåtand, der ifølge den store runesten i Jelling gjorde danerne kristne, skulle have ladet sig døbe dér. Bønderne ville sprænge overliggerstenen. Dyssen blev sikret gennem kongeligt opkøb af den grund dyssen lå på.²¹

Den anden hastesag drejede sig om mosen i Sønderbrarup. Worsaae skrev, at folkene omkring Kieleramlingen sandsynligvis agtede at købe mosen for derefter at lade den udgrave. Om Selskabet i Kiel seriøst overvejede at købe, som Worsaae mente, forbliver uafklaret. Men de lærde i Kiel fulgte sagen opmærksomt. I slutningen af juni havde greve Reventlow, der var kurator for Kiels Universitet, fået et brev fra en ven i Kappel om, at det var muligt at købe lodder i mosen. En af lodsejerne, Peter Callsen, forlangte 1000 Rdlr. svarende til den værdi, gravningen af tørv

ville indbringe. En A. Petersen fra Wittkiel kunne være mellemmand ved købet.²²

Også Piepgras skrev til Kiel. Han var nu blevet lærer i Slesvig by og havde fortsat interesse for oldtiden. Han skrev i løbet af sommeren tre lange breve til Kiels Universitet, hvori han hver gang udførligt fortalte om Engelhardts udgravninger og fund. Men Piepgras forstod ikke fundets arkæologiske værdi. Det fremgår af hans breve, at hans viden om udgravningen var begrænset til samtaler med tørvegraverne.²³

Piepgras havde før været i kontakt med Flensborgsamlingen. Både i 1855 og 1856 havde han givet Samlingen nogle af sine oldsager.²⁴ Men han ville hellere stå sig godt med universitetsfolkene og Selskabet bag oldsagssamlingen i Kiel. I første brev, skrevet den 20. juli, gav han udtryk for, at han frygtede, at oldsagerne nu var tabt for Kiellersamlingen. Han fortrød, at han ikke tidligere havde opfordret Kiellerselskabet til at købe lodder i mosen. Det havde været muligt at købe Gosch Hansens lod, og nu var i alt fald Peter Callsen vundet for Engelhardt, mente han. I næste brev, fra den 11. august, forfulgte han samme tema. Endnu engang fortrød han. Denne gang, at han ikke selv havde købt moselodder, da det var muligt året før hos Gosch Hansen. I det sidste brev, fra den 22. august, gav han udtryk for, at baron von Hobe og en gårdejer Aagesen i Gelting, som han havde talt med, var forargede over, at alle oldsagerne gik nordpå. Aagesen havde i øvrigt besøgt sin gamle ven apoteker Mechlenburg. Mechlenburg skulle iflg. Aagesen have sagt, at mosen var blevet ham for dyr. Dog mente Piepgras, at Mechlenburg, selvom han var blevet cancelliråd og af regeringen blevet bedt om at være mellemmand som køber af mosen, gjorde gode miner til slet spil. Endelig påstod han, at Engelhardt ville skaffe oldsagerne til København. I det første havde han ret, at Mechlenburg var involveret – nemlig af Engelhardt. I det sidste, at skaffe oldsagerne til København, tog han alvorligt fejl. Intet lå Engelhardt fjernere!

Ville Worsaae?

Først den allersidste dag i august 1858 erfarede Engelhardt af Slesvigministeriet, at dette havde opfordret Worsaae til via Mechlenburg at forhandle diskret med ejerne om køb af moselodderne.²⁵ Da havde Engelhardt allerede hørt rygterne af lods-

Onsdag den 8. december 1858 viste farver Gosch Hansen fra Sønderbrarup oldsager fra Thorsbjerg mose frem mod betaling i Tønder. Oldsagerne blev udstillet i en montre i en sal (nu Østergade 16). Salen blev også benyttet som dansesalon og til teaterforestillinger. Landsarkivet, Aabenraa.

Zum letzten Mal.

Mit Allerhöchster Königlich Concession und mit hoher obrigkeitlicher Bewilligung beabsichtige ich Edesunterzeichnete
am Dienstage, den 7. December, von Nachmittags 2 Uhr ab an

Römische Alterthümer,
circa 160 Jahre nach Christi Geburt
herstammend,

dem hochgeehrten Publikum ganz ergebenst vorzuzeigen.

Dieselben enthalten namentlich unter Anderem:

Würfel von Bernstein, Harnischbeschläge, Silbermünzen, Schilder, Zierrathen von Schwerdtein aus Gold und Silber, Schwerdtegehänge und Schnallen, ein Pfeil von Holz, verschiedenes Pferdegeschirr, sowohl Kopf als Sattelgeschirr von Metall, Steine zum Waffenscharfmachen, eine Schlange von Bronze, Schleif- und Feuersteine, so wie viele andere Sachen.

Sämmtliche Sachen sind im Laufe des verwichenen Sommers auf dem Süder Braderup er gefunden worden.

Der Schauplatz ist im Saale des Herrn Simonsen.
Entrée a Person 8 $\frac{1}{2}$. Kinder die Hälfte.
Um zahlreichen Besuch bitte ganz ergebenst

Gosch Hansen
aus Süder Braderup.

ejerne og også fået brev fra Thomsen. Med det samme svarede han ministeriet. Han skrev, hvad han selv havde foretaget sig og hvad han i øvrigt vidste om den sag.

Engelhardt berettede, at han for længere tid siden gennem Mecklenburg havde ladet forespørge om muligheden for at købe moselodderne. Men Gosch Hansen havde ikke villet sælge. Og så vidt Engelhardt vidste, forlangte Peter Callsen dengang 2000 Rdlr. for sin lod. Engelhardt vurderede efter de gængse priser de to lodder til at være hhv. omtrent 500 og 300 Rdlr. værd dog med det forbehold, at mosen var usædvanlig dyb. Han havde samme dag igen talt med Gosch Hansen, der stadig over for ham hævdede, at han ikke ville sælge. Men Engelhardt havde også hørt, at Gosch Hansen forlangte 4000 Rdlr.

Gosch Hansens lod var kun halvt så stor som Peter Callsens, og under alle omstændigheder var begges krav helt urimelige. Af Regenburgs brev kunne Engelhardt forstå, at afgørelsen om køb måske stod for døren. Derfor konkluderede han, at Mechlenburg i alt fald ikke var den rette til at forhandle med ejerne. Han var for gammel og havde også et dårligt forhold til Peter Callsen. Callsen mente nemlig ikke, at han havde fået tilstrækkelig betaling af Mechlenburg for oldsagerne.²⁶

Brevet er holdt i en korrekt og formel stil. Men i to efterfølgende lange breve til Thomsen blev fingrene ikke lagt imellem. Ordvalget over for Thomsen var skarpt og præcist. Engelhardt var tydeligt såret over ikke at være orienteret om ministeriets forhandlinger og lod sin galde flyde ud over Thomsen. Brevene blev skrevet med tre dages mellemrum. Engelhardt havde netop dagen før den 1. september skrevet til Thomsen om en mystisk »engländer«, der i følge bønderne ville købe mosen, for den pris, som de forlangte. Det må derfor have været Regenburgs brev, som udløste de to andre. Af svarene kan man forstå, at Thomsen, der havde skrevet til Engelhardt den 23. august, havde konfronteret denne med en hel del rygter, som åbenbart verserede i København. Engelhardt blev beskyldt for ikke at gøre sit arbejde i mosen ordentligt og han forsvarede sig: Der var ikke blevet noget som helst borte af betydning, med mindre folk havde gravet hemmeligt om natten, kastet hullet til og fået ethvert spor udsløttet inden morgengry. Der var ikke gået nogen dag, hvor hans opsynsfolk ikke havde været nede og set efter. Beskyldningerne var uretfærdige. »Hvis Ministeriet virkelig efter løse Rygter skulle danne sig en Forestilling om, at der ikke er anvendt den fornødne Omhu og Iver ved dette Arbejde og skulle formode, at W.[orsaae] kunne gøre det bedre, saa lader jeg mig ikke sige den Ting to Gange.«

En skarp kommentar til Regenburgs meddelelse om, at ministeriet havde anmodet Worsaae og Mechlenburg om at forhandle sagen ang. køb, havde han også til Thomsen i det sidste brev fra den 5. september. Engelhardt mente, at for mange kokke fordærvede maden og at han selv kendte forholdene bedre. Måske har Thomsen i brevet foreslået, at de kunne deles om fremtidige fund i mosen, for Engelhardt var bange for, at Oldnordisk Museum ville tage alle fund. Han erindrede om, at da Worsaae var på inspektionsrejse i 1856, havde han taget alt, hvad der var godt til København, mens Flensborgsamlingen kun havde fået det over-

J. J. A. Worsaae (1821-1885) er med rette kaldt grundlæggeren af den videnskabelige arkæologi i Danmark. Han opnåede som direktør for Oldnordisk Museum en berømmelse, der rakte langt ind i de europæiske arkæologikredse. Hans karriere begyndte i 1847 som inspektør over de fredede fortidsminder i Danmark og hertugdømmerne. En kort tid gjorde han politisk karriere som kultusminister i året 1874. Så populær blev han i Danmark, at han som kammerherre i 1875 kunne bruges til markedsføringen af et stykke chokolade.

flødige. Worsaae var ganske vist inspektør over monumenterne, indrømmede Engelhardt, men han kunne ikke se, at en mose var et antikvarisk monument. »Hvis Regjeringen overhovedet finder det rigtigt at have en Samling for Slesvig bør den ikke lade her fundne Oldsager komme til Deres Museum.« Engelhardt ville kæmpe for samlingen i Slesvig. Hvis alt skulle sendes til København, og han selv kun blev bestyrer af en dubletsamling, ville han hellere overdrage ansvaret til en anden – ikke af forfængelighed, men fordi han mente, at Flensborgsamlingen ikke kunne trives under sådanne forhold. Og så kom en bitter erfaring frem: »Nordslesvigerne sende helst til K[jøben]havn, Sydslesvigerne ville gerne sende til Kiel, og naar nu Selskabet bliver reorganiseret, som holsteen-lauenborgsk Selskab, faar de naturligvis Alt, hvad de kunne faa fat paa. Jeg må da spørge Dem, Kjære Conferensraad, hvor bliver saa mit Opland?«²⁷

I foråret 1858 havde Oldnordisk Museum ifølge Engelhardt forsøgt at gøre Flensborgsamlingen til en afdeling af Oldnordisk Museum. Det havde fået Engelhardt til at vakle i troen på Flensborgsamlingens eksistens.²⁸ Nu var tonen anderledes. Han ville være sin egen myndighed i Slesvig og mente, at Samlingens fremtidige skæbne lå implicit i afgørelsen af Mosesagen. Engelhardt røber sig dog fortsat som tro mod Thomsen og hans beføjelser, også selvom fredning regulært var Worsaaes sag. Det er også tænkeligt, at Worsaae netop derfor var utryg ved Engelhardt og dennes handlemåder og ikke lod ham vide, hvad der gik for sig.

Trusler og to befalinger

En sand guldfeber rasede i sommeren og tiltog i efteråret. I Sønderbrarup var en af tørvegraverne, Gosch Hansen, blevet utålmodig. I juli gravede han steder, hvor han vidste, at der var ædelmetaller at finde. Fundene blev indsendt til Flensborgsamlingen mod betaling. Den 4. juli fortalte han, at der var opstået strid om grænsen mellem hans og Callsens lodder. Flensborgsamlingens inspektør måtte atter til mosen og forsøge at få klarhed over, hvem af de to som skulle have penge for det fundne. Efter mødet, da Engelhardt var rejst hjem, gik Hansen og hans arbejdsfolk igen ud i mosen, fandt flere oldsager og sendte dem igen til Flensborg. Denne gang havde de vidner på, at det indsendte var fundet på hans lod. Historien gentog sig nogle dage senere, hvor Hansen

alene indsendte bl.a. et sværdfæste til Flensborgsamlingen. Striden med Callsen var ikke afsluttet. Hansen og Callsen kunne stadig ikke enes om, hvor grænsen mellem deres parceller helt præcist lå. For Engelhardt betød det, at han fremover, når han selv gravede, måtte tage højde for denne strid ved at efterlade uudgravede bænke.²⁹

Det så ud, som om det var lykkedes for Engelhardt at formå i alt fald Hansen til først at tilbyde sine fund til Flensborg. Men han kunne ikke ustandseligt rejse til Sønderbrarup, hente oldsager og søge at skabe forlig. Hansens sendelser ophørte også. Det nye skoleår skulle begynde den 23. august. Hansen havde flere gange i juli 1858 over for Engelhardt truet med, at en unavngiven englænder ville købe mosen.³⁰ I begyndelsen tog Engelhardt ikke dette alvorligt. Han vidste jo heller ikke, at regeringen var involveret i forhandlinger om køb af mosen. Men da det gik op for ham, at det var tilfældet, skrev han i brevet til Regensburg også om »*englænderen*«. Mere udførligt om ham skrev han til Thomsen dagen efter. En englænder skulle være dukket op i mosen straks efter, at han selv havde lukket udgravningen den 22. august. Denne skulle have overtalt den ene af de to tørvegravere til at grave for sig og købte bagefter oldsagerne. Det skulle have været tre guldringe og nogle lanser af træ. Men det værste var, skrev Engelhardt, at den fremmede skulle have stillet i udsigt, at han ville købe lodderne til den forlangte pris.

Der blev gravet i Hansens moselod i august. En hr. Kaufmann fra Pinneberg, nord for Hamborg, erhvervede bl.a. en guldfingerring, tre lerkar, træpileskafter i bundter, skjolde og en denar fra kejser Hadrians tid. Bortset fra sølv mønten indgik fundene senere i Oldsagssamlingen i Hamborg.³¹

Selv fik Engelhardt temmelig travlt på skolen. En kollega, C. F. Monrad, var blevet alvorlig syg lige før eksamen i sommeren 1858 og blandt andre måtte også Engelhardt overtage hans timer, da Monrad tog på rekreatjonsrejse i september og oktober ved det nye skoleårs (1858/59) begyndelse.³² Engelhardt måtte derfor handle hurtigt. I august 1858 anmodede han herredsfoged Mussmann i Slesvig om at nedlægge graveforbud i mosen. Det forelå skriftligt den 25. august, men gjaldt naturligvis ikke Engelhardt selv i sin egenskab af inspektør ved Den slesvigske Samling.³³ I befalingen stod, at oldsager af guld og sølv lovmæssigt tilhørte kongen og at det var forbudt at overdrage sådanne til andre.

Under strafansvar var det en pligt at indsende sådanne fra mosen i Sønderbrarup til myndighederne.

Også Jacob Hansen blev nu grebet af guldfieberen. Han mente, at han havde ejendomsretten til halvdelen af det, som var fundet, fordi han var ejer, selvom han havde bortforpagtet sin lod. Amtshuset afviste hans begæring med den begrundelse, at han med bortforpagtningen havde frasagt sig krav om danefægødtgørelsen. Fundene tilhørte som danefæ landsherren. De skulle afleveres mod erstatning af ædelmetalværdien til finderens og stilles til rådighed for kunst og videnskab.

Det forlød, at kongen ville komme til Slesvig allerede midt i september. Engelhardt vidste, hvad dette kunne betyde og ville gerne have ordnet og opstillet sommerens seneste fund i Stænderhuset, såfremt kongen nu ville se dem. Engelhardt var derfor i september bundet til Flensborg. Indtil da var endnu intet afleveret til Amtshuset. Endnu en befaling blev udstedt den 22. september 1858. Efter denne skulle Peter Callsen og Gosch Hansen i Sønderbrarup inden tre dage aflevere de fundne oldsager til Amtshuset i Slesvig by. Dette skete også.

Kongeparrets besøg i Slesvig blev, heldigt for Engelhardt, udsat en uge. Men søndag den 26. september kom kongen til Stænderhuset i Flensborg, hvor Engelhardt i den underste etage havde opstillet dét, som der ikke var plads til på skolen.³⁴ Under besøget kunne kongen ved selvsyn konstatere de ringe lokaleforhold. Engelhardt fortalte kongen om pladsproblemerne og ulempen ved at have udstillinger to forskellige steder i byen. Dagen efter var kongeparret i Sønderbrarup. De tilbragte fire timer i mosen. Ved den lejlighed fandtes bl. a. en velbevaret jernøkse med skaft. Fundet var sjældent, netop fordi jern ellers ikke var bevaret i mosen. Øksen blev senere gengivet i Engelhardts første publikation.³⁵ Alt var i forvejen forberedt. Men uventet var det, at Engelhardt ved den lejlighed fik overrakt fortjenstmedaljen i guld.³⁶ Det var en af de få medaljer, som kongen personligt rådede over og derfor kunne tildele helt uden om ordenskapitlet.

Løsning på mosesagen

Efter sommerens mange gode fund og forbudet af 25. august mod gravning efter tørv stod det klart, at oldsagerne måtte sikres gennem arkæologisk udgravning og opkøb af mosen. Slesvigministeriets forhandlingsgrundlag var at overtage forpagtningen for at lade mosen gennemgrave for oldsager. Derefter skulle mosen gives tilbage til forpagterne. I efteråret 1858 meddelte Slesvigministeriet Amtshuset i Slesvig, at omkostningerne kunne blive afholdt af den kongelige kasse. Men guldfeberen smittede af på prisen for mosen og begge tørvegravere forlangte uhørt høje priser. Hansen forlangte 4000 Rdlr. for sin del og Callsen 6000 Rdlr.³⁷ Det var 12 gange så meget, som tørvegravningen uden oldsager ville kunne indbringe. Dermed kom der ingen afklaring på sagen i 1858.

Mosen skulle drænes. Også det kostede mange penge. Ministeriets overslag, som forelå i Amtshuset i december, lød på 1437 Rdlr. Men en måneds tid senere blev en lokal sagkyndig, skovrider Chr. Müller på kongens jagtgård Christianslyst, bedt om at lave en plan for afledning af vandet i mosen til brug i foråret 1859. Müller kunne gøre dræningsarbejdet for 792 Rdlr.³⁸ Det var lidt over det halve af, hvad ministeriet i december 1858 havde vurderet arbejdet til at koste. Ministeriet arbejdede dog fortsat på den anden dræningsplan, mens Amtshuset vinteren over forhandlede med lodsejerne. Callsen og Hansen ville heller ikke gå med til at dræne. Enten skulle mosen købes for de forlangte summer, eller også ville de have penge for at give tilladelse til at grave foruden penge for det fundne. De krævede 1400 Rdlr. for at give gravetilladelsen fra sig.

Engelhardt skrev til Regensburg, at det var en dårlig idé at betale en rund sum. Det var dumt at betale for lodder, hvori der ikke fandtes oldsager. Han foreslog, at man i stedet aftalte et bestemt beløb for hver udgravet kvadratalen, samt udbetalte ædelmetalværdien for det fundne. Det havde nemlig sidste år vist sig, at det skabte splid at betale en findeløn for alt, hvad der var fundet.³⁹ Ædelmetalsager var naturligvis mere værd end f. eks. jern- eller bronzeoldsager, men var sådanne sjældne eller bar runer, var mere blevet udbetalt. Det var naturligvis svært at forstå for tørvegraverne.

Gennembruddet i forhandlingerne kom med foråret. I april

Frederik VII's monogram med krone pryder stadig skelstenene af granit omkring en dysse i Popholt. Når majestæten var særligt interesseret i at købe jorden omkring denne dysse og markere dette med skelsten, skyldes det utvivlsomt myten om, at kong Harald Blåtand var blevet døbt her. Fotografi: Stine Wiell.

1859 foreslog ministeriet, at vandet skulle afledes uden omkostninger for private. Disse skulle også have erstatning for alle eventuelle skader ved dræningen. Derudover skulle gennemsnitssværdien af de oldsager, som måtte findes, også erstattes.⁴⁰ Callsen og Hansen gik ind på dette forslag. Men på tre betingelser. Afvandingen skulle ske gennem dræning og rørene skulle efter afvandingen forblive i jorden. Den ophobede jord skulle efter gennemsøgning for oldsager atter lægges tilbage i hullerne for at forhindre udtørring. Endelig skulle en taksation før og en vurdering efter foretages.

Skovrider Müller, som førte de lokale forhandlinger, fandt betingelserne rimelige og gennemførlige. Ministeriet accepterede i slutningen af juli måned. Müller skulle kontakte Engelhardt om det praktiske ved afvandingen, foretage taksationen hos Callsen og Hansen samt besigtige tre andre ejeres agerstykker, som nødvendigvis også måtte graves igennem.⁴¹ Inden denne accept var Engelhardt atter brudt ind i ministeriets forretningsgang gennem et privatbrev til Regenburt. Fra Herbst havde Engelhardt nemlig fået den plan for afvanding, som ministeriet overvejede. Engelhardt havde vist planen til skovrider Müller, hvis kommentarer Engelhardt vedlagde. Müller anså forslaget for »uhensigtsmæssigt og uanvendeligt«.⁴²

Vinterens arbejde og Samlingen skifter navn

Bekymringer var der således mange af i 1858. I februar vidste Engelhardt ikke, hvor Samlingen skulle opstilles. På den nye skole var det tiltænkte lokale for lille, og det forventedes i øvrigt først klar til ibrugtagning til efteråret. Det lå desuden forkert i forhold til byen og var uden udvidelsesmuligheder. Men flyttes skulle der. Nedrivningerne i den gamle skoles indre, hvor nogle af oldsagerne befandt sig, var allerede begyndt. Sagerne hobede sig op. Senere på året blev Engelhardt nødt til at flytte dét, som skulle væk fra den gamle skole over i et midlertidigt lokale. Men han måtte på grund af manglende plads i det nye lokale samtidig lukke for adgang for besøgende.⁴³

Den 4. maj 1858 skrev han til Slesvigministeriet, at det tiltænkte lokale i stueetagen i den tidligere rektorbolig ikke blev klar til indflytning før end til efteråret. Han ønskede derfor endnu et midlertidigt lokale til hensættelse af nedpakkede fund.

På skolen kunne han ikke få mere plads. På seks år var Samlingen vokset til det dobbelte og rummedes i 18 store skabe og flere fritstående gulvmontrer. Engelhardt skønnede, at Samlingens vækst fremover ville kræve 25-30 store skabe. I juni 1858 fik han anvist to midlertidige lokaler i Stænderhusets underste etage. Han ville gerne have haft mere lokaleplads, således at samlingen ikke skulle være delt på to forskellige steder. Han valgte kun at udstille mosefundene i Stænderhuset.

Vinteren igennem gik arbejdet med at skrive indberetninger og at protokollere. Jernet blev behandlet af hærens forvalter af våben i Flensborg, rustmester Schmidt. De bøjede metalsager blev i nogle tilfælde rettet ud. Selv eksperimenterede Engelhardt med bevaringen af træsagerne. Brændevin fik træet til at svulme op og fortære de indvendige fibre. En blanding af shellak og spiritus kunne ikke fås i tilstrækkelig mængde. I stedet forsøgte han sig med at koge træet i voks. Men det var en langsommelig proces, og Engelhardt skulle gætte sig til, hvornår voksen var trængt tilstrækkeligt ind i træet og kunne holde sammen på formen. Men i alt fald blev dog netop formen bevaret. Overfladen kunne derefter renses med vitriololie for derved at få træets karakter og årer frem igen.⁴⁴

I november 1858 skiftede Samlingen endnu engang navn. Den umiddelbare årsag hertil var, at Engelhardt længe havde følt savnet af et segl for Flensborgsamlingen. Han havde fået Winstrup til at tegne et udkast. Det blev sendt ind til Slesvigministeriet den 18. november 1858. Ministeriet accepterede dette. Men med den tilføjelse, at indskriften blev forandret til »Kongelig Samling for Nordiske Oldsager i Flensborg«.⁴⁵

Engelhardt bad Thomsen om nogle dubletfund af sølvmønter, fundet på Alslev hede i Tønder amt og afleveret til Oldnordisk Museum.⁴⁶ Med hensyn til fundene fra Sønderbrarup var situationen imidlertid blevet den, at det var Oldnordisk Museum i København, som måtte bede om dubletter fra mosen. Engelhardt spurgte i Slesvigministeriet i marts 1859 og tilladelsen blev givet.⁴⁷

Artiklen om Sønderbrarupfundene 1859

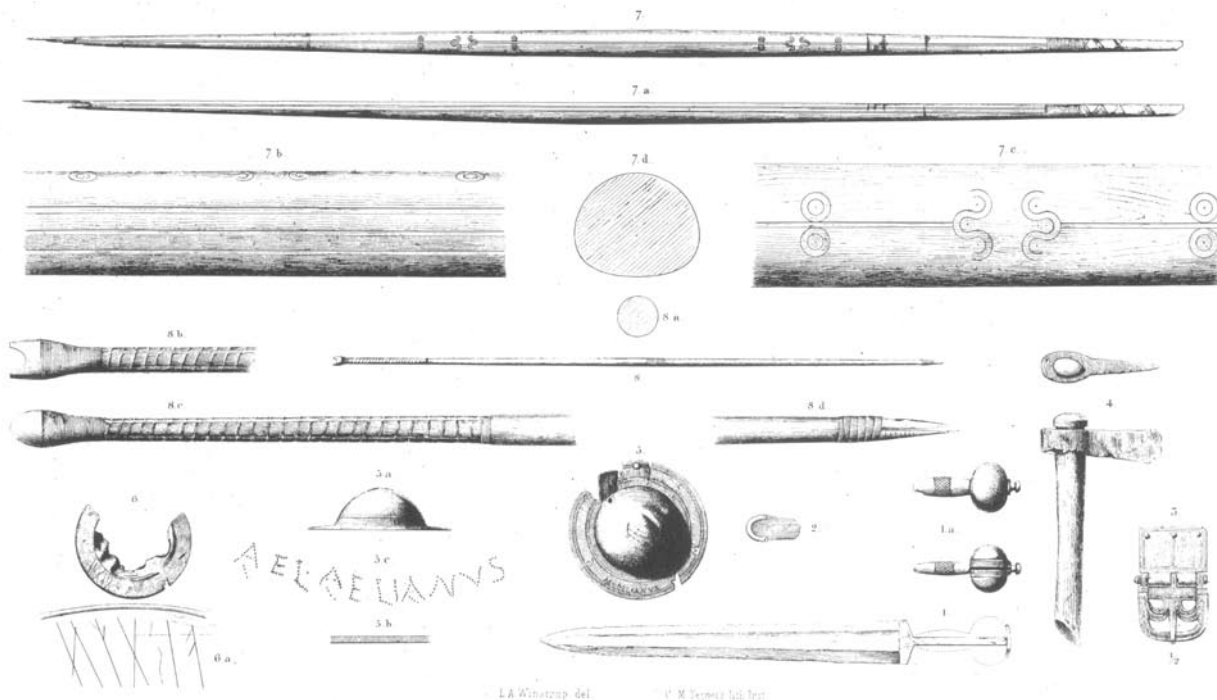
I vinteren 1858/59 skrev Engelhardt også en artikel om Sønderbrarupfundene. Han var ikke tilfreds med bogsituationen på skolens bibliotek. Interessen for boganskaffelser til hans brug var »Less than None«. Thomsen støttede, hvor han kunne og sendte bl.a. tegninger af et spænde med runer, ens med Engelhardts i Sønderbrarup. Det stammede fra Allesøe mose på Fyn, hvorfra Oldnordisk Museum gennem mange år havde fået indsendt oldsager.⁴⁸ I breve til Thomsen og andre kredsede Engelhardt om et særligt problem. Han havde svært ved at forstå, at så smukke arbejder som slangen og nogle smukt drejede træskåle kunne være fremstillet i norden. Herbst drillede og mente, at Engelhardt overfortolkede den romerske indflydelse.⁴⁹

Artiklen om Sønderbrarupfundene udkom i foråret 1859. I indledningen stod, at mosens navn i jordebogen var »Taschberg«, men at egnens arbejdere udtalte navnet som »Taarsborg«. Det var en kedelmosen omgivet af højdedrag, og på dens vestlige side lå en del større og mindre gravhøje. De enkelte genstandsgrupper blev herefter beskrevet med en markering af de fund, som var Mechlenburgs indleveringer og dem Engelhardt havde udgravet. Engelhardt gjorde opmærksom på, at jernet havde det dårligt. Når der fandtes så lidt jern, måtte det skyldes bevaringsforholdene i mosen.

Måden, hvorpå tingene var blevet fundet, og dybden af de oldsagsførende lag blev dernæst beskrevet. Mange af oldsagerne bar spor af hug og stød, især den ene prægtige cirkulære brystplade var meget ødelagt. Men læseren får ingen forklaring på, hvorfor tingene var ødelagte. Fundets alder blev bestemt til ældre jernalder og blev sidestillet med bl.a. fundene fra Allesøe mose på Fyn, hvorfra Oldnordisk Museum i mange år havde modtaget lignende oldsager.

Det særlige ved Sønderbrarupfundet, de mange mønter i kombination med de andre oldsager, blev fremhævet. De nordiske runer fra ældre jernalder modsvarede af den af Mechlenburg tidligere indleverede skjoldbule, hvis ejernavn, AEL. AELIANUS, var en ren romersk indskrift. Spørgsmålet for Engelhardt var, om skjoldbule var af romersk oprindelse, eller om den kun havde været i en romers besiddelse. Den forgyldte brystplade blev kaldt »barbarisk« og blot beskrevet som lidt »kejtet« udført. Men bron-

zehjelmene, der havde været prydet af den bugtende slange, måtte i det mindste være romersk.

På grund af de romerske kejsermønter var Engelhardt især optaget af jernalderens kronologi og spørgsmålet om, hvornår den ældste jernalder begyndte. Her kunne, mente han, især det vigtige Sønderbrarupfund bidrage til et svar. Tidspunktet for nedlæggelsen blev forsigtigt dateret til 3. årh. e.Kr.f. Der var uenighed mellem ham og Worsaae om jernalderens begyndelsestidspunkt. Worsaae havde i 1857 sat tidspunktet til omtrent fra Kr.f. Engelhardt mente ikke, at dette var rigtigt, men han skrev ikke noget om det. Han beskæftigede sig i artiklen heller ikke med fundets generelle fortolkning og stillede ikke spørgsmålet, om hvorfor en stor mængde ødelagte våben overhovedet var nedlagt i mosen.

Han havde længe været klar over, at det ikke var selve kamppladsen, han havde fundet. På en valplads ville man ikke finde våbnene sorteret og grupperet efter art. Han havde lagt mærke til, at en del sønderslåede sager var forsætligt ødelagt, som slangen, der bar hugspor på undersiden, men tog ikke konsekvensen af sine iagttagelser, at tingene var blevet ødelagt inden de kom i

Planchen, som fulgte Engelhardts første arkæologiske artikel i 1859, er tegnet af L. A. Winstrup. Han tegnede oldsager på en ny måde. Som bygningsarkitekt var det naturligt for ham at tegne teknisk med f.eks. snit. Særligt illustrativ er snittegningen af den store bue og en pil, hvis forskellige diametre, vist som nr. 7 og 8, herved bliver synlige. En skjoldbule, vist på nr. 6 a, har runer ridset ind i bronzen på undersiden, så de ikke har kunnet læses, når bulen var monteret på selve træskjoldet. Indskriften er ikke entydigt oversat. Hverken et beslag med runer eller bronzeslangen er gengivet. Regensburg havde lånt runebeslaget, og slangen var udlånt til tørvegraverne til udstilling på marker. Engelhardt 1859.

mosen.⁵⁰ Artiklen blev i stedet afsluttet med en omtale af Mecklenburgs fund af rideudstyr, et mundbid og to stighøjler af jern fra yngre jernalder, som i 1856 var fundet ved foden af de høje, som lå vest for mosen. Engelhardt skrev, at højene burde udgraves.

»Det glæder mig meget at kunne oversende Dem denne lille Førstefødte i Antikvarisk Retning.« Hvem skulde have troet for 10 Aar siden, at jeg kom til at interessere mig specielt for Nordisk Archaeologi,« skrev han til Thomsen, da han sendte ham artiklen. Ordvalget var nærliggende at anvende, Laura var højgravid og den åbenbart længe ventede søn blev født en månedstid senere⁵¹, men overlevede ikke. Regenborg fik også tilsendt et eksemplar af artiklen med en bemærkning om, at fundet fortjente en større publikation.⁵²

Artiklen udkom i Slesvigske Provindsialefterretninger. Udgi-
veren var en af Thomsens bekendte, juristen Fr. Knudsen. Den udkom også på tysk i Jahrbücher für die Landeskunde der Herzogthümer Schleswig, Holstein und Lauenburg samme år. Etatsråd C. C. Rafn, sekretær i Oldskriftselskabet, ville også gerne have en artikel til Selskabets skriftrækker, enten til Mémoires de la Société Royale des Antiquaires du Nord eller til Annaler for Nordisk Oldkyndighed og Historie. Men han var for sent ude. Han forsøgte først at overtale Engelhardt til at acceptere dette tilbud bl.a. gennem skolens rektor. Men skal man tro rektor, var Engelhardt ikke til at formå at skrive mere end det, som var aftalt med Knudsen. Engelhardt svarede Rafn, at han i stedet gerne ville skrive til en større publikation med en udførligere beretning og flere plancher, når sommerens gravninger var afsluttet.⁵³

Samlingerne tager form – og endnu en mose

Køb af oldsager

De oldsager, som Samlingen indtil 1858 havde fået som gaver eller havde kunnet købe, var få. De blev især indleveret af embedsmænd, og der var kun nogle få gaver fra Nordslesvig. Fra amtsforvalteren i Nordborg fik Samlingen i 1858 en bronzekniv med et usædvanligt skibsbillede, fundet i en høj i Nordborg. Vejinspektør Bruun, Sønderborg, indleverede også nogle stenedsager, fundet ved vejarbejde på strækningen mellem Flensborg og Sønderborg. Først på året i 1858 skrev Engelhardt til Thomsen, at han følte, at Samlingen ingen tiltrækningskraft havde, og at han måtte slås med private. Han vaklede også i troen på Samlingens eksistensmulighed.¹

I nogle tilfælde kunne han købe fra private. Fra Dr. Marxen i Kappel indgik en vredet guldarmring fra ældre bronzealder, fundet ved Spenting i Boel sogn, Gottorp amt. Værdien blev sat til 16 Rdlr. Leveringen var måske en pligtaflevering, eftersom Dr. Marxen efter 1864 forærede to sølvmonter fra Sønderbrarup mose til Kiellersamlingen.²

Til stenedsager købte Engelhardt en flintmejsel og en flintøkse. Forøgelsen til jernaldersamlingen ved køb skete bl.a. i området omkring Nørre- og Sønderbrarup. Af kromand L. Petersen i Nørrebrarup købtes en usædvanlig romersk kasserolle, fundet i en høj ved Savstrup i Nørrebrarup sogn, og af daglejer P. Kastesen, der arbejdede ved tørveudgravningen i mosen, købte han en flot hårnål, en fibula og en lille lerperle, fundet i en høj ved Søndermølle.³

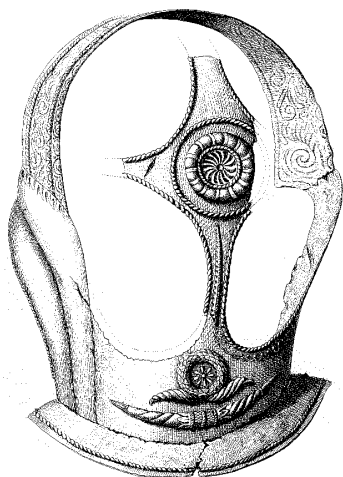
I 1859 købtes af gæstgiver M. Petersen en mindre oldsagssamling, som denne havde samlet gennem 25 år. En særlig smuk økse blev indført som den første i denne sendelse. Af fru Schumacher i

Slesvig by købtes gode bronzeoldsager. Til bronzealdersamlingen indgik bl.a. en stor ornamenteret lansespids af bronze, som året før var fundet ved tørvestrygning i en mose i Aageby, Torsted sogn i Gottorp Amt, samt et sværd i tre dele.⁴ Måske var det befalingen af 25. august 1858, som udløste afleveringerne.

Engelhardt så også en stor privatsamling i Ekernförde. Den tilhørte fhv. premierløjtnant og toldkontrollør Peter von Timm og indeholdt mange attraktive oldsager især fra bronzealderen. Først troede Engelhardt, at han kunne købe Timms oldsager og »luftede« sagen for Regenburg i maj 1859. Men det kunne han ikke. Hvad skulle også Timm med penge! Han var 77 år gammel, stærkt svækket af gigt og havde ingen nære slægtninge. Timm lovede Engelhardt, at han med tiden ville aflevere oldsagerne til Flensborgsamlingen. Han ville i alt fald ikke give dem til Kie-lersamlingen.⁵ Men først skulle oplysningerne om de enkelte oldsager skrives ned. Timm mente, at han i kong Christian VIII's tid havde været nær ved at få et ridderkors. Det ville han have nu for testamentarisk at skænke oldsagerne til Flensborg. Engelhardt gav denne meddelelse videre til Regenburg i august.

Ridderkorset blev også nævnt for Slesvigministeren ved den-nes besøg i Flensborgsamlingen. Han stillede Engelhardt i udsigt, at det ikke var utænkeligt, men naturligvis også var under for-udsætning af, at Timms forhold i de »bevægede år« havde været »tilfredsstillende«. Med andre ord: Regeringens forudsætning for at skænke Timm et ridderkors var, at han havde været fuldt og helt på den danske side under krigen i 1848-1850.

Mens dette blev undersøgt i København, hjalp major Dreyer Timm med at udfærdige oldsagsfortegnelsen. Den forelå senere på året, og så var Timm villig til at aflevere sin oldsagssamling til Flensborg – med det samme. Engelhardt videregav den 21. oktober denne meddelelse til ministeriet og til Regenburg pri-vat. Timms loyalitet var i orden og Engelhardt bad om, at major Dreyer, der havde fremmet sagen, måtte overbringe den gamle mand nyheden. Den 31. oktober 1859 blev Timm udnævnt til ridder af Dannebrog.⁶ Flensborgsamlingen fik derved suppleret sin samling af oldsager betydeligt. Bronzealderen blev styrket, og mange af Timms oldsager fra stenalderen var, mente Engelhardt, da han så dem nøjere an, endog meget smukke og velbevarede. Timms samling rummede også oldsager fra jernalderen. Timm skelnede ikke mellem ældre og yngre jernalder. Men det gjorde

En hjelm af bronze blev fundet i mange stykker og af flere gange i Sønderbrarup mose. Engelhardts kollega på Oldnordisk Museum, C. F. Herbst, foretog en rekonstruktion. Men arbejdet var vanskeligt og resultatet virker i dag ikke længere overbevisende. J. Magnus Petersen tegnede senere den rekonstruerede hjelm til Engelhardts første bog om mosefundene fra jernalderen i Slesvig. Herfra stammer billedet. Engelhardt 1863.

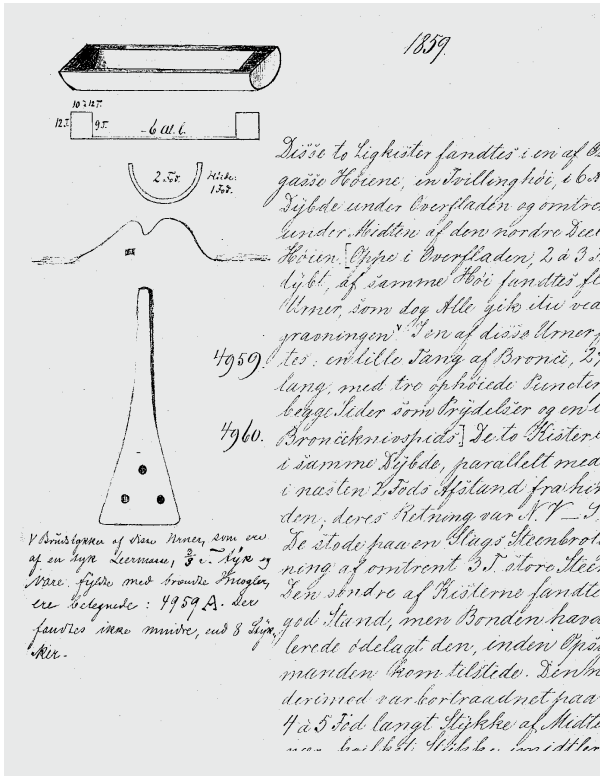
Engelhardt. En kærkommen stigsøjle fra yngre jernalder var et af de mere bemærkelsesværdige fund. Engelhardt fik også en enkelt af Timms tegninger fra hans antikvariske rejse i 1846. Det var en tegning af runerne på forsvundne runesten fra Arrild.⁷ Oldsagerne blev i Flensborgsamlingens protokol registreret i kronologisk rækkefølge og blev herunder også grupperet sagligt efter genstandenes art. Langt de fleste oldsager var fra Slesvig, kun en lille del af fundene stammede fra Holsten.

Flere gaver og fund fra vejbyggerier

Som gaver til den ældre jernalderafdeling fik Samlingen af apoteker Mechlenburg forskellige oldsager, sammen med nogle udenlandske mønter og nogle flere fund fra Sønderbrarup mose. Det var bl.a. en skjoldbule, forskellige beslag og spænder samt nogle brudstykker, der passede til bronzehjelmen fra 1856.⁸ Gendarmeriet i Slesvig indleverede tre romerske kejsermønter fra mosen i Sønderbrarup. En af gendarmene afleverede en privat. Han havde – sjovt nok – fundet den i en tørv i sit eget tørvehus. Fra pastor Momme i Olderup nord for Husum fik Samlingen 99 glas- og ravperler. En lille pige havde fundet dem i det løse sand, efter at en forhøjning var blevet ryddet på præstens mark. Præsten fortalte, at han først havde ment, at det var en grusbanke. Men der havde været stensætninger i forhøjningen. Perlerne lå i midten på den sandede bund. Senere på året indsendte Momme nogle andre stenoldsager fra egnen.⁹

Samlingerne for yngre jernalder voksede mere stilfærdigt. Med et par urner fra Bollerslev ved Aabenraa og nogle andre oldsager fra Rugbjerg mark nåedes protokolnummer 5000 i 1859. Nr. 5000 var en lansespids af flint. Den var fundet sammen med et menneskekranie i 1856. Engelhardt kunne ikke dy sig for at skrive historien bag afleveringen ned i protokollen. Finderen, landmand Søren Peter Severin, havde taget lansespidsen og kraniet med hjem. Men konen var overtroisk. Hun ville ikke have et »dødningehoved« i huset og derfor måtte manden skaffe sig af med det igen. Et par benstumper lå endnu ved lansespidsen.

Vigtigst var de forøgelse, Samlingen fik gennem andres og egne udgravninger i 1859. Alle steder foretog Engelhardt indsamlinger af især oldsager og noterede senere fundforholdene for

1859

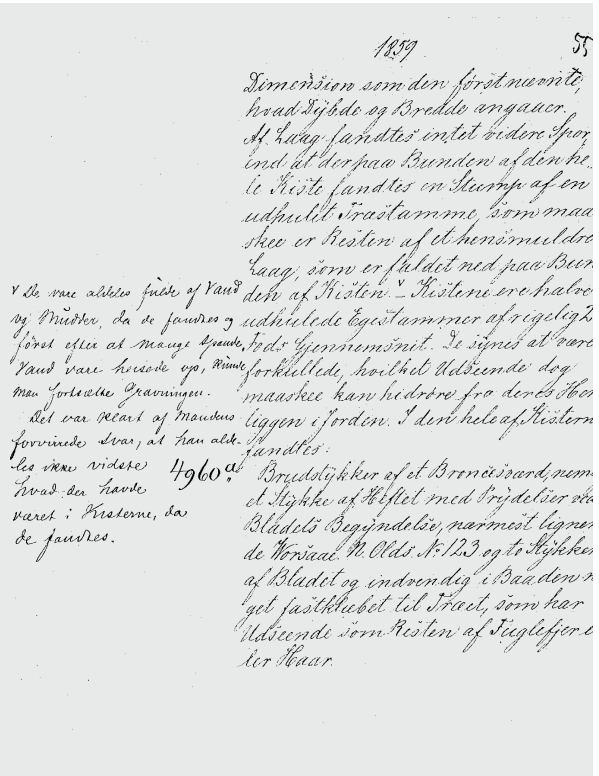
Disse to Høner fandtes i en af de gamle Høner, en Tøllinghøj, i det Sydøst under Løvsfladen og omkranset af den. Midten af den nordre Dug Høner. Oppe i Overfladen, 2 a 3 m højt, af samme Høi fandtes et Høner, som dog alle gik des ved grævningen i en af disse Høner. 4959

4960. en lille Tang af Bronz, 2 1/2 lang, med tre ophængte Ronder på begge Sider som Brjædelser og en Bronzesteneopspids. De to Rister i samme Dybde, parallelt med i næsten 2 Fods Afstand fra hinanden, deres Retning var N V. De stode paa en Høi Stenbroet, nong af omtr. 3 T. store Sten. Den øndre af Risterne fandtes i god Stand, men Bonden havde ødelagt den, inden Opstemanden kom til. Den anden var forbrændt paa 4 a 5 Fod langt Stykke af Midten.

Egekisterne fra ældre bronzealder fra Tvillinghøj i Øster Gasse ved Skærbæk blev beskrevet og tegnet i Flensborgsamlingens protokol sammen med højens profil. En pinct af bronze, der af Engelhardt betegnes som en tang, var angiveligt fundet i en urne. Engelhardt har på begge sider i Flensborgsamlingens protokol i margen suppleret den første beskrivelse i protokollen. Nationalmuseet I.

jordfund ned i protokollen, så vidt det var muligt. Han rejste i den sydlige del af Slesvig – i vest og i øst – var i Husum, rundt i Angel, i Slesvig by og i Ekernførde – og kom også til Nordslesvig. Så meget lykkedes, at han foreslog Thomsen, at Oldnordisk Museum burde have en rejsende inspektør. Engelhardt troede ikke længere på, at indsamling kunne klares ved at skrive til offentlige myndigheder.

I 1859 blev der udført vejarbejder i Nordslesvig og Flensborgsamlingen fik betydelige mængder oldsager herfra. På strækningen mellem Skærbæk og Brøns berørtes mindst 16 gravhøje og nogle grave under flad mark. I Ullerup blev fem høje berørt.¹⁰ De rummede gode bronzer og en guldring fra ældre bronzealder. Under flad mark fandtes lerkar fra ældre jernalder, der, tegnet i protokollen viser, at de var fund fra grave. I Vester og Øster Gasse ved Skærbæk berørtes mindst 10 oldtidshøje. Der fandtes urner i højtoppene og grave med bronzesmykker, et sværd og en bronzedolk. I en af højerne blev der fundet »en sort masse« sammen

1859 55

Dimensioner som den først nævnte, hvad Dybde og Bredder angaar. Af Længde fandtes intet vidt Spor end til den paa Brunden af den helle Riste fandtes en Skærp af en udpakket Træstamme, som maa hve or Risten af et hemsmelede Raag, som er faldet ned paa Brunden af Risten. Ristene ere halve af Møder, da de faares i adskillige Løgstammer af rigelig Jøst eller af mange Grunde. De siges at være Raad vare henvise op, men forkleddede, hvortil Udseende dog man fortælle Grævningen. maaske kan hi døre fra deres Høer ligger i Jorden. I det hele af Ristern forvinsde svar, at han alle fandtes.

4960^a Bræddeligher af et Bronzestord, nemlig Stykke af Bladet med Brjædelser og Bladets Begyndelse, nærmest legende Hovsaal. N. Oldst. N. 123 og to Stykker af Bladet og indvendig i Raadens got fasthebet til Træet, som har Udseende som Risten af Sjæleffer eller Raad.

med en guldfingerring og en massiv guldspiralring. I »Tvillinghøj« fandtes noget helt usædvanligt, nemlig to kæmpestore egekister. De lå i samme dybde og ved siden af hinanden i retningen NV-SØ. De stod med en halv meters afstand fra hinanden på en kompakt stenbrolægning. Den ene af kisterne var meget velbevaret. I protokollen er de begge vist opmålte. De var trugformede, og den ene var kæmpestor, over en halv meter bred, 0,3 m høj og næsten 4,5 m lang. Kistelåget var ikke bevaret. Den anden kiste var næsten ødelagt, inden en opsynsmand kom til stede. Men den havde været af omtrent samme enorme størrelse. Desværre er oplysningerne om egekisternes indhold ikke gode. Den ene af de døde må have været en mand, fordi brudstykker af et sværd fandtes fastklæbet til indersiden af en af kisterne. De fleste af urnerne i højene gik tabt, men ikke alle oldsagerne. Engelhardt skelnede ikke i protokollen mellem ældre bronzealders egekister og urnebegravelserne i højene fra yngre bronzealder. Men det var tydeligt, at egekisterne hørte til bronzealderens første tid.¹¹

For første, men ikke sidste gang i Flensborgsamlingens tid er håndskriften i protokollen ikke Engelhardts. Men han har i marginen senere tilføjet nogle supplerende oplysninger om fundforholdene, der røber, at han har talt med finderne.¹² Man kan også forstå, at han må have ærgret sig over ikke selv at have været til stede. Ingeniørløjtnant C.G.von Bayer stod for arbejdet og sendte fremover regelmæssigt oldsager til Flensborgsamlingen, bl.a. fund fra vejarbejder.

To gange før i Flensborgsamlingens historie var der blevet fundet store egekister fra bronzealderen i Slesvig. De var blevet indlemmet i Oldnordisk Museums samlinger. Det skete igen. På samme tidspunkt som egekisterne fra en af Gassehøjene kom til Flensborg, ville en bonde, der boede en snes kilometer sydøst for Ribe gøde sin mark med jorden fra den oldtidshøj, som – sin størrelse til trods – kaldtes Lille Dragshøj. Han begyndte i efteråret 1859 at jævne højen, men måtte give op, fordi han blev standset af udstrømmende vandmasser. Han havde da fjernet en tredjedel af højen og nåede lige at se noget af en egekiste, inden alt styrtede sammen.¹³ Det er muligt, at det har ærgret Engelhardt, at egekisten ikke kom til Flensborgsamlingen. Det vides ikke.

Møntsamlingen og middelaldersamlingen

Regenburg forærede Samlingen to store og ganske særlige sølvmedaljer i 1858. Den ene var præget i anledning af Tønningss overgivelse i 1713, den anden var slået i 1722 til erindring om Den frederiksborgske fred 3. juli 1720, hvor sundtolden og det gottorpske Slesvig garanteredes Danmark. Fra Pelvorm indsendtes en bronzemedalje over slaget ved Friedberg 4. juni 1714, fundet på øen.¹⁴ Engelhardt byttede sig også til mønter, der kunne fortælle lidt om hertugdømmets statspolitiske Danmarkshistorie. På møntauktion i Hamborg blev i 1858 indkøbt en snes danske mønter fra kong Christian IV's til kong Frederik VI's tid, samt enkelte amerikanske mønter fra kong Frederik V's, Christian VII's og Christian VIII's tid. Møntgaver fra private indgik ligeledes. En større møntgave fik Samlingen fra rådmann J. D. Schmidt i Sønderborg. En af Flensborgs gæstgivere, kromand Colding, gav i 1859 Samlingen seks sølvmedaljer fra Christian IV's tid, og fra Thomsen fik Samlingen nogle »1/16 skilling« fra omtrent samme tid.¹⁵

Engelhardt bad også om midler til at kunne købe nogle sølvmedaljer, som han vidste var fundet i Alslev i Tønder amt, hvis det skulle vise sig, at de ikke havde særlig interesse for Møntkabinettet i København. Han ville helst, at møntsamlingen fik suiter af danske og navnlig slesvigske mønter. Og han ville også gerne have flere af de forskellige holsten-gottorpske og slesvigske fyrstestlægter repræsenteret. Fra Alslevfundet ville han helst have de hertugelige gottorpske mønter. Han fik sådanne, ikke fra Alslev, men tilsvarende og de var en personlig gave fra Thomsen.¹⁶

Departementschef Regenburgs gave til Flensborgsamlingen var en medalje for Den frederiksborgske Fred i 1720. På forsiden ses kong Frederik IV i profil og på bagsiden - til højre - en allegorisk fremstilling af begivenheden. Tre personer sidder i Slesvig afgrænset af Kongeåen og Ejderen. Under reversen er Øresund. En kvindeskikkelse »Danmark« hyldes af Ejderens flodgud, som holder en spade med de to slesvigske løver på bladet, og af Neptun, der bærer en trefork. Til højre afgrænses landsdelen af byerne Frederiksstad og Rendsborg og til venstre af byerne Fredericia og Kolding. I baggrunden ses foruden Neptuns vogn overst Kronborg Slot. Medaljen er udført af Peter Bang den 20. oktober 1721. Nationalmuseet VI.

Rustningerne på Sønderborg Slot havde Flensborgsamlingen ikke fået i 1857. Men to år senere indgik noget mere til den verdslige samling, bl.a. en hellebard, nogle sporer, en jernpartisan, både fra området omkring Sønderborg Slot, Tønder by og Tønder Slotsbanke. Dyrslæge Bonefeldt i Nordslesvig forærede et sjældent stikvåben, en nyredolk og en spore af sølv, fundet i Flensborg.¹⁷ Den kirkelige samling voksede ligeledes. Fra pastor Bech i Stenbjerg Kirke i Angel var tidligere indgået noget katolsk kirkeinventar. Det var et beskadiget krucifiks af træ, nogle træfigurer og andet af træ, et røgelseskar og kirkens ældste segl, hvoraf det fremgik, at kirken var viet til Sct. Martin af Tours. Eskris kirkekollegium skænkede en monstrans.¹⁸

I foråret 1859 havde Engelhardt spurgt Regenburg om, hvordan han skulle forholde sig for at få en alterlysestage fra Slesvig Domkirke. Stagen, der var fra den tidlige middelalder, lå i et rum bag orglet sammen med noget andet »skrumleri«. Den var overkalket, tilstøvet og i det hele ilde medtaget, men dog meget stor og smuk. Den var forsvøvet med nielloindlægninger og emaljearbejder i røde og blå farver. Engelhardt vidste, at andre –han nævnte antikvitetshandlere og jøder– havde kik på den og havde budt høje summer.

Flensborgsamlingen fik senere både stagen, skramlet – nemlig træskulpturarbejder og en forgyldt pladerustning, der hidtil havde været ophængt i kirken. Fra Hørup kirke indgik i 1859 en lille bronzeknap med et halvkugleformet hoved. Herpå var der i halvt ophøjet arbejde en fremstilling af Kristus på korset med Johannes og Maria stående på hver sin side.

Sidst på året fik Samlingen mulighed for at købe en meget stor, men også meget dårligt bevaret altertavle fra Hytten kirke. Engelhardt ville meget gerne have den, bl. a. fordi den i kunstnerisk henseende var en af de bedre kunstfrembringelser fra den katolske tid. Han mente ikke, at den burde vandre ud af landet og nævnte, at en tysk katolsk kunstner havde budt 50 preussiske Rdlr. for den.¹⁹ Men på det tidspunkt var Samlingens penge for resten af bevillingsåret 1859/60 brugt, og Engelhardt fik ingen særbevilling. Købet af altertavlen måtte vente til næste års ordinære bevilling.

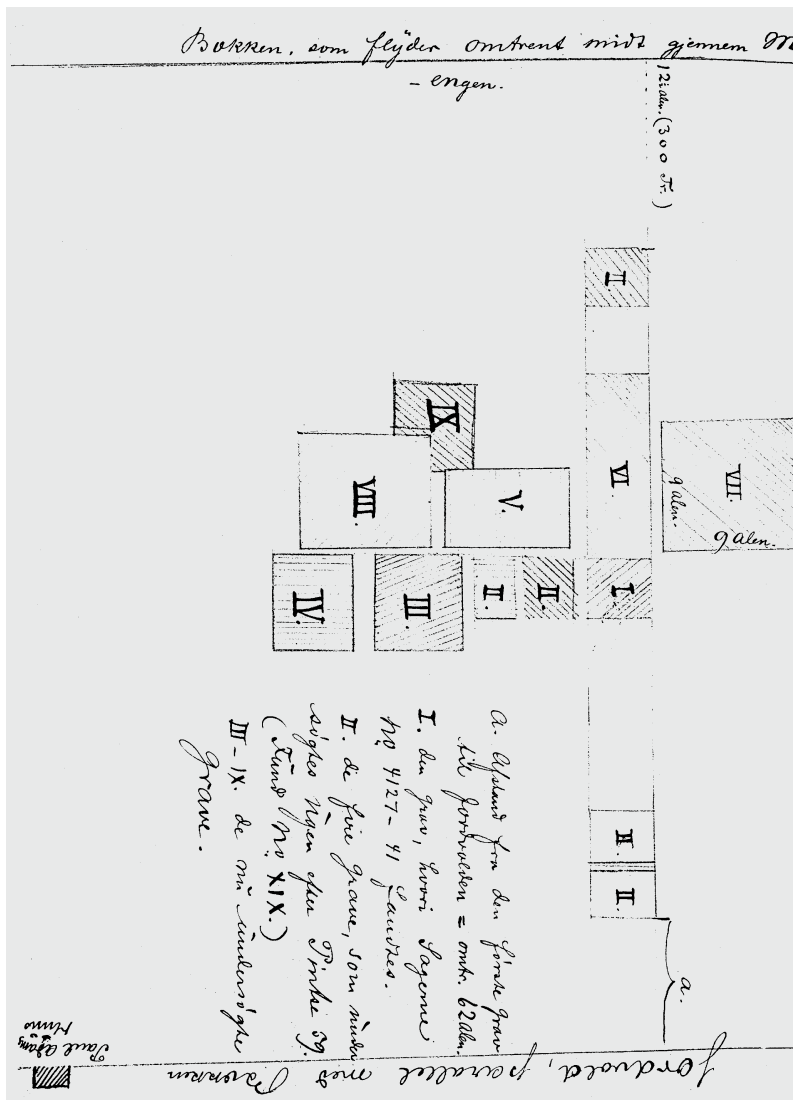

En alterlysestage fra Slesvig Domkirke er fremstillet i et af de franske værksteder i Limoge omkring 1200 e.Kr.f. Af andre emaljearbejder fra disse berømte værksteder kendes i Slesvig i dag endnu en alterlysestage fra Kahleby kirke i Angel og en Kristusfigur. Landesmuseum Schleswig-Holstein.

Udgravninger i Nydam mose i sommeren 1859

Lokaliseringen af endnu en mose, Nydam på Sundeved, der rummede fund, som lignende dem fra Sønderbrarup, viste, at det ikke altid var nok at virke fra skrivebordet. Thomsen gav Engelhardt et »vink« om et nyt fund, der måske mindede om de andre mosefund. Under en rundvisning på Oldnordisk Museum i København, hvor Thomsen havde fortalt om mosefundene fra Allesøe på Fyn, havde en skolelærer fra omegnen af Flensborg hævdet, at sådan nogle havde de også hos ham. Selv om Thomsen ikke troede på manden, gav han alligevel Engelhardt besked. Thomsen havde ikke særligt nøje noteret sig lærerens oplysning om findestedet. Engelhardt skrev fire gange til myndighederne i Gråsten og Sønderborg og fik alligevel ingen afklaring på, hvor findestedet lå. Først da han i april 1859 tog til Sundeved og besøgte den unge lærer på Sottrup skole, Nis Kuntz, lykkedes det at lokalisere stedet til Nydam mose. Det var nemlig ham, der havde været på Oldnordisk Museum i København. Kuntz havde samlet de oldsager ind, der året før var fundet ved tørvegravning. De blev nu afleveret til Flensborgsamlingen. Fundet var et meget godt supplement til Sønderbrarupfundet, især fordi jernet var bevaret.²⁰

I pinseferien, den 14.-16. juni 1859, var Engelhardt igen på Sundeved. Denne gang var det for selv at lade foretage prøveundersøgelser i Nydam mose. Familien rejste med. Laura og Conrad Engelhardt blev venner med lærer Kuntz og hans forlovede Cathrine Hanssen. De to blev senere på sommeren gift og Engelhardterne deltog i bryllupsfestligheden. Det fremgår af Kuntz' dagbog.²¹ Sammen med Kuntz fandt Engelhardt ved at udgrave forskellige steder i mosen tveæggede sværd, spyd- og pilespidser, en velbevaret økse, nogle småsager af bronze og en mængde pileskafter og spydstager. Alt lå i tre alens d.v.s. ca. to meters dybde. Derudover fik Flensborgsamlingen nogle andre oldsager, der var fundet i høje af folk på egnen. Senere på måneden rapporterede Engelhardt til Regensburg om de første undersøgelser. Han havde gravet i sognefoged, stænderdeputeret Jørgen Hanssens lod, og denne havde ved den lejlighed også foræret Samlingen sine egne oldsager fra mosen. Engelhardt skrev glad, at Hanssen ikke engang ville have betaling for de fundne oldsager. Folkene i Nydam var både venlige og imødekommende. Det var

Udgravningsfelterne i Nydam mose blev opmålt for hele året 1859 og indtegnet i Flensborgsamlingens protokol. De enkelte felter er nummererede og fundene i dem er ligeledes angivet. Nationalmuseet I.

Engelhardt ikke vant til. Hanssen havde også givet tilladelse til fortsatte undersøgelser.²²

Men Engelhardt havde et stort problem, som han også forelagde Regenburg. Engelhardt havde nemlig allerede brugt penge, som ikke var bevilget til Samlingen. Problemet var en »skævhed« i administrationen af bevillingerne i forhold til, hvornår pengene rent faktisk blev brugt. Slesvigministeriets bevillinger til Samlingen kom altid først til udbetaling sent på året i indeværende

bevillingsår. Den feberhede sommer i 1858 havde vist, at de uforudsigelige udgifter for Samlingen, udbetaling af dusører, var de største. Han håbede også, at bevillingen til Samlingen i 1859/60 blev større. Det blev den og faldt allerede den 16. juli. Men Engelhardt havde måttet skrive to gange til Regenburg og havde også selv lagt ud og brugt af sit eget forventede honorar.²³

I 12 dage fra slutningen af juli og frem til 16. august gravede Engelhardt i Nydam mose. En enkelt dag måtte han dog til Sønderbrarup for at se, hvordan det stod til med den påbegyndte dræning, men han var tilbage i Østersottrup samme aften. Familien havde indlogeret sig i et skovfogedhus, som hørte til Sandbjerg Slot. Igen gravedes i Jørgen Hanssens lod. Nis Kuntz deltog som før og skrev også avisartikler om resultaterne. Der blev gravet syv forskellige steder med bænke på en bredde af ca. 1,25 meter imellem. I Flensborgsamlingens protokol blev udgravningsfelterne senere tegnet ind som en grundplan.

Engelhardt gravede denne gang længere ud i mosen end i pinseugen. Her lå oldsagerne dybere og var derfor bedre bevaret.

Noget af det første, der blev fundet, var to store hele buer, der ligesom de noget kortere pile kom fuldstændigt hele op. Halvdelen af en træskede af meget tyndt træ med bevarede beslag og dupsko blev også fundet og forsigtigt taget op. Af de mange sværd var enkelte damascerede. Et stærkt bøjet sværd havde bevaret hele træhåndtaget.

Skjoldene, der alle var meget tynde og hvis brædder var splittet ad, lå i lag, gerne fem til seks ovenpå hinanden. Engelhardt mente, at træsorten til skjoldene var af el, ahorn og asketræ. Til skjoldene hørte randbeslag, håndtag og skjoldbuler af metal. De fleste af de 47 skjoldbuler var af jern, kun to var af bronze eller havde bronzerande. Af 90 jernspydspidser til lanser og kastespyd var ikke to ens. Det undrede ham. Af økserne var hele seks bevarede med træskafter. Spyd og lansespidseser var både med og uden modhager. Fem spyd lå sammen i en lærredsindpakning. Der var knive og syle med håndtag af både træ og horn. Et fuldstændigt hesteskelet, noget rideudstyr, en del personlige ejendele og måske et stykke af et blad til en åre blev også fundet. Hesteskelettet lå sådan, at for- og bagben var trukket ind under kroppen, som om hesten var sunket sammen på stedet. Det varede fire timer at optage skelettet i hel tilstand. I et andet hestehoved blev der fundet et jernbid i munden. Der blev også fundet knogler efter

to fugle. De blev forsigtigt taget op. Men det bedste var, at fire fundne sølvmonter strakte sig i tid fra kejser Marcus Aurelius over Commodus til kejser Macrinus og de daterede dermed fundets tidligste nedlæggelsestidspunkt. Macrinusmonten var præget år 217 e.kr.f. I Sønderbrarup var den yngste mønt, der hidtil var fundet, fra kejser Commodus' tid, d.v.s. fra tiden mellem 180-192 e.kr.f.²⁴

Tanker om fundene

Engelhardt var i sommeren 1859 tilbøjelig til at tro, at størstedelen af, hvad der hidtil var fundet i begge moser, var af ren romersk oprindelse. Et af sværdene havde endda et romersk fabrikationsstempel. Sværdene lignede dem, som var afbilledet på en romersk gravsten, som Lindenschmit nylig havde gengivet i sit katalog *Alterthümer*, 3. hefte 1859. Thomsen skrev til Lindenschmit, at denne havde fået en god allieret i Flensborg, idet Engelhardt læste hans bøger med den allerstørste interesse. I Nydamfundet var der ligesom i Sønderbrarupfundet tydelige spor efter kamp på de fundne våben. Da Engelhardt havde fundet det fuldstændige hesteskelet og hestekraniet med mundbiddet i munden, var det for ham tydeligt, at hestene var slået ned på stedet. Han havde også lagt mærke til, at der var mærker og indsnit efter skærende redskaber i knoglerne. Han undrede sig derfor over, hvor menneskeskeletterne var blevet af, og hvor den forudgående kamp havde fundet sted.²⁵

På samme tidspunkt gravede C. F. Herbst, J. Steenstrup og V. Boye i Allesøe mose på Fyn for Oldnordisk Museum. Herbst, som var udgravningens leder, formulerede i sin gravebog præcist, hvordan fundene lå på den forunderligste måde i jernalderens offermoser. F.eks. lå skafterne til lansespidsene i alle mulige retninger og med spidsene mod alle verdenshjørner. De var flettede ind i hinanden, omtrent som pindene i et udslået skrabbæsespil.²⁶ Herbst og Engelhardt udvekslede især erfaringer angående konserveringen af træ. Herbst skrev i oktober til Steenstrup, om hvordan konserveringen og efterbehandlingen af fundene var lykkedes ved at koge træet i alun. Afhængigt af genstandens størrelse skulle den koges et par gange i vand tilsat alun. Et lanseskæft skulle f.eks. koges i omtrent to timer. Derpå skulle det udenpå siddende alun efter en dags tørretid afvaskes forsigtigt med vand

C. F. Herbst (1818-1911) begyndte som assistent hos Thomsen på Oldnordisk Museum i København og blev efter dennes død inspektør for både de nordiske oldsager og for møntsamlingen. Herbst ville have været Thomsens efterfølger som direktør, men blev det først efter J. J. A. Worsaaes død i 1885. Det kongelige Bibliotek.

og efter endnu en måneds tørretid skulle træet oversmøres med varmt rensset linolie, med lak eller med fernis.²⁷

Herbsts metode at konservere træ på spredte sig som lynild over den antikvariske verden i Europa. At konservere vanddrucket træ var blevet en udfordring, som følge af industrialiseringens mange gravearbejder f.eks. i tørvemoser.²⁸ Lyksborg Slots kastellan C. A. Speerschneider eksperimenterede med konserveringen af Flensborgsamlingens oldsager. Speerschneider kogte både træ og metal i olier og forsøgte at kombinere sin metode med Herbsts. Eftertiden har vist, at havde Speerschneider i stedet benyttet Herbsts metode allerede i 1859, var oldsagerne blevet bevaret langt bedre.

Oldnordisk Museum gravede kun dét ene år, 1859, i Allesø mose. Runologen George Stephens anfører i 1867, at mangel på fund stoppede de arkæologiske udgravninger, og at Thomsen ikke senere kunne overtales til efterfølgende undersøgelser.²⁹ Noget tyder på, at Thomsen frygtede for omkostningerne. Selv skrev han i 1860 til Lindenschmit, at han havde måttet tage sig sammen for ikke at gå bankerot og anførte bl.a. Herbsts fire uger lange gravning som årsag. Det fremgår af Herbsts gravebog, at han udbetalte i alt 57 Rdlr. for ædelmetalfund. Engelhardt udbetalte samme år alene for Nydamundersøgelserne 390 Rdlr. og havde året før i Sønderbrarup udbetalt ialt omkring 800 Rdlr., hvoraf de 521 var for ædelmetalfund. På den baggrund forekommer et forbehold fra Thomsen forståeligt. Thomsen var alligevel meget glad for moseudgravningerne i 1859. Han skrev både til Lisch og til Lindenschmit om de gode faglige resultater, der i de seneste år var nået i Danmark. Om pladserne Sønderbrarup, Allesø og Nydam hedder det næsten skræmmende: «...»*Naar man rigtig søger, maa man nødvendigvis i Tyskland finde nogle Ting saasom rester af Maaltider af Urbefolkningen og Kamppladser som nævnt foroven.*«³⁰

Tilbage i Nydam mose den 14. oktober 1859

Da Regeringen midt i juni var blevet enige med bønderne i Sønderbrarup, kunne skovrider Müller påbegynde dræningsarbejderne. De var besværlige og blev også voldsomt forsinkede. Engelhardt havde kun delvist taget højde for dette. Skoleferien gik. Han havde tidligere af skolens rektor, som havde spurgt i

Slesvigministeriet, fået bevilget tre ugers fritagelse for undervisningen. Men efter en melding fra Müller om en forsinkelse måtte han selv skrive til ministeriet. På dette tidspunkt troede Engelhardt endnu, at han i 1859 ville komme til at grave i Sønderbrarup. Han bad om, at perioden for fritagelsen måtte skubbes frem til udgravningens begyndelsestidspunkt, som han anslog til at blive i midten af september. Det blev bevilget. Men september måned gik også. Müllers problem var, som han skrev til den utålmodige Engelhardt, at det kun var muligt at skabe en grænse mellem elementerne med tid, tålmodighed og forsigtighed. Müller var stødt på et uventet sandlag, og dræningsarbejdet havde måttet ligge stille i næsten 14 dage.

I slutningen af september var alle rør lagt, og der var tilsyneladende godt aftræk gennem rørene. Arbejderne var også i gang med at fjerne de øverste tørvelag. Holdt vejret tørt, ville de omkring 14. oktober nå til de oldsagsførende lag. Men så skete der noget helt uventet, som væltede al planlægning. Rørene blev slået itu i den over 5,50 m dybe afvandingsgrøft. Müller frygtede, at oldsagerne på grund af dette hærværk ville synke dybere eller drukne i store vandmasser.³¹ Udgravningerne i Sønderbrarup mose blev derfor slet ikke til noget i 1859.

I stedet kom Engelhardt – uventet – tilbage til Nydam mose. Kongen var atter i Slesvig. Den 30. september havde han været på besøg i Flensborgsamlingen og for første gang set nogle af sommerens gode fund fra Nydam mose. Den 13. oktober lod han Engelhardt kalde til Lyksborg. Kongen ønskede at overvære en udgravning i Nydam mose. Den skulle finde sted den følgende dag. Engelhardt fik travlt og kørte samme aften til Nydam for at træffe forberedelser til udgravningen.

Der skulle findes folk. Der skulle fjernes en del jord over oldsagslaget. Der skulle også skaffes brædder, som man kunne gå på i mosen. Planen var, at kongen med sin dampskonnert »Falken« skulle gå gennem Alssund og lægge til ved Sandbjerg Slot, og at rejsen derfra skulle fortsættes med vogn til selve mosen. Derfor fik også folkene på Sandbjerg travlt den aften. De forberedte en velkomstkomité og pyntede landgangsbroen op. Nis Kuntz gav sig i hast til at digte en hyldestsang til majestæten, som hans elever skulle afsynge den næste dag ved kongens ankomst.

Opsynet med det forberedende gravearbejde i mosen påtog

en af mosens ejere, Christen H. Hanssen, Nørremølle, sig. Engelhardt skulle nemlig samme aften tilbage til Flensborg. Det var blevet aftalt, at han næste morgen skulle hentes af »Falken« i Flensborg. Hvem ville også gå glip af en tur med kongens hurtige lystfartøj. I alt fald ikke Engelhardt.

Tidligt næste morgen steg Engelhardt ombord. Under sejladserne gennem fjorden blev vejret dårligt og ruten blev ændret. I stedet for at sejle udenom Broagerland for at kunne lægge til ved Sandbjerg, gik »Falken« gennem Egersund og lagde til ved Nybøl. Herfra gik turen til vogns til mosen. Først langt op på formiddagen gav kongen tilladelse til, at der blev sendt bud til Sandbjerg Slot om den ændrede rute og forsinkelsen. Ud for Fiskerhuset havde Engelhardt forsøgt at få lov til at sende bud om den ændrede rute. Det havde han ikke fået lov til, måske fordi det netop passede majestæten at slippe for alt for meget velkomsthurlumhej. Endelig kunne det skaffe ham lidt mere tid i mosen, og en kærkommen lejlighed til at give velkomstkommitéen på broen ved Sandbjerg – vel ikke så meget Nis Kuntz og hans syngende skoleelever, som de tilstedeværende honoratiorene, godsinspektøren, herredsfogeden og præsterne – en lang næse!

Kongen overværede gravningen i næsten fem timer. Arbejderne fik hver 10 Rdlr. Arbejdsmanden Poul Adam dog fem for meget af kongen, skal man tro Kuntz. Men måske var det, fordi Adam ved denne lejlighed havde måttet aflevere sit bronzespænde, der tjente som lukke til hans skødeskind. H. P. Hanssen fortæller i sine erindringer, at Adam og majestæten næsten omgikkes som ligemænd. Kongen havde opdaget, at spændet var fra mosen. Han skar det med sin lommekniv ud af Adams helt nye skødeskind.

Der fandtes ikke noget af speciel arkæologisk betydning denne ene dag. Nogle få skjoldbrædder, et par skjoldbuler, nogle jernspydspidser og lanseskafter blev gravet fri. En benkam og en træpil med velbevaret snorebevikling blev også fundet og er i protokollen senere fremhævet som kongens gave. En særlig bred dupsko var også bemærkelsesværdig. Det samme gjaldt småting af sølv samt nogle beslag af bronze og jern. Men Engelhardt mente, at kongen havde fået et godt begreb om, hvordan oldsagerne lå i mosen.³²

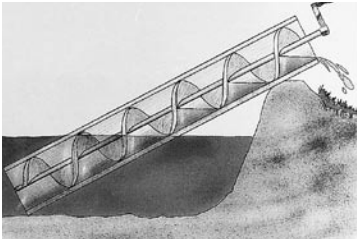

Vinteren 1859

I efteråret var Flensborgsamlingens økonomi som tidligere antydet anstrengt. Af den forhøjede årsbevilling på 600 Rdlr., hvoraf de 200 var honorar til inspektøren, var der kun 10 Rdlr. tilbage. Foruden udbetalingen af metalværdier i Nydam på 390 Rdlr. havde kongegravningen den 14. oktober i lønudbetalinger kostet 37 Rdlr. Det var penge, som Engelhardt heller ikke havde. Det var derfor tvingende nødvendigt at søge ekstrabevilling. Engelhardt søgte og fik yderligere 300 Rdlr., nemlig 200 til anskaffelse af inventar, dusør og løbende udgifter, bl.a. til udstilling af især Nydamfundene, og 100 Rdlr. til dusør ved særligt spændende bronzealdersager. De særligt spændende bronzealdersager var egekistefundene fra Skærbæk, som Engelhardt heller ikke havde haft penge til at betale for. Finderne skulle have udbetalt godtgørelser. Det hastede af hensyn til fremtidige fund, skrev Engelhardt forinden til Regensburg.³³

I 1859 fik Samlingen -via Slesvigministeriet- oversendt et antikvarisk kort med angivelse af fortidsminder i hertugdømmet Slesvig. Det var tegnet af lærer Piepgras i Slesvig. Denne havde i mange år arbejdet med udfærdigelsen af sådanne kort. Allerede i 1856 havde han henvendt sig til kongen og fået bevilget 60 Rdlr. til arbejdet. Men måske havde kortet ikke været tilfredsstillende. Ministeriet havde sendt kortet videre til Thomsen på Oldnordisk Museum til udtalelse og han mente, at kortet var for upræcist. Piepgras havde også sendt et kort til Kielersamlingen og dér fået 25 Rdlr. for arbejdet. I 1858 henvendte han sig i forbindelse med Engelhardts undersøgelser i Sønderbrarup mose til Kiels Universitet om kortet. Han bad om at måtte låne det for at kopiere det til Antikvarisk Topografisk Arkiv i København. Han skrev flere gange. Sagen må have plaget ham og sidste gang han skrev, var han villig til at deponere de tidligere modtagne 25 Rdlr. for arbejdet, mod at låne kortet.

Piepgras opsogte i oktober 1859 Engelhardt. Han ville se mosefundene og tale med Engelhardt især om nogle mønter fra Sønderbrarup. Piepgras kendte en hr. Nathan, som vidste, at man omkring Hamborg kunne købe flere. Nathan havde i alt fald året før haft romerske sølvmønter, fortalte Piepgras. Han ville undersøge sagen, men skrev senere til Engelhardt, at Nathan havde solgt mønterne. Nathan havde dog forsikret Piepgras om, at han

I gravebogen for Thorsbjerg mose omtales to snegle, en stor og en lille, som blev benyttet ved afvanding og dræning. Archimedes' snegl eller skrue er siden oldtiden i middelhavslandene brugt til kunstvanding og overrisling af jorder. I Norden er den især blevet benyttet til det modsatte: afvanding af mark og mose i åbne grøfter. Efter engelsk forbillede i midten af forrige århundrede blev teglrør benyttet og afvanding og dræning blev herefter gradvist omfattende. I 1859 var det en vanskelig opgave at tørlægge den dybe mose. Det må formodes, at der har været anvendt hestekraft til at trække den store snegl. Den Store Danske Encyklopædi, bd. 1.

aldrig havde haft sager fra Sønderbrarup mose i sin besiddelse.³⁴ Engelhardt fik således ingen kejsermønter ad den kanal.

Hærværk på drænrørene i Sønderbrarup mose

En decembernat 1859 blev dræningsrørene i Sønderbrarup fem forskellige steder igen slået itu. Müller, der udmærket var klar over, at ødelæggelserne var hærværk, måtte lægge næsten 70 m rør om og tog fremover sine forholdsregler. Rørene blev i foråret 1860 lagt dybere og de blev beskyttet med brædder.³⁵ Det var meningen, at Engelhardt til jul skulle til København. Kongen havde inviteret for at vise ham sin private oldsags-samling på Frederiksborg Slot. Men tidligt om morgenen den 17. december brændte slottet. Da det blev jul, var Flensborgs befolkning desuden sneet inde. Den altid utålmodige Engelhardt skrev jule- brev til Thomsen, hvor han tog alle bekymringerne på forskud. Han skulle ligesom sidste år flytte mosefundene fra Stændersalen på grund af det kommende stændermøde i februar 1860. Sådanne flytninger var bekymrende. Fundene led skade. Med lokaleforholdene og pladsen stod det ligeså ringe til. Udsigten til en løsning var utilfredsstillende. »*Rimeligvis faar jeg 2, maaske 3 Værelser – og deri kan ikke en Tredjedel af Samlingen opstilles.*« Han havde skrevet til Regenburg flere gange. Han havde talt med Winstруп. Han havde talt med Kongen. Han havde talt med Slesvigministeren. I november var han af ministeriet blevet bedt om at lave en plan for Samlingens vækst og lokalebehov de næste tre til fire år. Men der var endnu tavshed i ministeriet om denne sag. Han ville meget gerne have været til København for at fremme lokalesagen. Men med de planer, som han havde for næste års gravesæson, kunne det ikke lade sig gøre senere i det nye år. Det var ikke noget opmuntrende brev for Thomsen at læse, og Engelhardt glemte, stik mod sædvane, at ønske Thomsen til lykke med fødselsdagen.³⁶

Flensborgsamlingen finder sin plads

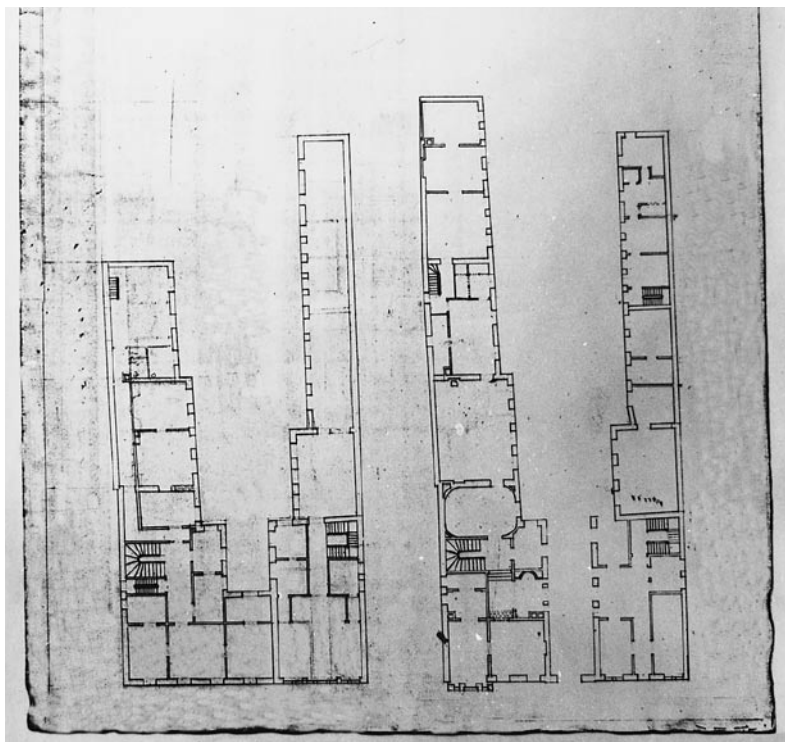
Kongen griber ind i lokalesagen

I forsommeren 1859 fik Samlingen for anden gang anvist midlertidige lokaler i Stænderhuset. Problemet var ikke alene, at udstillingen måtte flyttes, hver gang der var stænderforsamlingsmøde. Og da det blev efterår, var det igen galt med pladsen. Fundene hobede sig op til ingen verdens nytte. Engelhardt forsøgte at hanke op i problemerne og bad igen ministeriet om mere plads i varige lokaler. Han savnede et arbejdsrum. Desuden burde Stænderhuset sikres bedre mod indbrudstyveri. Vinduerne burde have jernstænger for og udstyres med skodder. Sikringen til Stænderhuset blev bevilget i september, efter først at have været forelagt Winstrup.¹

Ved selvsyn fik slesvigminister Wolfhagen ved et besøg om sommeren indtryk af de ringe lokaleforhold. Engelhardt benyttede ministerbesøget til at forklare, hvor vanskeligt det var at give begreb om fundene, når de henlå i skuffer og skabe. Ministeren ytrede, at der næppe var råd til nye, hensigtsmæssige lokaler. Men heller ikke han syntes, at det var rationelt at der hvert år, som det hidtil havde været tilfældet, skulle flyttes, omordnes og nyopstilles. Han sagde, at der i det mindste burde findes lokaler til Samlingens vækst et par år frem ad gangen. Engelhardt bad også Thomsen ved lejlighed at tale med Regenburg om lokalesagen og skrev til Regenburg om de beklagelige lokaleforhold og mindede om ministerens udtalelse.

Engelhardt remsede de mange og omfangsrige fund og den løbende tilvækst op. Han beklagede, at de, som var givere til Samlingen, ikke kunne se deres egne gaver. I over halvandet år havde Samlingen på skolen været lukket. Kun mosefundene var opstillet præsentabelt -men trangt- i Stænderhuset. Samlingen

Den planlagte regeringsbygning på Holm blev ombygget flere gange. Her ses L. A. Winstrups opmåling af de to fløje, som lå ud til gaden. I den nordre fløj (den længste på tegningen) fik Flensborgsamlingen til huse i varige lokaler i 1861. Fra trapperummet kunne man se oldsager fra stenalderen og bronzalderen i de to første rum, mens de mange oldsager fra jernalderen antagelig fyldte resten af lokalerne. I det fjerde rum blev et langt arbejdslokale og en muret boks med glastruer til særligt kostbare oldsager indrettet. Herfra førte også en bagtrappe op til 1. sal, hvor den store egebåd fra Nydam mose blev konserveret og udstillet i 1863. Bygningen eksisterer ikke længere. Rigsarkivet.

var nu, skrev han, spredt på tre forskellige steder i byen. Foruden i Stænderhuset og på skolen, der næsten kun virkede som magasin, var fundene også hjemme hos ham selv. Her var pladsen i forvejen trang. Han ville helst blive i regeringens bygninger på Holm. Han ville gerne have lokaler i sidebygningens nordre fløj, hvor tjenesteboliger, forskellige arbejdslokaler og bispearkivet lå. Her kunne en række lokaler, der lå i forlængelsen af hinanden, blive samlet endda med udvidelsesmuligheder. Han havde allerede talt med Winstrup om det. Men det krævede en ombygning med bl. a. ændringen af loftshøjden i nogle af lokalerne.²

Kongen havde været på besøg i Samlingen den 30. september 1859 og var som nævnt 14 dage senere på udgravning i Nydam mose. Ved hjemkomsten til København efter opholdet i Slesvig greb han ind i sagen. Han bad Slesvigministeren om at undersøge mulighederne for at skabe bedre lokaleforhold. Så blev Engelhardt af ministeriet bedt om at opgøre Samlingens pladsbehov. Han bad først og fremmest om, at der kom forsvarlige skodder for vinduerne, ligesom det tidligere var sket ved Stænderhuset, og

skønnede, at væksten de næste tre til fire år ville andrage henved 45 skabe og 50 montrer. De store skabe skulle være omtrent 2,50 m høje, 0,30 m brede og knap 0,50 m dybe med glsruder fra næsten gulv til loft. Hertil skulle lægges gulvplads til bl.a. rustninger og større genstande som egekister og træskulpturarbejder fra middelalderen.

Af nye rum ønskede han et ikke alt for lille rum med vask og ildsted til udpakning og rengøring af fund, et kontor, et rum -enten i række med de øvrige- eller i en eller anden muret vægfordybning, hvori montrer med guldsager kunne hensættes til sikker opbevaring, samt et rum til opbevaring af pakkekasser. De samlede ønsker bestod således af fire til fem udstillingsrum, en guldboks evt. i tilknytning til udstillingerne og to til tre rum til hhv. værksted, kontor og pakning.

Behovet for skabe og montrer blev opgjort inden for de kronologiske perioder og beregnet sådan, at alt kunne udstilles. Mindre end halvdelen af stenaldersamlingen var i øjeblikket udstillet. Den ville kræve mere end dobbelt så meget plads som den nuværende på skolen. Det samme gjaldt bronzealdersamlingen og den del af ældre jernalder, som var placeret på skolen. Mosefundene fyldte allerede to rum i Stænderhuset med seks skabe og 20 montrer. Her regnede Engelhardt også med en vækst til det dobbelte. Den yngre jernalder krævede tre skabe.

Den 19. november mente han, at lokalesagen havde taget en heldig vending.³ Men det blev jul, uden han hørte fra ministeriet. Humøret svandt. Han følte, at han måtte gøre noget, ville selv rejse til København, men vejret forhindrede i første omgang planens gennemførelse.

Efter nytår kom Engelhardt alligevel til København og talte sin sag i ministeriet. Efter hjemkomsten skrev han til Wolfhagen for at repetere lokaleproblemerne. Men Wolfhagen var på dette tidspunkt ikke længere minister for hertugdømmet Slesvig.⁴

Om Engelhardts rejse i det hele taget har fremmet sagen, står hen i det uvisse. Viljen til at hjælpe har formodentlig hele tiden været til stede i ministeriet og hos Regenburg. I alt fald havde rejsen hjulpet på Engelhardts humør, og måske havde han også forstået lidt mere af ministeriets problemer og dets formåen. I februar indstillede Winstrup til Slesvigministeriet, at Regeringens sidebygning blev indrettet til Oldsagssamlingens brug samt, at hele fløjen ændredes fra at have tre etager til to.⁵

»Da Vi under Vort Ophold på Glücksborg, ved et Besøg i Flensborg have bragt i Erfaring, at Samlingen af nordiske Oldsager i sidstnævnte Stad er anbragt paa 2 forskjellige Steder i Byen, og det maa anses ønskeligt, at der kunde findes et samlet Locale for disse Oldsager, som baade kunde rumme dem alle og yde Plads til deres eventuelle Forögelse, samt til Indpakning og Udpakning af saadanne Gjenstande, som i Tidens Løb maatte afgives fra eller erhverves for Samlingen, saa ville Vi allernaadigst modtage Dine allerunderdanigste Ytringer om den mulige Erhvervelse af et saadant Locale for den oftnævnte Samling.
 Befalende dig Gud!
 Givet på Christiansborg den 24.de Oktober 1859.
 Frederik Rex

Til
 Vor Minister for Hertugdømmet Slesvig.
 RA. SM. 3 dept. 670/1859.«
 Rigsarkivet.

M III

Da Vi under Vort Besøg paa Glücksborg, ved et Besøg i Flensborg have bragt i Erfaring, at Samlingen af nordiske Oldsager i sidstnævnte Stad er anbragt paa 2 forskjellige Steder i Byen, og det maa anses ønskeligt, at der kunde findes et samlet Locale for disse Oldsager, som baade kunde rumme dem alle og yde Plads til deres eventuelle Forögelse, samt til Indpakning og Udpakning af saadanne Gjenstande, som i Tidens Løb maatte afgives fra eller erhverves for Samlingen, saa ville Vi allernaadigst modtage Dine allerunderdanigste Ytringer om den mulige Erhvervelse af et saadant Locale for den oftnævnte Samling.

Befalende dig Gud!

Givet på Christiansborg den 24de Oktober 1859.

Frederik Rex

Til
 Vor Minister for Hertugdømmet Slesvig.
 RA. SM. 3 dept. 670/1859.«
 Rigsarkivet.

Slesvigministeriet havde dog andet og vigtigere ting at tage sig til. Regeringsmagten var den 2. december 1859 svinget over fra det nationalliberale ministerium med C. C. Hall i spidsen til det bondevenlige ministerium med den 48-årige C.E. Rotwitt som konsejlspræsident. Baron C. F. Blixen Finecke var minister for

hertugdømmet Slesvig, men også udenrigsminister. Regeringen fik kun 68 dage at handle i. Ved Rotwitts uventede død den 8. februar blev Blixen Finecke regeringens midlertidige chef indtil 24. februar 1860, hvor C. C. Hall igen overtog regeringsmagten. Wolfhagen blev igen minister for Slesvig.⁶

I mellemtiden havde Slesvigministeriet fået en ny direktør, A. Regenburg. Han var nu også på papiret Slesvigministeriets stærke mand. Stadsbygmesterens indstilling blev fulgt, og ministeriet svarede naturligvis også på kongens henvendelse. Det skrev, at hvor gerne ministeriet end så en samlet løsning for Flensborgsamlingen i egen bygning, så ville dette nok koste mindst 10.000 Rdlr. Disse midler så ministeriet sig ikke i stand til at skaffe. Men det havde fundet frem til en i alt fald foreløbig løsning: Samlingen kunne huses i Regeringsbygningens nordre sidefløjs underste etage. Udgifter til indretningen ville blive sat på ministeriets budget for næste finansår.⁷ Formuleret på denne måde røber svaret, at ambitionerne om en helt ny bygning har været til stede enten hos kongen, hos Engelhardt – eller hos dem begge.

Engelhardt hørte imidlertid stadig intet og beklagede sig atter til Thomsen: »*Med Samlingens Locale gaar det Aldeles i Staa, og Følgen deraf bliver formodentlig at Samlingen selv gaar i Staa; naar Folk saaledes i flere Aar, hvergang de ville se en Samling, faar Nei og Nei og atter Nei, sende de naturligvis heller ikke noget til den.*« Den 14. maj skrev han opgivende, at lokalesagen var aldeles død.⁸

Først i juni fik han besked og var ikke særlig tilfreds. Samlingerne måtte fortsat opmagasineres på skolen. Samlingen var, mente Engelhardt, kun halvt hjulpet med de tre lokaler, som blev stillet i udsigt. Men en principbeslutning om et blivende sted for den var alligevel blevet taget. Ombygningen begyndte i 1860 og blev afsluttet i maj 1861.⁹ Først da forlod Flensborgsamlingen skolen.

Nyerhvervelser i 1860

For Oldnordisk Museum i København havde året 1859/60 været et magert fundår. Det samme var ikke tilfældet for Flensborgsamlingen. Den var i 1859 blevet forøget med 54 erhvervelser eller over 1350 genstande. Det var langt mere end Oldnordisk Museums erhvervelser i samme år. Den fornemste plads blandt forøgelserne indtog fundene fra Nydam mose, Timms samling

Det senmiddelalderlige alter fra Hytten kirke blev aldrig udstillet i Flensborgsamlingen. Det skulle først konserveres og blev derfor sendt til København. På fløjene ses to kirkefædre, mens jomfru Maria pryder de to centrale midterfelter. Alteret kan åbnes og indeni er det centrale motiv den unge jomfru Maria med Kristus på armen. Nederst på dette billede ses en fremstilling af historien om, at 11.000 jomfruer gik i døden for Kristus. Motivet er inspireret lokalt, idet Köln by genkendes på kirkerne i baggrunden. Billederne er fra omkring 1500. Städtisches Museum, Flensborg.

og fundene fra Gassehøjene.¹⁰Væksten fortsatte. Som det første i året 1860 indførtes forøgelserne til møntsamlingen, deriblandt et par medaljer. Senere på året indgik til møntsamlingen flere sølvmonter fra Christian IV's tid, som var fundet i kirken i Tønning. Slesvigministeriet formidlede også erhvervelsen af en massiv guldfingerring med slangehoveder.

Fra den etnografiske Samling i København kom seks træpile med ben- og jernspidser fra Asien og Amerika. De kunne tjene til at forklare mosefundene ved sammenlignende, etnografiske studier. Ved bytning med Husum skole i Sydslesvig fik Samlingen bl.a. et par usædvanlige sandstensøkser og nogle oldsager fra bronzealderen. Ingeniørløjtnant Bayer indsendte fra vejarbejderne på strækningen mellem Ribe og Tønder et sjældent depotfund bestående af fem flintøkser, som var fundet samlet i en lille fordybning på Ulleruplunds mark ved Skærbæk.¹¹

Efter jul indførtes oldsagerne fra Nydam mose, fundet sommeren før, i protokollen for 1860 sammen med nogle suiter af forskellige stenoldsager fra kongeriget, som Frederik VII havde skænket. Fra kongen havde Samlingen også fået et par beslag fra

Vimose og en usædvanlig bronzering, hvori en romersk mønt var indsat. Ringen var angiveligt fundet i nærheden af Holbæk. Indføringen i protokollen af netop kongens gave foregik trægt og med afbrydelser. Måske var den kongelige gave ikke så interessant for Engelhardt, der var på jagt efter nye steder i Slesvig, som han kunne undersøge gennem arkæologisk udgravning.

Samlingen fik også Hyttenaltret på en særbevilling i foråret 1860 og sendte det året efter til konservering i København.¹² I resten af 1860 indgik, når ses bort fra fundene ved udgravningerne, knap 200 genstande, fordelt på 33 sendelser. Af disse er nogle enkelte værd at fremhæve. F. eks. to guldspiralarmringe værdisat til 12 Rdlr., som oberstløjtnant Drejer i Ekernførde afleverede fra sin egen privatsamling, et stort prægtigt middelalderligt tohåndssværd, som desværre var blevet afleveret anonymt på Engelhardts bopæl uden anden oplysning end den, at sværdet var fundet ved pløjning. To lerkar fra jernalderen, ens med dem fra Sønderbrarup mose, blev indleveret og havde på grund af denne lighed Engelhardts særlige opmærksomhed. De var fundet sammen med en stor mængde andre kar, som dog var gået tabt, i en mose ved Sønderballe syd for Haderslev. Engelhardt må have været i nærheden af findestedet. I protokollen har han senere tilføjet en nøjere stedsangivelse og mosens størrelse. Begge dele tyder på, at han var på udkik efter nye mosefund. Årets sidste gave var fra apoteker Mechlenburg. Han skænkede en lille bitte pilespid af flint.¹³

På jagt efter urørte høje

Så snart det nye regnskabsår begyndte, tog Engelhardt på udgravning. Han havde også fået øjnene op for udgravninger af høje og ledte nu efter urørte gravhøje. Den 2. april 1860 rejste han til Olderup nordvest for Husum, hvor der lå en større høj, omgivet af fire mindre. De lå sydøst for kirken og Engelhardt havde i forvejen talt med pastor Momme om dem og om, at de måske var urørte, fordi de lå i lynghede. I den største høj fandtes centralt i højen spor efter to stenbrolægninger og resterne af en stenpakket urne, som var tom. I de næste høje fandtes ligeledes stenbrolægninger. Herpå lå i nogle tilfælde trækul og brændte ben samt dele af urner med brændte ben. I andre tilfælde var urnerne helt indpakkede i sten. Dagen efter gravede Engelhardt vest for Olderup

i en 2,5 m stor høj, der var 100 skridt i omkreds. Her anlagdes en grøft fra nord til syd midt gennem højen. Centralt fandtes en rektangulær stenbrolægning, intet andet. Der var hverken spor af brandsted, kul eller ben.

I protokollen blev lerkarrene tegnet i profil sammen med en skitse af højenes indbyrdes placering. Efter tidens sprogbrug kaldte Engelhardt de små høje for stendysser. Men han var udmærket klar over, at de var fra ældre jernalder. I dag kaldes de røser. De forekommer både i slutningen af yngre bronzealder og i begyndelsen af jernalderen.¹⁴

Ti dage senere, den 13. og 14. april, var Engelhardt ved Gassehøjene ved Skærbæk i den anden ende af hertugdømmet. Den eneste tilbageværende høj, som ingeniørløjtnant von Bayer ikke havde udgravet i Øster Gasse året før, den østligste af højene, blev nu undersøgt. Højen var mere end fire meter høj og 130 skridt i omkreds. Ejeren havde tidligere gravet i højtoppen, men havde efter sigende ikke nået bunden. Engelhardt anlagde to grøfter, en fra syd og en fra øst, der begge førte ind til højmidten. Han opdagede, at dele af højbunden allerede var nået ved tidligere gravninger. Han fandt derfor kun resterne af en stenpakning, en lille bronzekniv og stumperne af et menneskekranie. Et andet sted stødte han på en uforstyrret grav. Det var en stenbygget aflang stenboks, hvis indvendige mål var knap omtrent 1,90 m lang, 0,75 m bred og 0,6 m dyb. På boksens bund lå en gulligbrun, fedtet ensformig masse. Engelhardt mente, at det var en opløst hud. Ovenpå denne lå et temmelig ødelagt bronzesværd med delvist bevaret skede. For at sikre sværdet blev det med det samme overhældt med shellakspiritus. Der fandtes ikke spor af dupsko og sværdgrebet var næsten ødelagt. Skeden var af træ, men syntes at være foret med skind på den indvendige side, eller måske var det omvendt, at skindet var yderst. Der fandtes i boksen også spor efter endnu en meget ødelagt anden genstand af bronze, som Engelhardt mente måtte være en kniv i en træskede.

Derefter undersøgte højens sider for sekundære grave. Der fandtes på sydøstsiden to urner fra bronzealderen. Den ene urne indeholdt foruden brændte ben en kniv, en pincet og en syl. Den anden indeholdt kun brændte ben. Inspektøren måtte rejse hjem for at passe sin lærergerning og overlod resten til ingeniør Bayer. Samlingen fik endnu et bronzesværd og en fibula tilsendt. Skønt

Stenbygget grav fra Gasse Høje ved Skærbæk. Tegnning i Flensborgsamlingens protokol for 1860. Nationalmuseet I.

Bayer var en af de bedre til at videregive arkæologiske iagttagelser under udgravning, ærgrede det alligevel Engelhardt, at han ikke selv havde kunnet være til stede.¹⁵

Tilbage i Sønderbrarup i 1860

En overgang overvejede Engelhardt at grave i Nydam i juli og i august 1860, men først skulle han til Sønderbrarup mose, som han nu konsekvent kaldte for Thorsbjerg mose. Og det blev denne gravning, som optog hans sommerferie. Her fik han for første gang faglig hjælp. En yngre, lovende kandidat, Vilhelm Boye, anbefalet ham af Thomsen, deltog i udgravningerne, betalt af Oldnordisk Museum i København. Boye var en af Thomsens yngste elever. Boye og Thomsen havde siden 1857 arbejdet sammen om en fortegnelse over Oldnordisk Museums guldoldsager. Boyes bog var udkommet den 19. maj 1859. Og så var han klar til at tage på udgravning.¹⁶ Boye skulle have gravet sammen med Engelhardt i mosen allerede året før i sommeren 1859, men deltog så i stedet i moseundersøgelsen ved Allesøe på Fyn.¹⁷ Men i 1860 kom han til Thorsbjerg mose.

Så snart en særbevilling til dræning, udgravning og udbetaling af erstatning på i alt 500 Rdlr. forelå fra ministeriet først i juni, begyndte udgravningen. Engelhardt havde søgt 350 Rdlr., men fået bevilget 500 Rdlr! Han havde også fået tilladelse til at afholde eksamen inden pinse.¹⁸ Det blev lange travle arbejdsdage. I selve mosen arbejdede de i mere end 12 timer i døgnet. Boye skulle også sende beretninger til Thomsen; de kunne bruges som grundlag for senere artikler i københavnerpressen.¹⁹ Udgravningen foregik over to graveperioder med en måneds afbrydelse fra slutningen af juni til slutningen af juli.

Arbejdet i mosen blev organiseret bedre. Engelhardt havde planlagt dette året før, mens han endnu troede på, at han kom til mosen i Angel i sensommeren 1859. Boye fik bl.a. en specialopgave, som Engelhardt oprindeligt havde tiltænkt en af de udstationerede gendarmere. Nu blev det i stedet Boye, som skulle holde styr på de opgravede oldsager og nedpakke dem i de rette kasser. De skulle mærkes med navn på udgravningsstedets forpagter af hensyn til den senere værdisættelse af fundne oldsager. Dette arbejde kunne Engelhardt ikke selv stå for, fordi han var nede i grøfterne for at tage oldsagerne op med de bare fingre. Skovrider

Vilhelm Boye (1837-1896) var den yngste af C. J. Thomsens elever. Han hjalp Engelhardt ved udgravningen i Thorsbjerg mose i 1860. I 1864 meldte han sig som frivillig i krigen mod Preussen og Østrig og var garnisoneret på Als. Han blev ikke ansat på Oldnordisk Museum, da Worsaae var blevet direktør efter Thomsens død. I stedet virkede han som arkæologisk skribent. Med tilknytning til dagbladet Dannevirke, der udkom i Haderslev efter 1864, medvirkede han til illegal overførsel af oldsager fra Slesvig til Oldnordisk Museum i København. I 1885 blev han ansat ved Nationalmuseet. Med sin lange erfaring som feltarkæolog var han en af museets bedste udgravere. Det kongelige Bibliotek.

Müller var ligeledes til stede. Han stod for arbejdet med at fjerne mosejorden og holdt øje med afvandingen ved vandsneglene i den brede grøft, som ledte vandet over i afvandringsrør.²⁰

Allerede i den første periode fandt de den ene herlighed efter den anden. Det var tre ringbrynjer af sølv med tilhørende guldbelagte spænder, andre dragtdele, masser af beslag, hele drejede trækar og andre hele lerkar, fire forskellige jernlansespidsere, skjoldbuler, ti romerske sølvmonter, et fuldstændigt bevaret læderbælte til et sværd, foruden en mængde skjoldbrædder, lanseskafter med bronze- og sølvnagler, pileskafter og buer, der var pyntede med udskårne mønstre.²¹ En beskyttende beklædning til en skjoldbule af flettede vidjegrene blev også fundet. De fandt desuden en dupsko af bronze med indridsede runer på begge fladsider. Engelhardt skrev kort efter fra Sønderbrarup til Regensburg om fundet og medsendte sin egen skitse. En måned senere var dupskoen tegnet af en professionel tegner, og Engelhardt kunne derefter sende dupskoen til København til glæde for Regensburg.²²

I begyndelsen af juli, tilbage i Flensborg, bad Engelhardt Krigsministeriet om at måtte låne et militærtelt til brug ved udgravningerne, når de blev genoptaget. Han havde forinden bedt Regensburg om at fremme sagen, helst inden den 23. juli, hvor næste gravekampagne var planlagt at skulle begynde. Teltet var nødvendigt af hensyn til fundenes bevaring. Et tolvmandspyramidetelt blev bevilget og kunne afhentes på arsenalet i Rendsborg.²³

Så genoptog Boye, Müller og Engelhardt udgravningerne i Thorsbjerg. De arbejdede hårdt til henimod kl. 8 hver aften, men blev også denne gang belønnet med helt usædvanlige fund. I et område for sig lå øverst en sølvplade med forgyldninger. Den var omkranset af en halvkugleformet hul ophøjet rand, der var prydet med guldbelagte bånd. En pragtfuld ansigtsmaske af sølv med forgyldninger blev fundet sammenkrøllet i samme område. Man kunne se, at dens indre beklædning var lavet af meget tyndt bronzeblik. Masken havde åbning til næse, øjne og mund. Ved venstre pandestykke sås en fordybning, som kunne minde om et kraftigt slag. I sølvmaskens nærhed lå ni romerske sølvmonter. De blev ikke beskrevet i protokollen, måske fordi de straks blev leveret til Thomsen til nærmere bestemmelse.²⁴

Men det regnede meget og arbejdet var besværligt. En dag

En enestående forgyldt sølvmaske fra Thorsbjerg mose blev af Engelhardt opfattet som et rent romersk arbejde. Denne opfattelse er i dag ikke længere enerådende. Archäologisches Landesmuseum.

under udgravningen, da det regnede i spandevise, skrev Engelhardt til Thomsen. Det var længe siden, han havde haft øjeblikke til at skrive. Han skrev, at blandt det bedste, som de hidtil havde fundet, var en pragtfuld brystplade af bronze med guld og sølvbelægninger. Den var næsten magen til den, som blev fundet i 1858. De ni ansigter, der fortsat blev forklaret som medusahoveder, i den indre cirkel var præget med det samme stempel som den fra 1858, men den nyfundne var flottere og mere velbevaret.

Nok en forgyldt brystplade blev fundet i 1860. Den var betydeligt bedre bevaret end den, som var blevet fundet to år før. Her ses et udsnit af C. F. Herbsts detailskitse med den hvilende kriger.

Her så man fire cirkulære guldperleprydede forgyldte sølvplader. Imellem dem var fire gange gentaget det samme motiv i ophøjet arbejde: en hvilende kriger med hjelm, spyd og skjold. Men det mest interessante var, at der bag krigeren op til den indre cirkel var pånittede forgyldte sølvplader formet som fugle, fisk og fantasidyr. De var tydeligt mere plumpt og rå udførte og mindede i udførelsen om de bedste af de nordiske guldracteater. Et andet sted på pladen så man fire nittehuller og de viste også spor efter pånitning. Engelhardt mente derfor, at brystpladen var et romersk arbejde med germanske pyntelementer.

De fandt også sammenrullede tekstiler, der senere viste sig at være velbevarede dragtdele til en mandsdragt, to kapper, en kjortel og to par bukser, alt af uldent mere eller mindre fint vævet tøj. Hertil hørte også nogle lædersandaler. Engelhardt var specielt glad for, at han et par dage før havde fundet en klump med jernsager i tørv højere oppe i mosen. I de dybere lag var jern ikke bevaret. En stor hvid perle af uigennemsigtig masse, som ikke var glas, var et sjældent fund, som Engelhardt fremhævede over for Thomsen. Denne fulgte også godt med gennem Boyes meddelelser og viderebragte det seneste nye til Lindenschmit i Mainz, hvor Thomsen især fremhævede sølvmasken.²⁵

Kongen kom to gange. Første gang befalede han, at der senere skulle graves på det allerdybeste sted i mosen. Det passede ikke Engelhardt særlig godt. Han var i forvejen i tidnød på grund af det regnfulde vejr. Kongens befaling krævede adskilligt af Müller. Den store vandsnegl måtte trækkes med hestekraft, og der måtte lægges yderligere rør ud på det dybeste sted i mosen. For at forberede dette indstilledes det arkæologiske udgravningsarbejde en uges tid. Den 13. august kom kongen igen. Han var rejst fra Lyksborg kl. 7 og ved ankomsten til mosen blev morgenmaden indtaget i teltene. Arbejderne blev, står der i avisen, rigeligt beværtet med både vin og hvedebrød. Kongen betalte selvfølgelig for dette ekstraarbejde og gav også ved besøget – på fyrstevis – rigelige penge til de 11 arbejdsfolk, der deltog i arbejdet. Men der blev ikke fundet ret meget dén dag, hvilket Engelhardt heller ikke havde forventet.

Boye skrev en artikel til Dagbladet om resultaterne af udgravningerne. Han omtalte til slut fire stykker betalingsguld. Måske var det to af disse, som Engelhardt efter lødighedsvurderingen senere sendte personligt til kongen som tak for hans »Nåde og

Velvilje«. ²⁶ Udgravningen sluttede den 16. august. Vejret var blevet for dårligt, og for Engelhardt var der kun en uge til, at skolen igen skulle begynde. Endnu resterede 14 dages arbejde i mosen, og han skønnede, at det var bedst at udskyde arbejdet til næste år.

I indberetningen til ministeriet den 2. september og to dage senere i brev til Regenburg skrev Engelhardt, at udbyttet af sommerens gravninger i Thorsbjerg mose i fuldeste mål retfærdiggjorde de udgifter, der havde været forbundet med arbejdet. Det fundne var, mente han, uden sammenligning det største og i videnskabelig henseende det vigtigste fund, som var gjort i Danmark i mange år. Müllers heldige bortledning af vandet i en dybde af 15 til 18 fod var absolut ikke uden andel i dette. I en så våd sommer havde selv tørveskæring i andre moser været besværlig eller helt umulig. Müller havde været i mosen i omtrent 190 hele arbejdsdage. Engelhardt bad ministeriet være opmærksom på dette af hensyn til Müllers honorar. ²⁷

Fundene konserveres, udstilles og tegnes

De mere end 1200 oldsager skulle nu konserveres. Speerschneiders konserveringsmetode havde ikke været heldig. Engelhardt måtte have anden hjælp. Skønt han hverken havde hørt eller set noget til Worsaae siden 1858, dukkede denne op i Flensborg for at se på sommerens fund. Engelhardt bad om hjælp til konserveringsarbejdet. ²⁸ Det var svært at få et samlet overblik over fundene, der lå indpakket i skuffer og skabe. Engelhardt ønskede at vide, hvad en konservering i København ville komme til at koste. Han bad også Worsaae om at tale med Regenburg om dette. På Engelhardts senere brev har Worsaae noteret, at Regenburg straks havde bemyndiget ham til at sende snedker Stephensen til Flensborg i ti uger for at forestå konserveringen. Det kostede 300 Rdlr. Stephensen var en både praktisk og trofast mand, der både kunne konservere og hjælpe med en nyopstilling, og Engelhardt var glad for Stephensens indsats.

Et par dage efter den nye skolebygningens indvielse den 8. oktober 1860 begyndte arbejdet med flytningen af dele af samlingerne fra skolen til regeringsbygningen. Denne gang var det ikke kun de nyfundne mosefund, der skulle opstilles i de bevilgede tre lokaler, men også samlingerne fra stenalder og

På Nationalmuseet i København er bevaret enkelte af Oldnordisk Museums monter fra midten af forrige århundrede. Størrelse og udseende svarer til de af Engelhardt benyttede i Flensborgsamlingen. Måden at udstille oldsagerne på er rekonstrueret som i forrige århundrede. Fotografi: Stine Wiell.

bronzealder. Rummene indbød til en opstilling i kronologisk rækkefølge. I november stod otte store skabe med oldsager fra stenalderen færdige og fra denne periode manglede nu kun fem skabe. Bronzealderen fyldte fire vægskabe og nogle fritstående monter. Engelhardt var ikke helt tilfreds med især denne afdeling. Men han håbede, at det ville gå den som det ofte gik med de »mindre smukke børn«, at de voksede sig smukke med alderen. Stephensen tilbød at lave en afstøbning af en lur fra Oldnordisk Museum. Den ville koste 60 Rdlr. Engelhardt bestilte og fik den. Der blev også plads til flere fund fra ældre jernalder, hvor Thorsbjerg og Nydam dominerede. Men fundene fra den yngre jernalder og middelalderen måtte fortsat opmagasineres. Engelhardt håbede på at få flere lokaler i forlængelse af de tre, som allerede var fyldte.²⁹

Mens Worsaae således hjalp Engelhardt med at skaffe penge til konservering, fik Worsaae Engelhardts tilladelse til at tegne fundene. Worsaae ansøgte Kirke- og Undervisningsministeriet om at få arkitekturmaleren Chr. O. Zeuthen (1812-1890) til at tegne udvalgte oldsager fra mosefundene. Som argument fremhævede Worsaae, at fundene fra Nydam og Thorsbjerg ikke alene i Danmark, men også i det øvrige Europa havde givet højst værdifulde nye oplysninger. Han bad om, at der bevilgedes mindst 300 Rdlr. til udførelsen af arbejdet. Dette blev imødekommet som ekstraordinært tilskud sidst på året 1860. Worsaae skrev derefter til Engelhardt, at det for Zeuthen gjaldt om at give en klar fremstilling af de mest karakteristiske ting fra Thorsbjerg og Nydam mosefund. Zeuthen udførte herefter frem til marts 1861 i Flensborg en halv snes store plancher med flere tegninger af forskellige oldsagsgrupper fra begge de slesvigske moser.³⁰

Økonomi- og regnskabsforhold

Engelhardt havde den 11. marts 1860 indsendt forslag til Samlingens budget for regnskabsåret 1860/61. Dagen før havde han indsendt regnskabet for 1859/60, hvortil var bevilget 700 Rdlr. til driften. Han søgte for indeværende år 200 Rdlr. mere til Samlingen. 300 søgtes til dusører, 300 til planlagte udgravninger, 200 til skabe og monter og 100 til løbende udgifter: i alt 900 Rdlr. Merbehovet blev begrundet dels i Samlingens egne antikvariske undersøgelser, højene i Olderup og i Gasse samt Nydam mose-

fund, dels i montrer, som ikke længe var anskaffet, og i øgede udgifter til opsyn, brændsel og rengøring. Engelhardt havde dermed taget højde for mulige nye lokaler.

Ministeriet forsøgte at gøre op med det gamle regnskabsproblem og indstillede, at der kunne udbetales 700 Rdlr. med 1/12 pr. måned fra 1. april at regne. Men Finansministeriet afslog. Engelhardt fik i stedet for fra Slesvigministeriet endnu et ekstraordinært forskud på 300 Rdlr. Den 22. juni og 20. august skrev Engelhardt til ministeriet og gjorde opmærksom på, at der endnu ikke var bevilget penge for indeværende år. Først den 25. november meddeltes driftsbevillingen på 900 Rdlr. Af disse var 200 Rdlr. til inspektøren. For første gang i seks år havde Engelhardt fået lønforhøjelse, nemlig fra 150 Rdlr. til nu 200 Rdlr. Engelhardt kunne godt være tilfreds. Han havde ganske vist ikke gravet i Nydam, men i stedet fået store særbevillinger af den kongelige kasse til undersøgelserne i Thorsbjerg mose.³¹

I administrativ henseende var forbruget vanskeligt at styre i forhold til budgettet ikke alene på grund af uforudsete udgifter til dusører, som havde været tidligere års særlige problem. I 1860 var det især, fordi dræningerne og skovrider Müllers arbejde var blevet mere omfattende end planlagt. Engelhardt havde ganske vist fået en ordening i den akutte situation. Men pengene rakte ikke til Müllers honorar. Det var heller ikke meningen. I juli og igen i september havde han gjort Regensburg og ministeriet opmærksom på Müllers arbejde. Han bad om, at ministeriet måtte anvise Müller 300 Rdlr. Müllers budget havde da været på 250 Rdlr., men det var uden diæter. Problemet tilspidsedes, da Müller skiftede tjenestested. Han flyttede til Hytten og kunne af egne midler ikke længere »lægge ud« for Flensborgsamlingen. Han havde brug for alle midler til langsigtet skovpleje i Hytten amt. Først i begyndelsen af december fik Müller sit honorar.³²

Udstillingsopbygning

Hele december 1860 samt januar og februar måned 1861 gik med forberedelser til opstillingen i de nye permanente lokaler i Regeringsbygningens nordre fløj. Engelhardt og Stephensen sled i begyndelsen af 1861 med arbejdet. En saddelmager skar og syede nye læderremme til et korsformet beslag, som hørte til hesteudstyret fra Thorsbjerg. Engelhardt kunne huske, at han

engang på den berømte mosaik af Alexander den Stores slag mod perserne ved Issos eller Granikos havde lagt mærke til lignende beslag på mulen af macedoner/grækerkongens hest. Det var ganske vist 15 år siden Engelhardt havde været i Napoli og set mosaikken og han havde ikke billedgengivelsen ved hånden og var derfor lidt usikker. Men det var der råd for og det måtte komme an på en prøve.

I regeringsbygningens gård fik en hest fra gendarmeriet det rekonstruerede seletøj på som hovedtøj sådan, at endebeslaget netop beskyttede hestens mule. Både Engelhardt og hestens ejer, en flink overkorporal, var herefter overbeviste om, at hovedtøjet fungerede efter hensigten. Overkorporalen gjorde et par fingerede kavallerihug mod hesten. Beskyttelsen fungerede. Efter denne erfaring blev alle de korsformede beslag dømt til at være mulebeslag. Og de var, mente Engelhardt, bestemt ikke nordiske.³³ Deri har eftertiden givet ham ret.

Fra det romersk-germanske Centralmuseum i Mainz købte Engelhardt nogle afstøbninger af oldsager, der kunne bruges i udstillingen til sammenlignende studier med Flensborgsamlingens egne fund. Han købte nogle stenoldsager, en skjoldbule, en romersk hængeprydelse, et sværdskedebeslag, en husurne og to fibler af bronze, deriblandt én med runeindskrift. Det var fund fra forskellige tyske museer. Forbindelsen var oprindelig kommet i stand, fordi Lindenschmit ønskede at købe afstøbninger af dele af mosefundet fra Thorsbjerg. Engelhardt havde dog måttet skuffe ham. Der ville fra højere sted ikke blive givet tilladelse til en sådan proces.³⁴

Samlingen havde i løbet af 1861 fået endnu et rum, så der nu var fire, som lå på række. I de to første blev stenalderen og bronzealderen opstillet, i de næste påbegyndtes opstillingen af ældre jernalder, herunder særligt mosefundene. En annonce i Flensburger Zeitung meddelte den 15. marts 1861, at Samlingen havde åbent hver søndag fra kl. 11 til 13.

Den kongelige Samling af nordiske Oldsager

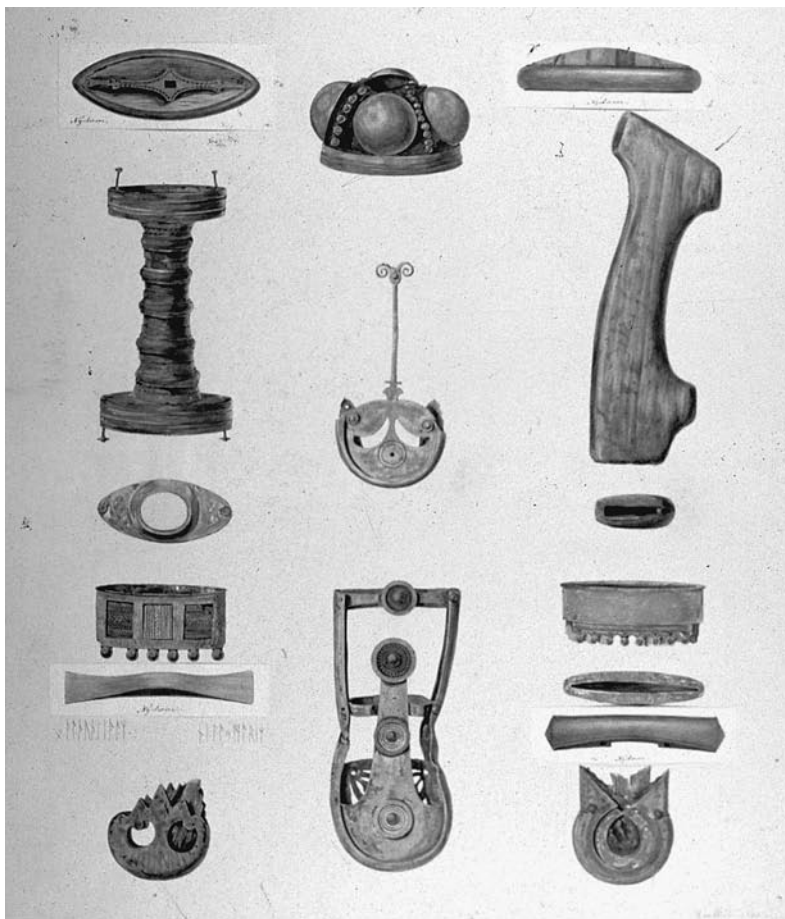
Sygdom og frygt

I marts 1861 blev Engelhardt syg og måtte gå til sengs, inden udstillingen åbnede. Det var alvorligt. Han fik høj feber og hostede blod op med spyttet. Til den konstante usikkerhed om økonomien i forbindelse med nyopstillingen, usikre særbevillinger til øremærkede opgaver, ministeriets tavshed om driftsbudgettet og de utilfredsstillende lokaleforhold, kom nu også sygdom og derudover også en frygt for, at tyske arkæologer, hvis der blev krig, ville føre Samlingen til Berlin og offentliggøre fundene videnskabeligt. *»Alene bukserne fra Thorsbjerg ville vel være nok til et par tyske doktorafhandlinger«*, mente Engelhardt.¹

Frygten for krig nåedes ikke kun af hans egen feberhede fantasi. I begyndelsen af 1861 var faren for krig med Tyskland overhængende. Wilhelm I var blevet konge af Preussen og han var opsat på at løse konflikten om hertugdømmerne, som ikke var blevet løst i 1850. Tonen over for Danmark skærpedes, og *»Det tyske Forbund«* truede med at besætte Holsten. Stemningen i Danmark blev ophidset. 1861 var valgår til Folketinget. Valget den 14. juni 1861 kaldte til national samling. Bondevennerne og de nationalliberale kunne nu forenes i en fælles udenrigspolitisk mere aggressiv kurs.

Når krigen ikke brød ud, skyldtes det antagelig både det preussiske udenrigsministeriums tilbageholdenhed og stormagternes indgriben, der især betød, at kong Wilhelms trussel om forbundseksekution blev udsat. Men fremover skulle der føres direkte forhandlinger mellem Danmark og de tyske magter vedrørende hertugdømmernes forfatning. Dette bøjedede den danske regering sig for, og faren for krig drev over. Men fra da af arbejdedes der i Danmark stille og roligt på de tyske hertugdømmers,

Planchen med Chr. O. Zeuthens tegninger af mosefundene fra Slesvig blev udført i begyndelsen af 1861, mens Engelhardt lå syg. Det er tydeligt, at tegningerne ikke havde samme kvalitet som L.A. Winstrups akvareller eller J. Magnus Petersens raderinger i Engelhardts mosefundsboeger. Nationalmuseet I.

nemlig Holstens og Lauenborgs, udsondring og et Danmark til Ejderen under en fælles forfatning.²

Engelhardt var sengeliggende i næsten tre måneder. Han havde fået tuberkulose, dengang kaldet brystfeber, og det betød langsom, men sikker udtæring. Mens feberen rasede, blev han behandlet med åreladning, blodkopper, spanske fluer og andre rariteter. Han måtte ikke tale med et eneste menneske og skulle i lang tid skåne sin stemme. Derfor søgte Engelhardt senere på året nedsat timetal på skolen, men fik det ikke. Tværtimod fik han fem timer mere i skoleåret 1861/62 og i året efter yderligere syv timer, bl.a. på grund af sygdom og dødsfald blandt skolens andre sproglærere.³

Engelhardt havde også længe frygtet, at kong Frederik VII ville

fordre Thorsbjergfundets prægtigste fund, sølvhjelmene og brystpladen, til sin private samling. Men det skete ikke. Engelhardt fik selv lov til at udvælge oldsager til majestætens private oldsags-samling, der efter slotsbranden i 1859 påny var under opbygning. Der var sikkert tale om et bytte med kongen for de mange stenoldsager, Engelhardt tidligere havde fået. Han fik også selv lov til at vælge ud senere på året, da kejseren af Frankrig skulle begaves med danske oldsager og mosefund fra Slesvig. Engelhardt overvurderede situationen og udvalgte alt for meget. Thomsen, der stod for det praktiske arrangement, returnerede en del. Der var ingen grund til at sende flere eksemplarer af samme slags til Frankrig.⁴

Thomsen skulle personligt aflevere oldsagerne til kejseren og Engelhardt ville gerne have været med. Han var ikke fri for at være misundelig på Steinhauer, som var den, Thomsen havde valgt som ledsager. Men måske var det alligevel et held, at Engelhardt ikke kom med for besøget blev en yderst pinagtig affære både for Thomsen og, hvad mere vigtigt er, i udenrigspolitisk henseende. I virkeligheden handlede besøget fra dansk side om, at grevinde Danner skulle accepteres ved det franske hof. Det blev hun ikke, og missionen mislykkedes. Men i det mindste interesserede oldsagerne dog kejseren en smule, mens kejserinden mente, at den mest interessante »oldsag« var Thomsen.⁵

Det var ikke meget kejseren af Frankrig fik af Flensborgsamlingens rigdomme. Og det var for næsten intet at regne i sammenligning med, hvad både den danske konge og Oldnordisk Museum modtog dette år.⁶ Kongen fik de pæne og dekorative ting. Oldnordisk Museum fik oldsager efter en anden værdi og skulle bruge fundene fra Nydam og Thorsbjerg til sammenligning med det tilsvarende mosefund fra Allesøe på Fyn. Museet fik et meget bredt udvalg af mange genstandsgrupper og også nogle af de oldsager fra Thorsbjerg, som var fundet som »samlede fund«. Det var oldsager, som med sikkerhed kunne siges at være nedlagt inden for samme tidsrum og derfor fra helt samme periode af jernalderen.

Endelig byttede Flensborgsamlingen oldsager med Det Antikvariske Selskab i Århus. For et lille udvalg af oldsager fra mosefundene fik Engelhardt nogle mindre betydelige stenoldsager fra omegnen af Århus, Grenå og Kalundborg, der dog ikke interesserede ham synderligt.⁷

Til bukserne, vist på side 156, hørte en kjortel med lange ærmer. De har samme mønstervævning som strømperne på bukserne og er derfor antagelig båret af samme person. Engelhardt 1863.

Erhvervelser i 1861 og 1862

– stenalderen og bronzealderen

Arbejdet gik på grund af Engelhardts sygdom i stå i foråret og først på sommeren i 1861, men blev genoptaget i skoleferien, og planlægningen fortsatte, måske endda forceret. For første gang i sit liv havde Engelhardt set døden i øjnene, og han ville gerne sætte sig spor i historien. Han ville afslutte gravningerne i Thorsbjerg mose og også meget gerne publicere dem hurtigst muligt. Derfor søgte han særbevilling på 200 Rdlr. til dette formål og fik pengene.⁸

Et endnu i dag sjældent depotfund fra bronzealderen, købt af Dr. Marxen i Kappel – for næsen af Engelhardt. Archäologisches Landesmuseum.

I 1861 indgik kun 131 genstande, fordelt på 28 sendelser, og i 1862 464 genstande, hvoraf de 348 var fra Nydam mose. Bortset fra disse og forøgelserne til møntsamlingen var næsten alle gaver og køb jordfundne oldsager.⁹ Flensborgsamlingen lignede mere og mere et rent arkæologisk museum.

Fra godsforvalteren på Røst gods ved Kappel fik Samlingen en bronzeklinge til en dolk fra ældre bronzealder. Den var fundet i en fugtig eng på godsets jorder sammen med en snes andre bronzer, der sammen med denne lå i en bunke. De andre stykker havde Dr. Marxen købt. Engelhardt opsøgte ham, men han ville ikke af med oldsagerne. Alle genstandene var tydeligt nye og ubrugte. Flere af dem havde stumpe ægge og endnu ikke afslebne støberande.

Engelhardt forsøgte at erhverve det sjældne depotfund gennem ministeriet. Det lykkedes ikke, men han fik lov til at tegne og beskrive oldsagerne.¹⁰

I Flensburger Zeitung stod den 10. maj 1861, at pastor Ahlmann i Svenstrup på Als havde foræret samlingen i Hamborg oldsager fra Svenstrup. En skarp redaktionel bemærkning om, at giveren måske ikke vidste, at Flensborgsamlingen eksisterede, efterfulgtes af en oplysning om præstens tyske sympatier. Det er nok ikke sandsynligt, at Ahlmann læste den dansksindede Flensburger Zeitung. Men om ikke andet, så har andre på de kanter gjort det, for året efter indgik fra herredsfogeden i Nordborg nogle andre oldsager fra Svenstrup sogn i Flensborgsamlingen.

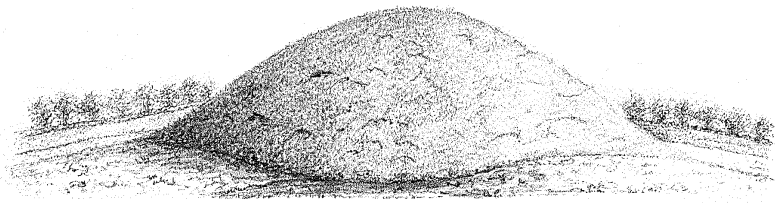
Den 14. maj 1861 døde apoteker Mechlenburg. Engelhardt forsøgte at få de sidste af Mechlenburgs oldsager, men var for sent ude og fik ingen. En trofast giver, Hans Hansen, Keldbæk, bemærkes for sine gaver fra Keldbæk både i 1861 og de efterfølgende to år. En studerende Arthur Thomsen fra Hjarupgaard ved Kolding gravede tilsyneladende temmelig systematisk i tidligere undersøgte høje på bl.a. Haderslevkanten. I en bronzealderhøj på Jegerup hede fandt han en nål af bronze, i en af højene i Vedsted, hvor der i 1822 var fundet to menneskeskeletter, fandt han ved atter at grave i kammeret nogle flintøkser og nogle ravperler. Flere af perlerne smuldrede for ham. Men en enkelt stor, smuk ravperle, formet som en dobbeltøkse, indgik i Flensborgsamlingen.

Nogle oldsager blev i 1861 fortsat købt, f. eks. var det stensldsager fra bl.a. Nr. Åbøl i Nordslesvig, og fra samme sted købtes af Christen Sørensen Billum også nogle oldsager fra bronzealderen. Endelig er en aflevering fra en af apoteker Henningsens sendelser i 1862 bemærkelsesværdig. Især den første var interessant for Engelhardt. Den stammede fra Ullerupområdet ved Skærbæk og var fundet under flad mark og udgravet af en gårdejer på egnen. Flere af oldsagerne var urner med brændte ben. og de mindede om dem fra Thorsbjerg mose.¹¹ Forøgelserne i 1862 for yngre jernalders og senere perioders vedkommende blev ikke udstillet og omtales derfor først i det følgende kapitel.

Tre gravhøje undersøges

Enhver, som kommer til Sønderbrarup i dag og til stedet, hvor Flensborgsamlingen i forrige århundredes midte gravede i den daværende mose, kan ikke undgå -på trods af tætliggende parcelhuse- at lægge mærke til den store høj, som ligger afskåret

Tegningerne fra Engelhardts udgravning af gravhøjen ved Thorsbjerg, blev udført af Engelhardts kollega på skolen, tegnelærer Rudolph Petersen i Flensborgsamlingens protokol. Her er højen tegnet, som den så ud inden udgravningen. Nationalmuseet I.

fra søen af landevejen mellem Nørre- og Sønderbrarup. Det er den eneste, som er tilbage af oprindeligt 22 høje nær Thorsbjerg mose.¹²

I en af dem, der lå syd for mosen, var i 1856 fundet to store jernstigbøjler med sølvindlægninger og et bidsel fra yngre jernalder, som tidligere var indgået som gave fra apoteker Mechlenburg i Flensborg. Det var disse fund, som oprindeligt havde givet anledning til lokaliseringen af mosen. For den arkæolog i forrige århundrede, som i forvejen havde et godt øje for muligt urørte gravhøje, var udgravning særdeles fristende. I august 1861 søgte Engelhardt ministeriet om særbevilling til de 14 dage, som resterede, til at grave i mosen og til undersøgelser i højene. Ministeriets indstilling blev forelagt kongen den 15. september. Det særlige ved denne forestilling er, at kongen bifaldt den med en personlig kommentar, at han fandt det vigtigt, at nogle af de nærmest omkring mosen liggende gravhøje skulle udgraves.¹³ Engelhardt havde allerede erfaret ministeriets positive indstilling og handlede derefter.

Han var på pletten allerede midt i august. Først blev udgravningsarbejdet i mosen afsluttet. Oldsagslaget var, mente Engelhardt, afgrænset ved en slags vade- eller overgangssted, der var bygget af grene og buske. Der blev overhovedet ikke fundet oldsager! Dette resultat var ikke populært blandt tørvegraverne, der havde ventet penge for oldsager. Engelhardt derimod var glad for at have gennemført og afsluttet undersøgelserne, og så kom turen til højene.¹⁴

En næsten 3 m høj gravhøj lå på gårdmand Peter Petersens mark nordvest for mosen. Men den synede højere, fordi den lå på en naturlig forhøjning og fra dens top var der en vid udsigt ud over det omgivende temmelig flade land. Dens diameter var 17,5 m og dens omkreds 53,3 m. Først blev der foretaget forskellige gravninger fra siden ind i højen for at komme ind til midten. Mod vest fandtes to indsatte urner med brændte ben

og trækul. Engelhardt opdagede i midten af højen en fra øst til vest løbende mørk stribe i en dybde på 1,72 m. Han mente, at den bestod af aske og kul. 15 cm dybere fandt han et spor af et brandsted med brændte ben, deriblandt pandeskaller og et kæbestykke, hvor tænderne var bevarede. Et andet sted, i højkanten mod sydøst, fandtes endnu et ødelagt lerkar med brændte ben. Ved indgravning østfra fandtes to meget dårligt bevarede urner med brændte ben, men uden oldsager. I alt fandtes på denne måde seks grave, hvoraf de fem var grave, hvor de døde forinden var blevet brændte og gravlagte i urner.

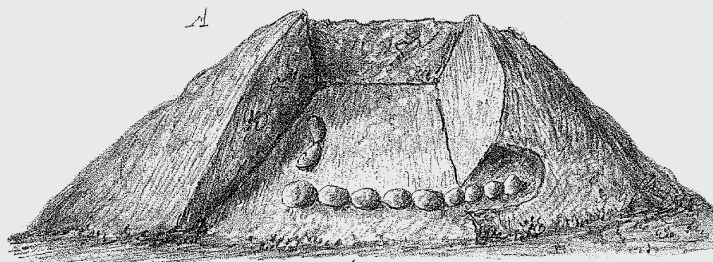
En ydre og en indre kreds af sten i højen blev ligeledes frilagt. Den ydre, der omtrent svarede til højens omkreds, var kun delvist bevaret. Petersens svigerfar havde tidligere fjernet sten fra højen. Stenene havde dengang stået tæt og skrånede indad mod højens midte. Den indre kreds bestod af 41 på højkant satte sten. Dens diameter var 18 fod, dvs. 5,64 m. På den ene af stenene lå kraniet af et menneske. Resten af det temmelig opløste skelet lå med fødderne ind mod højens centrum, men der var ingen gravgaver, der kunne aldersbestemme begravelsestidspunktet.

Centralgraven var en meget lille stenkiste med brændte ben og en ca. fem cm lang, tynd nål af bronze, der lå sammen med nogle tekstilrester. Kistens sten var kløvede og så ildskørnede, at de smuldrede. Der var ingen spor af en urne. Stenkisten var dækket med et låg af en enkelt større sten, som målte ca. 0,15 x 0,30 m. Også kistens bund bestod af en enkelt større flad sten og var anlagt på en lille brolægning af meget små sten. Mellem de to stenkredse stod en stor lodretstående granitsten. Den var over 2,5 m høj og var gravet et godt stykke ned i jorden, hvor den var støttet af flere mindre sten. Der fandtes også spor efter trækul ved foden af stenen. Det forekom Engelhardt, at den store sten var tilhugget foroven og formet bevidst trekantet. Den side, som vendte ind mod højens centrum, var flad. Engelhardt kaldte den en minde- eller altersten. Knap to meter vest for den oprejste sten fandtes nok en større sten, der var flad på oversiden og tilspidset nede i jorden. Engelhardt skrev, at den forekom ham velegnet til at sidde på.

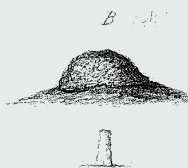
For ejeren af højen, Peter Petersen, var resultatet skuffende. Der var hverken gods eller guld at redde sig denne gang. For Engelhardt var det nu alligevel lykken: En kæmpestor sten, placeret på denne måde inde i en høj, var næppe før set.

Gravhøj ved Thorsbjerg. Mose. 1861.

Fig. A viser en Levning af denne
Øvre Mønstakreds, i den Sidsige Side,
bestaaende af 11 Steen og 2 Steen i
i vestlig Retning midt mod Højen
11 Mdr.

I en Afstand af 18 Fod indenfor
denne Kreds var den indre Kreds af
Stene sætli paa Kant. Den bestod af
41 Steene og mindre Steen af forskellige
Forme. De vare saavelge ubehugne,
maaskee med Undtagelse af den med
No 1 behugte (Fig B), paa hvilken
et Skells Hoved hvilede. Kredens
Svermaal er 18 Fod, dens Perimetri,
indvendigt Maal, indbyrde 54 Fod.

Gravhøjen i Thorsbjerg under udgravning (A). På samme side i protokollen er stenbunken, der beskyttede centralgraven, for undersøgelsen tegnet (B). Højen blev ikke fredet i forrige århundrede, men er siden blevet det. Nationalmuseet I.

Engelhardt gjorde sig umage med at tegne højen i protokollen for 1861 før og under udgravningen. Notaterne minder om en moderne udgravningsrapport, fordi iagttagelserne er bearbejdede, inden rapporten er skrevet. Disponeringen er opdelt i konsekvente afsnit: 1) Beskrivelse af højen og dens omgivelser. 2) Anlæg i højen 3) Skeletfundet 4) Centralgraven og fundene heri 5) Den rejste mindsten, og 6) De øvrige gravfund i højen. Rapporten er suppleret med snittegninger, med en oversigtlig grundplan af højen og med andre detailtegninger samt alle mål. Rapporten blev fremstillet i kopi og sendt til Slesvigministeriet. På grundlag af denne kopi holdt Regenburg et foredrag om den usædvanlige udgravning i Oldskriftselskabets møde i København den 6. december 1861.

Højen lå smukt og fortjente at blive fredet. Engelhardt fore-

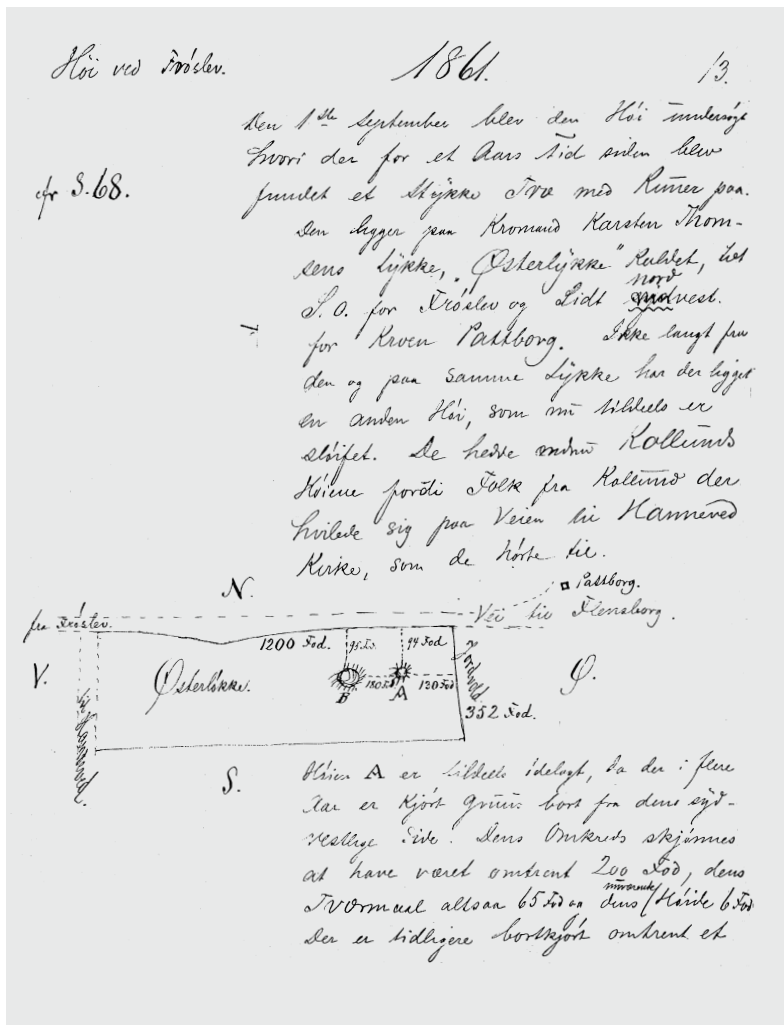
slog ministeriet dette efter forinden at have »ventileret« ideen for Thomsen. Det var imidlertid ikke Thomsens sag, men Worsaaes. Han gravede på dette tidspunkt to steder på en gang. På Kongens befaling gravede han i kongehøjene i Jelling ved Vejle og havde her forrygende travlt. Det andet sted var ved Danevirke, hvor han blot var til stede en gang imellem. Over hals og hoved havde han måttet sende arkitekturmaler Jakob Kornerup til Danevirkes volde for at tegne og registrere, mens Krigsministeriet forstærkede voldene og byggede nye skanser. På tre steder blev Valdemarsmuren gennemskåret og ryddet helt ned til bunden. Her blev skanse 14, 16 og 18 anlagt. Kornerup beskrev og tegnede profilerne i snit. En ny skanse nr. 19 blev anlagt mellem Krumvolden og Valdemarsmuren. Her var det for første gang muligt at se nogle store sænkekasser af træ, som dannede fundamentet under muren. Kongen ville se forsvarsanlæggene, og sammen med ham kom Worsaae, der også nåede at besigtige højen i Thorsbjerg med henblik på fredning.¹⁵ Men Peter Petersen forlangte 800 Rdlr. for at sælge højen. Ministeriet vurderede den efter Worsaaes indstilling til højst 70 Rdlr. og så gik den fredning i vasken.

Engelhardt ville gerne have gravet i flere høje omkring mosen. Der var fire høje syd for mosen, der måske stadig var urørte. Men ejeren af disse høje forlangte 100 Rdlr. for overhovedet at give tilladelse til udgravning. Og dermed strandede også denne plan.¹⁶ I stedet kom Engelhardt til at grave høje ved Frøslev i Nordslesvig. Året før skulle der i den ene høj være fundet et stykke træ med indristede runer. Her kostede det heller ikke noget at få lov til at grave.

Søndag den 1. september 1861 og et par dage senere undersøgte Engelhardt to høje på kromand Karsten Thomsens mark »Østerlykke« sydøst for Frøslev. Højene kaldtes for Kollundhøjene, fordi beboerne i Kollund by benyttede netop disse høje som hvile- og rasteplass på vej til søndagsgudstjenesten. På kortet i Flensborgsamlingens protokol har Engelhardt tegnet de to højes placering i forhold til hinanden og i forhold til landevejen. Høj A var delvis ødelagt på grund af gravning efter grus. Der var tidligere bortkørt omkring seks læs sten fra denne højs midte. Heri skulle runepinden være fundet. Et tværsnit gennem højen blev gravet i fem alens bredde fra østsiden og ind til højens midte. Men intet af betydning ud over et sekundært placeret lerkar blev

Runepind fra Frøslev, omtrent 20 cm lang. Den gav anledning til undersøgelsen af to gravhøje i Frøslev, men det er ikke sandsynligt, at den forinden var blevet fundet i gravhøjene, der stammer fra bronzealderen. Runebogstaverne kan ikke tidsfæstes og danner ikke meningsdannende ord. Tegning i Flensborgsamlingens protokol. Nationalmuseet I.

To gravhøje i Frøslev undersøgt i 1861. De blev tegnet, som de så ud inden udgravningen og målt ind i forhold til landevejen mellem Frøslev og Flensborg på marken Østerløkke. Den tilhørte digteren og kromanden Karsten Thomsen i Frøslev. Nationalmuseet I.

fundet. I centrum af højen varstensætningen allerede fjernet. Udgravningen blev indstillet og højen blev atter tildækket.

Ved undersøgelsen af høj B fandtes tostensætninger, der måske var anlagt uafhængigt af hinanden, men Engelhardt kunne ikke helt adskille dem fra hinanden. I den ene fandtes på bunden en bronzedolk med spor af bevaret træskede, nogle stykker af en knust armspiralring af bronze og dele af en spids tutulus af bronze. I den anden fandtes brudstykker af et sværd og en dupsko, begge af bronze. Engelhardt skrev under gravearbejdet og bagefter til Regensburg og fortalte, at begge høje var fra bronze-

alderen. Dette må have skuffet Regenburg, der formodes at have ventet med spænding på resultatet, fordi runepinden skulle være fundet i en af højene.¹⁷

Studiebesøg i Samlingerne

De faglige studiebesøg blev flere. Nu kom også udenlandske kolleger, bl.a. en fransk professor Geoffroy, den engelskfødte runolog George Stephens¹⁸, den svejtsiske arkæolog Karl Adolph von Morlot¹⁹ og flere tyske kolleger.

Professor Geoffroy var zoolog og lånte Engelhardt en bog for at imødekomme dennes næsten umættelige behov for fagbøger i efteråret 1861. Stephens arbejdede særligt med de skandinaviske og engelske runer og var interesseret i at se runeindskrifterne fra ældre jernalder fra begge mosefund. Morlot havde meldt sin ankomst, mens Engelhardt gravede i Thorsbjergøjen, og var både dér og i Samlingen i Flensborg. Engelhardt ville meget gerne, at den bog, som han planlagde om Thorsbjerg Mosefund, senere kom i en fransk udgave. Morlot tilbød at kontrollere Engelhardts fransk ved en eventuel udgivelse.²⁰

Der kom flest tyskere. Deres navne kendes ikke. Men det er nok ikke usandsynligt, at folkene bag Kielermuseet kom oftest. Måske kom der også andre tyske kolleger. Thomsen opfordrede i alt fald f.eks. både Lisch fra Schwerin og Lindenschmit fra Mainz til at rejse til Flensborg, fordi samlingen dér var blevet en hovedstøtte for Oldnordisk Museum. Over for Lindenschmit benyttede Thomsen anledningen til igen at fortælle den gamle historie om, hvordan han i sin tid opdagede Engelhardt. Det er uvist om de to kom til Flensborg, men de fulgte begge meget nøje Samlingens udvikling, og Lindenschmit fulgte den også gennem sin omfattende korrespondance bl.a. med Morlot.²¹

Forhistorien optog sindene overalt i Europa. Det var et tværnationalt anliggende, og de fleste antikvarer så overordnet på tingene for at få hold på den forhistoriske arkæologis udvikling i Europa og i Norden. Her var ikke enighed. Spørgsmålet om oldtidens tredeling var end ikke accepteret af alle. Både Lisch og Morlot accepterede tredelingen. Lindenschmit var ikke så sikker. Oprindelsen til og kulturpåvirkningerne i den tidlige jernalder var også til diskussion. Lindenschmit mente som Engelhardt, at den tidlige jernalder i Europa og Norden var kraftigt påvirket fra

C. A. Morlot (1820-1867) var oprindelig uddannet geolog, men virkede som arkæolog. Han arbejdede indtil 1851 i Østrig og derefter i Lausanne i Schweiz. Hans studiebesøg i Flensborg i 1861 betød meget for Engelhardt i faglig henseende. Bernisches Historisches Museum, Schweiz.

Romerriget. Men i følge Thomsen så Lindenschmit for meget hen til Frankrig som det store forbillede. Thomsen mente, at den tidlige jernalder havde oprindelse i Ungarn og Sydrusland. I alt fald ikke i Gallien.²² På råd fra Thomsen søgte Engelhardt på dette tidspunkt litteratur om den tidlige jernalder i Ungarn for at finde paralleller til mosefundene, men han fandt ingen. Morlot anbefalede under sit besøg i stedet Engelhardt til at lede i græsk forhistorie.

»Hvis jeg er romergal så er Morlot græskgal«, skrev Engelhardt senere til Thomsen og gav dermed også udtryk for, at de måske begge overdrev deres holdninger og at der ikke var forbilleder for mosefundene at hente i Grækenland. Fremvisningen af mosefundene fra Slesvig havde ifølge Engelhardt dog alligevel overbevist Morlot om, at den nordiske jernalders begyndelse var mindre påvirket af sydøsteuropæiske påvirkninger, end han hidtil havde antaget.

Det værste for Engelhardt var, når besøgende i udstillingen kom ind på emnet om oprindelse i forhold til samtidens brændende spørgsmål om hertugdømmernes tilhørsforhold til enten dansk eller tysk. Det var kun få år siden, Worsaae havde været i strid med brødrene Grimm om Jyllands danskhed i oldtiden.²³ Striden havde ældre rødder.

Den tyske filosof J. G. Herder (1744-1803) havde defineret begrebet »germansk« som det nordiske i modsætning til antikens latinske verden.²⁴ Der var senere blevet sat lighedstegn mellem begrebet »germansk« og begrebet »tysk«. Betegnelsen »nordisk« indeholdt heller ikke længere alene den betydning, den oprindeligt havde i forhold til den klassiske oldtid. Den blev ligesom betegnelsen »dansk« benyttet i modsætning til »germansk« og »tysk«. Begrebsforvirringen var stor og rummede aktuelle, nationalpolitiske undertoner.

Når Engelhardt viste rundt i udstillingen og fortalte om oldtiden, var spørgsmålet om oprindelse og nationalt tilhørsforhold til enten »dansk« eller »tysk« stadig tilbagevendende. Det pinte ham at skulle svare på det: *»I Reglen er det Tydskere, og dem har man sin Nød med, naar Nationalitetsspørgsmaalet kommer paa Bane. Navnet paa Fællesstammen er ikke rigtig gængs og saalænge Germansk er = tydsk og vi blive tagne med i Broderskabet uden Videre og med Hud og Haar, er det fra et videnskabeligt Standpunkt en saa forkeert og »polidsk« Anskuelse, at man bør gjøre sit til at bekjempe den.»*²⁵

Endnu en artikel, flere gravhøje og tilbage i Nydam mose

Engelhardt blev aldrig rigtig rask. Lægen mente i sommeren 1862, at han burde tage på kurophold til varmere himmelstrøg, når det blev vinter. Slesvigministeriet blev derfor ansøgt om tilskud til et sådant ophold. Engelhardt forsøgte igen at forene det gavnlige med det på flere måder praktiske, ligesom dengang han i 1854 var i England og Skotland. Han ville gerne på kur i Frankrig, fordi han derved også kunne forbedre sit franske talesprog til gavn for undervisningen. Skolens rektor anbefalede varmt ansøgningen. Engelhardt fik endnu engang karakteren »*en af skolens bedste lærere*«. Ligemeget hjalp det. Sagen blev henlagt i ministeriet, og Engelhardt blev hjemme.²⁶ I stedet syslede han med boglige studier.

Bronzealderhøjen ved Thorsbjerg mose og de to høje fra Frøslev blev begge publicerede i Slesvigske Provindsialefterretninger. Artiklen udkom i 1862. Engelhardt nævnte indledningsvis, at bronzealderen – efter Worsaae – inddeltes i en ældre og en yngre periode og var karakteriseret ved skeletbegravelse i den ældre og ligbrænding i den yngre periode. Artiklens kulturhistoriske betragtninger om Thorsbjerg højens fortolkning er mindre heldige. Det ubrændte skelet i højen ved Thorsbjerg blev forklaret som en træll, der ubrændt var blevet ofret og gravlagt sammen med sin herskerinde i centralgraven. Tanken var logisk nok, at en træll var blevet begravet på en forældet måde, som svarede til ældre bronzealder og uden kiste. Det var naturligvis uheldigt for Engelhardt, at skeletbegravelsen ikke indeholdt gravgaver, som kunne give et fingerpeg om begravelsestidspunktet. Han forstod ikke at udnytte mulige stratigrafiske iagttagelser ved at grave med lodrette profiler. Derfor forstod han heller ikke, at der ikke var samtidighed mellem centralbegravelsen og den senere tilbyggede højfase. Den store sten blev derfor forklaret som en gravstele, bautasten eller en offersten, ved hvilken trællen var blevet dræbt. I dag er denne forklaring helt usandsynlig.

Den døde var en viking, som langt senere er blevet sekundært gravlagt i en gammel høj, der første gang blev anlagt i bronzealderen. At dette idag er åbenbart for enhver arkæolog skyldes bla. flere forhold. Det første er, at mere end 100 års opbygget arkæologisk erfaring har vist en vekslen mellem skeletbegrav-

velse igennem forskellige af oldtidens perioder. Det næste er, at skeletbegravelse bl.a. hører vikingetiden til, og det tredje er, at der netop i Sønderbrarup siden er fundet adskillige spor efter vikingetidsgravlæggelser og at en bebyggelse fra denne tid også findes i området.

Skæbnen ville, at Engelhardt selv 15 år senere kom til at udgrave en høj ved Hobro med en lignende sten, som stod inde i en høj. Da havde han forstået at gøre horisontalstratigrafiske iagttagelser ved at grave lodret og »læse« i profilerne. Derigennem lærte han at forstå, at høje kunne have byggefaser fra forskellige perioder af oldtiden. Men det forstod Engelhardt ikke i 1862, hvor hans erfaring på grund af mosefundene var at grave i flader og søge at forstå de »vertikale« sammenhænge mellem fundene.

Der var kun lidt for Engelhardt at skrive om højene ved Frø-slev. Også her fejltolkede han i forhold til nutidens arkæologiske udgravningserfaring. Engelhardt mente ikke, at de to stenkammerer nødvendigvis var spor efter menneskebegravelser. De kunne have været skabt omkring et gemme af våben i højen. Det har eftertiden heller aldrig kunnet bekræfte ved udgravninger af andre høje fra bronzealderen.²⁷

Stenkammererne var antagelig til beskyttelse over flere begravelser af mennesker og det er tænkeligt, at højene, da Engelhardt undersøgte dem, var alt for omrodede ved tidligere gravninger i dem, at der overhovedet kunne gøres regulære iagttagelser. Men Engelhardts tolkning viser alligevel også, at han var bundet af tanken om ofringer af våben, som han så dem udtrykt i de to mosefund.

Den 11. juni 1862 undersøgte Engelhardt flere gravhøje i Sydslesvig. De lå ved Breckendorf i Hytten amt. Et par år før var der i en af dem fundet et sværd og en guldspralring i fingerstørrelse, som senere var blevet afleveret til kongen og indgået i hans samling. Denne høj var under nedbrydning, idet der var sket en indgravning fra syd, hvor der var konstateret en stenkammer. Her begyndte Engelhardt udgravningen. Højen var rund og rummede en jættestue fra stenalderen. Det stenbyggede kammer, som han fandt i midten, var rektangulært 2,5-2,9 m langt, 1,4 m dybt og ligeså højt inde i selve gravkammeret. Kammeret var bygget af 10 sidesten og to meget store, flade overliggersten. Fra bund til top målt selve højen til næsten fem meter. Kammeret var tomt, men blev omhyggeligt opmålt og beskrevet i protokollen.

Væggene havde indvendigt været tætte og var pakket med sten. På bunden iagttog Engelhardt små hvide flintesten, som tidligere fjernede vægsten havde været cementeret med.

Endnu en høj, som lå sydsydvest for den første, blev undersøgt. Den var omtrent 62 meter i omkreds og ca. 3,3 meter høj. I det allerførste spadestik i toppen af højen fandtes et lerkar med brændte ben og trækul. Ca. 0,7 m dybere nede fandtes en stenlægning af større og mindre hånd- og hovedstore sten. I kanten af denne fandtes endnu et lerkar. Mere blev der ikke fundet og udgravningen sluttede.²⁸

Den 31. juli 1862 vendte Engelhardt tilbage til Nydam mose. Han gravede i tre uger i mosen. Kuntz deltog atter, og det, som Kuntz forinden havde samlet ind fra Dybbølområdet og i Østersottrup af stenoldsager, indgik også denne gang i Flensborgsamlingen. Ved udgravningen fandtes over 60 spyd, fire flotte sværd, skjolde og skjoldbuler, buer, pile med jernspidser. Nogle af pilene lå i to bundter. Et af dem indeholdt omtrent 20 sammenpakkede pile, der var stukket ind i et rørformet pilekogger af træ. De fandt også økser, knive, tovværk og masser af personligt udstyr, som f. eks. kamme og toiletgarniture. Af dyreskeletter fandt de et tyrehoved, et hestehoved, nogle rådyrhorn og flere fugleskeletter. De fleste af 24 romerske sølvmonter lå i små bunker. 13 var samlet på et sted, 10 samlet på et andet, kun en lå alene. De 13 og de 10 har sandsynligvis ligget samlet i pengepunge, men spor af læder eller tekstil blev ikke iagttaget. De fleste mønter var præget af kejser Antonius Pius (117-138 e.Kr.f.) og hans hustru Faustina den Ældre. Til det usædvanlige hørte en også siden sjældent set dupsko af jern med indlagt bronze som mønster. I et andet udgravningsfelt lå den anden halvdel af bladet til den åre, som var blevet fundet i 1859.²⁹

I efteråret 1862 fik Engelhardt bevilget lønforhøjelse som bestyrer af Samlingen og fik fra da af 300 Rdlr. årligt med virkning i regnskabsåret 1862/63. Nok en »fjer i hatten« fik han, idet han blev ridder af Dannebrog.³⁰ Dette vidner om, at Flensborgsamlingen lå kongens hjerte nær og at han formodentlig også satte pris på Engelhardt. Frederik VII var ganske vist kendt for impulsivt at uddele medaljer og ordener. Nogle gange var det sket til embedsmændenes større og mindre irritation og en gang i mellem blæste kongen på gamle rangordener. Det

var nemt for majestæten impulsivt at uddele fortjenstmedaljer, som dén Engelhardt tidligere havde fået tildelt. Her havde kongen stor personlig indflydelse. Men et ridderkors forudsatte også embedsmændenes accept og man fornemmer derfor også Slesvigministeriets opbakning af Engelhardts arbejde for Flensborgsamlingen.

Regnskabet med bønderne i Sønderbrarup

Engelhardt var færdig i Sønderbrarup. Men regnskabet var endnu ikke gjort helt op. Den afsluttende taksation i mosen forestod. Forhandlingerne kom til at strække sig over nogle år og foregik ikke uden sværdslag. Erstatningsbeløbet for moseparcellerne blev prøvet endnu engang, og først sent i 1862 blev regnskabet endelig afsluttet. Forudsætningen for forhandlingernes forløb og Müllers, Engelhardts og tørvebøndernes holdninger i 1861 og 1862 skal søges i hændelser siden hærværket mod dræningen i december 1859. Et kort tilbageblik over begivenhederne i 1860 og 1861, som ikke tidligere er omtalt, er derfor nødvendigt.

Både Peter Callsen og Gosch Hansen havde den 13. januar 1860 afgivet en skriftlig erklæring om, at de ville anmelde, når de ved tørvegravning fandt oldsager. Engelhardt anså det derfor ikke længere for nødvendigt at opretholde de af Gottorp Amtshus i 1858 udstedte forbud mod at grave tørv. Indleveringerne til Flensborgsamlingen af oldsager fra amtshuset og gendarmehuset havde trods alt været løbende, og endnu mens forbudet var i kraft, afleverede farver Gosch Hansen som »tilfældigt fundne« i Thorsbjerg mose en kuglerund sølvbelagt sværdknap af træ og nogle andre fund.³¹

I begyndelsen af juni 1860 forelå særbevillingen til dræningsomlægningen og betalingen for hidtil fundne oldsager i mosen. Men efter udgravningerne havde moseoverfladen sænket sig mellem 30 og 60 cm og vandet sivede hen, hvor ejerne havde tørreplads for den opgravede tørv. Peter Callsen og Asmus Jochimsen, der begge ejede tørrepladsen, krævede erstatning også for dette. Det tog sin tid at behandle sagen i ministeriet.³²

Engelhardt havde i efteråret 1860 også måttet hale skovrider Müllers løn ud af ministeriet. Først den 8. februar 1861 kom der gang i sagen. Ministeriet sendte erstatningskravet for tørrepladsen til Engelhardt og til amtshuset til udtalelse. Engelhardt kon-

fererede med Müller og svarede ministeriet den 2. marts 1861. Ministeriet indstillede derefter, at amtshuset også foranstaltede en taksation for dette.³³

Ved ministeriets bevilling, forelagt kongen på Skodsborg den 15. september 1861, blev de afholdte udgifter gjort foreløbigt op. I alt var der hidtil stillet 1700 Rdlr. til rådighed for Engelhardt og Müller. Det var 400, 300, 500 og 500 Rdlr. i finansårene 1859/60 og 1860/61. Men derudover havde arbejdet kostet omtrent 4800 Rdlr. Under forudsætning af, at Engelhardts udgravninger i Thorsbjerg i 1862 ikke kostede mere end de budgetterede 400 Rdlr. og den afsluttende forventede taksation 274 Rdlr., var prisen for mosen i alt 7174 Rdlr.³⁴

Billigt var det ikke. For et sådant beløb kunne Worsaae have købt og dermed sikret mere end 100 høje af samme slags som den ved Thorsbjerg mose i Sønderbrarup. Staten kunne have lønnet endnu en Thomsen, en Worsaae eller for den sags skyld, en hvilken som helst professor ved Københavns Universitet gennem fire til fem år. Beløbet svarede til næsten 1/4 del af det samlede årlige danske indkøbsbudget for det kunst- og kulturhistoriske museumsvesen i perioden 1853-65.³⁵ Ministeriet fremhævende over for kongen, at det var mange penge at yde fra den kongelige kasse og skrev derfor, at: *»det opnaaede Resultat har vist sig i høj Grad tilfredsstillende og saaledes, at det i fuldt Maal retfærdiggjør de Udgifter, som derved er foranledigede«*.

Grundlæggende havde dræningen kvalitetsforbedret tørv. I tre sæsoner havde Gosch Hansen og Peter Callsen på grund af forbudet ikke kunnet udvinde tørv på egne betingelser. Men de havde fået serveret den af Müller og Engelhardt opgravede tørv på tørrepladsen og kunne derfor fortsat skære og sælge tørv. Callsen, der havde en større forretning med lagermulighed, var ikke så afhængig af en kontinuerlig produktion som Hansen. Prisen på tørv faldt i de tørre somre 1858 og 1859. Udvingningen i andre moser var stor. Men i den våde sommer 1860 steg prisen igen, og netop det år havde de på grund af de arkæologiske udgravninger fået serveret tørv på tørrepladsen. Især Callsen havde nydt godt af dette.

Ved taksationen fungerede foruden Müller vurderingsmændene byfoged F. Plöhn, Hollingstedt, byfoged H. Andersen, Haidkrug, og Rechensmann J. Hoeck, der var fra Stolk. De opgjorde skadeserstatningerne til i alt 616 Rdlr.³⁶ Beløbet var

I dag er Thorsbjerg sø sammen med den af Engelhardt udgravede høj i Sønderbrarup de eneste vidnesbyrd på stedet om de udgravninger, som blev gennemført af Flensborgsamlingen i årene 1858, 1860 og 1861. At udgravningerne foregik under store vanskeligheder, kostede adskilligt og udløste både guldfeber og hærværk kan man i dag kun med besvær forestille sig, når man går rundt om den smukke sø. Fotografi: Stine Wiell.

mere end dobbelt så stort som beregnet af Slesvigministeriet, og så begyndte balladen. Ikke i ministeriet, men blandt bønderne i Sønderbrarup. Tørveudvinderne mente, at erstatningen var for lille. Müller mente, at erstatningsbeløbet var for højt. Taksationsforretningen havde åbenbart i sig selv været temmelig ubehagelig. Beskyldningerne havde svirret i luften. Müller var blevet angrebet på kvaliteten af sit dræningsarbejde og Regeringens hensigter var også blevet draget i tvivl. Müller følte sig stødt og lod det gå ud over Engelhardt. Den 23. december fik Engelhardt taksationsresultatet til udtalelse fra ministeriet, men inden han svarede, havde Müller skrevet til ham. Tonen i hans brev er mildest talt kølig. Müller forventede en ny taksationsforretning og at Engelhardt besørgede hans dræningsrapport til ministeriet, der viste kvaliteten af hans arbejde, ellers ville han selv gøre det. Engelhardt fulgte Müllers indstilling og svarede ministeriet, at en ny taksationsforretning var nødvendig. Her blev også Engelhardt bedt om at være til stede.

Ved denne anden taksationsforretning, der fra myndighedernes side som udgangspunkt havde, at den første taksering var ansat for højt, mens tørveudvinderne mente det modsatte, skete det forbausende, at den nye taksation blev hele 123 Rdlr. højere end den første! I oktober 1862 forelå alle kvitteringer og regnskabet blev omsider afsluttet.³⁷

Man kan i dag stille spørgsmålet: Hvem havde interesse i at øde-

lægge drænrørerne i december 1859? Et svar er ikke umiddelbart iøjnefaldende. Tørvegraverne havde – omend først på længere sigt – fordel af dræningen. De var, omend modvilligt, gået med til den, havde beholdt rørene i mosen og desuden fået opfyldt deres krav om en forudgående og efterfølgende taksation. Hærværket betragtes derfor som udtryk for obstruktion af mere generel art imod det magtpolitiske indgreb, som Flensborgsamlingens udgravningsaktivitet trods alt var.

Müllers rolle i taksationsforretningerne er tvetydig. På den ene side var han den, der gjorde Engelhardt opmærksom på, at tørveudvinderne havde fordel af dræningen. De havde kunnet sælge tørv på trods af forbudet, og de havde også fået andre fordele. Müller var blevet angrebet på sit fag og mente også, at den danske regerings troværdighed var blevet tilsidesat. På den anden side var Müller »manden på stedet«, han var taksator og må have haft indflydelse på resultatet ved begge taksationsforretninger. Han kendte alle folk i Sønderbrarup, hvor han havde familie. Hans honorar på 300 Rdlr. var, da han endelig fik det, heller ikke så ringe endda.³⁸

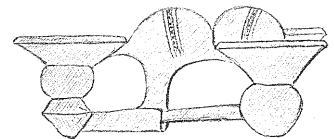
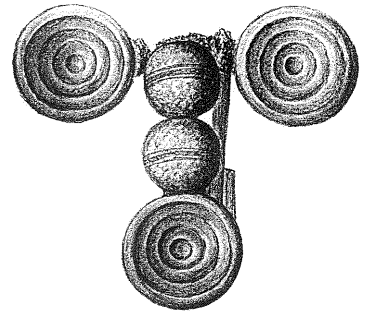
Kronen på værket? – 1863

Thorsbjergpublikationen

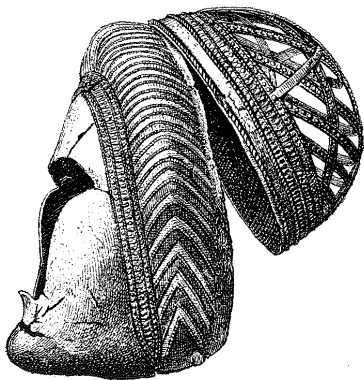
I årene forud for den første store monografi om mosefundene, bogen om Thorsbjerg mose, læste Engelhardt meget. Det tog lang tid for boghandlerne i Flensborg at skaffe bøger. Engelhardt måtte derfor trække især på lån fra Thomsen og andre kolleger. Han bad Thomsen om billeder af de romerske monumenter med fremstilling af barbarer, Titus' triumfbue, Trajansøjlen og Septimius Severus' triumfbue. Han blev atter drillet med at være »romanoman«, og vidste godt selv, at han måske overdrev. Om nogle af sagerne var halvt- eller heltromerske, var, indrømmede han, svært at bevise og for ham nok især en fornemmelsessag.¹ Han læste en del engelsk litteratur, men fandt ingen paralleller til mosefundene dér. Han var hele den europæiske litteratur rundt for at lede efter oldsager, der mindede om dem i mosefundene. Han ledte i Mecklenburg, hvis udvikling var ens med den nordiske. Han ledte i det østlige Mellemeuropa og i Donauprovinserne. Både skovridder Müller og professor Steenstrup hjalp til ved udformningen af manuskriptet. Müller sagde god for Engelhardts tegning af et tværsnit gennem mosen. Steenstrup gennemgik dyreknoglematerialet fra både Thorsbjerg og Nydam mose. Han accepterede også Müllers rapport om de mosegeologiske forhold i Thorsbjerg.

I december 1861 var manuskriptet afsluttet på nær de geologiske afsnit, som Steenstrup hjalp med at korrigere på Engelhardts opfordring. De første 200 Rdlr., som Engelhardt havde fået til publikationen, var også blevet brugt til oldsagstegninger, som J. Magnus Petersen havde udført. Den næste bevilling på 500 Rdlr. af ministeriets konto til »Kunstens og Videnskabens fremme« blev ligeledes brugt til tegninger.²

Pengene faldt således næsten problemløst. Vanskeligere var det at finde en udgiver. Worsaae havde halvt om halvt tilbudt Engel-

Tegning af en speciel kuglehovedfibula fra Breklum. Det er tydeligt, at der er kædet for udførelsen af tegningen. For Engelhardt gav dette fund nemlig en mulighed for at få mere at vide om jernalderen. Fibulaen blev tegnet og beskrevet som den første i protokollen for året 1863. Nationalmuseet I.

Forsiden af Thorsbjergpublikationen, der udkom i 1863 var nederst prydet med J. Magnus Petersens rekonstruerede sammenstilling af sølvmasken og fyrstehuen. I dag forekommer en sådan rekonstruktion ikke sandsynlig, idet en sådan sammensætning ikke kan passe til den menneskelige hovedform. Engelhardt 1863.

hardt at være behjælpelig med at finde en forlægger i København. Engelhardt holdt ham fast på tilsagnet ved at sende ham en disposition og senere hele manuskriptet. Worsaae foreslog at lade bogen udgive af Dansk Historisk Forening, men han gav ikke Engelhardt store forhåbninger. Manuskriptet blev vurderet i foreningens bestyrelse. Sagen trak ud. I to måneder hørte Engelhardt intet. Men så i februar 1862 meddelte Worsaae, at foreningen ikke ville udgive manuskriptet. Emnet var for specielt, og bestyrelsen havde ikke kunnet enes om en udgivelse. Engelhardt lagde sagen fra sig, men genoptog den i juni. Han ville i stedet for forsøge at få bogen udgivet i eget regi. Men dertil behøvedes flere penge, og Regensburg blev spurgt, om det var muligt at få stillet flere tilskud i udsigt. Det var det. Tilsagnet faldt ved et tilfælde på samme tidspunkt, som afslaget på ansøgningen om rekreatjonsrejsen til Frankrig.³ Engelhardt kom således selv til at stå for det redaktionelle arbejde, og det varede derfor endnu et halvt år førend bogen forelå. Den udkom i slutningen af januar 1863 og blev forhandlet i kommission hos G.E.C. Gads boghandel i København.

Bogen er på mere end 100 sider og en af de vægtigste danske arkæologiske bøger for sin tid, både i indhold og udseende. Den ambitiøse titel »Sønderjyske Mosefund I – Thorsbjergfundet« forvarslede publiceringen af Nydamfundet. Forsiden er prydet med en rekonstruktion af den forgyldte sølvmaske kombineret med fyrstehuen. På hver side ses to romerske sølvmonter. Alle tegninger er raderede på kobber på 18 plancher og der er også afbildninger af oldsager på tekstsiderne. Bogen er tilegnet kongen. Under denne tilegnelse skrev Engelhardt om kongen, at denne ofte havde ledet og overværet de i Thorsbjerg mose foretagne udgravninger og vist særlig interesse for dem og for bevarelsen af fundet i øvrigt.

Fundets dele blev nøje gennemgået. Herefter fulgte en oversigt over tilsvarende danske fund fra den ældre jernalder, inddelt i mosefund, jordfund og gravfund. Fortegnelsen var inddelt i ting, som Engelhardt mente var romersk fremstillede og ting, som var efterligninger af romersk fremstillede ting.

Yderst forsigtigt antydedes en forbindelse mellem offerkult og gravkult og det er første gang, en sådan sammenhæng nedfældes på tryk.⁴ Men en overordnet fortolkning af årsagen til nedlægningen af fundene i mosen findes ikke. Engelhardt opfattede

Thorsbjerg mose som én samlet nedlægning, og han betragtede ligeledes mosen som færdigundersøgt. Eftertidens arkæologiske erfaringer har vist, at begge dele er forkerte. Det kan i dag slås fast, at forskellige offerhandlinger i over 500 år har foregået på stedet.⁵

Den tyske historiker G. Waitz, der var født og opvokset i Flensborg, skrev en skarp anmeldelse af bogen. Han indledte med at erklære, at bogen var et betydeligt bidrag til den germanske oldtidsvidenskab. Men bogen var, mente han kritisk, en helt igennem dansk afhandling, som overalt talte om Danmark, hvor intet Danmark havde været i jernalderen. Han sluttede sin anmeldelse effektivt med ordene: »So redet auch im dänischen Gewande der Boden des Herzogtums Schleswig von einer reichen Vergangenheit alt-deutschen Lebens«. ⁶ Waitz' fortolkning af Slesvig som gammelt tysk land var affødt af den aktuelle dansk-tyske, politisk skærpede spænding. Engelhardt sammenlignede ganske vist mosefundene med tilsvarende fund fra Danmark, men gjorde ikke dermed hertugdømmet Slesvig til gammelt dansk land i jernalderen.

Når jernalderen og dermed de slesvigske mosefund optog sindene så stærkt på Flensborgsamlingens tid, var det fordi der til denne oldtidsperiode kunne knyttes samtidige, eksakt daterbare, romerske mønter og skriftlige daterede romerske kilder om folkestammerne nord for romerrigets grænse Limes. Spørgsmålet aktualiseredes af den spændte politiske situation mellem Danmark og Tyskland om hertugdømmet Slesvig.

Interessen for oldtiden i Flensborg

Flere danske regenter har siden Frederik VI's tid været præsidenter for Det kongelige Nordiske Oldskriftselskab. For Frederik VII, der allerede som kronprins præsiderede, var præsidiets en særlig kær post at varetage. Det var ikke enhver beskåret at være medlem af det eksklusive Selskab. Medlemmer var især fortjenstfulde mænd fra den højere embedsstand og erhvervslivet. Regensburg havde været medlem siden 1847; hans medlemskab var baggrunden for det tidligere omtalte indlæg om højjudgravningen i Thorsbjerg. Engelhardts rektor R. J. Simesen var medlem og Thomsen ligeledes, men ingen andre fra Oldnordisk Museum. De blev betragtet som almindeligt tjenende embedsmænd. Det var Selskabets sekretær C. C. Rafns mål, at Selskabet skulle for-

J. Magnus Petersen (1827-1917) er en af Danmarks kendteste arkæologiske tegnere. Han begyndte allerede som ung at tegne for Oldnordisk Museum. Fra 1857-1864 var han lærer ved Kunstakademiet i København, men virkede også som tegner af oldsager. Selvportrættet er fra 1851. Det kongelige Bibliotek.

blive det meget eksklusive og internationale Selskab, som det havde været siden grundlæggelsen.⁷

Men en smule åbning overfor samfundets mere liberale kræfter havde Rafn været nødt til at acceptere efter grundlovsreformerne i 1849. Man kunne blive en slags ekstraordinært medlem, »deltager«, og dermed følge med i Selskabets virksomhed. Som deltager havde man ret til at overvære månedsmøderne, for to Rdlr. kunne man abonnere på Selskabets årsskrift, Antikvarisk Tidsskrift, og fik uden betaling årbogen: *Annaler for Nordisk Oldkyndighed og Historie*.⁸ Oldskriftselskabet havde en agent i Flensborg, bankassistent Em. Torm, som hvervede deltagere. Deres antal i Flensborg tog et opsving i årene mellem 1852 og 1864. En liste, som er fra før 1855, omtaler seks deltagere i Flensborg og omegn. I 1860 indsendte Torm til Rafn navnene på yderligere otte deltagere og gav udtryk for, at han kunne hverve flere. I 1862 blev Winstrup, Speerschneider og collaborator Monrad deltagere. I 1863 var antallet i Flensborg vokset til 20.⁹ Rafn kvitterede med bøger og takkede Torm for den interesse, han havde formået at vække i byen for Selskabet. Man tør gætte på, at også Flensborgsamlingens succes og Engelhardts udgravningsresultater i de år var med til at vække interessen.

Siden 1852 havde Engelhardt gennem *Flensburger Zeitung* offentliggjort tilvækst til Samlingen med gavernes navne. Udgravningerne og udstillingsåbningen i 1861 betød, at arkæologi var blevet godt læsestof i Flensborg. Under en særlig rubrik »Antiquarisches« bragtes endog lange føljetoner i op til ni afsnit med uddybning af særligt udvalgte emner som f.eks. runer eller goternes oprindelse. Helt specielle bidrag som om faunaen i de svejtsiske pælebygninger fra oldtiden blev bragt. Efter Morlots besøg i byen havde emnet åbenbart fanget i det mindste avisredaktørens og visseligen også Conrad Engelhardts interesse.¹⁰

Bevillingerne forhøjes

Protokollering og udstillingsindretning forløb i det første kvartal af 1863 som i foregående år. I april 1863 indsendtes regnskab for 1862/63 og budgettet for 1863/64, der var på 1000 Rdlr.¹¹ I de to foregående regnskabsår 1861/62 og 1862/63 var bevillingerne til Samlingens drift først faldet i hhv. september 1861 og 1862.¹² De store udgifter, dusører og den fortsatte udstillingsindretning,

lå som regel i første halvdel af kalenderåret. Derfor bad Engelhardt ved budgetansøgningen i april 1863 om et forskud på 500 Rdlr. Han ville forberede sommerens udgravning i Nydam. Han spurgte også Regenburg, om der var udsigt til at få støtte til endnu en planlagt publikation, denne gang af Nydamfundet, allerede i dette finansår. Han ville gerne sætte J. Magnus Petersen i gang med at tegne oldsager. Der var ikke udsigt til, at han selv fik hverken overskud af eller blot et simpelt forfatterhonorar af Thorsbjergpublikationen. Der gik 14 dage. Så skrev han igen. Pinseferien nærmede sig, og han ville gerne ud at grave. Han ønskede både at foretage de førømtalte nødvendige forarbejder i Nydam mose og måske også at grave et helt nyt sted, hvorfra et nyt spændende fund fra jernalderen med en usædvanlig fibula var indleveret.¹³ Desuden burde Oldnordisk Museum »afbetales noget« for at igangsætte restaureringen af Hyttenaltret.

Engelhardt havde måttet betale dusører for indkomne oldsager og havde også betalt andre uopsættelige udgifter. Endelig henstod der nogle ubetalte regninger fra sidste år, som forfaldt den 1. juni.¹⁴ Den 2. juni skrev han igen til ministeriet om udbetalingsproblemet og to uger senere søgte han 600 Rdlr. til tegnearbejdet og 600 Rdlr. til selve udgivelsen. Årsbevillingen blev fremrykket og faldt dette år allerede den 7. juli. Ministeriet indstillede, at der til Samlingen bevilgedes 1800 Rdlr. af den kongelige kasse. Heraf var de 900 til drift, 300 Rdlr. til honorar for bestyreren samt yderligere 600 Rdlr. til tegnearbejde til den påtænkte Nydampublikation. Engelhardts eget honorar skulle udbetales med 25 Rdlr. månedligt, og de resterende 1500 Rdlr. skulle som vanligt anvises Engelhardts skole gennem rektoratet.¹⁵

Udstillingsindretningen genoptages

Engelhardt havde allerede ved overflytningen til Regeringsbygningen fået mere hjælp. Fhv. skipper P. A. Lenith fungerede som billettør og opsynsbetjent. Han var også bud for Engelhardt og stod for opvarmningen af kakkellovnene om vinteren i udstillingen. Desuden var det periodisk blevet muligt at få hjælp til protokolarbejdet af en professionel skriver, som førte protokollerne og i nogle tilfælde også tegnede oldsagerne.¹⁶ I 1863 protokolleredes 81 genstande, fordelt på 36 sendelser, når ses bort fra Nydamudgravningernes oldsager. Sendelserne er alle indført

før Nydamfundene fra sommeren 1863, og troligen i forbindelse med udstillingsindretningen i første halvdel af 1863. Det var overvejende særdeles udsagnsrige fund, som især for yngre jernalders og middelalderens vedkommende ville betyde, at udstillingerne fra disse perioder kunne komme nogenlunde på højde med samlingerne fra stenalderen og ældre jernalder.

I de første rum, værelset med de runde hjørner, og det efterfølgende så man allerede i 1861 stenalderen opdelt i en ældre og en yngre periode. Stenalderen fyldte 13 montrer og skabe fortrinsvis med suiter af forskellige oldsagstyper, der var ordnet efter art og type. Det er sandsynligt, at f.eks. kongens gave, stenoldsagerne fra kongeriget, var udstillet for sig og med oplysning om, fra hvilke egne af landet de stammede. I 1863 blev ældre stenalder suppleret med endnu en deponering fra Zoologisk Museum af fund fra en køkkenmødding i Horsens fjord ud for Hanstedbro. Det var østersskaller, knogler, en del brudstykker af et massivt, dårligt brændt lerkar af groft magret gods, og en masse flintaffald og flækker. Affaldet skulle illustrere flintsmedens værksted. I monterne om yngre stenalder blev en række stenoldsager fra et gravkammer ved Dynt på Broagerland vist. De var fundet inde i selve gravkammeret. Det var flækker og økser, deriblandt tre slebne huløkser med spids ende og smalmesler.¹⁷ Oldsagerne var flotte og markerede tydeligt forskellen mellem ældre stenalderens uslebne og yngre stenalderens slebne oldsager.

I 1863 fyldte stenalderen både første og en del af andet rum. Dette rum var med vægge opdelt i flere mindre, der også rummede bronzealderen og lidt af jernalderen. Her var mere end 16 skabe og montrer. Bronzealderen fyldte i 1861 kun fire skabe og nogle montrer. Det var langt den svageste afdeling, selvom kopier fra Oldnordisk Museum, bl.a. skjolde og senest en lurkopi, supplerede denne afdeling. Engelhardt var dengang i 1861 ikke tilfreds. Han håbede, at netop denne del ad åre ville vokse sig smuk, ligesom det »ofte går de mindre smukke børn«.¹⁸ Men det var ikke blevet meget bedre med bronzealderudstillingen efter to år, skønt han flere gange havde forsøgt at grave høje, hvor han forventede at finde sager fra bronzealderen. Da Thomsen kom på besøg i august 1863, var det stadig tydeligt, at samlingerne fra bronzealderen var de svageste.

I suiteerne for bronzealderen så man fortsat blandt økserne

perfekt slebne sandstensøkser med gennemboret hul.¹⁹ De blev først senere erkendt som værende fra yngre stenalder. Monterne med de sluttede fund var fra gravhøje. Her fyldte den lille hårnål fra centralgraven i den betydningsfulde Thorsbjergvej udgravet året før i 1862 ikke meget. Til gengæld fyldte især fundene fra Gassehøjene på Skærbækneken nok alligevel dette rum ud. Den meget store egekiste på over 4,5 meters længde må have været et imponerende syn. Endnu et bronzealderligt gravfund med sværd og dele af fibula, der var fundet under grusgravning ved Langbjerg ved Klintum i Læk sogn, vistes. Fra en høj nord for Danevirkes volde sås flere dele af et bronzesværd og en gulds-
piralfingerring.²⁰ En del skabe med urner fra yngre bronzealder blev vist samlet. Dr. Marxens usædvanlige depotfund ville have pyntet gevaldigt i bronzealderudstillingen.

I ældre jernalders fund var der skelnet mellem almindelige jordfund, gravfund og mosefund. Jordfund var fund uden spor af lig eller brændte ben. Det var lerkar til husligt brug eller særligt kostbare fund af ædelmetaller, fundet alene eller sammen med andre genstande. Så fulgte gravfundene. Det var bl.a. Mechlenburgs gamle fund fra Smedeby med urner, hvori havde ligget en del jernsmykker, urnerne fra Bolderslev, de 99 perler fra en jordfæstegrav fra Olderup og urnerne fra Breklum.

Mosefundene dominerede. Alene Thorsbjergfundet, der allerede i 1861 var færdigopstillet, fyldte 15 skabe og nogle montrer. I det første skab så man sølvmasken, fyrstehuen, de fire ringbrynjedele, der var monteret på papplader, og de tilhørende gyldne brystplader med beslag. I andre montrer var dragtdelene monteret. Kappen, kofte og bukserne og de tre par lædersandaler var udstillet i en montre for sig sammen med tilhørende fibler, perler og pincetter. Så fulgte selve våbnene. Tre skabe var fyldte med træskjolde, beslag og skjoldhåndtag, to skabe rummede sværdbeslag og sværdbælter, andre skabe var fyldte med træskeder, lanceskafter, pileskafter og økseskafter. Nydam mosefund optog i 1861 seks skabe og fritstående montrer, hvor især jernsagerne var imponerende. F.eks. så man et fuldstændigt, damaseret sværd med sølvhåndtag. I 1863 blev værelse nr. 3 og 4 suppleret med fundene fra gravningen i 1862 af både våben og det øvrige personlige udstyr.

Man må gå ud fra, at Stephensens konservering af især trætingene pyntede gevaldigt op i denne del. Lerkarrene fra mosefun-

Det var helt usædvanligt at finde velbevarede tekstiler fra jernalderen i Thorsbjerg mose. Her ses det ene af to par bukser, vævet i uld. Strømperne er en del af bukserne. Livvidden er omkring 1 m og fodlængden 0,30 m. Alle dragtdele bærer præg af kraftigt slid og er forsøgt revet i stykker, som det er tilfældet her ved nederste højre bukseben. Engelhardt 1863.

det fra Sønderballe skulle også have plads i denne afdeling. Men om de små, men betydningsfulde romerske sølvmonter blev lagt i den særligt sikre boks eller skulle høre til de øvrige mosefund, er ikke klarlagt.

Nyopstillinger påbegyndes

I to nye rum, der lå i forlængelse af de første fire, begyndte Engelhardt opstillingen af sagerne fra yngre jernalder og middelalderen. De havde i årevis været magasineret på skolen, og der var kommet meget nyt til. Især vejingeniør Bayers vejarbejder på strækningen mellem Tønder og Skærbæk og udgravningerne i Tønder slotsbanke fra 1862 havde givet fine fund.

Runepinden fra Frøslev var en uhyre sjælden museumsgenstand, som blev udstillet. For at få den af ejeren, kongelig medaljør C. F. Krohn, havde Engelhardt måttet afgive nogle oldsager fra mosefundene. Der foreligger hverken ansøgning fra Engelhardt eller tilladelse fra Slesvigministeriet til et sådant bytte. Men den var alligevel blevet oversendt af Slesvigministeriet, og det er ikke utænkeligt, at den runeinteresserede Regenbug havde skabt en så usædvanlig byttehandel mellem en privatmand og Flensborgsamlingen.²¹

Endnu en sjælden oldsag skulle pryde afdelingen for yngre jernalder: en forgyldt mankestol af bronze, der stammede fra apoteker Mechlenburgs samling. Den var blevet istandsat og rekonstrueret i København, så man nu forstod, hvordan den havde fungeret for rytteren.²² Mere rytterudstyr, nemlig stighbøjler af jern med sølvindlægninger af slangeprydelser og cirkulære kredse på remholderne, skulle vises. De stammede fra Karlum mark og var fundet under grusgravning. Samlingen havde allerede én af samme slags, som var blevet fundet ved Stolk i Sydslesvig og var indgået med erhvervelsen af Timms samling i 1859. Til de to nye stighbøjler hørte også to jernspor. Oldnordisk Museum deponerede næsten halvdelen af det samme år fundne store skattefund fra Jyndeved ved Burkal. Det var bl.a. brudstykker af kufiske mønter, sølvarmbånd og brudstykker af sølvkæder til hængesmykker, andre ringe, samt 16 store sølvbarrer.²³ Det var en meget flot gestus, som Thomsen naturligvis stod bag.

Middelaldersamlingen blev inddelt i en verdslig og en kirkelig afdeling. Ved et vadested ved Bredebrog, hvor der skulle bygges

en ny bro, havde Bayer fundet et par hjulsporere, et jernsværd, to lansespidsere m.v. De blev udstillet sammen med en jernhellebard, som han havde fundet øst for Tønder by, og nogle andre jernsager, som han havde fundet på landevejen over Sølsted mose i Nordslesvig. Udgravningerne i Tønder slotsbanke havde forenet det praktiske med det dengang nyttige for staten. Formålet var at skaffe materiale til vejbyggerierne. De store granitfundamenter til et af de fire hjørnetårne fra det middelalderlige slot blev fjernet og indbragte 20.000 Rdlr. Derved sparede staten eller rettere den kongelige kasse, som betalte vejbyggeriet, for en del udgifter. Og Engelhardt havde fået gode fund fra middelalderen.²⁴

Samlingen fik endnu et middelalderligt drikkehorn fra Island, der kom til at stå sammen med de to andre, som Flensborg by havde uddeponeret. Rustningen fra Slesvig Domkirke hørte også denne afdeling til. De få oldsager, som Kornerup havde fundet i Danevirkes volde i 1861, indgik dengang i Oldnordisk Museums samlinger. Men Flensborgsamlingen fik senere også genstande fra voldområdet. Et langt flot tohåndssværd af jern var blevet fundet ved gennemgravning til en vej gennem de gamle skanser. Sværdet lå mellem palisader og skansekurve. Sværdet blev udstillet sammen med endnu et fund fra Danevirkeområdet, en jernspore fra Kurborg mark.²⁵

Skattefundene, bl.a. Flensborgsamlingens del af Adelbyfundet og deponeringerne fra Oldnordisk Museum, blev måske placeret i det særligt sikrede rum, en muret niche i udstillingsområdet mellem rum 3 og 4, som Engelhardt allerede havde ønsket, dengang han gjorde sit behov op i 1859. Nogle af sølvmonterne fra 1600-årene, der var fundet under gulvet i Tønning kirke i 1860, blev uddeponeret fra Møntkabinettet i København. På en markvej ved Hornskov mark, syd for Flensborg, havde en fattig kone fundet 259 mønter fra slutningen af det 13. og begyndelsen af det 14. århundrede. Engelhardt havde indsendt mønterne til Oldnordisk Museum, men fik ikke noget herfra til udstillingen.²⁶

Møntsamlingen i øvrigt var i forvejen udstillet for sig i et specialbygget skab med mange små rum og måske også flere skuffer med glaslæg, der kunne trækkes ud. Mønterne var ordnet efter alder og prægested. Man kunne se middelalderlige sølvmonter og senere mønter og rytterpenge, samt sølvmonter fra England og Skotland. Men tyngden i samlingen var de slesvigske mønter.

Den kirkelige samling repræsenteredes af forskellige træfigu-

En velbevaret alterkalk af forgyldt sølv fra Rylskov kirke blev udstillet i 1863 i den kirkelige afdeling for middelalderen. De indgravede figurer, den hellige Magdalena og Johannes Døberen, er usædvanlige for tiden omkring år 1500. Landesmuseum Schleswig-Holstein.

rer, et krucifiks, røgelseskar, en monstrans og et kirkesejl. Den smukke alterlysestage fra Slesvig Domkirke, der stammede fra Limogeværkstederne i Frankrig, hørte til her. Men den var blevet købt i en meget ringe stand og var endnu ikke sat istand. I denne afdeling blev til gengæld endnu en usædvanlig genstand, en alterkalk af forgyldt sølv, der stammede fra Rylskov kirke i Angel, udstillet sammen med en gylden fingerring fra senmiddelalderen.²⁷ Det middelalderlige alter fra Hytten kirke var i København, og konserveringen måske ikke engang sat igang. Det var meningen, at altret skulle stå i det sidste rum og minde om den katolske tids kirkelige pragt.

På grund af udstillingsarbejdet opgav Engelhardt at begynde på nye udgravningssteder, og han blev heller ikke færdig med udstillingsarbejdet, inden udgravningen i Nydam mose skulle begynde. Efter gravesæsonen var der rigeligt andet at tage sig til. Udstillingsarbejdet blev ikke genoptaget. Tværtimod måtte lokalene igen inddrages til bearbejdning af oldsagerne fra Nydam.²⁸ Det var derfor kun i sommeren 1863, man kunne se Flensborgsamlingen påbegyndt opstillet, som den var tænkt. Men kun den første del, stenalderen, bronzealderen og den ældre jernalder blev gennemført. Her var fundene udstillet som samlede fund og ordnet efter saglige grupper. I de sidste rum blev nyopstillingen ikke afsluttet.

Udgravningen i Nydam mose i sommeren 1863

Engelhardt gravede fra 27. juli til 26. august i Nydam mose med helligholdelse af enkelte søndage.²⁹ Det var tredje sæson, der blev gravet i Nydam mose. Mosen var anderledes end den i Thorsbjerg, som var en meget dyb højmosé. Nydam mose lå i en eng og var ikke særlig dyb og heller ikke så våd. En forudgående omfattende dræning som i Thorsbjerg mose var ikke nødvendig. Vandet i mosen kunne delvist styres ved at pumpe det indtrængende vand op. En enkelt dag måtte gravningen lukkes på grund af for meget indstrømmende vand.

Af særlige sager dette år fandtes tre sølvmonter med Faustina Divas portræt, dele af et hesteskelet, hovedet af et andet, et sværd med greb af sølv, et særlig smukt sværdskedebeslag af bronze med løst hængende beslag til remmene samt et sværd med et romersk stempel i fuldstændig bevaret træskede med beslag og guldbelagte

plader, men uden spor af mundblikket. Dertil fandtes masser af andre våben af træ og jernsager af de sædvanlige. Den 7. august fandtes en del af en skibsplanke af eg og dagen efter endnu en sammen med et stykke af en åretold.

Thomsen kom på besøg. Et af hovedformålene med rejsen, der også gik til Vestjylland, var at tage den seneste nyopstilling af Flensborgsamlingen i øjesyn. Et andet hovedmål var at vurdere Peter von Timms efterladte samling af kobberstik og mønter i Ekernforde med henblik på køb. Thomsen sejlede fra Korsør og skulle anløbe Flensborg, men sejladsvejret førte ham ikke videre end til Sønderborg, hvor han overnattede. Engelhardt hentede Thomsen dagen efter og fik ham med til udgravningen i Nydam. Det blev en oplevelse for Thomsen at overvære gravningen. Vel ankommet (til vogns) i Flensborg, skrev han veloplagt: »*Man havde gravet i 14 Dage og ventede at kunne fortsætte i 10 Dage. Man havde fundet meget, men ikke et eneste Stykke som omstødte de Beregninger og Formodninger, man havde om Tiden Sagerne tilhørte – det glædede mig at se, og jeg er ikke uden Haab, at et eller andet Overordentlig vil fremkomme.*«³⁰

Den store egebåd var endnu ikke fundet. Men med visheden om tidligere fundne skibsdele var Thomsens forhåbning, at der ville blive fundet noget usædvanligt, ingen urimelig antagelse. Både han og Engelhardt anede, hvad der var i vente. Den 15. august fandtes endnu en skibsplanke i fuld længde, men i to stykker. Den lignende ikke de tidligere fundne og hørte ikke til samme båd. Den nyfundne planke var over fem meter lang og med bevaret klampe. En stor prægtig egetræsbåd blev fundet den 18. august. Så tog begivenhederne fart. Kongen fik telegram. Pressen blev informeret. Det vrimlede med besøgende. Der dukkede flere dele op af endnu et fartøj, som åbenbart inden nedlæggelsen var ødelagt bevidst.

Hele egebåden og hele dens indhold blev frilagt. Båden lå som den var faldet fra hinanden i vandet. Klinknaglerne var rustede bort, tovværket af lindebast, der sammenholdt bådens indre og ydre, var opløst, så plankerne var faldet fra hinanden. Åretoldene var faldet ud af essingen og spanterne i båden væltet om til forskellige sider. Begge stævnene var faldet ned fra bundbrættet. Ved bådens ene side fandtes dele af et stort rør, hvis blad øverst var forstærket med træ, som kunne fungere som stødpude, når roret stødte mod skibssiden. Engelhardt mente, at båden var sænket

ved, at der var hugget huller under vandlinien i den side, som vendte ind mod land og båden derved krænget over til denne side.

Båden var klinkbygget, udvendigt naglet med store jernnagler og kalfatret med uldent tøj og tjære. Den var omkring 23 m lang og havde plads til 28 årer. Ingen af åretollerne var ens. De havde været fastgjorte til lønningen med tovværk, så roretningen i givet fald kunne ændres til den stik modsatte i et smalt farvand uden at man var nødt til at dreje skibet. Ting, som lå i båden, var flydt ud fra skibets langside og fra åbningerne efter de senere nedfaldne stævne. Andre ting lå endnu tilbage i båden. De lå i en vis orden.³¹ Der lå bl.a. en mængde pæle, der var gennemborede i begge ender, foruden våben, trækar, deriblandt en smukt drejet træskål, lerkar o.s.v. Mængden af oldsager i båden var på grund af krængningen rutschet over til den ene langside mod nord.

Under båden fandtes ved den ene stævn små økser med bevareret træskaft, sværd, spyd, hvæssesten, en skjoldbule beklædt med sølvblik og guld³², en meget stor mælkehvid glasperle, flere fibler og andet personligt udstyr.

Den 26. august var egebådens planker halet i land. Ved månedens slutning lukkede Engelhardt udgravningen for, som der stod i Berlingske Tidende, at varetage sin gerning i skolen. Bag denne formulering og af et senere brev til Regensburg skjuler sig, at udgravningen kun lige knap var blevet afsluttet. De var nemlig stødt på *»nok et Fartøj, som laae ved Siden af den først fundne Baad; men det blev tildækket og gjemt til ad Aare«*. Engelhardt ville gerne have fortsat og betroede sig til Regensburg. En tid overvejede han at søge fritagelse fra skolen i yderligere 14 dage, men vovede det alligevel ikke. Han havde endda fået usædvanligt mange skematimer, og den mosegravende del af hans virksomhed fandt ikke genklang hos alle på skolen. For at kunne overkomme at ordne det hidtil fundne på et senere tidspunkt, overvejede han, enten at lade sig frit stille i tre måneder eller at søge nedsat timetal på skolen i vinterhalvåret fra oktober til april. Men først ville han vide, om *»Regjeringen kunne finde sig opfordret til at lette ham i Arbejdet?«* Til slut bad han Regensburg om et fortroligt svar.³³ Det fik han. Svaret kendes ikke i dag.

En hektisk sensommer og et travlt efterår 1863

I rapporten til Slesvigministeriet om udgravningens resultat bad Engelhardt om et ekstraordinært tilskud til lokaleforandringer. Han var også i kontakt med Winstrup, der var flyttet til Kolding efter at være blevet kongelig bygningsinspektør over Jylland. Winstrup havde stadig ansvaret for regeringsbygningen i Flensborg og Engelhardt foreslog i første omgang at udvide døråbningerne i de tre bageste lokaler, så båden kunne opstilles. Det var ikke nogen særlig god løsning, men Engelhardt var ikke vant til at blive forkælet med lokaler. En måned gik. Så skrev han igen presset af hensynet til egebåden til Winstrup, om at der ikke var mulighed for at bevare båden, som endnu lå i Nydam, såfremt den ikke snarest kom i hus og under konservering. Midt i oktober, på et møde i Flensborg mellem Slesvigministeriet, Winstrup og Engelhardt, enedes man om at bevare de seks rum i stueetagen og lade de to etager over Flensborgsamlingen indrette til en særlig skibshistorisk afdeling.

Dette forudsatte en etagesammenlægning af de to øverste etager til én. På 1. sal skulle egebåden konserveres og rejses på stedet, mens loftet derover blev hævet. Det var en dyr løsning men på længere sigt langt den bedste. Winstrup gav et overslag over udgifterne og bad i oktober Slesvigministeriet om en hurtig sagsbehandling af hensyn til båden. 14 dage senere accepterede ministeriet Winstrups overslag over udgifterne. Arbejdet gik i gang med det samme, selvom den egentlige bevilling først forelå langt senere.³⁴

Endnu en særbevilling blev søgt efter sommerens udgravning i Nydam mose. Engelhardt søgte til Stephensens løn, til udgifter af materialer ved konservering, til skadeserstatning for ejerne i mosen og til seks nye udstillingsskabe for det fundne. Han fik en ekstrabevilling på 1000 Rdlr. til det hele.³⁵

Under al denne travlhed, mens Engelhardt også gik i uvished om sin fremtidige skæbne i forhold til Flensborgsamlingen og sit virke på skolen, tog begivenhederne igen uventet fart. Majestæten og grevinden var som vanligt kommet til Lyksborg.³⁶ Kongen besøgte selvfølgelig også Flensborgsamlingen. Men Frederik VII ville mere. Han ville selv ud at grave i Nydam mose. Datoen blev fastlagt til den 27. oktober.

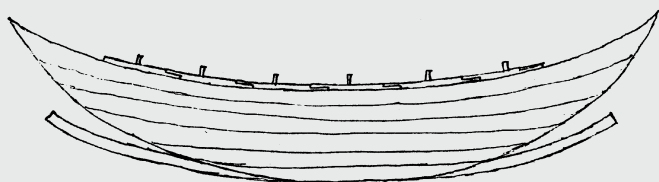
Nogle dage før blev udgravningen forberedt. Herved fandtes

Bygningskomplekset, hvor Flensborgsamlingen havde til huse, er her set fra gaden Holm i Flensborg. Den gamle købmandsgård, som L. A. Winstrup ombyggede og udvidede flere gange, eksisterer ikke længere. Fotografiet er fra før år 1900. Stadtarchiv, Flensburg.

bl.a. en usædvanlig træpil med rune bogstaver, damascerede sværd, mindst fem årer til fyrrebåden, en øse af træ, et formodet landgangsbrædt, der var så ødelagt, at det ikke kunne reddes m.m. På grundlag af sommerens erfaringer var Engelhardt gået direkte ned i en stor dyngede oldsager. Det fremgår af Flensborgsamlingens oldsagsprotokol, der til lejligheden fungerede som gravebog.³⁷ Hele fyrrebådens omrids sås ved kongens ankomst den 27. oktober. Efter to timers arbejde var bådens indhold af våben, årer og trækar frilagt og taget op.³⁸ Båden var splittet ad i mosen og blev som egebåden i de følgende dage halet i land og lagt på den tilstødende mark og dækket med mosejord, heriblandt kølen. Krumtræet og en del af de mindre stykker træ blev bragt til Flensborg.³⁹ Under båden fandtes bl.a. flere skjoldbrætter, et

Den mindre Baad, der i Octb. 1863 blev funden af Kong Frederik VII i Nydam Mose, er af Fyrretræ og har til hver Ende en laukluggend fritstaaende Kjol (omtrent som paa et Vædderskib) og lige opstaaende Aaretolle, der sidder i mindre Rælingsstykker, der ere faldene sammen, saa at de danne en fortløbende Række. Baaden skal være smukt orneret og godt bevaret. —

Naglerne ere af Træ. Hvermange Aaretolle der har vides ikke.

(Efter Stephansens Meddelelse.)

En båd af fyrretræ blev udgravet i efteråret 1863 i Nydam mose i overværelse af kong Frederik VII. I dag anses det meste af båden for at være gået tabt. På denne skitse udført af C.F Herbst står:

»Den mindre Baad, der i Octb. 1863 blev funden af Kong Frederik VII i Nydam Mose, er af Fyrretræ og har til hver Ende en lavtliggende fritstaaende Kjol (omtrent som paa et Vædderskib) og lige opstaaende Aaretolle, der sidder i mindre Rælingsstykker, der ere faldene sammen, saa at de danne en fortløbende Række. Baaden skal være smukt orneret og godt bevaret. - Naglerne ere af Træ. Hvermange Aaretolle den har vides ikke. (Efter Stephansens Meddelelse.)«
Nationalmuseet I.

velbevaret pilekogger og flere årestykker, som hørte til egebåden.⁴⁰ Hermed sluttede Engelhardt sine udgravninger og vendte aldrig senere tilbage for at grave i Nydam mose.

Efter kongegravningen ventede flere problemer i Flensborg. Stephensen gik i gang med konserveringen og rekonstruktionen af egebåden, da den kom til Flensborg. Da båden var blevet udgravet, lå den næsten fladt udbredt på mosebunden. Ingen kunne vide, hvordan, den ville komme til at se ud, når den blev samlet. Skibsplankerne og stævnene havde efter ofringen i jernalderen rettet sig ud i træets naturlige form. Det betød, at næsten alt træ forsigtigt skulle bøjes og atter formes som båd. Engelhardt forsøgte at regne stævnenes højde ud. Han regnede forkert. En af de sidste dage i oktober viste det sig, at stævnene rejste sig højere end beregnet og, hvad værre var, højere end den beregnede loftshøjde – og dét på trods af etagesammenlægningen. Der var kun én udvej. Taget måtte løftes. Og også dette blev gennemført uden bevillingsproblemer, skønt der igen blev handlet før bevillingerne forelå. Indretningen af loftsrummet til egebåden kostede i alt 630 Rdlr., omtrent 100 Rdlr. mere end beregnet.⁴¹ Det endelige regnskab over ombygningen kunne først afsluttes efter årsskiftet. Det blev aflagt dagen før krigen i 1864 brød ud.

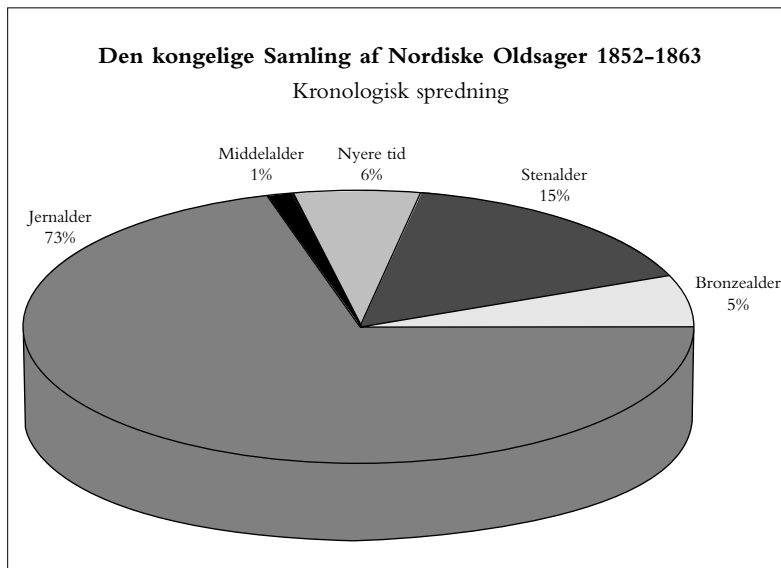
For en eftertid kan det forekomme groft uforsvarligt at frigrave båd nummer 2 af fyrretræ i Nydam mose den 27. oktober 1863. Det passede nok heller ikke Engelhardt i hast endnu engang at lave en eftergravning. Han havde som før nævnt efter sommergravningen skrevet til Regenburg, at han »ad åre« gerne ville grave fyrrebåden ud. Han havde i forvejen rigeligt at tage sig til. Selv røber han intet mere om dette. Gennem en enkelt, men samtidig andenhåndskilde kan man forstå, at han ikke var interesseret i endnu en udgravning i Nydam i efteråret 1863. Men til syvende og sidst var det ikke hans afgørelse. Han havde nemlig ikke noget valg. Når monarken ønskede at grave, skulle der graves. Om Engelhardt eller om Regenburg eller en helt anden røbede, at der var flere både at finde, vides ikke i dag.⁴²

Flensborgsamlingens indhold

Engelhardts indsamling

Her afbrydes den foregående kronologiske fremstilling af Engelhardts virke for Flensborgsamlingen for en stund. Men med baggrund i, at samlingen reelt ophørte med at virke i 1864 på grund af krigen, fremlægges resultatet af en kvantitativ undersøgelse af Flensborgsamlingens indhold foretaget på grundlag af protokollerne. Denne har til formål at vurdere Engelhardts museale »indsamlingspolitik« på det antikvariske område over 11 år imellem 1852 og 1864.

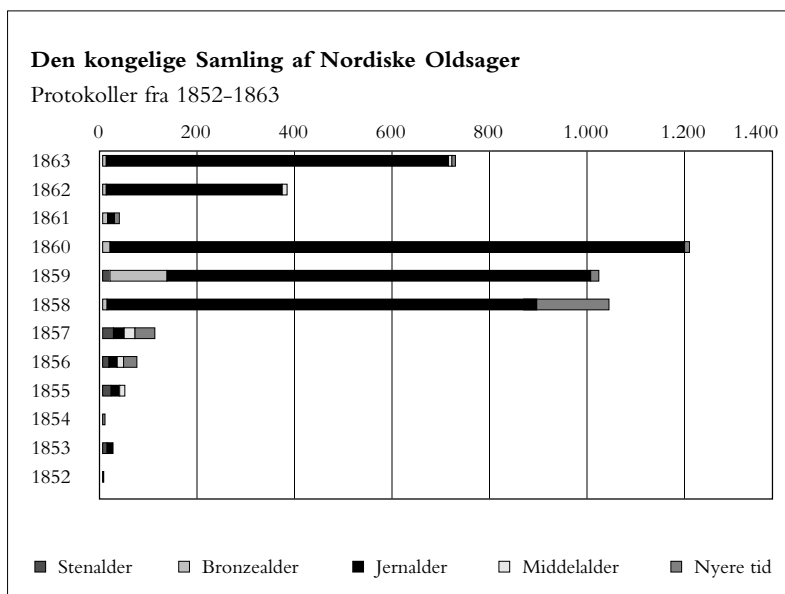
Flensborgsamlingen indeholdt ca. 10.000 genstande og var dermed i 1863 den største provinssamling i den danske helstat. Ingen andre havde så mange museumsgenstande at tage vare på. Jaspersensamlingen udgjorde efter Engelhardts angivelse maksimalt 2000 genstande. Engelhardts totale indsamling og registrering fordelt på år afspejler også tydeligt, hvor afhængig Samlingen var

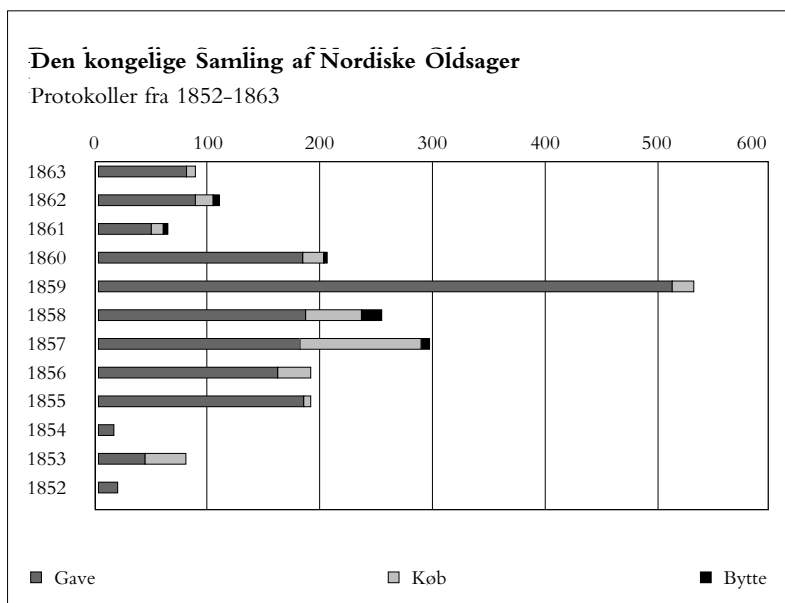
Flensborgsamlingens sammensætning af genstande fordelt på kronologiske perioder, som de blev fortolket i samtiden. Jernaldersamlingen, der omfattede ældre og yngre jernalder incl. vikingetid, udgjorde langt den største del.

af en enkelt persons virke. Genstandsforøgelsen efter Engelhardts mange udgravninger viser sig markant i statistikken. Hans udstillingsarbejde og hans sygdom i 1861 viser sig som et fald i antallet af nyerhvervelser netop dette år.

Flensborgsamlingens genstande fordelt efter arkæologiske aldersperioder og efter registreringsår. Engelhardt modtog i alle årene, bortset fra det sidste usædvanlige år 1863, genstande fra næsten alle perioder. Grafen belyser også enmandsmuseets svaghed, at indsamling og registrering gik i stå i 1861.

Flensborgsamlingen erhvervede over 12 år i alt 34,59 % af sine genstande som gaver, ved køb eller ved at bytte med andet. Egenindsamlingen, d.v.s. genstande fundet ved udgravning, udgjorde 65,41 %. Egenindsamlingen udgjorde således knap to trediedele af Samlingens indhold i 1863.

Fordeling på perioder

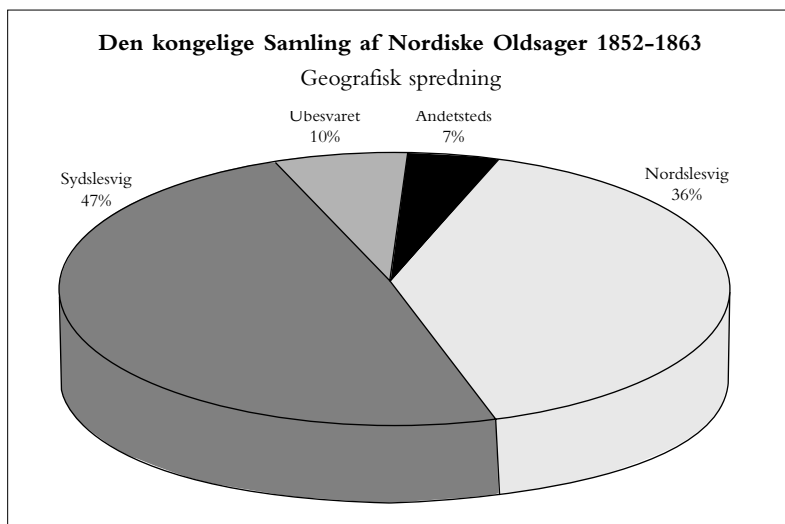
Den statistiske bearbejdning viser endvidere, at Engelhardt stort set ikke samlede på oldsager, der stammede fra stenalderen. Han havde i forvejen adskillige stenoldsager fra den jaspersenske oldsagssamling. Ved erhvervelse af privatsamlinger, så som Timms samling i 1859 eller bytteforbindelsen med kongen, forekom forøgelse til stenaldersamlingen, men de var uden betydning for Flensborgsamlingens særpræg.

Bronzealdersamlingen bestod af lidt over 300 oldsager. Den blev gentagne gange søgt forbedret bl.a. gennem køb af udsagnsrige kopier, således af et skjold og en lur fra Oldnordisk Museum. Tilvæksten til bronzealdersamlingen var dog kontinuerlig, og erhvervelsen af Timms oldsager gav perioden et tiltrængt løft.

Jernaldersamlingen bestod af over 4000 oldsager. Den udgjorde næsten halvdelen. Herfra udskiltes efter 1861 »yngre jernalder«, der aldrig blev særlig udsagnsrig.

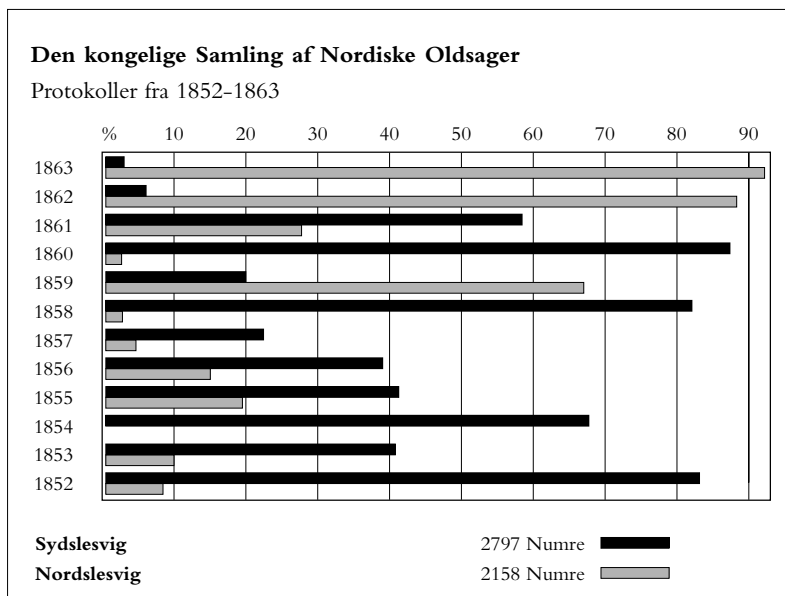
Middelaldersamlingen bestod af bare 75 genstande. Men hertil skal lægges næsten 400 mønter, der for hovedpartens vedkommende stammede fra Slesvig. Den nyere tid var repræsenteret af omkring 350 genstande. Engelhardt skelnede her samstemmende med Thomsen mellem en katolsk og en verdslig samling.

Denne overordnede sammensætning, fordelt på perioder, viser, at Engelhardts mål, tro mod Thomsentraditionen, var at opbygge en Samling, der rakte fra oldtid til næsten nutid. Sui-

Flensborgsamlingens geografiske virkeområde var primært Slesvig. Herfra stammede den største del af Samlingens genstande i alt 83 %. Resten af genstandene, i alt 17 %, stammede ikke fra Slesvig.

Genstande fra Syd- og Nordslesvig fordelt på registreringsår. Samlingen rummede omtrent lige mange genstande fra de to områder. Det fremgår, at indsamlingen over 12 år var faldende i Sydslesvig og stigende i Nordslesvig. Dette skyldes navnlig de store mængder af udgravede oldsager fra hhv. Thorsbjerg mose i Sydslesvig og Nydam mose i Nordslesvig.

ter af 300 stenoldsager eller 500 spydspidser fra mosefundene fyldte hver for sig ikke mere end en enkelt montre. Nogle få store udstillingsgenstande som de middelalderlige træskulpturer og rustningen fra Slesvig Domkirke krævede derimod meget mere plads. Ethvert museumsbesøg er en tredimensional oplevelse og den rumlige oplevelse at gå gennem en samling styrker den besøgendes opfattelse af et stadigt fremskridt i menneskets teknologiske udvikling. På denne måde adskilte Flensborgsamlingen sig ikke fra Oldnordisk Museum og de andre samlinger i København.

Indkomstmåder og virkeområder

I statistikken over indkomstmåder forstås ved »givere« i denne sammenhæng alle, som skænkede, solgte oldsager eller byttede med oldsager. 34% indgik som gaver, køb eller bytte og af disse udgjorde de egentlige gaver 27%. Resten indgik ved udgravning. Det særlige ved Flensborgsamlingen var de mange jordfund og de sjældne oldsager fra mosefundene. I så stor en mængde og af en sådan kvalitet fandtes oldsagerne slet ingen andre steder overhovedet.

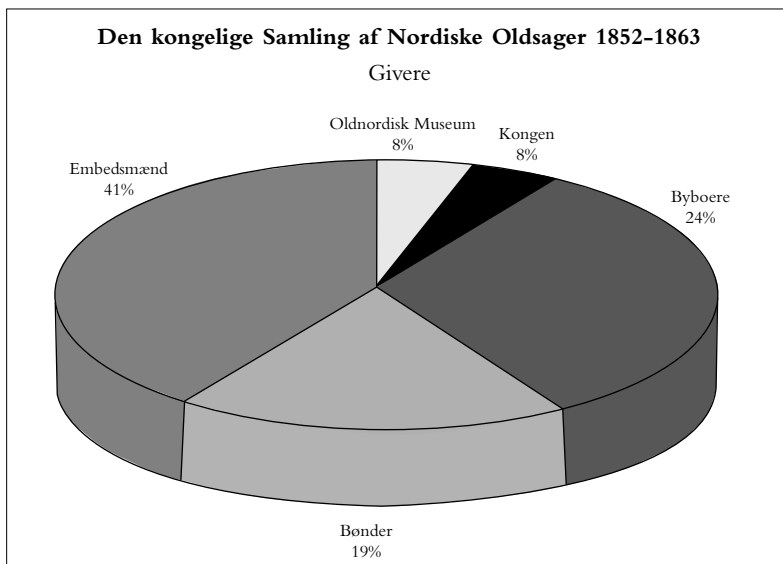
Samlingens virkeområde var hertugdømmet Slesvig. 83% af

museumsgenstandene stammede fra Slesvig. Findestederne i Sydslesvig udgør 47%, Nordslesvig 36%, »andetsteds« 7% og »ubesvaret« 10%. Protokolleringen år for år tydeliggør, at det sydlige Slesvig især indtil 1862 bidrog til Flensborgsamlingens vækst.

Ved »andetsteds« forstås her fund fra kongeriget. Fundene fra kongeriget var A. H. Schades samling fra Mors, som blev købt før moseudgravningerne begyndte, genstande erhvervet ved bytte med begge mosefund, oldsagerne fra Det Antikvariske Selskab i Århus og Kongens samling. Ved »ubesvaret« forstås her fund fra Holsten eller mønter. Men fra Holsten stammede kun fund, som indgik sammen med andre fra Slesvig, f.eks. Timms oldsager, som blev erhvervet i 1859. Den kvalitative fremstilling har dog vist, at Engelhardt især ønskede Timms oldsager fra bronzealderen. Der er derfor ingen grund til at tro, at Engelhardt ville skabe et »Mini-Oldnordisk Museum« i Flensborg. Han ville ikke samle på oldsager fra hele det danske monarki og var heller ikke interesseret i fund fra Holsten.

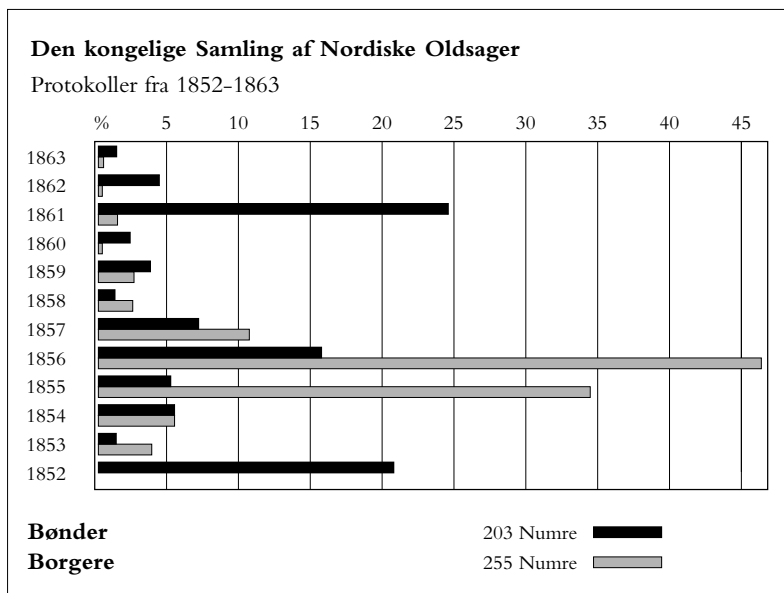
Hvem var »giverne«?

De personer, som skænkede, solgte eller som Engelhardt byttede oldsager med, kan bestemmes nøjere. Deres stilling eller erhverv

Embedsmændenes, d.v.s. de »offentligt« ansattes bidrag i form af afleveringer af museumsgenstande til Flensborgsamlingen udgjorde i alt 41 % fra 1852-1864. Når hertil lægges Oldnordisk Museums og kongens del, der i denne sammenhæng betragtes som en slags »offentlige« givere, udgør bidragene i alt 57 % eller lidt over halvdelen af Samlingens indhold.

43% af »giverne« stammede fra landet eller byen. Ved en grafisk fremstilling af deres indlevering år for år viser det sig, at indleveringerne var uregelmæssige. Men tendensen er, at indsamlingen på landet var stigende. Det skyldes de arkæologiske udgravninger, som fik denne afsmittende virkning på bøndernes interesse.

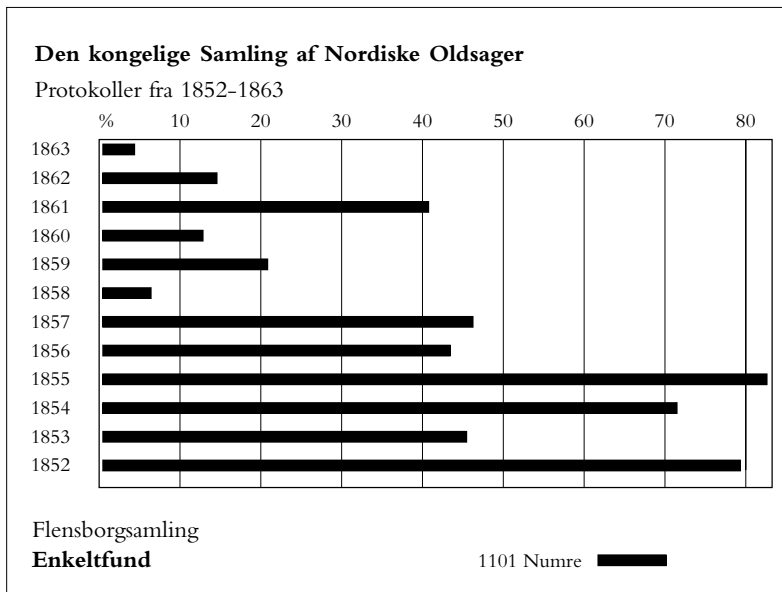

er opført i Flensborgsamlingens protokoller. De var først og fremmest embedsmænd og repræsentanter for offentlige myndigheder. Gennem Slesvigministeriet og Engelhardts kontakter var denne personkreds tidligt blevet gjort opmærksom på Samlingens eksistens. Embedsmænd udgjorde som givere 41% af alle. Det var både højere og lavere embedsmænd med betegnelser i protokollerne som amtmand, lærer, præst, vej- og jernbaneinspektør, skovrider, forstmand, opsynsmand og gendarm. Fælles for dem var, at de var offentligt ansatte. Når man dertil lægger Oldnordisk Museums og kongens gaver, udgør det danske monarkis offentlige repræsentanter 57% af giverne.

En statistisk undersøgelse kan ikke besvare spørgsmålet, om dansk eller tysk sindelag har spillet nogen rolle for »giverne« til Flensborgsamlingen. Man kan imidlertid gå ud fra, at de fleste embedsmænd var dansk-loyale. Den kvalitative undersøgelse har vist, at enkelte samlere ikke ville støtte Flensborgsamlingen, fordi de opfattede den som et stærkt dansk tiltag.

By og land

Af de 43% ikke-offentligt ansatte viser statistikken, at 19% er fra landet og 24% fra byer (næsten udelukkende fra Flensborg). Land-

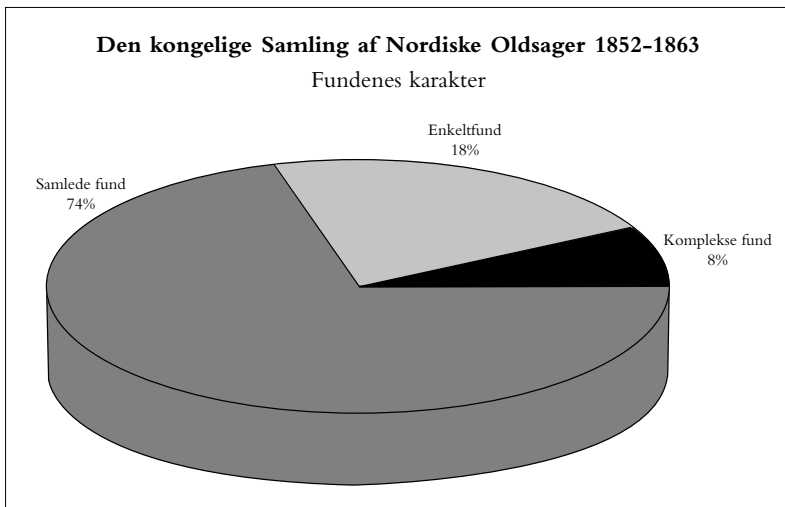

Enkeltfundene, ialt 1101 arkæologiske genstande, var i tilbagegang. Ved deres procentuelle fordeling, erhvervet over 12 år, er det tydeligt, at disse var i tilbagegang, når ses bort fra det usædvanlige år 1861.

boerne er i protokollerne betegnet som baron, proprietær, gård-ejer, landmand, kroejer, husmand, bonde, boelsmand og inderste. Byboerne har erhvervsbetegnelser som apoteker, læge, købmand, vinhandler, boghandler samt håndværksmester, og der findes håndværkere så som murer, maler, blikkenslager og gartner.

Ved denne gruppering, der bevidst ikke tager hensyn til social status, er det muligt at iagttage en særlig udvikling i løbet af de tolv år, Flensborgsamlingen eksisterede. Når landet stilles over for byen, viser det sig, at landboernes antal afleveringer var stabile. Dette skyldes, sammenholdt med den geografiske sammensætning af hvorfra museumsgenstandene stammede, vist på side 168 og 169, at Engelhardts arkæologiske udgravninger medførte gaver fra de områder, hvor han gravede, og at oldsager, erhvervet på landet, havde betydning. Byboernes antal afleveringer til Flensborgsamlingen var karakteristisk de første år, men gik i 1857 tilbage og Samlingens lukning 1858/59 forværrede situationen. En bred interesse i bybefolkningen, også i Flensborg, synes derfor ikke at have været til stede – heller ikke efter udstillingsåbningen i varige lokaler i 1861.

En fordeling af fundenes karakter viser, at de samlede fund, som var gjort ved Engelhardts udgravninger, udgjorde 74 %. I de samlede fund indgik også de sluttede fund. Ved komplekse fund forstås, at oldsagerne er fundet i definerede sluttede anlæg, omend Engelhardt ikke selv havde gravet dem ud. Når disse, d.v.s. 8 %, lægges til de samlede fund, understreges Flensborgsamlingens særkende som arkæologisk museum, hvor enkeltfund kun udgjorde 18 %.

Flensborgsamlingens særkende

Det dominerende var de udgravede fund. Engelhardt var den eneste blandt datidens danske arkæologer, som foretog regelmæssige, årligt tilbagevendende, systematiske udgravninger. Hans kolleger foretog lejlighedsvis undersøgelser i forbindelse med f.eks. fredningssager, eller når kongen ønskede det. I tiden mellem 1853 og 1863 foretog Flensborgsamlingen i alt mindst 19 selvstændige arkæologiske udgravninger, hvoraf nogle var genoptagne, meget lange undersøgelser med store fundmængder i moserne. Udgravningerne var spredt på forskellige kronologiske perioder, fra stenalder til middelalder, men havde vægt på undersøgelser fra jernalderen.¹

De mange udgravninger betød, at Flensborgsamlingen kom til at rumme mange både samlede og sluttede fund. Ved et samlet fund forstås et fund, som er dannet gennem et kortere eller længere tidsrum i den samme rumlige ramme. Ved »sluttede fund« forstås at oldsagerne er nedlagt samtidigt.² Et sådant, sluttet fund var f.eks. harniskudstyret, der lå i et stort lerkar, som Engelhardt fandt i 1858 i Thorsbjerg mose og betegnede som sådant. Både de samlede og de sluttede fund modsvarer af »enkeltfund«. Herved forstås oldsager, som ikke var erkendt fundet sammen med andre dermed samtidige oldsager.

I den statistiske bearbejdelse af Flensborgsamlingens protokoller, genstand for genstand, er enkeltfund dernæst sat over for

oldsager fundet ved udgravning. Udgravede oldsager er fund, der blev iagttaget som samlede fund. Ved kvantitativt at sammenligne antallet af enkeltfund med genstande fundet ved udgravning viser det sig, at enkeltfund udgjorde mindre end en fjerdedel af hele Flensborgsamlingens bestand.

Ved at se på tilvæksten år for år er det tydeligt, at enkeltfund var i stærk tilbagegang. Hvor det af protokollerne fremgår, at oldsagerne var fundet sammen i oplyst, definerede anlæg, er sådanne udskilt. Disse er her kaldt »komplekse« fund og kan med forbehold lægges til de samlede fund, over for enkeltfund. Herved understreges, at de samlede fund (inklusive de sluttede og komplekse) var karakteristiske for Flensborgsamlingen.

Det må således konkluderes, at den kvantitative undersøgelse har vist, at Flensborgsamlingen var stor, at den levede op til Thom-sentraditionen, at erhvervelsesmåderne for genstande udtrykker både en statslig opbakning samt, at Samlingen ikke havde fået tag i befolkningen. Samlingens styrke var arkæologien, og på grund af Engelhardts egne udgravninger var også den speciel, hvad angår oldsagernes indbyrdes kronologi vedrørende samlede og sluttede fund.

»1864« – og det sidste ord i 1866

En bevæget tid

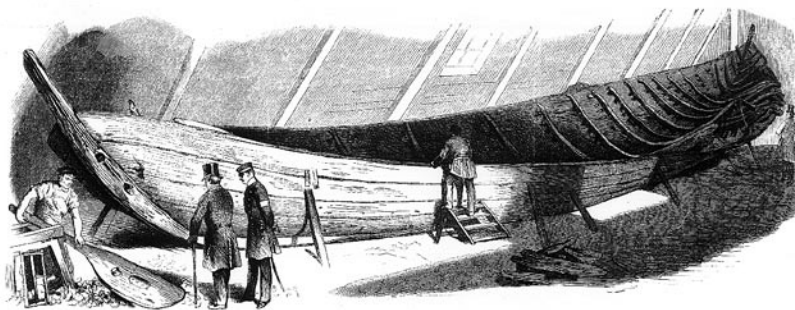
»Af Oldsager strømmer der stadig mange og tildels gode Stykker ind til Museet; Men det er dog kun fattigt i sammenligning med de rige Mosefund, Museet i Flensborg har fået i det sidste År. Bliver det sådan ved, kan det snart i flere Retninger tage Luven fra os, og det er bedrøvelig nok, eftersom vi have flere lignende Moser og kunne hente stort Udbytte fra dem, hvis vi havde Kraft og fik tilbørlig Understøttelse dertil.«¹

Sådan skrev C. F. Herbst til A. H. Schade den 20. september 1863, ovenikøbet nogen tid før båd nr. 2 blev fundet i Nydam og udvidelsen af lokalerne i Flensborg og ombygningen blev sat i gang. Men snart skulle det vise sig, at Flensborgsamlingen ikke tog luven fra Oldnordisk Museum. Bag Herbsts bemærkninger gemte sig måske snarere en personlig skuffelse over ikke selv at have fået mulighed for at grave videre i Allesø mose på Fyn.

Den politiske situation i hertugdømmerne havde længe været ustabil. Ved kundgørelsen af 30. marts 1863 havde Danmark udskilt Holsten og Lauenborg af det danske monarki og bebudet en fælles forfatning for kongeriget og hertugdømmet Slesvig.² I juli 1863 var Stænderforsamlingen i Flensborg blevet sprængt, idet de slesvig-holstensk-sindede stænderdeputerede nedlagde deres hverv. Suppleanter blev indkaldt, men også de nedlagde hvervet. Slesvig-holstenerne hyldede ved et møde i Hamborg den 20. juli deres egen statsgrundlov for hertugdømmerne af 15. september 1848.

Fællesforfatningen for Danmark og Slesvig blev først vedtaget den 13. november 1863, men den nåede ikke at blive underskrevet af Frederik VII, som efter kort tids sygdom uventet døde den 15. november på Lyksborg Slot. Med yderligere tre dages forsinkelse blev forfatningen underskrevet af den nye konge,

»... henad Nytårstide mellem 1863 og 1864 opstod den atter efter i Aarhundreders Forløb i sin gamle Skikkelse, som Afbildningerne have søgt at gjengive; hvad de ikke kunne give, er det store Indtryk, som den velbyggede skarpe og fine Baad frembringer på Beskueren«, skrev Engelhardt i Nydampublikationen i 1865. Det fremgår af billedet, at Stephensen rekonstruerede og genskabte størstedelen af roret, samt dele af agterstavnen i fyrretræ. Illustrierte Zeitung, Leipzig, 4. November 1865.

Christian IX. Den 16. januar 1864 udstedte Preussen og Østrig dernæst et ultimatum over for Danmark. De krævede novemberforfatningen ophævet i løbet af 48 timer. Krigen blev en realitet, da preussiske og østrigske tropper den 21. januar rykkede ind i Holsten. 10 dage senere stod de ved Ejdergrænsen.

Engelhardt havde i Nydam mose i den forgangne sommer og i efteråret 1863 udgravet to til tre gange så stort et areal som i 1859 og 1862 tilsammen. Antallet af oldsager fra Nydam mose udgravet i 1863 var 776. Han havde dermed langt flere fund at behandle end fra de foregående år tilsammen. Af disse er 263 beskrevet i protokollen, mens yderligere 400 numre senere blev benyttet i hans notesbog til forberedelsen af Nydampublikationen.³ I forhold til de over 300 oldsager fundet i 1862 var det en fordobling af fund, som både skulle gennemgås, konserveres og registreres. Man kan i dag i fantasien forestille sig betingelserne for dette omfattende arbejde. Håndværkerne bankede og det dundrede i bygningen. Stephensens kogning af træ i alun og olie stank og bredte sin fedtmættede damp overalt. Om aftenen hørtes kun pennens konstante skratten på papiret i Flensborgsamlingens protokoller.

Engelhardt overvejede nøje, hvordan han kunne sikre Samlingen bedst muligt. Han rådførte sig med kollegaer i København om, hvad han skulle gøre. Formodentlig har han først af alle spurgt Thomsen, men der er ikke bevaret breve om dette.

Et brev til Engelhardt fra 30. november, bevaret tilfældigt i en autografsamling vedr. Thomsens nærmeste medarbejder C.F. Herbst, røber, at denne rådede Engelhardt til at pakke samlingen væk og fortsatte: »Endnu Eet. Hvis Krigen pludselig udbryder, og De, paa Grund af, at De flytter Museet, skulde være nødt til at flygte fra Flensborg – hvorom jeg forøvrigt intet Begreb har – og maaske vilde tage

Det var en kraftpræstation af F.V. Stephensen at konservere og genskabe den store Nydambåd på loftet over Samlingen i Flensborg i 1863 og 1864. Fra 1867 til 1908 var han ansat ved Oldnordisk Museum/ Nationalmuseet. Nationalmuseet, Bevaringsafdelingen.

med Familie herover, da husk paa at jeg for Øieblikket har staaende to store Værelser ledige i Stueetagen af det Huus, jeg ved et rent Tilfælde har leiet helt og holdent paa Nørregade Nr. 37.« Endelig sluttede brevet med en efterskrift nederst: »Husk paa at redde Museets Cataloger!«. ⁴ Rådet, at flytte Samlingen, blev fulgt umiddelbart efter. Det næste råd, at redde katalogerne, blev ligeledes fulgt.

Vinteren 1863/64

Først og fremmest kunne Engelhardt regne med hjælp fra sin medarbejder ved Samlingen P. A. Lenith, fra snedker Stephensen og fra nogle af sine kolleger på skolen. Han kunne derudover betale for hjælp til skrivearbejdet i protokollerne og til andet vigtigt arbejde. Herbst havde i brevet den 30. november rådet Engelhardt til at lade tegne så meget som muligt af træsagerne. Rudolph Petersen, »Flensborg-Petersen« kaldet, var som tidligere nævnt tegnelærer på Engelhardts skole. Han havde i 1861 tegnet for Engelhardt forud for publiceringen af Thorsbjerg højen. Den »anden« Petersen, J. Magnus Petersen, kunne først komme til Flensborg efter at juleferien var begyndt på Kunstakademiet i København. Beskrivelsen af de enkelte ting tog Engelhardt sig selv af i det omfang, som han kunne overkomme. Protokollerne var det eneste grundmateriale, Engelhardt regnede med at have ved hånden, når han skulle offentliggøre Nydamfundet, hvis museet var pakket ned.

Endnu en ekstraordinær bevilling blev nødvendig og skaffet i løbet af efteråret. I januar 1864 bevilgedes et stort tilskud, nemlig yderligere 1100 Rdlr. til transport, konservering og opstilling af båden m.m. ⁵ I alt bevilgedes i det usædvanlige finansår 1863/64 3000 Rdlr. til Flensborgsamlingen – eller 10 gange så meget som de årlige tilskud i de første fem år af Samlingens levetid. Beløbet var desuden næsten dobbelt så stort som Oldnordisk Museums driftsudgifter i samme år. ⁶ Hertil skal lægges bevillinger til publikationer og ombygningen af lokalerne i 1863/64.

Da Stephensen var næsten færdig med konserveringen af egebåden, rejste han tilbage til København, og da det blev juleferie kom Magnus Petersen til Flensborg. Han tegnede nu direkte i Flensborgsamlingens protokoller. Der blev arbejdet hårdt: ...»Dagene gik under strengt Arbejde for os begge og koldt var der i Lokalerne«, skrev Magnus Petersen senere i sine erindringer. ⁷

Han opmålte også egebåden og fremstillede en rekonstruktions-tegning af fyrrebådens køl. Nedpakningen foregik i større og mindre trækasser, hvor sagerne blev lagt ned imellem træuld.

I slutningen af januar 1864 fulgte »Flensborg-Petersen« 32 større og mindre kasser til Nordborg præstegård på Als.⁸ Et par dage senere sendte Engelhardt endnu en kasse med oldsager til København sammen med en fortegnelse over alle kassernes indhold.⁹

Den store egebåd på 2. etage, der nu var samlet, stod tilbage. Engelhardt kunne måske have valgt at lade båden skille ad igen og nedpakke også den. Men så ville plankerne igen rette sig ud, og der var risiko for, at de aldrig senere ville kunne formes som en båd.¹⁰ Uventet for Engelhardt dukkede Stephensen igen op i Flensborg den 21. januar. Han var blevet indkaldt til militærtjeneste og skulle møde den 28. januar i København. Men han mente at have forstået på ytringer fra Regensburg, at han måske kunne blive fritaget for sin militærtjeneste ved at hjælpe med den fortsatte konservering. Engelhardt ansøgte med det samme om at lade Stephensen gøre tjeneste ved Flensborgsamlingen for bl.a. at foretage de nødvendige overstrygninger af egebåden, nu da den var samlet. Ansøgningen blev imødekommet for foreløbig én måned med mulighed for forlængelse af perioden.¹¹

Mellem Flensborg og København

Engelhardt kunne ikke gøre mere ud over at passe sin lærerger-ning. Og lade som ingenting. Da den danske hær trak sig tilbage fra Danevirke i begyndelsen af februar bekymrede Engelhardt sig om kasserne i Nordborg. Han sendte den 21. februar et i dag næsten ligegyldigt brev til C. F. Herbst i København. Men i kuverten var der også indlagt en hilsen fra Line, stilet til fru Herbst. Line var kælenavnet for hustruen Laura Engelhardt. Line skrev, at hun og manden var bekymrede for en »fælles ven«, der lå syg på Als. Han burde på grund af »trængsel« på øen flyttes til Fyn eller Sjælland, hvor han kunne få bedre pleje. Line bad derfor om, at Herbst talte med »rette vedkommende« om at få den fælles ven flyttet forsigtigt og snarest muligt. Det indforståede brev fra Line røber angst for brevcensur i den besatte by.

Da Herbst havde modtaget brevene, kontaktede han skynd-somst »rette vedkommende«, nemlig Regensburg, og foreslog denne

at flytte i alt fald halvdelen af kasserne væk fra Als, hvis ikke alt kunne reddes. Herbst kendte åbenbart også til indholdet af kasserne og skrev hvilke kasser, der – nævnt ved deres numre – først og fremmest skulle reddes. Det var især mosefundene, samlede fund fra bronzealderen, ældre jernalders grave, yngre jernalders samt middelalderens sager. Seks kasser med stenoldsager blev ikke nævnt. Det blev kasse nr. XVIII heller ikke. Den indeholdt ellers alle kostbarhederne, de romerske mønter fra begge mosefund, alle guldfund, deriblandt brystpladerne med tilhørende spænder og beslag fra Thorsbjerg, de to hjelme incl. bronzeslangen, runedupskoen, runeskjoldbulen, skjoldbulen med den romerske indskrift, et skjoldbulefragment og skjoldehåndtagene af sølv m.m.¹² Dette kan kun betyde, at kassen var sikret på anden vis og ikke befandt sig i Nordborg.

Også Worsaae henvendte sig til Regenburg. Han foreslog i et kort notat at flytte kasserne til Sjælland. Præsten i Nordborg, pastor E. Høyer Møller, bekymrede sig også. Da han var blevet hærens feltpræst, kunne han ikke længere dagligt holde øje med kasserne. Hans præstegård skulle tilmed inddrages som feltlazaret. Også han skrev til Regenburg, at ganske vist var kasserne allerede flyttet til naboens gård, men at det ville være sikrere at få dem flyttet helt væk fra Als. Så hvis Regenburg kunne skaffe ham en pålidelig mand og denne kunne følge transporten videre, ville Høyer Møller sørge for, at kasserne kom enten til København eller til sin svigerfader i Nyborg.¹³ Den pålidelige mand blev Stephensen, som et par dage senere ledsagede kasserne med oldsager, mærket K.O.S. og angiveligt indeholdt bøger, med skib fra Sønderborg havn til Korsør. I Korsør blev kasserne placeret i et pakhus i en gammel købmandsgård. Stephensen fortsatte herefter til København for at aflægge rapport til Thomsen.¹⁴

Hvornår Engelhardt ud fra protokollerne skrev en 67 sider lang indholdsfortegnelse over alle genstande indgået siden 1852 i Flensborg er ikke klart. Fortegnelsen henviser til hidtil publicerede artikler og kan derfor ikke være et første accessionskatalog, som den senere er blevet betegnet.

På et ligeledes ukendt tidspunkt gennemgik Engelhardt endvidere Samlingens korrespondance med egne koncepter, breve fra myndigheder, givere og kolleger siden 1852. Han fjernede breve fra Thomsen, fra Herbst, fra Steenstrup og fra Worsaae og måske også fra andre, som vi i dag ikke kender til. Kor-

respondancearkivet uden de omtalte breve blev sammen med Jaspersens gamle fortegnelse og Engelhardts egen fundet i en af kasserne efter udleveringen til Kiel i 1868.¹⁵ De egentlige museumsprotokoller med udførlige fundoplysninger og genstandsbeskrivelser blev slet ikke lagt ned i kasserne. Engelhardt betragtede dem som sin personlige ejendom og de udgjorde det bedste grundlag for det planlagte arbejde med den forestående Nydampublikation.

Den 29. februar 1864 havde lærerne på Engelhardts skole skullet aflægge troskabsed til de nye magthavere. De, som ikke ville, blev afskediget. Engelhardt ville naturligvis ikke og i begyndelsen af marts forlod han og familien Flensborg. Han rejste via Hamborg til København.¹⁶ Nogle lærere, som ligeledes var rejst til hovedstaden, ville grundlægge en ny skole for de fordrevne lærere og elever i København. Engelhardt var formodentlig ikke deriblandt.¹⁷ Han opsøgte Thomsen og kollegerne på Oldnordisk Museum. Han var også i Korsør.¹⁸

Fjenden graver i Nydam mose

Engelhardts mosefundsudgravninger var kendte i den antikvariske verden, hvor interessen for den »hjemlige« arkæologi i midten af forrige århundrede havde taget et opsving mange steder i Europa. Interessen var begyndt i fyrstefamilierne og havde spredt sig langsomt gennem antikvarerne til folket. I Preussen havde direktøren for Det kongelige Kunstkammer i Berlin, Leopold Karl Wilhelm August Freiherr von Ledebur (1799–1870), omordnet og nyopstillet de hjemlige oldsagsamlinger i »Neues Museum« i Berlin i 1859 og oven i købet dengang kaldt dem »Nordiske Oldsager« bl.a. under indflydelse af Thomsen i København.¹⁹ Ledeburs speciale var heraldik og genealogi. Men han ville gerne til sit museum samle oldsager fra alle de tyske lande, og til disse hørte for ham også Slesvig. Mens der forhandlede om fred i London i april og maj måned 1864 foretog han en antikvitetsrejse til Slesvig, understøttet af kunst- og antikvitetsamlere, den videnskabeligt interesserede Prins Friedrich Carl af Preussen (1828–1885).²⁰ Ledebur ville som andre gerne have oldsager fra den berømte Nydam mose.

I maj 1864 måned blev der gravet tre gange i Nydam mose af fjenden. Første gang af en adjudant og fem mand. De gravede

Leopold Karl Wilhelm August von Ledebur (1799–1870). Under krigen i 1864 rejste han til Slesvig for at samle antikviteter. I 1829 ordnede han Samlingen af de hjemlige oldsager. De var dengang magasineret på det nordligst beliggende haveslot »Mombijou« på Spreeøen. Ledebur arbejdede dengang under indflydelse af bl.a. Thomsen i København. Eftertiden har ikke givet von Ledebur megen prestige i arkæologisk henseende. Museum für Vor- und Frühgeschichte, Berlin.

Prins Friedrich Carl af Preussen (1828-1885) var nevø af kong Wilhelm I af Preussen. Han var uddannet i det preussiske militær og havde som 20årig deltaget i krigen mod Danmark i 1848-50. Under krigen mod Danmark i 1864 blev han kommanderende general. Billedet, bragt i Theodor Fontanes bog om krigen i 1864, udg. 1866, glorificerer i sin komposition den preussiske prins, men fremstillingen svarer ikke til virkeligheden, som den vankelmødige prins blev konfronteret med under krigen i 1864. Fontane 1866.

for enden af den store båds leje. Anden gang var det af general-løjtnant von Winzingerode og en mængde officerer. De gravede en grav på omkring 3,50 m² vest for den første. Tredje gang var Ledeburs. Han gravede med fem officerer. Ved de to første gravninger var Kuntz ikke til stede, men blev ved Ledeburs gravning hentet. Kuntz sendte senere på måneden sine tidligere skrevne avisberetninger om Engelhardts udgravninger til direktør Ledebur i Berlin. At dette ikke bekom Kuntz særlig godt, forstås ved ordvalget i dagbogen. Han skrev, at avisberetningerne var blevet »forlangte«.

Den 10. maj hentede Ledebur i Vester Snogbæk, få km fra Nydam mose, de oldsager, som von Winzingerode tidligere sammen med de mange officerer havde udgravet. Ledebur fik to økser af jern med bevaret træskaft, et ildstål af jern med bevaret træskaft, en skjoldbule af jern, samt dele af træskjolde, lanseskifter, buer og pile af træ. I Nydam gravede han selv to steder og fandt ifølge Kuntz det ene sted et stykke af en spydspids, en økse med skaft og et antal forskellige trægenstande. Ledebur var ikke arkæolog og der foreligger ingen brugbare beskrivelser af det fundne. Han omtalte fyrrebåden, der var udgravet af Engelhardt ved kongegravningen i oktober 1863 og dækket med tørv. Ledebur fandt skibsplanker, der var sammenholdt af jernnagler og tovværk, som var trukket gennem borede træhuller og han hjemtog eksempler på dette.²¹ Da Kuntz' dagbog og Ledeburs sparsomt protokollerede oplysninger i Berlin er de eneste bevarede kilder, er der i dag ikke muligt at rekonstruere, hvor han præcist gravede.

Våbenhvilen trådte i kraft den 12. maj 1864 og varede indtil 26. juni. Vilhelm Boye, der som dansk frivillig deltog i krigen og var garnisoneret på Als, planlagde under våbenhvilen at grave nogle høje på Als og ville skrive til Engelhardt om det. Engelhardts svar kendes ikke, men det er ikke sandsynligt, at han har syntes, at det var en god idé. Der er ikke bevaret oplysninger på Nationalmuseet om nogen danske udgravninger under krigen i 1864 i området.²²

Tre dage efter våbenhvilens udløb blev Als erobret natten til 29. juni med bl.a. Winzingerodes division af vestfalske soldater, der lå garnisoneret i Vester Sottrup. De sidste danske soldater forlod øen den 1. juli. Indtagelsen af Als fik ikke den afgørende betydning i krigen, som fjenden havde håbet, men chokket i

Danmark over øens erobring var stor i samtiden og gjorde især indtryk på den københavnske befolkning.²³

De første 14 dage af juli var forholdsvis fredelige i Sønderjylland, idet krigen sidste store slag fandt sted i Nørrejylland. Den foreløbige fredsslutning trådte i kraft den 20. juli og skulle vare til den 31. juli. De fjendtlige soldater fordrev bl.a. tiden med at grave i fortidsminder.²⁴ Den øverstkommanderende over de allierede preussiske og østrigske hære, Prins Friedrich Carl, beordrede den 6. juli en fredet runesten, der stod ved Hovslund nær Rødekro, ført til sit private jagtslot »Dreilinden« i Potsdam.²⁵

Den 21. og 22. juli gravede to officerer og en ukendt doktor i Nydam mose. Et hul på omtrent 4 x 2,5 m lidt nord for det sted, hvor den store egebåd var fundet og i den åbne grav, hvor fyrrebåden var fundet året før, blev gravet. Herved fandtes et sværd i flere dele, en spydspids, nogle ufuldstændige pile, to buer og dele af endnu én, en halv åre, trægenstande og fire små perler i det første hul. I den åbne grav fandtes et sværd med dele af et greb af bronze, nogle randbeslag til en sværdskede, et spyd, en pil, tre stærkt forrustede knive, nogle trægenstande af forskellig slags, bl.a. buer. Disse oldsager anses i dag for at være gået tabt.

Den 1. august blev fredspræliminærerne underskrevet i Wien og en 12 uger lang våbenstilstand trådte derefter i kraft. Prins Friedrich Carl blev indtil midten af august i Sønderjylland, hvor han sammen med sine soldater gravede i flere fortidsminder. Den 3. og 4. august lod han med 50 soldater to høje ved Rødekro vest for Aabenraa udgrave. Dagen efter tog prinsen og general von Moltkes adjudant von Prittwitz til Nydam mose.²⁶ Prittwitz stod for arbejdet og gravede sammen med 35 mand i de følgende to dage i overværelse af prinsen to felter. De fandt et par brudstykker af et sværd, 10-20 temmelig ødelagte spyd, et sølvhåndtag, en økse, en celt, et skedebeslag, en pilespid, en buer og nogle træsager.

To dage senere, den 8. august, var det Prinsens fætters tur. Prins Ludwig Karl Maria hertug af Arenberg (1837-1870) i Belgien var i Østrigs tjeneste og gravede med hele 10 af Engelhardts arbejdere. Endnu en gang ledede von Prittwitz arbejdet. De fandt tre sølvhåndtag, to dupsko, to spænder, omtrent 100 gode spydspidser og andre brudstykker af spyd, tre trækar, et lerkar, fem økser, et skibsanker i to dele, hvoraf midterstykket iflg. Kuntz og en tegning i hans dagbog manglede.²⁷ Desuden fandt de nogle

Prins Ludwig Karl af Arenberg (1837-1870). Den belgiske prins fik det største udbytte af udgravningerne i Nydam mose under krigen i 1864. Men han fik ikke glæde af oldsagerne længe, idet han blev offer for et rovmod i Sct. Petersborg. I dag anses hans oldsager for at være gået tabt med undtagelse af nogle få, som han skænkede sin fætter prins Friedrich Carl. Fotografiet er fra 1864 og antagelig optaget af Flensborgfotografen Fr. Brandt. Landesbibliothek, Kiel.

Det er antagelig dette portræt af den unge von Prittwitz, som Kuntz fik overrakt ved en frokost, mens udgravningen stod på i Nydam mose under krigen i 1864. Fotografen Fr. Brandt fotograferede i sit atelier, der lå i Flensborg, en lang række portrætter af soldater og også dette. Brandt fik ligeledes en betydningsfuld opgave, nemlig at gennemfotografere Dybbøl skanser få dage efter det danske nederlag den 18. april 1864. Landesbibliothek, Kiel.

af de sædvanlige træsager samt to celte. Efter dette store udbytte spiste Kuntz sin frokost i en nærliggende høstak sammen med von Prittwitz – og denne forærede ham sit portræt.

Den 14. august skrev Prittwitz, der siden udgravningerne af højene ved Rødekro havde korresponderet med Ledeburs øverste chef, generaldirektør ved de kongelige samlinger i Preussen, Ignaz von Olfers. Prittwitz »luftede« tanken om endnu en udgravning i Nydam mose. En sådan ville, mente han, give et stort udbytte. Prins Friedrich Carl ville mod betaling af sine pionerer, der lå på Sønderborg Slot, kunne få dem til at grave i Nydam mose. Prittwitz mente også selv, at tiden var gunstig. Men der behøvedes en egnet oldsagsforsker fra Berlin til at forestå arbejdet.²⁸

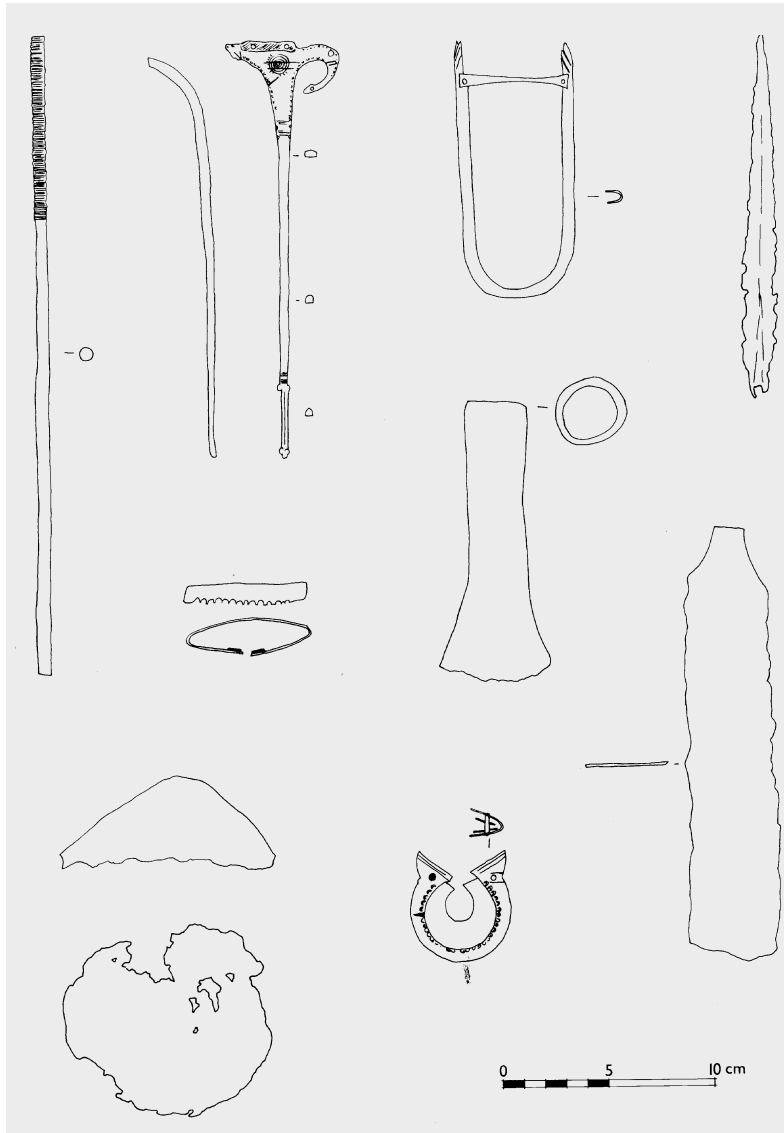
Der foregik ikke flere prinsegravninger i Nydam mose under krigen i 1864. Om v. Olfers satte sig imod eller, om der ikke var nogen egnet oldsagsforsker, forbliver uafklaret.

Kamp med pennen

Da Ledebur i maj var kommet tilbage til Berlin, holdt han foredrag om sin antikvitsrejse til Slesvig. Et referat blev bragt i det konservative blad Kreuzzeitung den 24. maj. Ledebur mente da, at danskerne holdt disse meget vigtige mosefund i Slesvig hemmelige for videnskaben. Det gav den danske avis Dagbladet anledning til den 2. juni at forsvare danske synspunkter. Fjendens udgravninger blev kommenteret og her blev fingrene ikke lagt imellem. Der stod, at fjendens udgravninger i Nydam mose var hensynsløse voldshandlinger, der kunne føjes til de øvrige af militær art. Og videre, at »Oldsags-befriere« som Hr. von Ledebur kunne man dog gerne have været forskånet for.

Ti dage senere bragte Ledebur i Neue Preußische Zeitung en artikel under overskriften »Das Eider-Dänenthum in der Alterthumskunde«. Han beskyldte nu ved navns nævnelse Conrad Engelhardt for at have holdt de slesvigske mosefund skjulte for videnskaben. Han kritiserede også tredelingen og Thomsens bog om tredelingen, hvori betegnelsen »nordiske« oldsager fandtes. Om denne betegnelse mente han: »Früher nannte man die in Deutschland gefundenen Altertümer »germanisch« oder »deutsch«. Jetzt aber, nachdem Norddeutschland danisiert worden ist, werden sie »nordisch« genannt.« Dette – og endnu et tysk angreb fra Fr. Mauer i »Das

Et udvalg af de i dag bevarede oldsager i Berlin. De stammer dels fra Ledeburs indsamling og udgravning, dels fra prins Friedrich Carl. Det er fortrinsvis jernoldsager og der er ingen af ædelmetaller. Der må være kommet betydeligt flere oldsager til Berlin end der er bevaret i dag. Omkring 90 % af Kuntz' navngivne oldsager er gået tabt, herunder næsten alle træoldsager og de vigtigste stykker af det unikke skibsanke.

Tegning: Stine Wiell.

Ausland« – måtte Engelhardt nødvendigvis svare på i både den tyske og den danske presse. Han indrykkede en annonce den 19. juni i Neue Preußische Zeitung. Den var formet som en erklæring. Ledeburs faktuelle fejl og mangelfulde viden blev påvist. Engelhardt henviste til sine egne publikationer og de mange presseomtaler af moseudgravningerne. I Dagbladet skrev han, at Ledebur tilsyneladende søgte at vise sin belæsthed ved at citere

»Den danske Slesviger« (i.e. Kuntz' artikler) og Engelhardts egen beskrivelse af Thorsbjerg Mosefund. Men det var blevet ved titlen: »En flygtig Bladen i Bogen vilde have forhindret ham fra at anføre, hvad han paadutter den.«

Engelhardts afsluttende kommentar til Ledeburs harseleren over sprogbrugen »nordiske oldsager« var, at Ledebur, der i øvrigt selv havde anvendt betegnelsen »nordisk« om sin Samling af Oldsager i Berlin, ikke syntes at kunne forstå at: »Det var en historisk Usandhed at bruge de to Udtryk »germanisch oder deutsch« som ensbetydende og i samme Aandedrag, som han [i. e. Ledebur] beklagede, at danskerne ikke kaldte de danske Oldsager for »germanske«. Træer og Grene er dog ikke Synonyme efter almindelig Sprogbrug.«²⁹

Striden kan også følges i private breve. Thomsen forsøgte i august at gyde olie over vandene i alt fald over for Lisch. Thomsen mente, at man ikke skulle tage striden så alvorligt i en bevæget tid for begge parter. Det var døgnfluer, som ville dø næste dag. Begge vidste de jo, fortsatte han, hvilken antikvarisk størrelse Ledebur var, fordi han ikke havde forstået ideen med tredelingen. Ledeburs museumsopstilling i Berlin viste det.³⁰ Lisch skrev senere til Lindenschmit, der var modstander af tredelingen, at Ledebur havde fortjent den hårde medfart i den danske presse. Ledebur havde indledt denne »kamp med pennen«, fordi han som patriot for konge og fædreland ville overføre politik på oldtidsvidenskaben, og fordi han havde forsøgt at forkaste hele den danske arkæologi.³¹

Det må dog i dag godskrives museumsmanden Leopold von Ledebur, at han tog til Vester Snogbæk og hentede de oldsager, som Winzingerode og hans officerer havde udgravet i mosen, før han selv gravede der. Desværre forstod Ledebur ikke at sikre de oldsager af træ, der kom til Berlin.

Antikvarmødet i Constanz og freden i Wien

Striden mellem de danske og tyske antikvarer fortsatte. På generalforsamlingen i Gesamt-Verein der deutschen Geschichts- und Alterthums-Vereine, der blev afholdt i Constanz midt i september 1864, kom det til et sammenstød mellem Lisch og Ledebur. Lisch forklarede senere den danske kollega Adolph Strunk, hvad der var sket på mødet: »In Deutschland regt sich bei einigen Antiquaren, die nicht viel wissen und haben, ein sonderbarer

Dänenhass, der sonst den Deutschen wahrlich nicht eigen ist, wie unsere Soldaten bewiesen haben. Aber Herr von Ledebur wollte auch einen Feldzug machen als Ritter – Don Quixote. Doch er ist ja gebührend abgefertigt. Ich habe mich überall stark gegen ihn ausgesprochen. Er stellte mich auf der Versammlung zu Constanz darüber zur Rede. Ich konnte ihm nur versichern, dass ich wirklich gegen ihn sei und sein werde. Doch hat er dort einige Rekruten geworben. Zuerst hat er den wankelmütigen Lindenschmit gewonnen, der alle seine früheren Ansichten widerrufen hat, dann augenblicklich den Professor Hassler zu Ulm, welcher soeben in der deutschen Vierteljahrsschrift »Ueber Pfahlbauten« leichte Sachen vorgetragen hat und den Dänenhass Ledeburs wieder aufwärmt. Ich kann die schwachen Leute nicht begreifen.«³²

I Miquel de Cervantes' berømte roman er Don Quijote en mand, der slås med vindmøller. Han er sindssyg og handler som en tåbe. Men han er venligt skildret, og sympatien er på hans side. Det er ikke tilfældet for Ledebur. Dertil handlede han for aggressivt og var også i sin samtid for fagligt svag. Han havde ikke forstået, eller ville måske ikke i det betændte krigsår 1864 forstå, at betegnelsen »nordiske« oldsager ikke betød nordisk i den skandinaviske halvøes geografiske betydning. Dermed stod betegnelsen »nordiske oldsager« heller ikke som en modsætning til betegnelsen »germanske« eller »tyske oldsager«.

Missionen mod Danmark fortsattes i 1865. Men den fik efterhånden en sådan karakter, at den næsten blev latterlig. Selv Thomsen blev udråbt som »ejderdanser«.³³ Det havde den gamle, konservative, helstatspatriot aldrig nogensinde været!

Ledebur var ikke den eneste berlinske antikvar, som var i Slesvig under krigen i 1864. Generalkonservator for Preussens fortidsminder, Alexander Ferdinand von Quast (1807-1877) var allerede i marts i Slesvig på grund af de allieredes ønske om sløjfning af Danevirke-voldens hovedlinie.³⁴ Han erfarede, at Flensborgsamlingen var ført bort og talte med den preussiske civilkommissær von Zedlitz om sagen.³⁵ v. Quast var ikke sikker på, om hele Flensborgsamlingen eller blot dele af den var væk. I august skrev han rapport om den forsvundne Flensborgsamling til den preussiske kultusminister von Mühler. v. Quast bad om, at der måtte blive anstillet en undersøgelse, om hvor det måske bortførte befandt sig. Han bad også om, at man da ved de forestående fredsforhandlinger indførte en bestemmelse for Flensborgsam-

lingen og for alle de øvrige fortidsfund i hertugdømmet Slesvig. Han fordrede, at de blev givet tilbage til dette hertugdømme. v. Mühler sendte en afskrift af rapporten videre til ministerpræsident og udenrigsminister Otto von Bismarck (1815–1898), og sagen blevet senere taget op.

v. Quast var også til stede ved mødet i Constanz og talte her for, at Flensborgsamlingen blev eftersøgt og kom tilbage til Slesvig. I følge hans eget udsagn var det netop ved hans personlige indgriben, at forsamlingen besluttede at rette henvendelse til begge de allieredes udenrigsministre med krav om udlevering af Flensborgsamlingen.³⁶ Henvendelserne blev senere bragt i *Correspondenzblatt*. Her blev også offentliggjort et svar fra Wien, at også Østrigs udenrigsminister under de kommende fredsforhandlinger ville virke for dette.

Resultatet blev, at der ved fredsforhandlingerne i Wien blev indføjet et afsnit vedrørende Flensborgsamlingen som en del af artikel XIV, der omhandlede den danske regerings økonomiske tilbagebetaling til hertugdømmerne: »*Samlingen af oldsager i Flensborg, som knyttede sig til Slesvigs historie, men som for en stor del er blevet adspлтt ved de seneste begivenheder, vil ved den danske regerings medvirkning være at genoprette.*«³⁷

Fire bøger i 1865 og 1866

Først udkom Worsaaes bog: »Om Slesvigs eller Sønderjyllands Oldtidsminder«. Heri omtaltes for første gang mange af de fund, som stammede fra Flensborgsamlingen ud fra en helhedsopfattelse. Worsaae henviste omhyggeligt til fundene i Flensborgsamlingen med angivelse af protokolnumre.³⁸ I sig selv var titlen en tydeliggørelse af Worsaaes bevidsthed om gammelt dansk område i betegnelsen for hertugdømmet. I tiden mellem de slesvigske krige var den officielle betegnelse for hertugdømmet både Slesvig og Schleswig. Ved at benytte betegnelsen Sønderjylland ville Worsaae fremhæve det danske navn, som er den ældste betegnelse for hertugdømmet.

Det var første gang Worsaae underinddelte oldtiden i syv på hinanden følgende perioder. Han opdelte som før både stenalderen og bronzealderen i hver to perioder, en ældre og en yngre, og definerede dem på fundenes karakter. Jernalderen blev inddelt i tre perioder, en ældre, en mellemste og en yngre.

Tidsfæstelsen af jernalderens begyndelse skete, samstemmende med Engelhardt, på grundlag af historisk daterede mønter fra mosefundene.

Om fortolkningen af mosefundene skrev Worsaae, at nedlæggelsen af netop krigeriske genstande kunne tænkes at være sket efter bestemte religiøse skikke, der bød de sejrende efter slagene at ofre bl.a. en del af byttet på hellige steder. Worsaae henviste som den første til skriftlige romerske kilder, bl.a. til Cæsars Gallerkrige og andre romerske forfattere, der havde skrevet om forholdene nord for romerriget i jernalderen.³⁹

Foruden de faglige kvaliteter er bogen en meget aktuel kommentar til den dengang betændte antikvariske situation.⁴⁰ Worsaae skrev nemlig skarpe kommentarer i meget lange noter til den dansk-tyske strid om tredelingen og om hhv. danisering/germanisering af den forhistoriske arkæologi. Da Lisch havde læst bogen, skrev han til Lindenschmit om Worsaaes syn på striden om tredelingen. Lisch mente, at Worsaae talte meget skarpt, men roligt og værdigt – og ikke »Ledebursk«.⁴¹

Den næste bog i 1865 var Engelhardts. »Nydam Mosefund. 1859-1863.« var mindst ligeså pragtfuldt udstyret som Thorsbjergbogen fra 1863 og er som denne den dag i dag en uundværlig materialepublikation. Engelhardt forsøgte sig yderst forsigtigt med en fortolkning af, hvem det folk var, der stod bag fundene i mosen. Det kunne være et vandrende rytterfolk, som havde været i berøring med romerne, måske med rod i goterne i Sydøsteuropa. Indvandringen var, skrev han: *...»sket på fredelig eller krigerisk Maade og directe eller indirecte. Ved denne Skjelnen mellem det fremmede og det, der tilhører den ældre jernalders Folk, haaber jeg, at det maa være lykkedes mig at give Cæsar, hvad Cæsars er.«*⁴²

Engelhardt var således betydelig mere forsigtig end Worsaae i fortolkningen af årsagerne til mosefundenes nedlæggelse. Om årsagen til nedlægningen, og hvad der var gået forud, havde Engelhardt i Thorsbjergpublikationen i 1863 skrevet, at spørgsmålet endnu var uløst, og at det måtte forbeholdes fremtidige undersøgelser at finde sikrere resultater. I 1865 mente han, at man med dette fund ikke var kommet nærmere grundene til sagernes ødelæggelse og nedlæggelse. De var endnu »bestandig uoplyste«.⁴³ Engelhardt røber hermed, at han enten ikke kendte Worsaaes synspunkter og dennes arbejde med de romerske skriftlige kilder, eller at han ikke delte hans mening.

Der var for Engelhardt ingen tvivl om, at brystpladerne fra Thorsbjerg mose hørte sammen. I 1859 havde Oldnordisk Museum i København hos Lindenschmidt i Mainz købt en gipsafstøbning af en gravsten for romeren Marcus Caelius. Han var 52 år gammel faldet i slaget ved Teutoburg år 9 f.Kr. Her er han i midten vist med kommandostokken i højre hånd og på brystet flere runde plader. Nationalmuseet I.

I Thorsbjergpublikationen havde Engelhardt antydnet en forbindelse mellem offerkult og gravkult og derved udstukket nogle nye retningslinier for forskningen, men han forfulgte ikke tanken i Nydampublikationen fra 1865. I faglig henseende sad Engelhardt forholdsvis isoleret i Flensborg indtil 1864.⁴⁴ Det er tydeligt, at manuskriptet er udarbejdet i Flensborgtiden og ikke blev revideret særlig meget, efter han var kommet til København. Der var vel hverken tid eller ro i sindet til en sådan fordybelse. Engelhardt havde forsøgt at få noget at vide om udgravningerne under krigen og navnlig om skibsankeret, som han mente måtte være i Wien. Han henvendte sig til Regensburg om det. Ad diplomatisk vej forsøgte at fremskaffe oplysningerne i 1865. Men i Wien var der ingen oldsager fra Nydam mose. Prins Ludwig Karl havde foræret ankeret til sin fætter prins Friedrich Carl, men havde også lovet at prøve at fremskaffe fotografier af både sine egne og fætterens oldsager. Fotografier er dog aldrig fundet og Engelhardt nøjedes med at omtale fundene, som han antagelig kendte gennem Kuntz.⁴⁵

Den tredje bog var Worsaaes engelske udgave af bogen fra 1865 og den fjerde bog var Engelhardts »Denmark in the Early Iron-age«, som udkom i London i 1866 om bl.a. de to slesvigske mosefund. I mellemtiden havde Engelhardt for Worsaae gravet i to fynske moser, både et nyt sted i Kragehul og i Vimose (førhen kaldet Allesøe mose), og han indarbejdede disse foreløbige undersøgelser i bogen. Med den engelske udgivelse fik Engelhardt opfyldt en gammel drøm om at offentliggøre mosefundene på et internationalt sprog. Introduktionen om Danmarks stenalder, bronzealder og jernalder, bragt første gang i Thorsbjergbogen, var blevet revideret og nu var også Worsaaes seneste inddeling af jernalderen fra året før med. Engelhardt havde sat sig ind i engelske fund fra jernalderen og henviste til parallelle fund eller fortidsminder. Nyt var det også, at Engelhardt beskrev måden, hvorpå han havde gravet og ladet grave. Han havde ladet sine arbejdere grave med fingrene og ikke med skovl og spade, og han havde selv optaget næsten alle oldsager og haft dem alle i hænderne. Kun på denne måde fandt man de meget små fund som f.eks. mønterne. Det var åbenbart vigtigt at fastslå, at en rigtig feltarkæolog ikke blot stod på kanten af udgravningen og tog imod fund.

I et afsnit med en almindelig oversigt over fundene fra Dan-

mark og hertugdømmet Slesvig fra den ældre jernalder inddelte han fundene i fem grupper. Det var gravfund med ubrændte lig, gravpladser med spor af brændte lig, enkeltfund, mosefund og fund af romerske mønter. Denne inddeling svarede til Nydam-bogens og blev som i denne markeret på et tilhørende kort. Mosefundene var behandlet mere udførligt, de fynske, Vimose og Kragehul nær Flemløse, mest udførligt. Endelig fulgte en grundig gennemgang af de to slesvigske mosefund med genbrug af tekst og plancher fra de to tidligere bøger. Metalanalyser af enkelte oldsager fra Thorsbjerg blev til slut bragt i et appendix af den svejtsiske professor Fellenberg, som via Morlot havde analyseret fundene.

Engelhardt og Worsaae var enige om, at jernalderens komme i Danmark betød et markant brud med tiden før. Forudsætningen var en indvandring fra Sydøsteuropa. De var også enige om, at fundene fra de slesvigske moser var romersk influerede og at nogle sager var rent romerske. Engelhardt satte forsigtigt et mere præcist navn på folket bag de slesvigske mosefund end Worsaae. Han nævnte goterne.

Uenighed var der især omkring fortolkningen af mosefundene. Worsaaes tolkning ud fra de romerske skriftlige kilder, at bl.a. våbnene bar spor af at have været benyttet i krig, var ikke hele forklaringen, mente Engelhardt. Dette forklarede nemlig ikke den bevidste skamfering og ødelæggelse af de fleste af oldsagerne. Engelhardt tog ikke konsekvensen af denne iagttagelse, at der på våbnene både var spor efter deres brug i krig og en efterfølgende bevidst ødelæggelse. Hans forklaring savnes.

I forordet omtalte Engelhardt indledningsvis sine egne udgravninger og de, der var foretaget under 1864-krigen, både Ledeburs og prinsernes: *»Den systematiske undersøgelse af Nydam mose måtte afbrydes og de efterfølgende udgravninger på det sted, synes ikke, som forestået af tyske prinser og en prøjsisk baron, at være blevet udført med den nødvendige omhu og forstand.«*⁴⁶ Engelhardt fik således det sidste ord i pennefejden, som Ledebur havde indledt. Han nåede også at offentliggøre sine fund før de tyske arkæologer. Nu kunne de for ham gerne skrive »doktorarbejder om bukserne fra Thorsbjerg«. Engelhardt havde nået, hvad han havde sat sig for.

Dansk mørklægning og preussisk opklaring 1865-1868

Løskøb fra fredstraktaten?

Det var Danmark, som skulle finde den skjulte Flensborgsamling. Det blev der ikke gjort noget særligt for i 1864. Den 15. december 1864 havde Udenrigsministeriet ganske vist skrevet til den tidligere Slesvigminister W. Johannsen, om han eller andre embedsmænd kunne give oplysning om Flensborgsamlingen, men havde ikke fået noget svar. Den internationale kommission, der skulle styre overgangen til fred, afviste at tage sig af sagen om Flensborgsamlingen og overgav den til de allieredes gesandtskaber i København.¹

I maj 1865 opsøgte den preussiske gesandt i København Tassilo von Heydebrand und der Laza og den østrigske chargé d'affaires Heymerle, der var de allierede magters repræsentanter i København, konsejlspræsident Bluhme. Gesandterne begærede Flensborgsamlingen udleveret. Det skete flere gange og Bluhme følte, at han personligt måtte tage fat på sagen. Den 16. juni 1865 sendte han fem breve til finansministeren, til skiftekommissionen for afdøde kong Frederik VII's bo, til Johannsen, til Engelhardt og til Worsaae. Finansministeren, der efter Slesvigministeriets nedlæggelse havde overtaget ansvaret for dettes sager, blev spurgt om, hvilke skridt der var taget for at efterkomme kravet om Flensborgsamlingens genoprettelse. Skiftekommissionen blev spurgt, fordi det i Udenrigsministeriet blev påstået, at en del af Flensborgsamlingen var indgået i kongens bo. Johannsen blev endnu engang forespurgt om, hvad han vidste i sagen. Endelig gik der to enslydende breve til Worsaae og til Engelhardt, hvor et spørgsmål også var mere specifikt, nemlig, om der til Flensborgsamlingen havde været knyttet et katalog.

Finansministeren svarede fire dage senere, at ministeriet indtil

nu ikke havde foretaget sig videre, men at det gerne ville medvirke til at opfylde fredstraktaten. Skiftekommissionens svar forelå samme dag: ingen del af Flensborgsamlingen var indgået i den afdøde konges samling. Johannsen forklarede, at han var gået af som minister, inden den internationale kommission var nedsat. Han så sig ikke i stand til at give de ønskede oplysninger. Det var aldrig officielt kommet til ministeriets kundskab, at Samlingen var blevet adspaltet. Han kunne ikke huske, om der var blevet sagt noget mundtligt til ham eller i hans nærværelse om denne sag. Han erkendte, at han heller ikke havde gjort noget for at få noget at vide. Men den, som bedst vidste besked, måtte være adjunkt Engelhardt, som havde bestyret Samlingen.

Til sidst i brevet oplyste Johannsen, at han i sin tid havde forhandlet med den daværende direktør for Oldnordisk Museum, C. J. Thomsen, om at lade Flensborgsamlingen forblive dansk ejendom og indgå i Oldnordisk Museum i København. Dette skulle ske mod, at de tyske magter modtog en samling af oldsager af tilsvarende værdi, og måske endda for dem større, eftersom den flensborgske ikke var mulig at genoprette, så længe det ikke var konstateret, hvilke genstande, som manglede. Men desværre var forhandlingerne ikke blevet afsluttet inden Thomsens død den 21. maj 1865. Spørgsmålet var, mente Johannsen, om et sådant forsøg kunne gøres nu?²

Bluhme bad sin sekretær, kammerjunker Just Johan Holten (1831-1916), om personligt at overbringe brevet til Worsaae. Men Holten traf ikke Worsaae hjemme. Derfor forklarede Holten i en følgeskrivelse, at baggrunden for henvendelsen var, at der i Udenrigsministeriet ikke var nogen »*overdreven brændende længsel*« efter at udlevere Flensborgsamlingen. Men både den preussiske og den østrigske gesandt blev ved med at trænge på i denne sag. Det ville derfor være geheimeråd Bluhme meget kært at have så mange skriftlige data som muligt for at vise de herrer, at Samlingen ikke eksisterede mere.

Inden Worsaae, der var på Fyn, nåede at svare, fik han endnu et brev fra Holten. Holten skrev, at denne sørgelige sag blot var en af de mange hvasse små torne i den store tornekrans, som Danmark måtte tåle. Holten bad nu om Worsaaes mening angående Johannsens forslag om at løskøbe Flensborgsamlingen fra fredstraktaten mod at udlevere andre oldsager. Holten vedlagde en afskrift af en notits, som Bluhme havde fået af den ene af de to

gesandter. Heraf fremgik bl.a., at Worsaae i Københavns Universitetsprogram fra 11. april 1865 udførligt havde omtalt genstande fra Flensborgsamlingen i en forelæsningsrække om »Slesvigs eller Sønderjyllands Oldtidsminder« med reference til nummererede fund i Flensborgsamlingen.³

Worsaae svarede med to breve til ministeriet sendt den 21. og den 22. juni og med endnu et privat brev til Holten, som ligeledes blev sendt den 22. juni. I det første officielle brev skrev Worsaae, at Flensborgsamlingen var direktionen for de antikvariske Mindesmærker og Oldnordisk Museum fuldkommen uvedkommende. Han kendte ikke til, hvad der var sket med Samlingen under krigen. I det private brev til Holten lagde Worsaae en erklæring om, at de kongerigske institutioner i denne sag ikke måtte sammenblandes med de slesvigske og skrev, at han overlod det til Holten at afgøre, om erklæringen skulle benyttes. Endelig gav han udtryk for, at han ikke troede, at forslaget om en erstatning af oldsager herfra i stedet for Flensborgsamlingen ville være tilrådeligt, i det mindste ikke for øjeblikket. Dertil var ophidselsen i Tysklands arkæologiske kredse for stor.

Ubehagelige spørgsmål og svar

Worsaae skrev som altid først sine breve i koncept.⁴ Konceptet til det første brev, bevaret på Nationalmuseet, svarer ikke helt til det endelige brev, der ligger på Rigsarkivet. Sidste afsnit, der handlede om Flensborgprotokollerne, er udeladt og af Worsaae grundigt overstreget. Han havde måske tænkt over sagen og måske også talt med Engelhardt. Worsaae var nemlig på vej til Engelhardt, som gravede mosefund på Fyn.

I næste officielle brev, skrevet dagen efter, tog Worsaae først stilling til spørgsmålet om sine egne optegnelser, nævnt i Universitetsprogrammet. De stammede fra før krigen, hvor han ofte havde været på studiebesøg i Slesvig og navnlig i Flensborg. Til spørgsmålet om protokollerne gjorde han udtrykkeligt opmærksom på, at dette var hans embedsstilling som sådan uvedkommende, og skrev så: *»Jeg skal dog med Fornøjelse privat meddele, at jeg paa mine gjentagne Rejser i Slesvig, har haft lejlighed til nøje at undersøge Flensborg-Samlingen i alle dens Enkeltheder, og at der tidligere ganske rigtigt fandtes et Catalog over samme. Hvorvidt imidlertid dette endnu efter Samlingens vaxlende Skjebne er fuldstændig i Behold,*

~~arkologisk Institut., med alle de
 nødvendige Stykker af Arkivet.
 Med Hensyn til Ministeriets Forspørgsel
 om Catalog af Flensborgs Samlingen
 og om Catalog, skal jeg endelig bemærke
 som et Resultat, at for almindelig-
 heds Skyld end saadan en Catalog
 end ikke efter Samlingens Forstyrrelse
 findes, og i Almindelighed er original-
 Arkivet ikke i sig selv en rigtig del
 af det gamle Arkiv.
 Ligeledes for de antyde. Mindesm. Beskriv
 i Danmark, p. l. Frederikslund ved
 Odense d. 22. Juni 1865~~

Worsaaes overstregning af afsnit-
 tet vedrørende Flensborgsamlingens
 protokol i koncept til hans svar den
 21. juni 1865 til ministeriet. Her
 står: »Med Hensyn til Ministeriets
 Forespørgsel om hvorvidt der over
 Samlingen havest et Catalog, skal jeg
 endelig kun privat bemærke, at der i
 det mindste tidligere fandtes en saa-
 dan, men hvorvidt denne endnu efter
 Samlingens forskellige Skjebne, skulde
 være i Behold, in originali, eller ikke,
 – tør jeg ikke – er mig ikke tilstrek-
 kelig bekendt.« Rigsarkivet.

tør jeg ikke sige.« I brevet oplystes herefter, at hverken kataloget
 selv eller en afskrift fandtes i Oldnordisk Museum, i Oldskrift-
 selskabets eller i noget andet i København værende offentligt
 arkiv. Og med ligeså stor styrke kunne Worsaae til slut slå fast,
 at oldsager fra Samlingen heller ikke fandtes i København eller
 på Oldnordisk Museum, hvad, efter hans mening, den vedlagte
 notits syntes at antyde.⁵

Engelhardts svar var på nogle punkter ligeså upræcist. Han
 skrev, at en stor del af Samlingen var blevet pakket og sendt
 nordpå, men de ukonserverede ting og dét, som ikke kunne tåle
 transporten – især det skrøbelige træ, var forblevet i Flensborg.
 Da lokalet var blevet taget i brug som lazaret, var oldsagerne
 blevet flyttet op på loftet og ned i kælderen. Tre uger senere var
 han selv af politimester Langer blevet udelukket fra at føre tilsyn
 med det tilbageblevne, fordi Langer havde forseglede lokalerne.
 Engelhardt beskrev dernæst Samlingens indhold i syv punkter

og sluttede med en lodret løgn: »En endnu mere detaljeret Katalogisering og egentlig Fortegnelse over Samlingen er ikke foretaget og udarbejdet, da de mange og store Arbejder, som idelig afløste hinanden, have forårsaget, at saadanne vidtløftigere Arbejder, der taalte Opsættelse, udsattes til en beleiligere Tid.«⁶

Både Heydebrand og Heymerle havde fået tilsendt rapporter fra Kiels Universitet ved prof. G. Thaulow og Dr. Handelsmann, der stod for oldsagssamlingen i Kiel. Handelsmann havde i oktober 1864 haft adgang til Flensborgsamlingen og gennemgået de halvtomme lokaler. Der forelå også rapport fra Dr. Wallich, som i Flensborg havde overtaget ansvaret for samlingen, da krigen var slut.⁷ Rapporterne førte til yderligere spørgsmål fra ministeriet, nu alene til Engelhardt. I juli 1865 ønskede Bluhme at vide, hvad der var blevet pakket, hvem der havde forestået indpakningen, til hvilken adresse sagerne var blevet sendt, og ved hvilken lejlighed de var blevet det. Bluhme gav samtidig Holten besked på, at Engelhardt kunne låne de preussiske rapporter fra 1864 om de tomme lokaler i Flensborg. Bluhme havde nemlig under hånden lånt dem fra den østrigske chargé d'affaires.⁸

Engelhardt svarede fra Allesøe, hvor han boede på præstegården. Han skrev, at han ikke var i stand til at svare ministeriet blot nogenlunde tilfredsstillende. Nedpakningen var foregået meget stærkt og vigtige ting måtte blive tilbage. Sagerne var blevet sendt med en fragtmand til den daværende feltpræst, pastor E. Høyer Møllers adresse i Nordborg. Til indpakningen var han blevet hjulpet af daglejere og andre arbejdsmænd, som næsten alle, formodentlig endnu boede i Flensborg. Desværre så Engelhardt sig ikke i stand til at opgive hverken disses eller fragtmandens navn.

Engelhardt kunne roligt henvise til Høyer Møller. Han boede nu i Odense og Engelhardt vidste, at han havde brændt telegrammer og andre papirer i sagen. Da Høyer Møller blev spurgt, svarede han naturligtvis, at han intet vidste om Samlingen, efter han havde forladt sin præstegård for at blive feltpræst. Den 30. juli skrev Engelhardt til Regenburg og mente da, at han ikke længere kunne forsvare at pådrage regeringen skinet af en mindre loyal adfærd. Måske var det på tide at give et lille vink angående stedet, for at gøre alt for at forhindre, at den sporedes længere end, man ønskede det.⁹ Baggrunden for dette brev var, at Engelhardt nogle dage forinden havde fået

et tredje, denne gang, vredt brev fra Udenrigsministeriet. Han var blevet truet med retslig undersøgelse via Justitsministeriet, hvis ikke han meddelte alt, hvad han vidste i sagen. Regenburg formodes at have rådet Engelhardt til at svare afvisende. Den 3. august svarede Engelhardt for sidste gang skriftligt Udenrigsministeriet, at han var ukendt med Samlingens skæbne efter afsendelsen til Nordborg præstegård.¹⁰

I København blev Bluhme igen konfronteret med påstande om, at dele af Flensborgsamlingen var indgået i Oldnordisk Museums samlinger. Han bad derfor museets direktion om en erklæring om, hvorvidt det var tilfældet eller ikke. Herbst, der efter Thomsens død i maj var fungerende chef, svarede den 23. august på vegne af direktionen for Oldnordisk Museum, at der ikke var optaget nogen del af Flensborgsamlingen i Oldnordisk Museum.¹¹ I følge det preussiske gesandtskab havde Bluhme længe været godt irriteret over Engelhardts uklare og undvigende svar. Bluhme var overbevist om, at Engelhardt vidste mere også efter, at kasserne var sendt til Nordborg.

Så måtte der forhandles mundtligt, men her skulle Engelhardt meget spidst have udtalt, at han fremover frabad sig sådanne efterforskninger. Det havde Bluhme nu ikke tænkt sig, og hans taktik var herefter at konfrontere Engelhardt med en retsforfølgelse og eventuelt også at true ham med fratagelse af pension som tidligere embedsmand i Slesvig. Af sagsakterne fremgår det herefter, at de preussiske myndigheder fulgte en indstilling fra Bluhme, at flere mundtlige forhandlinger med Engelhardt burde afventes. Dette blev meddelt Bismarck i september sammen med erklæringen fra Herbst af 23. august 1865 om, at intet fra Flensborgsamlingen befandt sig på Oldnordisk Museum i København. Måske var det herefter Engelhardts personlige held, at konsejlspræsidenten i perioder var stærkt svækket, for Engelhardt blev ikke retsforfulgt og få måneder senere gik regeringen af.¹²

Efterforskning i hertugdømmerne og i København

I Slesvig blev der på samme tidspunkt i 1865 også arbejdet på at finde Flensborgsamlingen. Politiet i Flensborg kunne den 16. juli 1865 fastslå, at Engelhardt i vinteren 1863/64 med hjælp fra Rudolph Petersen og arbejdsmanden Hans Carl Petersen Smith

havde kørt 32 kasser fra Flensborgsamlingen til præstegården i Nordborg. Men mere skete der tilsyneladende ikke. »*Meine Kraft ist erschöpft*«, skrev Thaulow den sidste dag i november 1865 opgivende til Universitetet i Kiel.¹³ Så tog Konsistorium sagen op og skrev den 18. december 1865 et meget indtrængende brev til det østrigske og preussiske statholderskab. Universitetet vidste, at foruden dens egen tidligere klage af 19. august 1864 var der også klaget fra Berlin [i.e. v. Quasts]. Man havde også fra statholderskabets side accepteret, at professor Thaulow og Dr. Handelsmann skulle udfærdige rapport om den forsvundne Flensborgsamling – en rapport, som var blevet indsendt i oktober 1864. Så var selve fredstraktaten af 30. oktober 1864 kommet, men siden var der gået mere end ét år, uden at der var sket noget i sagen. Og såvidt det var Universitetet bekendt, havde det danske Udenrigsministerium i mellemtiden på forlangende svaret, at det ikke vidste, hvor museets samlinger i øjeblikket befandt sig. Ifølge politirapporten af 16. juli 1865 skulle det, stod der, være en let sag for det danske Udenrigsministerium at skaffe sig de nødvendige oplysninger. Konsistoriet tilbød derfor at stille kyndige kendere af Flensborgsamlingen, Thaulow og Handelsmann, til rådighed som hjælpere for gesandterne. Endelig bad Konsistorium statholderskabet om at gøre hele sin indflydelse gældende for at sikre sig Flensborgsamlingen, der havde stor betydning for hertugdømmets historie.¹⁴

Politiet i Slesvig havde arbejdet på sagen og var kommet videre med sagen. Men det vidste Konsistoriet ikke. Politiet havde afhørt den vognmand, som havde fragtet kasserne fra Flensborg til Nordborg. Vognmand Jens Keldorf havde erkendt, at han på vej til Danevirke med danske kanoner var blevet hyret til at fragte nogle kasser fra Flensborg til Nordborg og senere havde han også bragt dem til havnen i Sønderborg. Keldorf mente, at skibet, som var afsejlet med kasserne, kunne være et stort dampskib som »Geiser« eller måske »Skirner«.

Keldorfs hjælper Jes Klausen, Aabenraa, var også blevet afhørt, men havde ikke kunnet give flere oplysninger. Skibsmægler Petersen i Sønderborg var til sidst blevet spurgt af politiet i Sønderborg. Men Petersen havde ikke selv haft med ekspedition af krigsskibe at gøre. Med privatskib mente han ikke, at transporten var sket, for så ville det have stået i hans bøger.¹⁵

Resultatet af disse undersøgelser blev via gesandterne i

oktober 1865 videregivet til Bluhme. Han skrev nu til sine to ministerkolleger og bad dem undersøge, om det var sandt og understregede, at det var af stor vigtighed, at den danske regering ikke over for Preussen og Østrig gav det udseende af at ville unddrage sig fra opfyldelsen af en traktatlig forpligtigelse. Nok en gang fik Holten af Bluhme besked på at opsøge både Worsaae og Engelhardt. Sidstnævnte kunne ikke træffes og Worsaae fandt ikke sagen vigtig.¹⁶

Svarene fra Krigsministeriet og Marineministeriet forelå i begyndelsen af november 1865, men de førte ikke opklaringsarbejdet videre. Det ene skib var afsejlet fra Sønderborg tidligere, end kasserne kunne være fragtet til havnen. Det andet skibs kaptajn havde kunnet bevise, at det slet ikke havde taget fragt ombord. Det sidste svar forelå den 4. november og to dage senere gik regeringen af.¹⁷ Sagen trak derfor igen ud.

Heydebrand havde hele tiden i noter til både sin østrigske kollega og til Bluhme rykket for, at der blev foretaget flere efterforskninger. Men ved Gasteinoverenskomsten fra 14. august 1865 delte de to sejrende parter regeringsansvaret mellem sig, sådan at Holsten blev Østrigs ansvar og Slesvig Preussens. Det betød, at Heymerles interesse i Flensborgsamlingens udlevering dalede betydeligt, og Heydebrand var herefter alene om at forhandle med den danske stat. I december skrev Heydebrand både opgivende og vredt til Bismarck om de resultatløse undersøgelser. Heydebrand mente, at tilsyneladende ville der ikke blive andet tilbage end en offentlig opfordring på tilbagegivelsen af genstandene, og bad derfor om, at man i det mindste begrundede en »male fides« for de personer, som skjulte tingene eller vidste, hvor de var skjult, og som stadig og med vilje tav om dette. Endelig meddelte Heydebrand, at eftersom Bluhme personligt havde taget sig af sagen, havde Heydebrand nu opsøgt den nye danske konsejlspræsident og bedt ham personligt om at forfølge sagen.¹⁸

Den 2. januar 1866 forelå næste rapport fra politiet i Slesvig med et uomtvisteligt bevis på, at afsejling fra Sønderborg mod Korsør havde fundet sted. Fragtbrevet var nemlig blevet fundet. Heraf fremgik, at F.V. Stephensen havde ledsaget 32 kasser bøger, mærket »K.O.S.«, til Korsør med dampskibet »Jylland«. Heydebrand sendte rapporten og fragtbrevet til den nye konsejlspræsident C. E. Krag-Juel-Vind-Frijs (1817-1896) den 22.

Tassilo von Heydebrand und der Laza deltog i krigen mod Danmark i 1864 og blev derefter Preussens gesandt i København. Han opsøgte sammen med sin østrigske kollega den danske regeringschef for at få Wienerfredens artikel XIV om bl.a. Flensborgsamlingen opfyldt. Fotografiet er fra 1866. Samme år grundlagde han Københavns Skakforening. Det kongelige Bibliotek.

Kopi af en fragtseddel, som viste Flensborgsamlingens hemmelige transport fra Sønderborg til Korsør den 4. marts 1864. Det fremgår heraf, at Stephensen ledsagede 32 kasser mærket K.O.S. til Korsør. Indholdet angives at være bøger. Fragtsedlen var det første bevis, der efter langt tovtrækkeri førte til Flensborgsamlingens udlevering i 1868. Rigsarkivet.

MANIFEST N. 3							Sidste Manifest d.				
over det med det Kongel. Postdampskib <i>Jylland</i>			forsendte Fragtgods fra <i>Sønderborg</i> til <i>Korsør</i>				den <i>4. Marts</i> 1864				
Localforsendelser.							Frans.		Prets.		Bragt til Nybrog.
Lab.-No.	Mærk.	No.	Coll.	Indhold.	Vægt.	Afsend.	Modtag.	Frans.	Prets.		
1	K.O.S.		<i>22 kasser</i>	<i>Bøger</i>	<i>3000.</i>	<i>Stephensen</i>	<i>Stephensen</i>	<i>20.</i>	<i>16.</i>		
2	J.H.		<i>1 kasse</i>	<i>Sønderborg</i>	<i>20.</i>	<i>J. Hansen</i>	<i>J. Brønnerup</i>	<i>20.</i>	<i>16.</i>		
										<i>1. Hansen</i>	

januar og tre dage senere bad Frijs Justitsministeriet om en retsundersøgelse.¹⁹

En spion på sporet

Efterforskningen i hertugdømmerne fortsatte. En politimand ved navn Mester fra Slesvig rejste i hemmelighed til Danmark i februar 1866 og aflagde ved hjemkomsten til Slesvig skriftlig rapport den 20. marts 1866. Han havde flere gange været i både Korsør og i København for at efterspore de forsvundne kasser.

Mester gav sig ud for at være gummivarefabrikant og ejer af 32 kasser med gummivarer, som var forsvundet under krigen. Den 26. februar ankom han til Korsør og spurgte her jernbanegodsinspektøren, om der fandtes fragtpapirer på de forsvundne kasser. Men fragtpapirerne fra 1864 var allerede sendt til hovedkontoret i København. Mester ville gerne have talt med kaptajn Wulff fra »Jylland«. Men denne var ikke at træffe. Mester rejste derfor videre til København.

På godskontoret på hovedbanegården i København fik Mester indsigt i transportpapirerne. Han gennemgik dem, men de forelå i løbblade, og han fandt ingen transportpapirer, hverken fra marts eller fra april med transport mærket »K.O.S.«. På godskontoret sagde man ham, at »Jylland« måske på grund af krigen havde valgt en anden anlægsplads end Korsør.

To dage senere vendte Mester tilbage til Korsør, hvor »Jylland« forventeligt skulle ligge til kaj. Men heller ikke denne gang lykkedes det Mester at komme til at tale med kaptajnen. Mester fik adgang til godsskurene på Korsør havn, men fandt ingen kasser mærket »K.O.S.«. Derfor gik han ud fra, at kasserne fra Korsør

var fragtet videre til København og rejste igen til København. Nu opsøgte han Oldnordisk Museum.

Her var hensigten at kontakte underordnede embedsmænd. Mester talte med en museumsbetjent Andersen i museets udpakningsrum, hvor der under bordene ved vinduerne var omkring 12-14 pakkekasser, der lignede dem, Mester ledte efter. De bar, mente Mester, præg af at være hastigt anskaffede. Nogle var genbrugskasser, der før havde været benyttet til bl.a. transport af citroner. På kasserne var der dog ingen mærker efter hverken afsender eller modtager. Men på de øverste kasser kunne han se, at mærkerne var skrabet af.

Andersen fortalte, at han først havde troet, at kasserne stammede fra Flensborgsamlingen. Men Engelhardt havde sagt til ham, at kasserne var fra Thomsens tid, og at denne ikke havde nået at få udpakket indholdet, inden han døde i maj 1865. Nu var det Engelhardt, som stod for udpakning og modtagelse af fund. Kasserne havde stået der længe, i over ét år, og der havde været flere endnu. Men det lønnede sig ikke at efterspore tomme kasser, fordi de blev brugt til brændsel af det underordnede personale ved museet. Andersen mente også at vide, at katalogerne til Flensborgsamlingen var hos apotekeren i Gråsten. Mester talte også med Stephensen, men fik intet at vide. Stephensen var, mente Mester, et meget indesluttet menneske, der kun svarede enten »ja« eller »nej« – eller slet ikke svarede.

Så vendte Mester igen tilbage til Korsør og talte med den ansvarlige for postskibenes godskontor N. Lambertsen. Mester ledte nu efter omkring 20 kasser, fordi han mente at have set de andre på Oldnordisk Museum. Lambertsen kendte ikke til de forsvundne kasser og heller ikke noget til hr. Stephensen. Men senere samme dag opsøgte Lambertsen Mester i dennes logi og førte ham til byfoged Niels Sylow, der havde politimæssige funktioner knyttet til embedet.²⁰ Sylow forklarede, at han havde en lignende opgave fra højere sted og derfor gerne havde villet tale med ham. Men da Mester jo kun ledte efter omkring 20 kasser, konkluderede Sylow over for Mester, at ligheden måtte være tilfældig.

Det troede Mester imidlertid ikke på og han rejste igen til hovedstaden. Beviset måtte og skulle findes der. Han fik kontakt med en jernbaneekspeditør Carlsen på Københavns banegård. Carlsen, der stammede fra Slesvig og i følge Mester havde et

inderligt ønske om at komme væk fra Danmark, var endog særdeles behjælpelig. Carlsen kendte godt til sagen. Han havde nemlig selv set en modtagelseskupon, som Stephensen egenhændigt havde kvitteret for den 8. marts 1864 ved modtagelsen af kasserne i København. Carlsen ville prøve at fremskaffe kuponen i original eller i kopi, selvom den var udgået af transportpapirerne. Måske var den stadig i godsinspektørens aflåste skab?

Mester ventede i dagevis. Men så meddelte Carlsen, at han alligevel ikke kunne få fat i godsinspektørens nøgle til skabet, uden at vække mistanke. Carlsen var nemlig bange for at blive fyret, fordi han var kendt for at være »tysker«. Mester og Carlsen aftalte, at fremskaffelsen måtte vente til en senere gunstig lejlighed og på én betingelse, at der ikke blev gjort brug af Carlsens meddelelse, inden han havde forladt Danmark. Mester stadfæstede denne betingelse skriftligt over for Carlsen og rejste herefter hjem.

Mester tvivlede ikke på Carlsen og heller ikke på, at man ville komme i besiddelse af det nævnte papir. Dette ville blive det endegyldige bevis på, at kasserne var blevet bragt til København. Han sluttede sin rapport med at oplyse, at han ikke havde haft næringsbrev og nemt kunne være blevet udvist, hvis man havde haft mistanke om hans egentlige forehavende. Men det var lykkedes ham at undgå at indskrive sig i fremmedprotokollen i København.²¹

Danske undersøgelser – uden resultat

På dansk side blev der også arbejdet med sagen. Amtmanden i Sorø skulle anmode politiet i Korsør om at anstille en efterforskning af kasserne. Sylow talte i marts 1866 med jernbaneinspektøren i Korsør. Denne benægtede, at kasserne var fragtet videre med jernbanen og var villig til at afgive skriftlig rapport om dette over for politiet. Sylow talte også med Lambertsen. Denne mente at have en erindring om, at der var kommet en del kasser til Korsør i foråret 1864 sammen med en herre, men Lambertsen vidste ikke med hvilket dampskib. Han mente også at kunne huske, at kasserne straks efter ankomsten til Korsør var blevet fragtet videre og bragt ombord på et svensk eller et norsk dampskib. Hvilket vidste han ikke. Han eller hans folk havde slet ikke haft med sagen at gøre. Endelig talte Sylow med toldforvalteren. Han kunne slet intet huske og regnskabet for 1864 var

forlængst indsendt til København.²² Korsør politis undersøgelse i marts 1866 førte således ikke til noget nyt. Og til slut gjorde Sylow i sin rapport opmærksom på den tyske spion, der åbenbart kun i sin egen opfattelse var den snedigste.

I april måned blev toldvæsenet spurgt, om der havde været fragtafgifter, som måske røbede indholdet af de 32 kasser og bestemmelsesstedet. Men det kunne heller ikke hjælpe, fordi der ikke var bevaret dokumenter om dette. Fragten havde været indenlands og derfor uden afgifter.²³ Det preussiske gesandtskab blev holdt løbende orienteret om det danske opklaringsarbejde og grev Frijs fandt i april anledning til i skarpe vendinger at påtale overfor Heydebrand, at de danske myndigheder vidste, at en mand, der udgav sig for gummivarefabrikant, havde været i Korsør og ledt efter 32 kasser.²⁴

Stephensen blev afhørt først i maj 1866 og politirapporten forelå den 7. maj. Stephensen oplyste, at han havde ført et antal kasser til Korsør, hvor mange huskede han ikke. Han havde efterladt dem på havnen i Korsør i en købmand Foghs varetægt. Derfra var Stephensen rejst videre til København for at aflægge rapport til Thomsen, som desværre var død. Det viste sig, at købmanden i Korsør var emigreret. I politirapporten står, at han måske var rejst til Sydamerika.²⁵ Så gik det danske efterforskningsarbejde i stå.

Samme dag, den 7. maj 1866, kvitterede Worsaae, der nu var direktør for Oldnordisk Museum, for modtagelsen af kongens oldsagssamling indeholdende 5691 + 262 numre med tilhørende katalog. Hans medarbejdere C. F. Herbst og A. Strunk bevidnede dette. Det var således lykkedes i hemmelighed at indlemme dele af mosefundene fra Slesvig, uden at det kunne bevises.²⁶

En utroværdig stikker

Den 4. november 1866 meddelte Heydebrand Bismarck, at en for ham ukendt dansker havde tilbudt at røbe, hvor Flensborgsamlingen var skjult. Den ukendte dansker ville have 25.000 preussiske Dlr. for at røbe skjulestedet. Heydebrand stoledede ikke på manden. Men Bismarck forhørte sig alligevel hos overpræsidenten i Slesvig og Holsten Carl Scheel-Plessen (1811-1892) om dennes opfattelse af sagen vedrørende stikkeren og af Flensborgsamlingens betydning. På trods af det uhyrlige krav – i dag

svarende til flere millioner danske kroner – anbefalede overpræsidenten at følge dette spor, evt. ved hjælp af underforhandlere. Scheel-Plessen mente dog, at prisen burde forhandles. Men i alle tilfælde retfærdiggjorde den videnskabelige værdi af oldsagerne de mange penge. Den almene interesse for, at samlingen vendte tilbage til Slesvig, var nemlig i flg. Scheel-Plessen meget stor. Prisen blev accepteret i Berlin under forudsætning af, at pengene blev skaffet i hertugdømmerne. Dette lod sig gøre, og det store beløb blev stillet til rådighed for den preussiske regering i Berlin. Få dage senere blev pengene anvist gesandtskabet i København, der fik fuldmagt til at udbetale dem.²⁷

Gesandtskabet kunne imidlertid ikke i første omgang finde manden, fordi man ikke kendte hans identitet. Men han dukkede op igen. Heller ikke denne gang fik gesandtskabet tillid til stikkeren og gav ham derfor ingen penge. Begrundelsen i indberetningen til Berlin var, at manden havde opgivet et svingende antal kasser. Angiveligt var det, fordi han ikke kendte kassernes indhold og fordi han kun havde set en enkelt åbnet. Acceptere uvildige underforhandlere – Dr. Heinrich Handelsmann og maleren Heinrich Heger (1832-1888), der tidligere var udpeget – havde han også nægtet. Han havde desuden krævet et forskud og havde bl.a. appelleret til sagsbehandlerens private velgørenhed i denne sag. Endelig havde han oplyst, at han havde haft udgifter til kisternes bevogtning på 800 danske Rdlr., men nu havde han opsagt aftalen med vogterne, fordi han ikke havde flere penge.

På dette grundlag indstillede gesandtskabet til Bismarck, at den ukendte mand var for utroværdig til, at det kunne fortsætte forhandlingerne med ham.²⁸ Denne gang fulgte regeringen i Berlin gesandtskabets råd, billigede at forhandlingerne med manden blev stillet i bero, og at man afventede resultatet af det danske opklaringsarbejde. Af breve mellem den preussiske kultusminister Heinrich v. Mühlner og Bismarck fremgår, at Kultusministeriet på dette tidspunkt formodede, at kasserne var i København.

I 1866 havde Preussen været i krig med Østrig. Krigen var blevet vundet af Preussen og forhandlingerne om fredens betingelser var blevet afsluttet i Prag den 23. august 1866. Her afstod Østrig i artikel V sin ret over hertugdømmerne til kongen af Preussen.

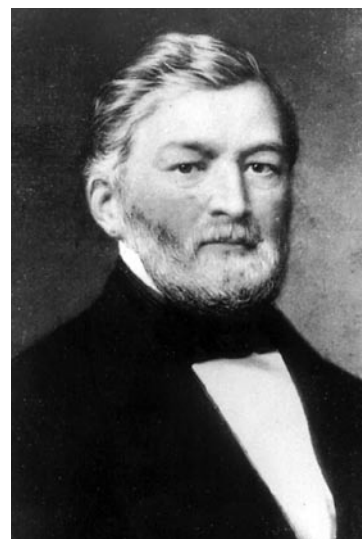
Men ved Frankrigs mellemkomst var det lykkedes at få indføjet et forbehold: »dog således, at befolkningerne i de nordlige distrikter af Slesvig skal afstås til Danmark, når de ved en fri afstemning tilkendegiver ønsket om at blive forenet med Danmark«. Men begge hertugdømmer blev den 24. december 1866 alligevel indlemmet i Preussen – og uden forbehold. Den 12. januar 1867 blev de to hertugdømmer til den preussiske provins »Schleswig-Holstein«.

I maj 1867 ønskede Preussen under forhandlingerne med Danmark om det økonomiske mellemværende fra 1864-krigen også spørgsmålet om forbeholdet taget op. Preussen ønskede garantier for den tyske befolkning i de nordlige distrikter, som måtte blive afstået til Danmark. Problemet med Flensborgsamlingen kunne, mente kultusminister v. Mühler i august 1867 over for Bismarck, måske dermed også løses, hvis der i fremtiden var tænkt på at afstå en del af Slesvig. Men det var der nok ikke. Det viste sig, at Preussen kun ville afstå ca. halvdelen af det danske Nordslesvig og måske ikke engang byerne Haderslev og Aabenraa. Danmark kunne heller ikke udstede de af Preussen ønskede garantier. Forhandlingerne løb ud i sandet og det lille, men nagende spørgsmål om Flensborgsamlingen blev heller ikke løst.²⁹

Skjulestedet røbes

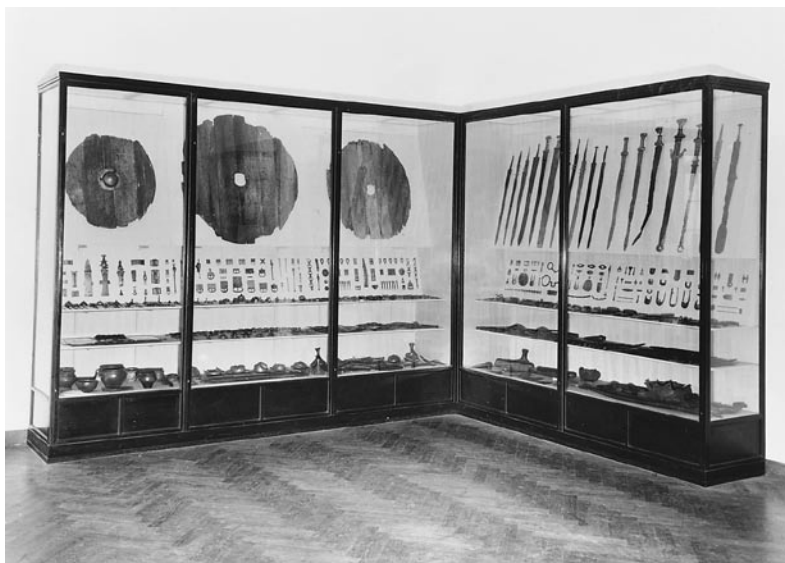
I oktober 1867 henvendte den preussiske chefkonservator v. Quast sig til kultusminister v. Mühler og spurgte til Flensborgsamlingen og sagens stilling. Der skulle igen forhandles økonomiske forhold med Danmark, og v. Quast ønskede spørgsmålet om Flensborgsamlingen genoptaget.³⁰

De preussiske myndigheder krævede nu, at Stephensen skulle retsforfølges. Men det så Justitsministeriet sig ikke i stand til! Det var stridende mod gældende dansk ret. Stephensen havde afgivet sin forklaring den 7. maj 1866, og den stod fortsat ved magt. I Danmark bad Udenrigsministeriet påny Justitsministeriet om at genoptage sagen bl.a. med baggrund i Stephensens oplysning om købmanden i Korsør. Justitsministeriet erfarede dernæst af Sylow, at bemeldte Fogh sandsynligvis var købmand R. Fogh, der i efteråret 1865 havde forladt byen og efter sigende var rejst til Sydamerika. Sylow så sig herefter ikke i stand til at foretage sig mere i sagen.

Preussens generalkonservator Alexander Ferdinand von Quast (1807-1877) var uddannet arkitekt ved universitetet i Berlin. Den middelalderlige bygningshistorie af især kirker havde hans store interesse og han skrev flere arkitekturhistoriske bøger herom. Hans betydning for kravet om udlevering af Flensborgsamlingen er ikke før erkendt. Hvis hans kollega i Danmark J.J.A. Worsaae havde kendt v. Quasts rolle havde Worsaae måske i sine erindringer beskrevet v. Quast mindre positivt. Technisches Universität, Berlin.

Oldsagerne fra de slesvigske mosefund, som de var udstillet i slutningen af 1860'erne og indtil i begyndelsen af 1930'erne på Nationalmuseet. Kopien af sølvhjelm fra Thorsbjerg ses ikke på billedet, men var udstillet. Det var i følge Worsaae i 1866 her tydeligt, at hjelmen var mærket som værende en kopi. Men påfaldende er det, at hjelmen først omtales som en kopi i Engelhardts vejledning for 1868 til Oldnordisk Museums samlinger, - og ikke i hans første vejledning, der var udkommet året før. Nationalmuseet II.

Oldnordisk Museums direktion skulle igen spørges. Der var nemlig blevet set oldsager på museet, deriblandt en hjelm, som stammede fra Flensborgsamlingen. Direktør Worsaae svarede, at formodningen om indlemmelse af dele af Flensborgsamlingen i Oldnordisk Museum var grundløs. De slesvigske oldsager, som museet var i besiddelse af, stammede fra bytteforbindelser med Flensborgsamlingen fra længe før krigen i 1864 og fra afdøde kong Frederik VII's oldsagssamling. Til det specifikke spørgsmål om hjelmen, som ganske rigtigt var blevet vist frem på Oldnordisk Museum, stammede fra Flensborgsamlingen, svarede Worsaae, at den forgyldte sølvhjelme fra Thorsbjerg mose var en galvanokopi, som i den tidligere direktørs tid var blevet fremstillet efter den helt unikke original, beroende i Flensborgsamlingen.

Montren på Oldnordisk Museum, hvor hjelmen var udstillet, var tydeligt mærket Facsimile. Ordet var understreget af Worsaae og han tilføjede, at det var krænkende, at en kopi kunne give anledning til en officiel reklamation. Han håbede derfor, at Justitsministeriet fremover ville være varsom med at reflektere på sådanne fejlagtige formodninger. De måtte stamme fra personer, som ikke kunne skelne mellem kopier og originaler, og heller ikke engang (!) kunne forstå betydningen af det tydeligt viste ord Facsimile. Worsaae sluttede med endnu en skudsalve: »Det skulde glæde mig særdeles, hvis disse uomtvistelige Kjendsgerninger ....

nu have til Følge, at de gentagne, fra en fremmed Regjering hidrørende og i og for sig unægtelig noget særegne Forespørgsler til det Kongelige Museum angaaende den forsvundne, samme uvedkommende, slesvigske Oldsagssamling hermed omsider maatte være afsluttede.« Justitsministeriet kunne så på baggrund af Worsaaes svar, der jo var en ubeviselig, men alligevel lodret løgn, fastslå, at mistanken om, at dele fra Flensborgsamlingen var indgået i Oldnordisk Museums samlinger, var »aldeles ubegrundet«. ³¹

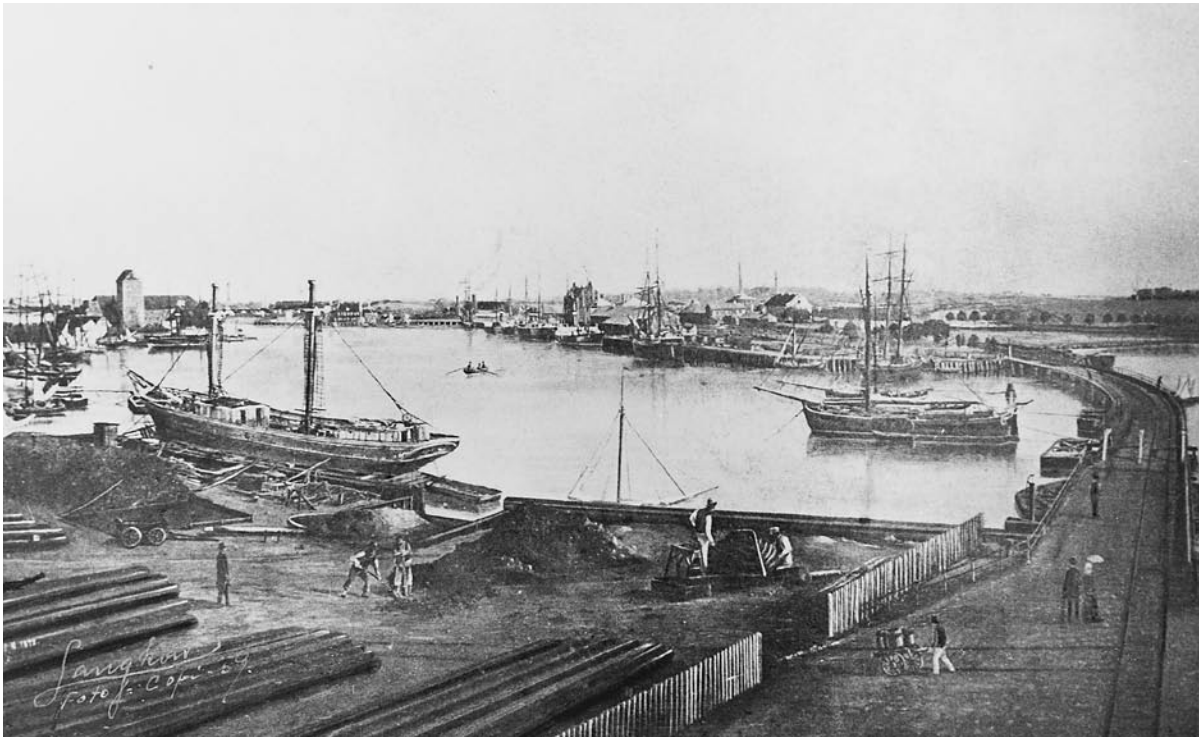
Samtidig med denne kategoriske udtalelse kom der fra tysk side imidlertid skred i sagen. Overpræsident Scheel-Plessen indledte i yderste diskretion forhandling med en person, der boede i Korsør, og alene med overpræsidiets sekretær Höe som betroet. Hvordan denne forbindelse til pågældende var blevet etableret, vides ikke.

Men det er muligt, at det var sket via det preussiske gesandtskab i København. Höe vidste i alt fald – som gesandtskabet –, at manden boede i Korsør. Forhandlingen førte til, at vedkommende fik penge for at røbe skjulestedet. ³² En preussisk kriminalkommisær Krüger blev dernæst bedt om at fastslå oldsagernes skjulested i Korsør. Og med assistance af tre betroede mænd fandt han dem i en bryggergård, der havde lokale som stødte ind til den af købmand Fogh forladte købmandsgård i Korsør.

Skatten udleveres 1868

Den 13. januar 1868 meddelte v. Holstein fra det preussiske gesandtskab grev Frijs på dennes kontor, at kasserne befandt sig i bryggergården i Korsør. v. Holstein opfordrede den danske regering til at medvirke ved kassernes udlevering. Frijs og v. Holstein aftalte, at ejeren af gården ikke ville blive retsforfulgt, når han enten straks udleverede kasserne eller tillod byfoged Sylow at undersøge skjulestedet. Det blev også aftalt, at når dette var sket, ville den danske regering ikke blive genstand for yderligere ubehageligheder i denne sag.

Da v. Holstein var gået, skrev Frijs til Sylow og meddelte ham resultatet af mødet og brevet blev samme dag overbragt Sylow. Heri stod også, hvordan Sylow skulle forholde sig. Han skulle sammen med en preussisk politiagent Küster vurdere oldsagerne og derefter skulle Sylow overdrage dem i Küsters varetægt. Des-

Fotografi fra Korsør havn 1868. Til venstre i billedets baggrund ses et fæstningstårn fra middelalderen, til højre den nu nedrevne Halsskov jernbanebro og Korsør Nor. Omtrent midt i billedet, bag robåden, ligger skibene, som sejlede til Kiel. Fra deres kajplads var der ikke langt til banegården. Lokallhistorisk Arkiv for Korsør og Omegn.

uden skulle Sylow i en fortrolig samtale med den mand, som skjulte oldsagerne, foreholde ham, at han ville blive retsforfulgt, hvis ikke han udleverede kasserne eller nægtede Sylow og Küster adgang til skjulestedet. Frijs skrev til sidst, at antallet af kasser af v. Holstein var blevet opgivet til 34.³³

Sylow nægtede at kende til sagen og ville slet ikke have med Küster at gøre. Og han havde folkestemningen i byen med sig. Küster klagede, og v. Holstein opsøgte endnu engang ministeriet, hvor han foreslog, at først lige før afgang af kasserne på banegården i Korsør skulle de overdrages Küster og den preussiske konsul Quehl, der var stedfortræder for Heydebrand under dennes fravær. Departementschef i Justitsministeriet C. F. Richard rejste selv til Korsør med morgentoget den 14. januar, forhandlede med Sylow, der herefter bøjede sig og førte Richard til skjulestedet. Men Sylow ville ikke acceptere, at nogen tyskere overhovedet medvirkede ved transporten til København. Dette meddelte Richard justitsministeren med det samme og derved blev det. Den næste dag meddelte Justitsministeriet Udenrigs-

ministeriet, at det også havde besørget kassernes transport til København uden preussisk medvirken.³⁴

Da den preussiske gesandt Heydebrand vendte tilbage til København efter længere tids fravær, ønskede han den 10. februar at få adgang til kasserne på Københavns Toldbod for at se indholdet og forsegle kasserne. Herefter kunne kasserne dagen efter afgå med dampskibet »Aurora« fra Korsør til Kiel. Heydebrand gav med det samme denne besked videre til overpræsident Scheel-Plessen i Kiel sammen med en oplysning om, at han anså en forsikring af kasserne for unødvendig. På grund af dårligt vejr blev transporten udsat en dag, men nåede velbeholdent til Kiel den 13. februar 1868.³⁵

Flensborgsamlingens endeligt og Engelhardts død

Kludder med antallet af kasser og deres indhold

I maj 1865 var det som nævnt lykkedes at indlemme adskillige oldsager fra Flensborgsamlingen i Oldnordisk Museum via Frederik VII's samling. Akterne fra januar og februar 1868 tyder på, at endnu mere var blevet forsøgt skjult så længe som overhovedet muligt. Lige fra begyndelsen i udleveringsfasen var der kludder med antallet af kasser. Kassernes antal voksede i dagene mellem opdagelsen i Korsør og transporten til København. Antallet kan i begyndelsen nemt være forkert optalt, og specificeredes første gang af den danske regeringschef til 34, men ikke af departementschef Richard, da han var i Korsør.

Den 15. januar 1868 skrev v. Holstein til Vedel, at der var fundet 37 kasser i Korsør. Det samme antal havde Quehl opgivet til Holstein, da han fra Korsør telegrafisk dagen før havde meddelt, at Sylow ville udlevere kasserne. Men da kasserne ankom til København fra Korsør den 17. januar 1868 var der 38 kasser. Det samme antal opgav Toldvæsenet for København, da det gjorde Udenrigsministeriet opmærksom på, at kasserne var beskadigede og at seglene burde fornys. Også Generaldirektoratet for Skattevæsenet opgav antallet til 38 kasser, da dette den 23. januar gjorde Udenrigsministeriet opmærksom på, at kasserne, der var kommet i deres varetægt dagen før, var beskadigede.

Der er ingen forklaring på, at 34 kasser blev til 37 og derefter til 38. Der kan være tale om skrivefejl mellem tallene 34 og 37. I så fald er det nærliggende at tro, at tallet 34 måske blev skrevet forkert og skulle have været 37. Men 38 kasser, som blev modtaget i København, opgives af flere myndigheder. Dette tyder på, at mindst én kasse ekstra kom til i Korsør inden afsendelsen.

Der er heller ingen ordentlig forklaring på, at kassernes antal i København voksede med yderligere tre til 41. Københavns

Toldkammers postforvaltning modtog nemlig fra jernbaneekspeditionen til opbevaring på toldboden den 22. januar 41 beskadede kasser og fremsendte samme dag kvitteringen til Udenrigsministeriet.¹ En slags forklaring gav Udenrigsministeriet den 25. januar 1868 til v. Holstein. Det blev blot meddelt, at der var kommet tre kasser til, som det var lykkedes at opdage »et andet sted«, og at også de stammede fra Flensborgsamlingen.²

Ved en gennemgang i sommeren 1869 af de til Kiel ankomne 41 kasser er hverken nummereringen af kasserne eller indholdet i overensstemmelse med den indholdsfortegnelse af de 32 kasser, som Engelhardt sendte fra Flensborg i 1864.

Det er ikke sådan, at de i Korsør og København siden tilkomne kasser blot blev nummereret med højere tal, fra 34 til 37 og opefter til 41. Kasserne havde undernumre i form af bogstaver og røber i deres indhold, at der er flyttet godt og grundigt om på indholdet i adskillige af kasserne. F. eks. rummede kasse nr. XVIII, som ifølge Engelhardts liste fra 1864 var markeret med en stjerne og indeholdt nogle af klenodierne af ædelmetaller, deriblandt de gyldne brystplader med tilhørende beslag og de bedste runestykker som skjoldbullen med det indpunslede navn Ael. Alianus, ved gennemgangen i Kiel i 1869 kun mere almindelige oldsager. En del af guldet og mønterne fra Thorsbjerg blev fundet i kasse nr. X. Runestykkerne, brystpladerne med tilhørende beslag, nakkestykket af bronzehjelmen, slangen, sølvhjelmen (ansigtsmaske og fyrstehue), skjoldbullen med det indpunslede romerske navn og 29 sølvmonter fra Nydam blev fundet i en kasse, der var mærket nr. VI A.

Kasse nr. XXXII eksisterede ikke i 1869, men der fandtes en kasse, som var mærket VVVII. Om dette skulle betyde 17 (XVII), er ikke sandsynligt, for en sådan fandtes blandt det udleverede. Den indeholdt jernsager, lansespids, knive og brudstykker af sværd fra Nydam. Hvis tallet skulle betyde 27 (XXVII), var der også to af dem, og den anden indeholdt bl. a. tøjet fra Thorsbjerg og noget hesteudstyr. Ifølge Engelhardts liste indeholdt kasse nr. XXVII stenoldsager. Dette må betyde, at kasse nr. VVVII skulle forstås som 32 (XXXII), nemlig den kasse, som manglede på Engelhardts liste. Kassen indeholdt dog kun stenoldsager.³

Et kvalificeret gæt på, at det i Udenrigsministeriets brev omtalte »andet sted« var Oldnordisk Museum, foreslås, fordi der

Mellem 1852 og 1864 var der mange transporter med oldsager fra Flensborg til Oldnordisk Museum i København. Denne kasse er mærket K. O. S. for »Kongelig OldsagsSamling« Kiøbhvn. Det er den eneste transportkasse, som er bevaret på Nationalmuseet i dag. Kassen er ikke nummereret, men på siden ses sporene efter et fjernet transportmærke. Kassens ringe størrelse og et rumindhold, der er mindre end en kvart rummeter, kan måske betyde, at den blev benyttet til særlige transporter af eksklusive oldsager. Fotografi: Per Poulsen, Nationalmuseet.

må have været mange grunde til at opbevare i alt fald nogle af fundene på museet af sikkerheds-, bevarings- eller konserveringsmæssige årsager. Det er den første vægtige grund. Den næste grund er hensynet til J. Magnus Petersens tegnearbejde, der i 1864 foregik både i Flensborg og i København. Magnus Petersen kunne umuligt nå at tegne alt til Nydampublikationen i julen 1863. Han skriver da også i sine erindringer, at Engelhardt i Flensborg utrætteligt pakkede fund til forsendelse til København, så han kunne tegne dér. Det er tænkeligt, at Magnus Petersen selv medbragte oldsager, da han rejste fra Flensborg.

Den tredje grund er, at den kopi af sølvhjælmen fra Thorsbjerg mose, som Worsaae omtalte, sandsynligvis er udført i København mellem 1864 og 1866, idet ingen kilder før røber, at en kopiering fandt sted inden krigen. Engelhardt ejede selv udvalgte kopier af oldsager fra mosefundene, som han kun kan have haft interesse i at besidde efter 1864.⁴

Den fjerde grund er, at både Engelhardt og Worsaae, mens de begge skrev bøger om Flensborgsamlingens oldsager, havde interesse i at studere dem ved selvsyn og ikke alene gennem tegning af oldsagerne.

Hvem var stikkeren og hvad fik han?

Den 28. februar 1868 meddelte Sorø Amtstidende, at kasserne var fundet skjult i en brygger- og købmandsgård i Korsør. Avisen pegede også på en stikker, der havde røbet skjulestedet.

Avisen skrev, at gården havde tilhørt en købmand, der var gået fallit og var rejst til England. Oldsagerne var blevet stående i den forladte gård. Henimod slutningen af 1866 skulle købmanden have fået et brev fra en vis Berggreen, hvis søn havde arbejdet for købmanden. Berggreen skulle have skrevet, at han havde sat sig i forbindelse med den preussiske regering og fået udsigt til en belønning på mindst 20.000 preussiske daler for at røbe skjulestedet. Nu ville Berggreen dele disse penge med købmanden. Købmanden havde afvist dette. I stedet for havde han sendt Berggreens brev til en god ven »derhjemme«, som var indviet i hemmeligheden. Vennen skulle da have henvendt sig til andre indviede, og sammen havde de besluttet sig til at flytte kasserne væk fra Korsør.

I følge avisen havde det været meningen, at flytningen skulle

ske nytårsnat 1866/67. Men planen var ikke gennemført. Avisen mente, at det var fordi den mand, som var vogter af skattene, var alt for indtaget i sin rolle til at give slip på kasserne. Avisen sluttede med at skrive, at det var en endnu uopklaret hemmelighed, hvem der havde angivet oldsagernes skjulested til tyskerne. Men til sidst pegede avisen alligevel utvetydigt på Berggreen – uden direkte at nævne ham som stikker.⁵

Købmanden var R. Fogh. Det vides fra politirapporterne. At »vennen« var Sylow, der som byens borgmester havde det kommunale ansvar for den forladte gård, hvor kasserne befandt sig, peger flere forhold på. Sylows mange undvigende svar til Justitsministeriet tyder på, at han længe havde kendt til kassernes skjulested i Korsør. Den omstændighed, at han, der havde været chef for efterretningsvæsenet under krigen i 1864, opholdt sig i Sønderborg på omkring samme tidspunkt, som de 32 kasser, mærket K.O.S, var blevet udskibet derfra, understøtter denne formodning.⁶

For v. Holstein var der i januar 1868, da han skrev fortroligt til Vedel, ingen tvivl om, at Sylow var dybt involveret. At han vægrede sig ved at røbe skjulestedet betød for v. Holstein, at Sylow var den, som havde placeret kasserne i Korsør. At Sylow også vægrede sig ved at preussiske embedsmænd skulle overtage ansvaret for kasserne i Korsør og dermed forsinkede sagen en hel dag, kan måske tyde på, at i alt fald endnu en kasse (nr. 38) skulle fremfindes – og at dette kunne være en del af årsagen til hans vægring.⁷

Den nidkære vogter kendes ikke. Det var ikke nødvendigvis »en vis Berggreen«. Lokalthistorisk Arkiv for Korsør Kommune gemmer nemlig en anden historie. Tømmerhandler Johan Mogensen, Korsør røber i sine erindringer, at en mand ved navn Bærentzen havde andel i, at skjulestedet blev røbet.⁸ Bærentzen var øltapper og boede i bryggergården. Gennem folketællinger, pasprotokoller, og udvandrerarkivet i Ålborg og Hamborg er navnene Fogh, Berggreen og Bærentzen forfulgt, men et bevis på udvandring af nogen af dem er ikke fundet. Stikkeren fik nemlig »kun« 1000 preussiske daler og ikke mere!⁹

Det er Flensborgs byhistoriker Fritz Graef, der i en artikel i 1929 fortæller, at 25.000 preussiske daler blev stillet til rådighed i slutningen af 1866. Han gør også opmærksom på, at kilderne for det følgende år mangler i Kiel. Graef henviser til, at de

manglende kilder findes i Udenrigsministeriet i Berlin, og at han ikke selv har benyttet disse. Derfor kendte Graef ikke til Scheel-Plessens skrivelse fra april 1868, der afslører, at kun 1000 blev udbetalt og ikke de 25.000, som Graef antyder. Senere forfattere har taget Graef på ordet og hævdet, at de mange penge kom til udbetaling.¹⁰

Med denne nye viden om, at stikkeren slet ikke fik så mange penge kan der herefter ligeledes rejses tvivl om han overhovedet udvandrede. I de år endte mange, der ville udvandre, i København eller i Hamborg.¹¹ For 1000 preussiske Dlr., svarende til omtrent 1333 danske Rdlr.¹², kunne man nemt slå om sig med penge i Korsør – og måske også udvandre fra Danmark. Men beløbet svarede trods alt ikke til mere end, hvad den vellønnede Engelhardt i 1863/64 som adjunkt og museumsbestyrer ville have fået i løn i ca. 1 1/2 år, beregnet efter årslønnen i sidste regnskabsår 1863/64.

Det står imidlertid fortsat til troende, at viljen til at udbetale de mange penge var til stede hos provinsialregeringen. Pengene blev endda meget hurtigt af overpræsidenten stillet til rådighed for den preussiske regering og anvist det preussiske gesandtskab i København. Den slesvig-holstenske overpræsident i Slesvig fandt frem til en mand fra Korsør, som røbede skjulestedet. Men om det var den samme mand, der 1 1/2 år før havde opsøgt gesandtskabet i København, er ikke bevist. Der findes andre eksempler på en velfungerende kommunikation mellem Bismarck og baron von Scheel-Plessen.¹³ Man kan i alt fald konstatere, at de preussiske myndigheder som helhed gjorde deres arbejde godt. De opnåede, at Flensborgsamlingen blev udleveret – ved hjælp af en relativt lille bestikkelse.

Nationale oldsager

For Engelhardt var Samlingen meget værdifuld. 12 års virke ville gå tabt, hvis samlingen blev udleveret. Han gav selv i 1864 flere forklaringer på, hvorfor han skjulte den. Da han, lige inden han forlod Flensborg, blev afhørt af politiet, sagde han, at han af kongen havde fået ordre til at flytte Samlingen. Med dette lod politiet sig nøje, og det virker som om sagen på dette tidspunkt under krigen ikke havde politiets allerstørste interesse.¹⁴ Måske

antog man, at Samlingen var flyttet af sikkerhedsmæssige årsager. Dette kunne i princippet sagtens være tilfældet, idet museums-genstandene var langt bedre sikret på landet end i byen, hvor der var større risiko for bomber og brand.

Men Engelhardt havde andre motiver til at skjule Samlingen. Til Regenburg skrev han januar 1864: *»Samlingen er indpakket. Under saa faretruende Omstændigheder, har jeg ikke kunnet bære Tanken om, at den Krænkelser skulde føjes til saa mange Andre, at en uerstattelig Samling, der paa saa mange Maader har kostet meget, med en forandret Titel opstilles i Berlin eller Kiel. I Overmorgen haaber jeg den er i Nordborg, hvor Præsten vil have Tilsyn med den og hvorfra den let i paakommende sørgelige Tilfælde vil kunne bringes til Fyen. Hele Samlingen er indpakket. Hvad der paa Grund af Tyngde og Størrelse ikke kan medtages, bliver gjemt.«*¹⁵

Regenburgs andel i nedpakningen af Samlingen før og mens den foregik, er ikke oplyst af ham selv. Men det fremgår af andre kilder, at han var involveret. Det er også givet, at for Slesvigministeriets direktør repræsenterede Flensborgsamlingen alle de mange penge, som var sat i den siden 1852. Beløbet var naturligvis i forhold til hele Slesvigministeriets driftsbudget ikke særlig stort. Men set i forhold til driften af landets arkæologiske hovedmuseum, Oldnordisk Museum, repræsenterede Flensborgsamlingen store investeringer, som Regenburg havde været personligt engageret i at fremskaffe. Hertil lægges hans helt private interesse for runer, hvor Flensborgsamlingen hidtil havde været »leveringsdygtig vidensyder«.

Samlingen var for Regenburg udtryk for et vigtigt dansk kulturtiltag i Slesvig på linie med de sprogreskripter, som han med stor ildhu havde gennemført i danskhedens interesse. For ham var det en national opgave at forhindre, at Samlingen faldt i fjendens hænder. Da Samlingen først var skjult i Nordborg, og det hurtigt derefter blev klart, at den igen måtte flyttes, var det hos Regenburg, trådene blev samlet.

Flensborgsamlingen var det dyreste provinsmuseum i det danske monarki og det største. Engelhardt protokollerede omkring 8000 genstande i løbet af 12 år.¹⁶ Hertil skal lægges Jaspersens ca. 2000 oldsager. Flensborgsamlingen overgik derved de andre samlinger i det danske monarki inden for samme periode mange gange i antal museums-genstande.¹⁷ Det særlige ved Flensborgsamlingen var endvidere de store mæng-

der af oldsager, der var fundet ved udgravning og dét, som var danefæ. Sådanne oldsager havde ingen andre provinssamlinger i så stor en mængde.

For Engelhardt repræsenterede mosefundene fra de slesvigske moser derudover noget ganske særligt: »*Mosefundene er uden Tvivl vore nationale Oldsager*«¹⁸ At de danske arkæologer i opklaringsarbejdet stod sammen om at skjule Flensborgsamlingen vidner i høj grad om dens betydning. Den blev en dansk national samling af allerstørste betydning, fordi den i materiel henseende – og presset af den politiske virkelighed – demonstrerede Slesvigs danske fortid.

Flensborg eller Kiel?

Da kasserne i februar 1868 var ankommet til Kiel, blev de placeret i kælderen under slottet. Den 5. februar 1868 skrev »Dagbladet« med hjemmel i en oplysning fra »Hamburger Nachrichten«, at Flensborgsamlingen sandsynligvis ville blive bragt til Berlin. Vitterligt brød v. Quast endnu en gang ind i forhandlingerne og bad om at måtte medvirke ved afgørelsen om placeringen, men han talte ikke nødvendigvis om en placering i Berlin. Spørgsmålet kom til at stå mellem Flensborg og Kiel. Afgørelsen faldt først halvandet år senere.¹⁹

Den 19. februar 1868 bad magistraten i Flensborg om at få Flensborgsamlingen tilbage til byen. Der var stor interesse for Samlingen, genstandene stammede fra byen og omegnen, og byen ville gerne betale udgifterne. Provinsialregeringen gav i februar 1868 andragendet videre til overpræsidiat – og en tid så det ud som om Samlingen skulle tilbage til Flensborg. Den 15. april 1868 meddelte kultusminister v. Mühlner i Berlin overpræsident Scheel-Plessen, at det ville gøre et godt indtryk, hvis Flensborgsamlingen hurtigt og med en vis festivitas ville komme tilbage til byen og i sit gamle lokale. Men så nemt kunne problemet ikke løses.

Regeringskomplekset, hvor Flensborgsamlingen havde haft til huse, blev stadig benyttet af militæret. Og Selskabet bag oldsagssamlingen i Kiel ville også have Samlingen. Selskabet fremhævede i sin argumentation, at især Thorsbjergfundet havde videnskabelig værdi og europæisk ry. Kun et enkelt medlem af Kielerselskabets bestyrelse var imod en begæring til provinsland-

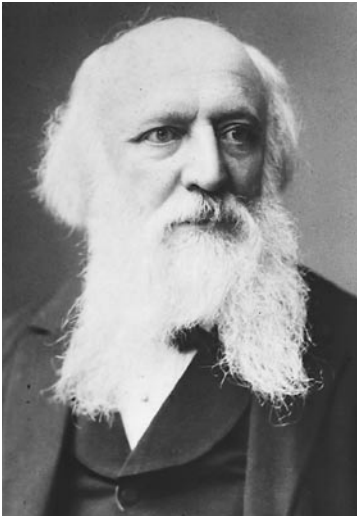

dagen om sammenlægning af de to oldsagssamlinger. Manden var fra Flensborg.²⁰

Så blev overpræsident Scheel-Plessen bedt om stillingtagen i sagen. Han indledte med at fastslå, at den preussiske regering frit kunne bestemme, hvor Samlingen skulle placeres. Men tilføjede så, at den store interesse, som man i hans provins tillagde Samlingen, betød, at spørgsmålet nok snarere var, hvor i Slesvig-Holsten den skulle placeres. Scheel-Plessen afvejede derefter begge byers fordele og ulemper – og anbefalede Kiel; Samlingen dér var allerede fungerende og havde tilknytning til Universitetet. Kie-ler- og Flensborgsamlingen supplerede hinanden godt og ville i universitetsbyen Kiel kunne udnyttes bedre i videnskabeligt øjemed end i Flensborg.

Endelig indstillede Scheel-Plessen, at de modtagne kasser burde undersøges og deres indhold inventariseres inden afgørelsen faldt. Til dette mente Scheel-Plessen, at der ikke var meget håb om at finde katalogerne. Dem havde Engelhardt nok taget med sig til København. Men på grundlag af dennes bøger ville det for de to sagkyndige ikke være vanskeligt at finde ud af, om de særligt værdifulde genstande var blevet afleveret.²¹ I december 1868 blev det i Berlin afgjort, at regeringskomplekset i Flensborg fortsat skulle anvendes af militæret. Der skulle indrettes spisehus for officererne og et kasino.²² v. Mühlner holdt stadig på, at Flensborg skulle have Samlingen tilbage. Magistraten i Flensborg blev derfor spurgt, om der fandtes andre lokaler for Samlingen i byen. Så blev lokaler på Engelhardts gamle skole tilbudt, men her fandtes ingen andre rum end på 3. etage, et tårnværelse og en del af det foranliggende rum. Dette, mente Scheel-Plessen, var for ringe og hverken værdigt eller passende for den berømte samling. Han anbefalede derfor igen Kiel, der ligeledes havde pladsproblemer, men viste større vilje til at løse problemerne og søgte egnede lokaler.²³

Med Scheel-Plessens modstand og Flensborgs dårlige tilbud var muligheden for at få Flensborgsamlingen tilbage til byen reelt tabt på gulvet. Men byen fik endnu en chance. Magistraten i Flensborg pressede skolen til, at Samlingen kunne få rektorens tjenestebolig. Dette tilbud blev heller ikke anset for at være tilstrækkeligt. Så måtte byen også erkende, at dens finansielle situation ikke tillod at bygge eller leje et nyt hus eller skaffe andre lokaler.

Gottfried Heinrich Handelman (1827-1931) var ansat på universitetet i Kiel og virkede også for det arkæologiske museum i Kiel. I 1866 fik han ansvar for fortidsminderne i Slesvig-Holsten. I 1873 blev han titulær professor og direktør for museet. Archäologisches Landesmuseum.

Så mente overpræsidenten, at byen var rendt fra sit løfte. Kiels overborgmester havde allerede erklæret, at hans by godt kunne skaffe de nødvendige rum – og endda på egen bekostning. Byen tilbød en midlertidig opstilling i lejede lokaler indtil en endelig løsning blev fundet.

Slesvig-Holstens overpræsident kunne til sidst fortælle kulturminister v. Mühler, at Flensborgsamlingens kasser var blevet gennemgået og, at man havde fundet et katalog. De mest værdifulde sager, var også fundet. I juli 1869 meddelte v. Mühler overpræsident Scheel-Plessen, at Flensborgsamlingen skulle opstilles i Kiel.²⁴

Flensborgsamlingen indlemmes i Kielersamlingen i 1874

Omtrent på samme tidspunkt, den 3. juli 1869, indsendte G.H. Handelman (1827-1931), der var leder af Kielersamlingen, sin første rapport. Handelman havde ved en første gennemgang af kasserne navnlig ledt efter Engelhardts materiale om udgravningerne, men havde ikke fundet noget og troede heller ikke, at det kunne findes. I stedet foreslog han at lede i det tidligere Slesvigministeriums arkiv eller på skolen i Flensborg. Det var efter hans mening også værd at finde ud af, om den i oktober 1863 udgravede fyrrebåd, som Engelhardt havde nævnt i bogen om Nydam mosefund, endnu lå under tørv ved mosen. Derfor blev Poul Adam, der boede i Nydam mose, afhørt. De sidste rester af denne båd blev derefter sendt til Kiel.

Under den 4. internationale antropologi- og arkæologikongres i København fik Engelhardt i september 1869 lejlighed til at udtrykke sin bitterhed over, at Flensborgsamlingen stadig ikke var tilgængelig, hverken for videnskaben eller for offentligheden.²⁵ Men han tog fejl. På samme tidspunkt afholdtes en tysk filologikongres i Kiel, hvor en række af de bedste oldsager fra Flensborgsamlingen, nemlig hjelmene, brystpladerne og runestykkerne, blev vist frem i den store sal i slottet i Kiel. To dage i oktober blev de også vist for offentligheden. I november 1869 pakkede Handelman atter fundene ned i kasserne.²⁶

Handelmans næste gennemgang af kasserne medførte en nærmest sur rapport til overpræsidenten i januar 1870. For det første hed det nu, at kun et øjensvidne havde kunnet gøre sig begreb

om, i hvilken kaotisk uorden sagerne var rodet sammen. De enkelte kasser bar præg af hastig nedpakning. Den ene halvdel af en kopi af en lur lå i en kasse, den anden halvdel i en anden. En rådden stank steg op af nogle af kasserne med træsager. En del oldsager, der var fremstillet af jern, burde sendes til konservering i Mainz.

Det var utilfredsstillende, skrev han, at Nydambåden, der var midtpunktet i de verdensberømte fund fra de slesvigske moser, var adskilt fra det øvrige fund. Handelsmann var langt fra tilfreds med lokaleforholdene i Kiel. Museet havde ganske vist midlertidigt for fem år lejet lokale i et tidligere møbelmagasin, men Nydambåden var der ikke plads til på dette sted. Handelsmann ønskede sig en helt ny museumsbygning. Dertil behøvedes mange penge. Han ønskede sig også mere arbejdskraft.

Rapporten medførte i første omgang, at der i februar 1870 fire gange med jernbanen sendtes fund og udstillingsinventar og materiel fra Flensborg til Kiel. Det var adskillige mønter og andre oldsager, der havde ligget i montrere, desuden større enkeltgenstande: et krucifiks, alterdele, to store egekister fra Gassehøjene samt alle montrere, en udkåret model af et hestehoved i træ og andet udstillingsinventar.²⁷

Så skete der åbenbart ikke mere fra Handelsmanns side. Men da magistraten i Kiel klagede til overpræsidiets, blev Handelsmann beordret til at opstille samlingen i det midlertidige lokale. Handelsmann bestilte en model i 1:6 af egebåden fra Nydam mose. Skibsbygger Bernhard Techant i Flensborg foretog i den anledning en grundig opmåling med tilhørende linietegning af båden.²⁸ Men arbejdet med opstillingen gik fortsat meget langsomt fremad. Da den unge svenske arkæolog Hans H. Hildebrand på sin Europarejse i 1871 kom til Slesvig-Holsten, ærgrede han sig over ikke at kunne fordybe sig i Kielersamlingen, som hverken var ordnet, tilgængelig eller udstillet.²⁹ Der blev også talt om at føre hele samlingen til Berlin, hvor der var både plads og hænder til at ordne den.³⁰

Tre gange sendte Handelsmann fund fra Flensborgsamlingen til konservering i Mainz. Under konserveringen havde Lindenschmit opdaget, at et sværdfæste var rekonstrueret, og at klingens var en kopi. Lindenschmit, som i forvejen var meget mistroisk over for de danske arkæologer, mente, at disse havde snydt og forsøgt på at unddrage sig udleveringen af det originale sværd.

Johanna Mestorf (1828-1909), blev leder af museet i Kiel efter H. Handelsmann. Mestorf blev ansat, da Flensborgsamlingen blev indlemmet i Kiellersamlingen i 1869 og på grund af dette. Hendes kendskab til den nordiske arkæologi har bl.a. rod i oversættelse af skandinavisk arkæologisk litteratur. Hun var blevet anbefalet til stillingen af Schwerins arkivar G.C. Fr. Lisch. Archäologisches Landesmuseum.

Han skrev dette til både Handelsmann, overpræsidiets og til fredningsdirektør v. Quast. Men Handelsmann afviste anklagen meget skarpt. Der var snarere tale om, mente Handelsmann, at den danske konge Frederik VII havde fordret det originale sværd, og at Flensborgsamlingen af den grund havde ladet fremstille en kopi. I november 1872 kom de sidste fund nykonserverede retur fra Mainz.³¹

I 1873 blev de to oldsagssamlinger forenede og overdraget en fælles direktion. Det gamle Kiellerselskab blev opløst. Det nye Museum für Vaterländische Altertümer fik samtidig bevilget et årligt driftsbudget på 2500 preussiske Dlr. Samme år købte museet af Dr. Marxens store oldsagssamling for et beløb, der svarede til næsten halvdelen af årsbudgettet. Handelsmann blev direktør for museet og fik samme år også mere faglig arbejdskraft, idet Johanna Mestorf (1828-1909) blev ansat som Kustodin. Året efter åbnede den provisoriske udstilling i Kehdenstrasse 8 i Kiel.³²

Mestorf ville gerne have gravet i Engelhardts fodspor og skrev til ham. Men bønderne i Sønderbrarup øjnede fortsat penge. De benyttede det gamle trick om den rige englænder, som ville købe hele mosen. Engelhardt mente ikke, at der var mere at finde i Thorsbjerg mose. Han ville i alt fald ikke give penge ud, førend der kom nye fund af betydning, og han troede slet ikke på den gamle historie om englænderen.³³

Men der dukkede af og til oldsager op, som stammede fra mosen og fra de omkringliggende høje. Finderne var fortsat meget pengegriske og forlangte mere, end Kielermuseumet kunne eller ville betale.³⁴ Men andre købte og senere erhvervede Oldnordisk Museum i København fra en privatsamling en række beslag, fibler og små dele af ringbrynjer fra mosen, angiveligt fundet ved gravninger i 1874, året før Mestorfs brev til Engelhardt.³⁵

Egebåden i Flensborg indtil 1877

I Flensborg havde den rekonstruerede egebåd, der fortsat stod på loftet, det tilsyneladende ikke godt. Børnene legede i den.³⁶ Måske blev der også fortsat taget souvenirs fra den, som det havde været tilfældet i 1867, hvor Napoleon Eugen Georg Ipsen, overlærer ved Sorø Akademi, sammen med sin nevø Regnar Edward

Bird, der boede i Flensborg, på loftet i regeringsbygningen kunne »tage for sig af retterne«. De fik adskillige bronzer, jernvåben og træ fra bådene.³⁷

Dr. Wallich, der i 1864 havde fået bemyndigelse til at føre tilsyn med Samlingen, holdt tilsyneladende »lav profil« i den periode, hvor han havde ansvaret. Han erhvervede kun mønter og enkelte oldsager. Et enkelt vigtigt fund havde han dog haft mulighed for at erhverve, men kæmpede tilsyneladende ikke for at beholde det. I april 1868 anmeldte han fundet af en stor egekiste fra Terkelsbøl ved Tinglev. Egekisten blev i juli samme år sendt med jernbanen til Kiel. Året efter ophørte Wallichs korte karriere som ansvarlig for Samlingen i Flensborg.³⁸

I 1874 var der igen røre om egebådens placering. Baggrunden var bl.a., at Kredsretten, der bl. andre også havde til huse i regeringskomplekset i Flensborg, på grund af pladmangel ville have båden fjernet. Forslaget var at flytte båden til loftet over exercerhuset på »den Lassenske Lücke« eller helt uden for byen i en udlejningsejendom. Men kravet blev ikke imødekommet.

Byen fik endnu en chance for at beholde egebåden. Det skyldtes, at heller ikke Kielermuseumet kunne tilbyde hæderlige pladsforhold. Handelsmand mente over for overpræsident Scheel-Plessen, at kun stueetagen i den gamle universitetsbygning i Kiel var tilstrækkelig til en blivende plads for båden. Her ville den også komme til at stå i umiddelbar nærhed af museet. Skibsbygger Techant kunne skille den ad.⁴⁰ Men planen blev ikke gennemført. Magistraten i Flensborg spurgte derpå atter, om der på Engelhardts gamle skole var plads til egebåden. Denne gang blev loftet over aulaen tilbudt. Men man frygtede, at det ikke kunne bære, og at det ville være for dyrt at ombygge.³⁹

Dette var byen Flensborgs allersidste chance for at beholde den helt unikke oldsag.

Først i 1877 fik museet i Kiel løst sit lokaleproblem og flyttede samme år ind i hele Universitetets gamle hovedbygning, der lå i Kattenstrasse 2. Nydambåden blev nu placeret på loftet. Techant stod atter for arbejdet med at skille båden ad i Flensborg og samle den igen i Kiel. Hertil fik han hjælp fra Kiel Universitets arkitekt Mose og Techant benyttede lejligheden til at korrigere endnu et par rekonstruktionsfejl. Museet åbnede officielt den 11. august 1878.⁴¹ Handelsmand, som hele tiden havde kæmpet for lokaler, penge og arbejdskraft, havde omsider fået opfyldt sine ønsker.

Men det havde varet mere end 10 år at få Flensborgsamlingen samlet, nu i Kiel.

Engelhardts karriere 1867-1881

Conrad Engelhardt virkede i 12 år i Flensborg, og herefter fik han en endnu længere karriere på Oldnordisk Museum. Han vendte så vidt vides aldrig tilbage hverken til Flensborg eller til Kiel. Men han var i Tyskland og kan også sagtens anonymt have besøgt Samlingen i Kiel. I 1874 var han på studietur i Schwerin og besøgte Lisch. I 1879 var han i Haderslev for på Oldnordisk Museums vegne at forestå en handel med en stor privatsamler om dennes oldsager.

Engelhardt fremkom med nogle bitre bemærkninger om Flensborgsamlingens ringe lokalesituation under en international arkæologikongres i København i 1869, men aldrig siden. End ikke, da han i 1879 skrev i Nordslesvigsk Søndagsblad, som ekskollega C. F. Monrad var redaktør af, om »Sønderjylland i Oldtiden«. Heri omtaltes Flensborgsamlingen slet ikke. De to sønderjyske mosefund blev forklaret som krigsbytte, ofret som takkegaver til guderne for »sønderjyske« sejr. Tingene stammede oprindeligt fra »et indtrængende folk«, nemlig goterne.⁴² Med fare for at overfortolke kan man måske udlede, at de indtrængende folk fik deres fortjente bekomst.

Præget af tabet af Flensborgsamlingen var Engelhardt utvivlsomt. Men mere vigtigt var det, at han fik den fuldtidsbeskæftigelse som arkæolog, som han nok siden 1863 havde ønsket sig. Efter først forgæves i foråret 1866 at have søgt ansættelse ved Universitetet efter Worsaae⁴³ fik Engelhardt i foråret 1867 fast fodfæste på Oldnordisk Museum, hvor han blev ansat som ekstraordinær medarbejder. Her blev han direktør Worsaaes håndgangne mand og kom senere også til at sidde i museets direktion.⁴⁴

Efter Rafns og Thomsens død var Worsaae blevet vicepræsident i Oldskriftselskabet og Herbst dets sekretær. Forholdet mellem de to var ikke godt. Herbst kom sig aldrig over, at han ikke var blevet Thomsens efterfølger. I februar 1868 nedlagde Herbst sit hverv som sekretær i Oldskriftselskabet. Han følte sig presset ud. Der blev kampvalg mellem Engelhardt og en anden kandidat, Ludvig Zinck, om posten. Engelhardt blev valgt.⁴⁵ Så

mente Herbst, at derefter var al magt lagt i Worsaaes hænder. Han var både chef for oldsagerne, fortidsminderne og toneangivende i Oldskriftselskabet, der stod for de fleste arkæologiske publikationer. Herbst blev mere og mere bitter og i efteråret 1868 gav han op. Den 13. oktober overlod han til Engelhardt at vidererebringe sin opsigelse som inspektør ved Oldnordisk Museum til Worsaae.⁴⁶

I 1873 fik Worsaae skaffet bevillinger til et stort anlagt registreringsprojekt af hele landets jordfaste fortidsminder, de såkaldte herredsberejninger. Herredsberejningerne foregik i perioden fra 1873 til 1932, den allersidste endda i 1937. Fra 1873 arbejdede tre hold, som hver bestod af en arkæolog og en tegner, med kortlægning, opmåling og deludgravninger af landets fortidsminder. Engelhardt og Magnus Petersen udgjorde ét af holdene og de arbejdede i et forrygende tempo. De berejste Samsø og Lolland-Falster i årene fra 1874 til 1880, med undtagelse af 1875, hvor Engelhardt gravede andre steder. Engelhardt elskede at grave. Her var han i sit es. Han lagde måske større vægt på at udgrave end blot at kortlægge fortidsminderne.⁴⁷ Herredsberejningerne var tænkt til at skulle foregå over 10 år, og dette forklarer noget af den »overfladiskhed«, som senere er tillagt Engelhardt ved berejningernes kvalitet.

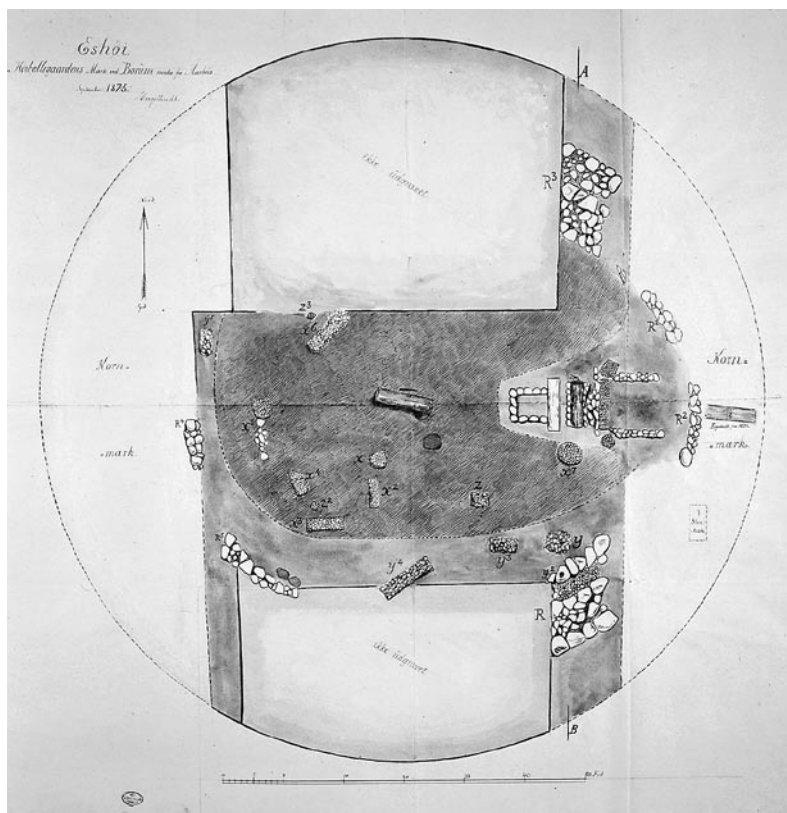
I ly af Worsaaes direktion og med dennes internationale kontakter blev Engelhardt i stigende grad internationalt anerkendt for sit arbejde med især jernalderen. Sammen med Worsaae deltog han i internationale kongresser og var også på en længere foredragsrejse i Norge i 1870'erne. Ved siden af Worsaae var han den mest skrivende arkæolog på Oldnordisk Museum. Det faldt ham let at skrive både for læg og for lærd. Det havde han lært i Flensborgtiden. Hans kærlighed til antikken og til klassisk kunst, der tilbage i 1840'erne i Thomsens tid var blevet udviklet på »Kunstmuseet«, blev aldrig helt glemt. Engelhardt fik på Oldnordisk Museum mulighed for at udfolde denne interesse ved at beskæftige sig med romerske kunstindustrielle importsager i danske jernalderfund.⁴⁸ Han »gik«, når lejlighed var til det, især efter grave, for at få et helhedssyn på perioden.

I Flensborgtiden var han blevet Danmarks mest erfarne feltarkæolog og blev på den baggrund også en af Oldnordisk Museums bedste udgravere. Han kom på vanskelige opgaver, som ingen andre kunne eller ville påtage sig, fordi han var god til at

Det er en tydeligt både mager og træt udseende Conrad Engelhardt, som her ses. Fotografiet er formodentlig optaget i forbindelse med Engelhardts udnævnelse til æresdoktor ved Københavns Universitet. Anledningen var universitetets 400 års jubilæum i 1879. Engelhardt var da 54 år gammel. Det kongelige Bibliotek.

J. Magnus Petersens grundplan af den i 1875 kun delvist udgravede Borum Eshøj, udgravet af C. Engelhardt. Nationalmuseet I.

organisere. Han var i forvejen vant til lodsejere, der ikke ville finde sig i statslige indgreb. En kompliceret sag om en gravhøj ved Borum Eshøj i Århus amt førte, selv om højen var fredet, til en udgravning i 1875. Engelhardt fik opgaven og en egekiste fra ældre bronzealder med et velbevaret indhold blev afdækket og udgravet, men højen blev på trods af de sjældne fund ikke færdigudgravet på grund af mangel på penge.⁴⁹

En artikel i 1876 om Kong Gorms og Dronning Thyras Mindestene i Jelling i Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie vidner i dag om, at det er den erfarne feltarkæologs skærpede iagttagelsesevne over for anlæggenes indbyrdes placering og sammenhæng, der resulterede i en nyfortolkning.⁵⁰

Engelhardts sidste artikel om jernalderens gravskikke i Jylland er ligeledes præget af akkurate iagttagelser i de enkelte grave og røber en erfaren udgravers arbejde. Heri røbes, at han selv opfattede sine artikler om jernalderen som egnsmonografier. Uden

at underkende mosefundspublikationerne, der især har værdi som materialepublikationer, er Engelhardts største betydning for dansk arkæologi i dag resultaterne af hans iagttagelsesevne som feltarkæolog og hans mange publikationer.

Engelhardt døde uventet den 11. november 1881 kun 56 år gammel. To år forinden var han for sit videnskabelige arbejde med mosefundenes publicering blevet æresdoktor ved Københavns Universitet. Han havde i 1880 kvitteret med en forelæsningsrække om den europæiske jernalder. Anledningen til denne hæder var Københavns Universitets 400 års jubilæum i 1879.⁵¹

Epilog – efter 1. og 2. Verdenskrig

Det danske memorandum og aftalerne i Versailles

Efter Tysklands nederlag i november 1918 fulgte langvarige fredsforhandlinger, der fandt sted i Versailles i første halvdel af 1919. Her blev det bl.a. besluttet, at befolkningen i Nord- og Mellemslesvig gennem afstemning selv skulle bestemme deres nationale tilhørsforhold til enten Danmark eller Tyskland.¹ Afstemningerne førte året efter til, at befolkningen i Nordslesvig blev danske statsborgere.

Nationalmuseets to direktører, den afgangende 72-årige Sophus Müller (1846-1934) og den kommende 49-årige Mouritz Mackeprang (1869-1959)² henvendte sig allerede i januar 1919 til Undervisningsministeriet med ønsker om tilbageføring af oldsager fra Flensborgsamlingen. De havde haft kontakt til det i slutningen af december 1918 hemmeligt nedsatte »Kriegerudvalg«, der skulle forestå ordningen af de praktiske spørgsmål ved Nordslesvigs eventuelle tilbagevenden til Danmark. Udvalget blev afløst af »Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg« af 29. april 1919, som fra juni samme år arbejdede sammen med H.P. Hanssens Ministerium for Sønderjyske Anliggender.³

Müller og Mackeprang henviste til, at den danske stat formentlig var fuldt berettiget til at kræve Flensborgsamlingen udleveret. Dette førte til, at Mackeprang skrev et officielt dansk memorandum om udlevering af tabte kulturværdier til brug for den danske delegation i Paris i 1919.⁴ Flensborgsamlingen stod sammen med de arkæologiske fund, som siden var blevet gjort i Nordslesvig, øverst på listen over de kulturværdier, som ønskedes tilbageleveret til Danmark.⁵ I den såkaldte »tresidede traktat«, som imidlertid aldrig blev godkendt i Versailles, var forudset, at provinserne Slesvig-Holstens besiddelser skulle underkastes en deling.

Her var især tænkt på Nydambåden og andre museumsgenstande i Kiel.⁶ Hvis det i Versailles var lykkedes at få gennemført et krav om udlevering af Flensborgsamlingen, var den eller dele af den måske alligevel endt i Danmark. Det betød ikke noget, at Danmark ikke havde været part i krigen. Det afgørende var, hvad ønskerne efter krigen var, og om disse svarede til sejrherrenes mål *efter* krigen. Det danske memorandum blev imidlertid ikke indarbejdet i fredstraktaten. Sagen om kulturværdiernes tilhørsforhold blev i stedet taget op af kommissioner mellem de involverede parter.⁷

I det danske Udenrigsministerium blev Versailles-traktaten og andre traktater derefter nøje gennemgået. Men der var ingen brugbare fortilfælde, som kunne tale for, at Flensborgsamlingen som helhed kunne komme til Danmark.⁸ De danske fordringer i det kommende kommissionsarbejde blev derfor indrettet efter »ånden« i Versailles-traktaten: folkenes selvbestemmelsesret. Danmark krævede kun nordslesvigske kulturværdier udleveret.

Dansk-tyske forhandlinger 1921/22

»Körnerkommissionen« blev nedsat og arbejdede på grundlag af underudvalg.⁹ Denne havde fire underforhandlere, hvoraf de to var museumsfolk. Fra dansk side var det Nationalmuseets direktør Mackeprang, som efter Müllers afgang var blevet enedirektør, og fra tysk side direktøren for Thaulowmuseet i Kiel Dr. Ernst Sauermann.¹⁰ Første forhandling fandt sted i København den 9.-11. november 1921.

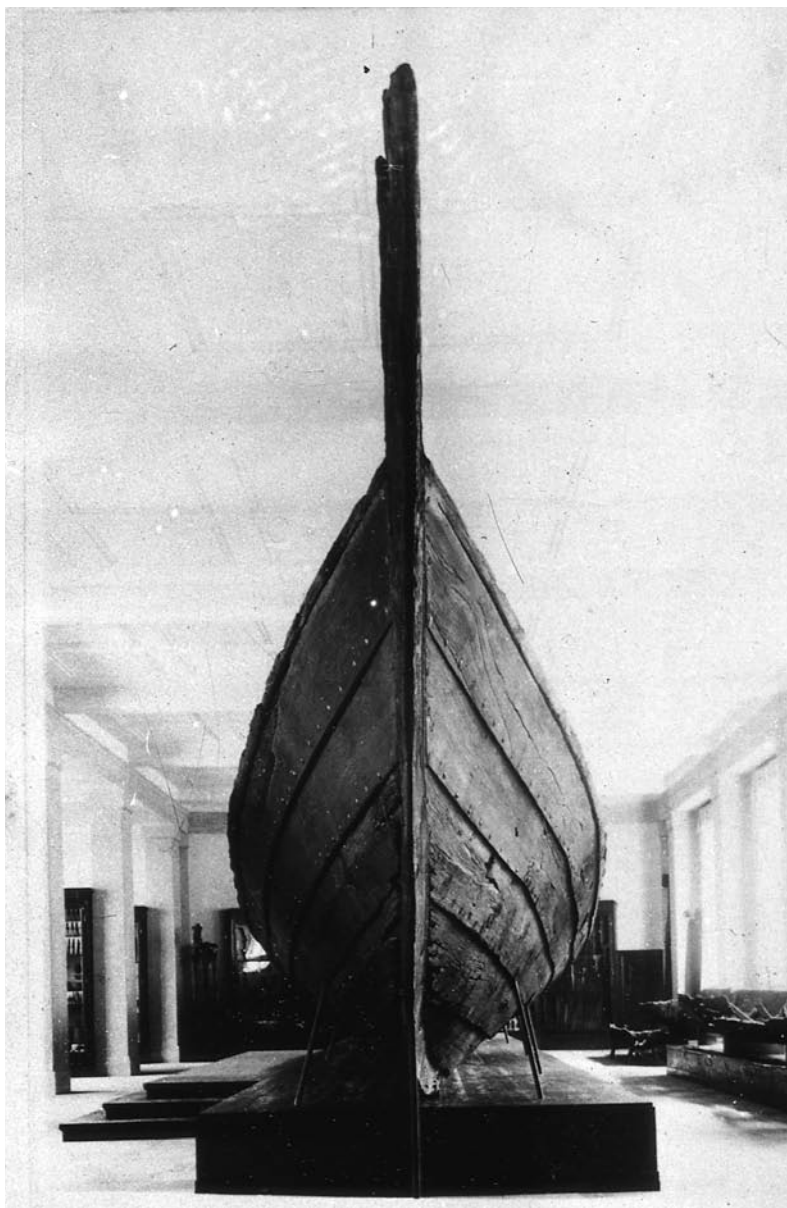
Den første dag, den 9. november, blev både de danske og de tyske fordringer gennemgået. Begge parter anerkendte indledningsvis, at det oprindelige ejerforhold skulle lægges til grund for en forhandling. Den private ejendomsret skulle respekteres. De danske forhandlere fordrede da med hjemmel i, at den danske kirke var en statskirke, alt det middelalderlige kirkeinventar, som 16 danske menighedsråd i Nordslesvig havde opgivet som værende deponeret på tyske museer. Dette blev anerkendt af den tyske del af kommissionen. Om enkelte af de danske krav var der dog uklare oplysninger om ejerforholdet, og dette blev af de tyske forhandlere taget til indtægt for, at et tysk ejerforhold var til stede.

Udgangspunktet for de tyske forhandlere var, at der skulle ske en gensidig udveksling af kulturværdier. En række middelalder-

M. Mackeprang (1869-1959) var uddannet historiker og beskæftigede sig især med middelalderens historie. I 1922 blev han enedirektør på Nationalmuseet. Som sønderjyde var det naturligt for ham også at beskæftige sig med Sønderjyllands historie. Hans engagement var allerede før Genforeningen knyttet til arbejdet for den danske sag i Nordslesvig. I 1919 blev han som sagkyndig knyttet til den internationale kommission, der skulle forestå afstemningen i Slesvig. Som faglig underforhandler i de dansk/tyske forhandlinger om udveksling af kulturværdier var han en engageret og ihærdig forsvarer for de danske synspunkter. Nationalmuseet II.

Nydambåden stod i Kiel indtil midten af 1920'erne på et mørkt og utilgængeligt loft. Dette havde Mackeprang anført under forhandlingerne efter Genforeningen. I 1925 indviedes en ny fløj af Kieler museet, og først da kom Nydambåden »ned på jorden« og derved nærmere sit rette element end nogensinde før - siden Engelhardts udgravning af den i 1863. Fotografi fra 1936. Archäologisches Landesmuseum.

lige kirketing, som stammede fra mellem- og sydslesvigske kirker og fra Holsten, blev fordret udleveret. De beroede alle i Nationalmuseet. Hertil kom ting, der befandt sig andre steder i Danmark, men stammede fra det gamle kunstskammer på Gottorp, bibliotekerne i Gottorp og Bordesholm, inventar fra tøjhusene

i Rendsborg og Tønning m.m. Det blev oplyst, at tingene var ført til Danmark som krigsbytte i tidligere århundreder. Endelig fordredes alle de kulturværdigenstande fra Slesvig, Holsten og Tyskland, som private folk ejede, herunder også oldsager. Disse var ikke udspecificeret. Men da den private ejendomsret skulle respekteres, faldt dette krav med det samme.

De næste danske ønsker var mere betydningsfulde. Danmark begærede udlevering af Nydamfundet, der befandt sig på det arkæologiske museum i Kiel, en runesten fra Hovslund og ting fra Nordslesvig, som befandt sig på Museum für Vaterländische Alterthümer og på Thaulowmuseet, begge i Kiel.¹¹ Til disse spørgsmål oplyste de tyske forhandlere først, at runestenen var ført til Berlin af prins Friedrich Carl under krigen i 1864 og nu tilhørte sønnen. Den var således stadig i privateje. Til de ikke specificerede ting fra Nordslesvig blev det oplyst, at Thaulowmuseet var en stiftelse under provinsen Slesvig-Holsten og dermed ejet af det offentlige. Hvad angik Nydamfundet var dets værdi helt usædvanlig, og fundet kunne næppe udleveres. Der var ingen enighed om, hvem der ejede fundet.

Retsgrundlaget for de ting, som var i offentligt eje, var således ikke afklaret. Spørgsmålet var, om der til grund for forhandlingerne skulle lægges et nutidigt eller et fortidigt ejerforhold. Mackeprang tilbød at stille inventarlistere på Nationalmuseet til rådighed, der dokumenterede ejerforholdet til de middelalderlige kirketing på daværende tidspunkt. Dette kunne foregå allerede den næste dag, hvor Sauermann og Mackeprang skulle gennemgå museets protokoller og forelægge resultatet for kommissionen den 11. november.¹²

Om morgenen den 10. november, inden mødet på Nationalmuseet, ringede Sauermann til Dr. Knorr, der var leder af det arkæologiske museum i Kiel. Han bad ham om at rejse til Berlin samme dag. Han skulle prøve at forhindre udlevering af Nydamfundet og Nydambåden ved at rejse sagen i de tyske ministerier. Også Mackeprang forberedte sig inden mødet. Han havde bl.a. fundet de originale papirer, der dokumenterede, at runestenen den 3. november 1854 var blevet købt af Frederik VII. Han havde også talt med Udenrigsministeriet om Nydamfundet og havde lagt en ganske særlig forhandlingsplan.

Ved gennemgangen på Nationalmuseet viste det sig, at de fleste af kirkesagerne, der stammede fra både Slesvig og Holsten, var

ejet af den danske stat og dermed sikret for Danmark. Dette blev bekræftet af Sauermann. Men der var også sager, hvorom der var tvivl om ejerforholdet. Det gjaldt for de danske krav på inventar fra kirkerne i Døstrup, Svenstrup og Adsbøl i Nordslesvig. Døstrupaltret var udlejet for 99 1/2 år til Thaulowmuseet, men kirken ville meget gerne have det tilbage og ønskede at ophæve kontrakten. Sauermann mente sig ikke i stand til at opløse denne aftale, som han kaldte en privat aftale. Han anså i øvrigt kontrakten for at være en købekontrakt. Ordlyden i Nationalmuseets protokoller ved Svenstrupsagerne var »overførte figurer«, og Mackeprang mente ikke, at ejendomsforholdet var afgivet til Kiel. Det samme var tilfældet ved figurer fra Adsbøl kirke. Men Sauermann gav sig ikke. Han mente, at Mackeprangs fortolkning af ordene »overført« måtte være en ejendomsafgivelse og derfor tilhørte figurerne Tyskland. Her var således ingen enighed.

Ved de tyske krav var der også nogle uklare formuleringer i Nationalmuseets protokoller, og ved et alter fra Hytten forelå der intet om ejerforholdet. Sauermann mente, at alteret stammede fra Flensborgsamlingen. I nogle af de andre tilfælde var ordlyden ligeledes uklar. Ved to andre fra Preetz i Holsten, et hostiegemme fra Kværn kirke og ved rytterfiguren Skt. Jørgens kamp med dragen fra Husum kirke stod »overgivet til opbevaring«. Dette betød for Mackeprang, at Nationalmuseet ejede tingene, og for Sauermann, at det blot var en deponering, der derfor skulle til Tyskland. Her var således heller ingen enighed.

Det hjalp heller ikke Mackeprang, at han kunne fremvise købskontrakten for runestenen. Sauermann kunne netop ikke forhandle om samtidens privatretslige ejendom. Det vidste Mackeprang naturligvis godt. Han var også klar over, at der skulle særlige forhandlinger til for at få Nydamfundet, eftersom der ikke var enighed om ejerforholdet.

Danmark ville yde store ofre for at få Nydamfundet. Som bytteobjekt tilbød Mackeprang først nogle oldsager fra Holsten og måske også et af to middelalderlige altere fra Preetz, som man fra tysk side krævede. Dette blev afvist. Så tilbød Mackeprang penge. 1 million danske kroner ville Danmark give til de slesvig-holstenske museer for at få Nydamfundet! Det var styrtende mange penge, i dag svarende til 17-18 mill. kroner.¹³

Sauermann anerkendte ganske vist Danmarks moralske ret til Nydamfundet begrundet i dansk videnskabstradition, men

fremførte også fundets store betydning for Slesvig-Holsten. Hertil svarede Mackeprang, at det kunne han ikke forstå, eftersom Nydambåden stod på et for publikum utilgængeligt loft over museet i Kiel. Til dette replicerede Sauermann, at i så fald skulle alle oldsager, der stammede fra syd for den nye grænse afleveres til Tyskland. Det kunne Mackeprang slet ikke indse, fordi Slesvig var gammelt dansk land. Hertil svarede Sauermann, at ethvert kulturminde, også dem fra Nordslesvig, havde en værdi for tyskere.

Til det sidste punkt, genstande fra Thaulowmuseet, erklærede Sauermann, at museet kun undtagelsesvis havde genstande fra Nordslesvig. Mackeprang nævnte dog flere eksempler på det modsatte. Så svarede Sauermann, at hans kommissorium ikke rakte til at gå videre i sagen – og dermed sluttede forhandlingen.¹⁴

Den tredje dag, mandag den 11. november 1921, samledes kommissionen atter. Hverken de danske eller de tyske forhandlere kunne gå ind som formidlere over for deres kolleger, og dermed faldt en del af de fremsatte krav, både danske og tyske.

Forhandlingerne gav således kun på nogle punkter et klart billede. Det private ejendomsforhold blev respekteret. De kirkelige genstande fra Nordslesvig, som var deponeringer til tyske museer, skulle gives tilbage til Danmark. De uklare formuleringer, som fandtes ved ting, som begge lande fordrede af hinanden, blev ikke afklaret. Fra tysk side blev det respekteret, at oldsager fra Slesvig og Holsten i Nationalmuseet forblev i Nationalmuseet, men ikke Hyttenaltret, dette burde gives til Tyskland. Hammerich mente, at Danmark havde »vundet hævd« på altret. Når Hammerich benyttede netop dette argument, var det i virkeligheden med hjemmel i Jyske Lov, der på ganske få områder endnu gjaldt i Slesvig. Men argumentet blev fra tysk side pure afvist, og så bøjede de danske forhandlere sig og var rede til at udlevere altret, såfremt det fra tysk side kunne bevises, at altret stammede fra Flensborgsamlingen.

Til det store spørgsmål om Nydamfundet kunne de tyske forhandlere ikke tage stilling. En udlevering ville rejse en storm af protest overalt i Tyskland. Men den tyske hovedforhandler v. Trümpelmann erklærede sig villig til at tale sagen i det preussiske Kultusministerium.¹⁵ Dette havde Sauermann som bekendt alle-

rede dagen før sat i gang, og fra Kultusministeriet i Berlin forelå et telegram: »Nydambund indiskutabel«. ¹⁶ Det var et slag i ansigtet på de danske forhandlere.

Den dansk-tyske traktat blev underskrevet den 10. april 1922 uden, at alle forhold om kulturværdierne var afklarede. I løbet af foråret 1922 indstillede Sauermann til v. Körner, at alle tyske krav blev trukket tilbage, bortset fra sagen om Hyttenaltret. Det kunne ske ved at imødekomme den danske fortolkning af ordene »overført« og »overgivet til opbevaring«. I Indberetningen betonedes Sauermann, at dette kun måtte gælde for det middelalderlige kirkeinventar. Nydambundet var nemlig hverken en deponering eller en overførsel, men havde været den gamle danske Flensborgsamlingens ejendom og dermed i offentligt eje. I følge fredsftalen mellem Danmark og Preussen/Østrig fra 1864 var den ikke længere dansk ejendom men tysk. Dermed kunne det danske hovedkrav tilbagevises. Dette var den egentlige grund til, at Danmark ikke fik Nydambundet efter 1. Verdenskrig. Mackeprang havde allerede erkendt dette. I stedet for havde han forsøgt at købe Nydambundet tilbage.

Alteret fra Hytten kirke

Traktaten mellem Danmark og Tyskland blev ratificeret den 3. og 4. juni 1922 og dokumenterne udvekslet ugen efter. Herefter trådte den i kraft. ¹⁷ Mackeprang betragtede sit arbejde som afsluttet, men var slet ikke tilfreds med resultatet. I maj 1923 forsøgte han forgæves at genoptage sagen om Nydambundet i det danske Udenrigsministerium. Især Nydambunden var genstand for interesse i den danske befolkning, og Mackeprang mente, at ministeriet i det mindste burde gøre det tyske gesandtskab i København opmærksom på dette forhold.

Det middelalderlige alter fra Hytten sogn var det eneste af de tyske krav, hvorom der stadig var uenighed. ¹⁸ Det skulle i følge aftalerne i kommissionen fra tysk side bevises, at altret var en del af Flensborgsamlingen. Alteret stod i Nationalmuseets magasin. Her havde det stået siden 1861, da Engelhardt havde sendt det til Oldnordisk Museum med henblik på senere konservering. Det var imidlertid aldrig blevet konserveret, og det var heller ikke blevet udleveret sammen med den øvrige Flensborgsamling i 1868.

Sagen om opklaringen af Hyttenaltrets tilhørsforhold til Flensborgsamlingen trak ud og varede tre år. Påstand stod mod påstand, og det kom til flere verbalnoter mellem Danmark og Tyskland. Worsaaes skarpe afvisning fra 1867, at Flensborgsamlingen var Oldnordisk Museum uvedkommende, blev fundet frem og benyttet i den danske argumentation. Men den 4. maj 1923 skrev ministeriet alligevel til Udenrigsministeriet, at Hyttenaltret kunne udleveres til Tyskland, der »*paaberaabte sig*«, at det var en del af Flensborgsamlingen, og fordi udlevering var blevet lovet under de dansk/tyske forhandlinger.

Mackeprang blev rystet, da han erfarede dette. En udlevering var ikke blevet lovet og han mente, at ministeriet havde begået en taktisk fejl. Mackeprang klagede, og i det mindste skulle Danmark have noget til gengæld, mente han. Han foreslog det ene efter det andet, men hans krav blev mindre og mindre, idet alle krav blev afvist fra tysk side. Men Mackeprang *ville* ikke give sig og foreslog til sidst ministeriet, at man skulle spørge de tyske museer, hvad de kunne give i stedet for Hyttenaltret. Men det eneste man i Flensborg, der skulle have alteret, var villig til at afgive var en samling af stenoldsager, 280 hele og 170 fragmentariske stykker, der stammede fra Assens og var fra mellemste og yngre stenalder. Dette måtte Mackeprang acceptere, selv om disse oldsagers såvel arkæologiske som økonomiske værdi lå »langt« under Hyttenaltrets værdi.

Det viste sig oven i købet, at oldsagerne, da de ankom til Nationalmuseet i februar 1926, overhovedet ikke var noget værd og de indgik ikke i samlingerne, men blev benyttet som bytteobjekter. Dette undlod Mackeprang ikke at gøre ministeriet opmærksom på.

Brændes eller udleveres til tyskerne?

I Conrad Engelhardts arkiv på Nationalmuseet ligger en kuvert, der er påtegnet: »*Maa kun aabnes af Direktøren eller 1. Afd.'s Leder. MM. den 31/3-35*«. ¹⁹ Kuverten blev åbnet i 1977. Den indeholdt en korrespondance mellem Engelhardts datter Laura Engelhardt og Mackeprang fra årene mellem 1930 og 1935, samt Mackeprangs fremstilling af sagen. Fra denne citeres: »*I januar 1930 anmodede Frk. Skolebestyrerinde Laura Engelhardt mig om en Samtale, der fandt sted i hendes Hjem. Hun meddelte mig her, at hun i sit Væрге*

Flensborgsamlingens transportmærke »K.O.S. Forsigtig« kan stadig læses på bagsiden af Hyttenaltret, der siden 1926 har befundet sig på bymuseet i Flensborg. Fotografi: Stine Wiell.

havde Protokollerne fra den til Kiel afstaaede Flensborgsamling, som man troede var forsvundne. Selv havde hun heller ikke anet deres Existens, før en ældre Søster, der var død for nogle Aar siden, havde fortalt hende, at de laa i et nærmere betegnet Skab. Nu vidste hun ikke rigtig, hvad hun skulde gøre med dem. Egentlig vilde hun helst brænde dem, men var dog i Tvivl om dette var forsvarligt.

Det aftaltes, at jeg kunde faa Protokollerne til Gennemsyn, og hvis der intet fandtes, der kunne være til Skade for hendes Faders Minde el. Landet kunde de for hendes Skyld godt udleveres til Kiel, dog ikke før efter hendes Død. Ogsaa Insp. Neergaard fik lov til at gennemgaa dem/Dem.

Da der intet blamerende fandtes, forseglede de, og 1/3 medd. jeg Frk. Engelhardt, at de efter hendes Død [Overstreget: i Orig. el. Afskr. tilbage] afleveredes til Kiel efter at Mus. havde taget en afskr., samt at de indtil da opbevaredes på NM i forsegleet stand. Dette tiltraadtes, som indleverede Brevveksling viser, dog med den Tilføjelse, at Aflev. først maatte finde sted, naar alle Prof. Engelhardts børn var døde og helst i Afskrift. 22/3 30 MM. «

I et bilag til aftalen åbnedes også muligheden for et mageskifte med Nydambåden. En beslutning herom skulle det til sin tid overlades Nationalmuseet at tage stilling til. Det fremgår, at Laura Engelhardt forinden havde holdt familieråd med sine søskende, broderen Holger, der var født i Flensborg i 1862 og den yngste søster Kamma, født i København i 1865. Begge havde de indvilget i aftalen.

To måneder senere, i maj 1930, fandt Laura Engelhardt bl.a. nogle faglige breve til faderen fra Flensborgtiden. Hun kontaktede museet, og inspektør Victor Hermansen (1894-1960) afhentede omgående brevene. Under en samtale mellem Laura Engelhardt og Victor Hermansen kom det frem, at det var en kulturhistorisk interesseret og kendt lærer i Flensborg, som havde givet protokollerne til Lauras storesøster Ellinor med ordene: »Gem dem!« Men Laura måtte ikke røbe, hvem han var og gjorde det heller ikke. Det var dog dengang ingen stor hemmelighed, at bemeldte lærer var C.F. Monrad, som havde været Ellinors første skolelærer i pigeskolen i Flensborg og Engelhardts kollega på Flensborg Latin- og Realskole.²⁰

Efter mødet med Hermansen fortrød Laura Engelhardt. Hun skrev til Hermansen, at hun var ked af den indgåede aftale om protokollerne og ville faktisk meget nødtigt have dem skænket til

Laura Engelhardt (1856-1941), grundlægger af en af de første pigeskoler i København, Rysensteensgades skole, var næstældste datter af Flensborgsamlingens grundlægger Conrad Engelhardt. Laura Engelhardt afleverede i hemmelighed i begyndelsen af 1930erne sin faders protokoller til Nationalmuseet. Her blev de i mange år holdt skjult for både danske og tyske arkæologer. Det kongelige Bibliotek.

Kiel. Derfor blev aftalen ændret efter samråd med Mackeprang. Den fik følgende tilføjelse: »*Flensborgsamlingens Protokoller bliver, paa de tidligere fastsatte Vilkaar, Nationalmuseets Ejendom og skal altid forblive i Danmark. Det tillades Museet i Kiel at lade tage Afskrifter af dem, naar det sker i Nationalmuseet. København, maj 1935. Laura Engelhardt fhv. Rektor.*«

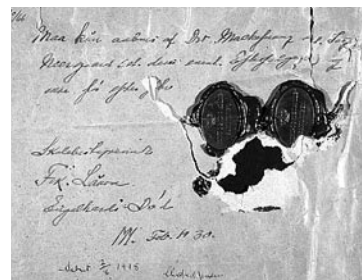
Evakuering under 2. Verdenskrig

Under krigen var det småt med efterretninger om, hvad der skete på de tyske museer. Kielermuseet lå i byens havneområde og var derfor stærkt udsat for bombeangreb. Museumsfolkene med Gustav Schwantes i spidsen sikrede samlingerne så godt det lod sig gøre.²¹ Nedpakningen og sikringen af samlingerne begyndte i 1941. Thorsbjerg- og Nydamfundet blev ført til godset Schierensee i Holsten, andet førtes til godset Groß-Wehden i Lauenburg og andre steder. Nydambåden blev i hel tilstand ført ud af museet og tilbragte krigens sidste fire år ved bredden af Møllnersøen i Holsten. Runestenene var muret ned i gulvet på museets 1. etage og blev ikke flyttet i første omgang.

I 1944 bredte panikken sig i Tyskland. Overalt søgte fredningsmyndigheder og museer, arkiver og biblioteker at redde alt flytbart kulturgods. De sikreste steder at opbevare kulturværdierne var under jorden i saltminer og bjergværker i Mellemtyskland, men museumsgenstandene fra Kiel blev i Slesvig og i Holsten.²²

I krigens sidste måneder var der tilsyneladende også planer om at opføre dyb-bunkers i Siebenbergen og Steinhorst til museumsgenstandene. For gennemførelsen af dette stod Kielermuseets arbejdsmand Søren Telling, men arbejdet nåede ikke at blive afsluttet inden krigens afslutning.²³ Telling flyttede i 1944 runestenene til Fockbek hede, hvor de blev lagt ned i en lang grøft. Også Skardestenen, der stod på sit omtrentlige findested, blev lagt ned i denne grøft, som herefter blev kastet til med jord.²⁴

Natten til den 22. maj 1944 brændte det arkæologiske museum i Kiel næsten totalt ned. Det tilbageværende i udstilling, kontorer og andre arbejdslokaler gik tabt. Af oldsager fra Flensborgsamlingen var det fra Thorsbjerg mose nogle beslag og fra Nydam dele af bådtræ og net- og tovværk, der var så skrøbeligt, at det ikke havde kunnet evakueres. Endvidere var det et øsefad af træ, en

Et stykke af det brune indpakningspapir, der gemte Flensborgsamlingens protokoller, er endnu i dag bevaret på Nationalmuseet. Her ses forseglingen med museumsdirektør Mackeprangs påtegning fra februar 1930 og museumsinspektør Chr. Axel Jensens notat om åbningen af pakken den 2. juni 1948. Nationalmuseet I.

De slesvigske runesten blev i 1944 slæbt ud af det arkæologiske museum i Kiel og ført til Fockbek Hede, hvor de blev gravet ned i en lang rende. Her lå de mere sikkert end på museet i Kiel, der var udsat for luftbombardementer. Arbejdet med flytningen af runestenene til Fockbek blev med stort engagement udført af den tidligere danske statsborger Søren Telling, der var ansat på museet under G. Schwantes' ledelse. Arkivet ved Dansk Centralbibliotek, fotografi: Søren Telling.

stor trækølle, nogle kraftigt restaurerede læderstykker, åregafler og spanterester, hesteskeletdele, en skjoldbule og en meget ødelagt jernkniv. Derudover var det resterne af en egekiste, kværn- og skålsten fra bronzealderen og meget mere, der ikke stammede fra Flensborgsamlingen.²⁵

Efter krigen rejstes spørgsmålet, hvor det nye museum med forhistoriske oldsager skulle genopstå. Allerede i sommeren 1945 blev der søgt egnede lokaler. Museumsfolkene mente, at det kunne vare år, før museet i Kiel blev genopført. Overpræsidenten i Kiel så ikke gerne, at Kiel blev ribbet for de videnskabelige kulturelle institutioner. Men både Gustav Schwantes og den nye museumsdirektør Karl Kersten talte for en placering på Gottorp Slot i Slesvig.

Flensborg ville også gerne have de arkæologiske samlinger, og Dr. Fritz Fuglsang fra museet i Flensborg kontaktede Kersten. Fuglsang havde talt med sin overborgmester I. C. Møller, og de var enige om at stille udstillingsbygninger og magasin til rådighed for de arkæologiske samlinger i Flensborg og Mürwik.

Sammen med de britiske militærmyndigheder beså Kersten de forskellige muligheder. Overpræsidiets i Kiel ville fortsat beholde samlingerne og bad Kersten om at gå i forhandling med Kiels overborgmester om lokaler. Men Kiel havde ingen egnede lokaler, og både den britiske sergent Willmot og Kersten fandt, at de lokaler, som Flensborg havde tilbudt, var de bedste. Afgørelsen blev dog ikke truffet lige med det samme.²⁶

Senere faldt valget på Gottorp Slot, og byen Slesvig blev herefter det slesvig-holstenske centrum for de arkæologiske fund. Som det første blev Nydamhallen, der ligger ved siden af Gottorp Slot, indrettet. Nydamhallen rummer jernalderfundene fra både Thorsbjerg og Nydam moser. Da hallen åbnede og fundene atter kunne ses, besøgte mere end 15.000 gæster udstillingen på tre måneder.²⁷ Senere fulgte udstillingsindretningen af de øvrige oldsager fra Flensborg- og Kielersamlingen på selve slottet. I 1950 blev de arkæologiske samlinger åbnet for offentligheden. Slesvig-Holstens nye arkæologiske centralmuseum kaldtes da Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte.²⁸

Danmark fordrer Nydamfundet

En særlig sektion indenfor de allieredes besættelsesmyndigheder tog sig af tilbageføring af »Monuments, Fine Arts and Archives« i Tyskland efter 2. Verdenskrig.²⁹ Nationalmuseet i København blev også spurgt, om der i Danmark fandtes ødelagte kulturminde, eller om kulturværdier var blevet uretmæssigt bortført. Direktør Poul Nørlund (1888-1951)³⁰, som før krigen havde afløst Mackeprang i Nationalmuseets direktørstol, svarede, at det var der ikke, men at der var én særlig ting, som bekymrede ham. Nørlund bad om at få at vide, hvor Nydambåden befandt sig, nu hvor museet i Kiel var udbombet. Nogen tid senere erfarede han, at båden var fundet i god behold ved bredden af Møllnersøen i Holsten i den engelske zone af Tyskland. I en senere indberetning til Udenrigsministeriet skrev Nørlund, at det var et rimeligt moralsk krav, at hovedparten af de sønderjyske fund ikke opbevaredes uden for landets grænser. Nørlund ville imidlertid bøje sig for et krav om at placere Nydamfundet så nært sit findested som muligt, på Museet på Sønderborg slot.³¹

I begyndelsen af juli 1945 forelå et officielt dansk memorandum om de kulturværdier, som Danmark ønskede udleveret fra

Udbombningen af det arkæologiske museum i Kiel i 1944 var så alvorlig, at museet ikke blev genopbygget. Det nye arkæologiske hovedmuseum i landet Schleswig-Holstein kom til at ligge et helt andet sted nemlig på Gottorp Slot i Slesvig. Her åbnede i 1950 som det første Nydamhallen. Fundene fra Thorsbjerg og Nydam moser var udstillet i det tidligere gamle danske landsenérregiments ridehus ved siden af slottet. Archäologisches Landesmuseum.

Tyskland. Det blev af Udenrigsministeriet overgivet til den britiske militærmission i Danmark. Her fordrede Danmark også Nydamfundet. SHAEF-mission to Denmark forelagde det danske memorandum for de britiske militærmyndigheder i Tyskland. De henviste til, at spørgsmålet skulle rejses ad diplomatisk vej.

På omtrent samme tidspunkt, den 5. juli 1945, skrev Ernst Sauermann, der nu var Landeskonservator i Slesvig-Holsten, sine synspunkter mod udlevering af Nydambåden til Danmark i et notat til de britiske militærmyndigheder. Heri stod, at Slesvig-Holsten i arkæologisk henseende var et vigtigt område i den germanske oldsagsforskning, at Nydambåden stammede fra Slesvig, der for 2/3 deles vedkommende tilhørte Tyskland, at båden var et vigtigt mindesmærke, der stammede fra de vestgermanske anglere, at fortiden i Slesvig-Holsten var 20.000 år gammel og tiden for det danske herredømme derfor var forsvindende lille. Finderen Conrad Engelhardt var ganske vist dansk, men det var efter Sauermanns mening ikke nogen grund til udlevering, for Nydambåden havde intet med Danmark at gøre, idet fundet var en vigtig bestanddel af den germanske bebyggelseshistorie i Slesvig-Holsten.

Den 6. december 1945 skrev det danske Udenrigsministerium til gesandtskabet i London og anmodede om dets medvirken til tilbagegivelse af Nydamfundet. Udenrigsministeriet fremhævede, at man fra dansk side af moralske og historiske grunde ville sætte stor pris på, at Nydamfundet, der var det vigtigste og mest berømte af alle eksisterende oldsagsfund hidrørende fra den danske del af Sønderjylland, blev givet tilbage til Danmark.

Henvendelsen blev aldrig besvaret.³² Men da Kersten i begyndelsen af 1947 erfarede, at Danmark pressede på for en afgørelse, skrev han til ministerpræsidenten for Slesvig-Holsten, Th. Steltzer. Kersten gjorde opmærksom på, at det efter 1. Verdenskrig var lykkedes at undgå at opfylde vidtgående danske fordringer.

Også nu drejede det sig om overordentlig vigtige fortidsminder: Nydamfundet stammede fra en tid, hvor Slesvig blev beboet af en vestgermansk stamme, af anglerne. Anglerne stod i meget snæver forbindelse med saxerne, mens de nordgermanske danere (Dänen) først i meget senere tid besad hertugdømmet Slesvig. Af disse grunde kunne en dansk fordring ikke anerkendes. Kersten havde forinden bedt Sauermann om at redegøre for, hvordan det

P. Nørlund (1888-1951) var uddannet historiker. Han blev i 1912 knyttet til Nationalmuseet og var 1938 og til sin død direktør sammesteds. Hans arkæologiske indsats er knyttet til undersøgelserne af nordboernes anløbshavn ved Herjolfsnes på Grønland og til udgravningerne af vikingeborgen Trelleborg på Sjælland. Nationalmuseet II.

Ved afsløringen af en mindesten i Nydam mose for de arkæologiske fund den 21. september i 1947 fremførte museumsinspektør Jens Raben, Museet på Sønderborg Slot en hyldest til hjemstavnsens berømteste fund fra oldtiden:

*»Staa fast, du Bautasten! –
Vi vil ej glemme
den skat, man her drog frem
af Mosens gemme.
Fortæl vor Fremtids Slægt
med dine korte Ord
om disse rige Fund
der laa i Sundeveds Jord.«*

Foto: Per Poulsen.

efter 1. Verdenskrig var lykkedes at undgå at udlevere Nydamfundet. Denne taktik, at Tyskland krævede ligeså meget eller endda mere end Danmark, kunne igen benyttes. Udgangspunktet skulle være en gensidig udveksling, således at Tyskland i givet fald til gengæld for afleveringerne fik de oldsager og kulturværdier fra Sydslesvig og Holsten, der befandt sig i Danmark.³³

Den 21. september 1947 rejstes på lokalt initiativ en mindesten tæt ved Nydam mose med den enkle information:

*I DENNE MOSE 400 m MOD NORDVEST
FANDTES NYDAM BAADEN
1863*

Da var det klart, at Nydamfundet ikke kom til Danmark. Ved afsløringen blev der også sagt, at englænderne havde nægtet at udlevere Nydamfundet.³⁴

I 1948 blev den brune forseglede pakke med Flensborgsamlingens fire protokoller fra 1852-1863 åbnet på Nationalmuseet. Protokollerne blev herefter opbevaret på Møntsamlingen, hvor de i ny og næ blev benyttet til at skaffe oplysninger om møntfundene i den gamle Flensborgsamling. I 1966 blev protokollerne overført til Nationalmuseets oldtidsafdeling, hvor de findes i dag. I 1985 modtog Archäologisches Landesmuseum på Gottorp Slot en kopi.³⁵

Konklusioner

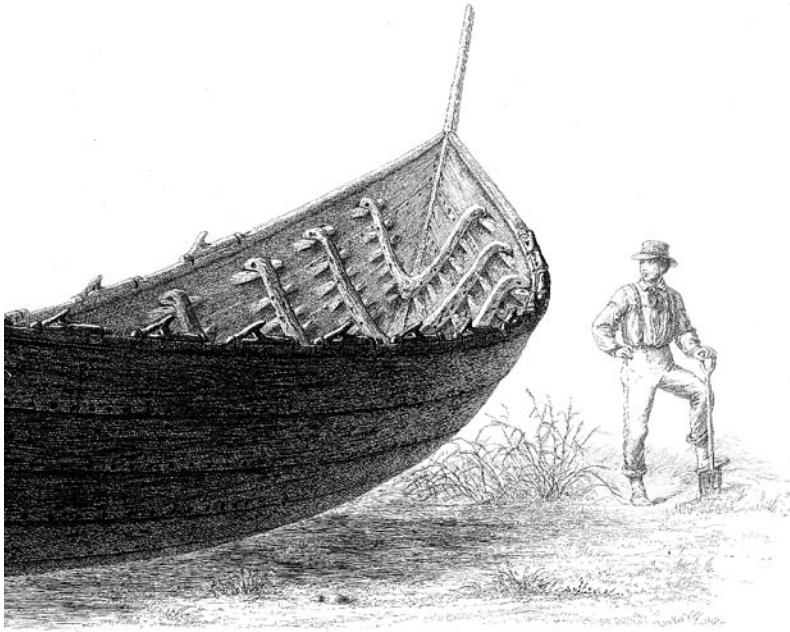
Favorisering af Flensborgsamlingen

De to oldsagssamlinger i hertugdømmerne i Kiel og i Flensborg var det danske monarkis ældste og største provinssamlinger. Kiellersamlingen fra 1833 blev drevet af et selskab med Kiels Universitet som »bagland«. Det andet museum blev grundlagt i Flensborg i 1852 og blev drevet af Slesvigministeriet. Det var Flensborgsamlingens leder Conrad Engelhardts første held, at den politiske udvikling i hertugdømmerne efter 1. slesvigske krig medførte, at han fik stilling som lærer på Flensborg Latin- og Realskole. Anbringelsen af justitsråd Claus Jaspersens store oldsagssamling i Flensborg passede godt til både regeringens »belønningspolitik« og til T. A. J. Regenburgs kulturpolitik i Slesvig. Eleverne på skolen skulle undervises med støtte i forskellige samlinger af naturhistorisk og historisk art og befolkningen skulle også have glæde af samlingerne.

I Flensborgsamlingens korte historie fra 1852 til 1864 skiftede den flere gange navn. Men det gennemgående træk er, at Samlingen, ligeså snart Engelhardt trådte til, kaldtes »nordisk«, ligesom hovedsamlingen i København. Dette blev fastholdt, hvad enten Samlingen blev benævnt »Slesvigsk« eller »Kongelig«. Engelhardt var flittig – både på skolen og i Samlingen og ivrig efter at virke for Samlingens vækst. Men samtidig var det hans ambition at blive en god lærer, og kunne han forene dette med sit virke for Samlingen, var det i sig selv et mål.

Vedtægter blev aldrig udarbejdet for Flensborgsamlingen. Kiellersamlingen virkede fra begyndelsen også i hertugdømmet Slesvig; det stod i dens vedtægter. Først i Slesvigministeriets forordning i 1859 blev det bestemt, at Kiellerselskabet ikke måtte virke i Slesvig. Det peger på en klar favorisering af Flensborgsamlingen frem for Kiellersamlingen. Kong Frederik

Ved siden af J. Magnus Petersens rekonstruktionstegning af egebåden fra Nydam mose, står udgraveren Conrad Engelhardt med venstre fod på spaden. Engelhardt var ikke bange for selv at færdes helt nede i udgravningshullerne og med egne hænder selv optage oldsagerne. Engelhardt 1865.

VII's særlige interesse for den hjemlige arkæologi kom Flensborgsamlingen til gode.

Slesvigministeriet belastede ikke de midler, som var afsat til udbetaling af danefæ i kongeriget og det betød, at Flensborgsamlingen beholdt og via Slesvigministeriet fik tilsendt unikke fund. Blandt alle de danske provinssamlinger var Flensborgsamlingen også herved anderledes.

De usædvanlige arkæologiske fund i Thorsbjerg mose i Angel var Engelhardts næste store held. Heldige fund er ikke altid tilfældige, og baggrunden for mosefundene var tørveudvindingens vækst i de år. 1858 og 1859 blev helt specielle år i Flensborgsamlingens historie og de markerede et gennembrud for dens vækst. Der skete så meget omkring Thorsbjerg mose, at Engelhardt blev nødt til at handle på egen hånd og bryde ind i ministeriets forretningsgang. Ministeriet valgte at tage hensyn til ønskerne i Slesvig – med den følge, at Engelhardt fik mulighed for at udforske Thorsbjerg og Nydam moser – i de følgende år.

Med Slesvigministeriets direktør Regenburg som støtte forstod Engelhardt suverænt at benytte sig af den gunst, som kongen viste Samlingen. Kongen betalte gerne for udgravninger og støttede senere også Engelhardt i dennes ønske om nye lokaler.

Med god opbakning fra ministeriet blev de slesvigske mosefund derefter hurtigt offentliggjort i store pragtværker.

Det gik først meget sent op for Engelhardt, at han havde mere at virke for som museumsmand og arkæolog end som lærer. Det skete først efter sommerens udgravning i Nydam mose i 1863, hvor problemerne med de udgravede oldsager var ved at vokse ham over hovedet. Det blev kun værre efter kongegravningen i oktober.

Kombinationen af tiden, stedet og manden fandtes i Flensborg i tiden mellem de slesvigske krige. Den danske kulturpolitik, kongens engagement og Engelhardts flid og ærgerrighed skabte tilsammen baggrunden for, at Flensborgsamlingen kunne blive noget helt usædvanligt.

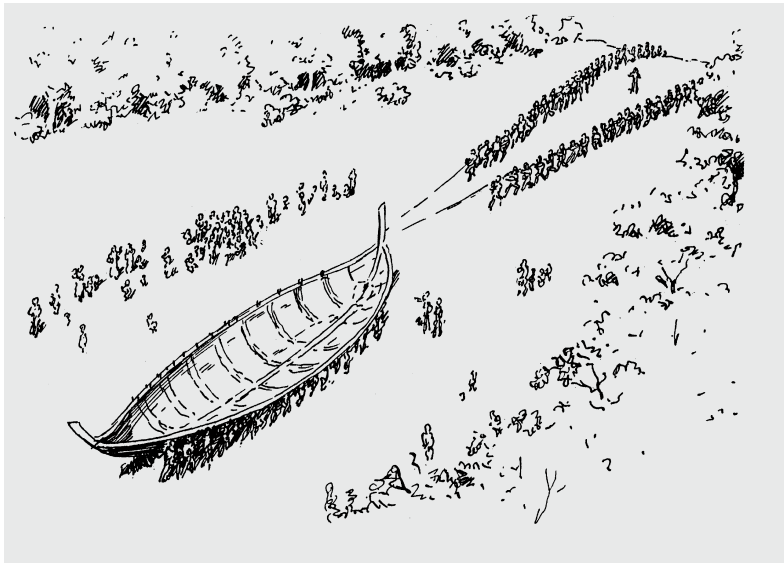
To generationers danske arkæologer

Den første generation blev især tegnet af Thomsen. Han analyserede oldtidens materielle kilder, oldsagerne og inddelte dem i en stenalder, en bronzealder og en jernalder, og udstillede sagerne efter denne kronologi i de af ham omordnede museer. Hans metode, typologien, var grundlæggende forskellig fra den litterære historieskrivning om oldtiden, som havde rådet indtil begyndelsen af 1800tallet.

I konsekvens af Danmarks riges grundlov af 5. juni 1849 stod Thomsen for den praktiske deling af de kongelige Samlinger

Flensborgsamlingen nød i særlig grad kong Frederik VII's bevågenhed og kongen hjalp og støttede Engelhardt, hvor han kunne. Dette billede, som ikke er fra Slesvig, fra 1863 er karakteristisk for majestæten's arkæologiske engagement. Både her og i Nydam mose sad han i en stol og fulgte tålmodigt og levende med i udgravningerne. Nationalmuseet I.

Conrad Engelhardt troede ligesom Thomsen, at bådene fra jernalderen i Nydam var sejlet fra havet direkte til Nydam. Naturvidenskabelige undersøgelser har vist, at mosen i jernalderen var en ferskvandsso uden forbindelse til havet. Transporten til søen menes derfor at være foregået over land. Ukendt tegner. Selskabet for Nydamforskning.

mellem privat og offentligt eje. Det er Thomsens fortjeneste, at de københavnske museer blev borgerligt fælleseje og hans værk i næste generation blev dernæst præget af hans arvtagere, der blev en del af det nye liberale borgerskab.

I Thomsens levetid gjorde tre af hans arvtagere oprør mod ham. Den første var Sorterup, den næste var Worsaae og den tredje var Engelhardt. I alle tre tilfælde handlede oprøret om at skaffe sig bedre økonomiske vilkår for det arbejde, der blev ydet. Engelhardt arbejdede for Thomsen fra 1846 til 1851 og brugte sin meget korte universitetsuddannelse til at søge andre græsange.

Anden generations arkæologer udviklede sig forskelligt. De konkurrerede indbyrdes. Men de stod sammen om deres fag, og i 1863 var de også enige om at redde Flensborgsamlingen for Danmark og handlede derefter.

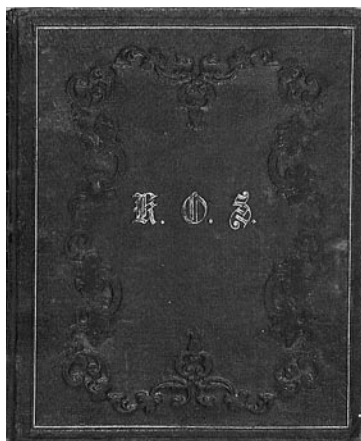
Især Worsaae kom til at tegne nytænkningen i anden generation. Hans fortjeneste er, at han – på Thomsens fundament – blev grundlægger af den videnskabelige arkæologi i Danmark og senere løftede den forhistoriske arkæologi op på et bredere internationalt plan, der skabte respekt videnom. Men for eftertiden står hans virke som fredningsinspektør over fortidsminderne, hvad angår Slesvig, en smule i skyggen af hans indsats for at beskrive og fremstille Sønderjyllands oldtid på grundlag af Flensborgsamlingens oldsager.

Det lykkedes ham ikke altid at sikre markante fortidsminder og i kampen om mosen i Sønderbrarup i 1858 trak han også det korteste strå. Men han forstod som Engelhardt, at kongens interesse for oldtiden kunne hjælpe og sikre ved kongeligt opkøb mindre jordstykker, hvorpå der fandtes fortidsminder. Det var f.eks. tilfældet med en særlig dysse benævnt »Døbestenen« i Sieversted og med andre særligt markante fortidsminder som nogle af de slesvigske runestene.

Efter Worsaae var det Engelhardt, som med udgravningerne af først de slesvigske moser, senere andre moser og endnu senere især jernaldergrave tegnede den danske arkæologi i en større og international sammenhæng. Anden generations bidrag til udviklingen af de arkæologiske metoder var at gå til nye kilder. De foretog systematiske udgravninger for at erkende nye anlægstyper og fund og for at iagttage sammenhænge. Engelhardt »jagtede« i Flensborgtiden helt systematisk gravhøje i Slesvig. Dengang forstod han imidlertid ikke at iagttage lagdelingen i højene. Han var alt for optaget af at forstå mosefundene, der blev udgravet i store flader. Engelhardt var den eneste, der havde mulighed for at grave år efter år og han blev derved dansk arkæologis mosepionér.

Med det økonomiske bagland i orden indså han i Thorsbjerg mose betydningen af, at fagfolk inden udgravningen skulle sørge for dræningen, der var en grundlæggende forudsætning for de arkæologiske undersøgelser. Engelhardts talent for organisering af mange komplicerede forhold under udgravninger blev ligeledes udviklet i Flensborgtiden og dette kom senere Oldnordisk Museum til gode. Han forstod, at det var nødvendigt at deltage aktivt i udgravningerne ved selv at optage de fleste oldsager nede i udgravningsfelterne. Heri adskilte han sig på den tid fra andre gravende arkæologer, som fra kanten af udgravningsfelterne gjorde iagttagelser, mens arbejdsfolk fandt og optog oldsagerne.

Engelhardts forhold til Worsaae var i Flensborgtiden ikke ubetinget godt, men blev det siden. Worsaaes udnævnelse til efterfølger for Thomsen på direktørposten for Oldnordisk Museum og Etnografisk Museum betød, at anden generation delte sig følelsesmæssigt og fagligt i to fløje med etnografen Steinhauer og arkæologerne Herbst og Boye på den ene side og Worsaae, Engelhardt og Strunk på den anden side. Den ene fløj arbejdede

Forsiden af Engelhardts gravebog fra udgravningerne i Thorsberg mose, der begyndte i 1858. Bogen er mærket K.O.S. Det er utænkeligt, at en lignende fra Nydam ikke også har eksisteret. Gravebogen er bevaret i Nationalmuseets museumshistoriske arkiv i Engelhardts privatarkiv. Nationalmuseet MHA.

i Thomsentraditionen, den anden i Worsaaes og med dennes nye videnskabssyn og metoder. Men fælles var, at de hver på deres måde arbejdede med at cementere det centrale museum i København.

Til forskel fra Thomsen markerede anden generation sig ved en omfattende skriftlig produktion foruden gennem de museer, som de virkede for. Worsaae og Engelhardt var de mest produktive. Imens sled Herbst og Strunk med det tunge museumsarbejde, arkivering, protokollering og anden dokumentation på hovedmuseet. Herbst eksperimenterede desuden med træ- og jernkonservering for Oldnordisk Museum allerede i 1850'erne. Hans metode var uovertruffen, og Engelhardt benyttede sig af den efter andres mislykkede forsøg. Engelhardts videnskabelige produktion, der begyndte senere og sluttede før Worsaaes, er mindre omfattende og bærer også præg af hans særlige interesse for navnlig jernalderen, selvom feltarkæologens publiceringer siden 1859 også er karakteristiske.¹ En bibliografi er bragt nedenfor side 323-325.

Ved selv at grave kunne arkæologerne i forrige århundrede bedre end før afdække det forhistoriske menneskes *hensigter, tanker og følelser* end hidtil. Derfor gravede anden generations arkæologer i nye anlægstyper og de søgte at fortolke hensigter og tanker bag anlæggene. Dette skete, hvad angår undersøgelser af de store bronzealderhøje, der blev fortolket som grave med gravgaver og det skete med mosefundene, der med støtte i skriftlige, romerske kilder blev fortolket som krigsbytteofre.

I anden generations virke indgik som i Thomsens tid ordningen af museerne og deres nyopstilling, og der var ikke langt fra udgravning til udstilling. Især betød Flensborgsamlingens eksplosive vækst efter »det store boom« i 1858/59 konstante ændringer i lokaleforholdene og løbende opstillinger af dele af Samlingen flere steder i byen. Den første store opstilling i varige lokaler blev foretaget i 1861. Den næste skete i 1863 og blev påbegyndt i de første tre rum. Det var meningen, at den skulle indrettes i overensstemmelse med samtidens historieopfattelse frem til nyere tid og også indeholde den nyeste arkæologiske viden, som især mosefundene havde givet. 1863 tegnede derfor til at blive det givtigste år i Flensborgsamlingens historie. Udgravningsresultaterne i Nydam mose om sommeren var også enestående og der blev skaffet plads til egebåden i en helt ny skibshistorisk

afdeling. Men Krigen i 1864 brød ind og ødelagde Engelhardts ungdomsværk og resulterede i, at Flensborgsamlingen forsvandt for altid.

Udforskningen af især jernalderen fik betydning for flere af anden generations arkæologer. Dens begyndelsestidspunkt blev fastlagt i forhold til bronzealderen. Udgangspunktet var mosefundene og mønterne heri. I fortolkningen af mosefundene, at disse med belæg i skriftlige romerske kilder skulle forstås som krigsbytteofre, der markerede sejren over en fjende, kom Worsaae for Engelhardt og publicerede dette i 1865. Engelhardt og hele generationen tog denne fortolkning fra 1865 til sig.²

Anden generation betragtede mosefundene som helheder og kaldte dem hver for sig for et samlet fund. I de samlede fund kunne også indgå sluttede fund. Sådanne fund var der særligt mange af i Flensborgsamlingen og de sluttede fund er set over et længere perspektiv også hele den danske anden generations arkæologiske særkende.

Germanske contra nordiske oldsager

Indtil midten af forrige århundrede var de »hjemlige« oldsager i Berlin magasineret på haveslottet »Monbijou«, der lå nordligst på Spreeøen. Her arbejdede Leopold Ledebur med katalogisering. I 1838 udkom hans katalog over »Das Königliche Museum für Vaterländische Alterthümer«, der rummede 3500 genstande. Det var det første museums-katalog i alle tyske lande og det gjorde her Ledebur til foregangsmand.

Få år efter Thomsens nyopstilling i København blev Oldsags-samlingen i Berlin overført til en offentlig tilgængelig udstilling i »Neues Museum«. Her kaldte Ledebur sin nyopstilling i 1859 samstemmende med tidens ånd for »nordisk«, et begreb som dengang stod i modsætning til den klassiske oldtid.

Thomsen havde både i 1840, i 1855 og i 1859 været i Berlin og var begejstret for samlingernes kvalitet, men ikke for ordningen af dem.³ Det var Strunk heller ikke, da han var i Berlin i 1862: »Hr. v. Ledebur i Berlin har ordnet de fædrelandske Sager på en uvidenskabelig Maade, så at Bronzer fra den egentlige Bronzealder er blandede med Bronzer fra begge Perioder af Jernalderen.«⁴ Med andre ord: Ledebur havde ikke forstået tredelingen.

Ledeburs antikvitetsrejse til Slesvig i 1864 var et led i en

preussisk indsamlingspolitik, der ingenlunde indskrænkede sig til kongeriget Preussen eller dets nære naboer. Indsamlingerne foregik bl.a. i de preussiske østprovinser, ved Rhinen, i Bayern og Schweiz. Dette var et »Ledebursk« forsøg på at skabe en preussisk/tysk statssamling for national arkæologi.⁵ Krigen i 1864 fik andre følger. I »pennefejden« i 1864–1866 mellem de danske og tyske arkæologer blussede en gammel strid om tredelingen op. Sagen fik en kedelig drejning og den blev både personlig og ubehagelig.

Thomsen brød sig ikke om at få skudt noget i skoene, som han ikke havde ment, og fem uger før sin død i 1865 forsvarede han sig. Han afviste at have villet »danisere« Tyskland: »Uden at hæve mig til en saadan værdighed, forekommer det mig, at det ville være det samme som at sige, at fordi Hegels filosofi vakte opsigt i Danmark, ville Tyskland germanisere Danmark, eller, at Linné [...] ville »svedisere« Europa.«⁶

Striden forpestede længe luften mellem danske og tyske arkæologer. I virkeligheden handlede striden om oldsagernes nationale tilhørsforhold til enten dansk eller tysk fortid.

Men når denne strid mellem de danske og tyske arkæologer alligevel ikke tillægges den største betydning i baggrunden for udleveringen af Flensborgsamlingen skyldes dette, at samlingen indeholdt så mange usædvanlige og med bådene fra Nydam mose også helt unikke oldsager, der for ethvert museum, som kendte deres værdi og uanset i hvilket land, det lå, var særdeles attraktive at stræbe efter.

Strid om kulturværdierne

Wienerfredens krav fra 1864 om udlevering af Flensborgsamlingen var usædvanlig og vidner i sig selv om dens værdi. At den samlede tyske antikvariske verden, befordret af Preussens fredningsdirektør v. Quast, krævede samlingen udleveret ved en henvendelse under fredsforhandlingerne i Wien vidner også om dens aktuelle internationale betydning i en i forvejen »betændt« tid.

Ved overenskomsten i Gastein i august 1865 aftalte Østrig og Preussen, at Østrig skulle regere Holsten og Lauenburg og Preussen Slesvig. Heri ligger måske grunden til at den østrigske diplomat roligt under hånden umiddelbart inden overenskomsten kunne »låne« Bluhme fortrolige akter. Bluhme lod akterne

Mange af oldsagerne i Flensborgsamlingen har taget skade på grund af deres omtumlede skæbne siden 1863. Men der kan dog fortsat arbejdes med rekonstruktion af oldsagerne. Her ses en rekonstruktion af bronzehjelm fra Thorsbjerg mose. I modsætning til Engelhardts opfattelse er to slanger vist modelleret op på hver sin side af hjelmen. Archäologisches Landesmuseum.

gå videre til Engelhardt. Andre forhold vidner om, hvor betændt tiden var: En politispion fra Slesvig blev sendt til Danmark i 1866 på trods af fredstraktatens bestemmelse om, at det var den danske regering, som skulle forestå fremfindingen af Flensborgsamlingen.

En stikker forsøgte at skaffe sig en uhyrlig sum penge for at angive skjulestedet. Hans identitet blev ikke entydigt afsløret. De preussiske arkiver røber blot, at manden var dansk og fra Korsør. Det var ikke Korsørkøbmanden Fogh, for han var udvandret, før pengene blev udbetalt. Måske hed han Berggreen, som dagspressen påstod, eller Bærentzen, som lokale erindringer fra Korsør peger på.

Engelhardt, Worsaae, Herbst, Strunk, Stephensen, Høyer Møller og Sylow løj eller handlede tvetydigt. Politikerne var ikke meget bedre. Konsejlspræsident Bluhme lod i begyndelsen gennem sin sekretær Worsaae vide, at viljen til at udlevere Flensborgsamlingen ikke var til stede. Alle handlede de for sagens skyld; den overordnede holdning var, at Flensborgsamlingens oldsager var dansk-nationale oldsager af betydelig værdi, som det gjaldt om at beskytte. De danske arkæologer nærede stærke nationale følelser og gjorde alt for at undgå udlevering af Flensborgsamlingen til fjenden.

Årsagen til, at det mest kostbare fra Flensborgsamlingen alligevel til sidst blev afleveret, da slaget var tabt, skyldes, at det ikke i længden var muligt at skjule århundredets berømteste fund. De ville i mange år fremover ikke kunne udstilles og ville heller ikke kunne bruges til noget i videnskabeligt øjemed.

Forsøget på at sikre Flensborgsamlingen for Danmark var ikke enestående i samtiden. Der kendes andre eksempler fra Slesvig. L. Frölichs malerier udført i 1854-1857 til regeringskomplekset i Flensborg blev forsøgt reddet i februar og marts 1864. Nedtagningen blev påbegyndt, men aldrig gennemført.⁷ Frölichs malerier var også danske kulturværdier, skabt i tiden mellem de slesvigske krige og blev også betragtet som danske nationale klenodier, der var værd at fastholde for Danmark.

Udlevering af arkivalier, der også var omfattet af Wienerfredens aftaler, er et andet eksempel. Denne sag fik et endnu længere forhandlingsforløb og blev først løst i 1875. Undervejs viste de danske kommissærer stor ildhu for at sikre de historiske

arkivalier fra Slesvig. Påstanden var, at de gamle papirer umuligt kunne have betydning for de nye magthaveres administration af Slesvig. Nogle arkivalier blev, ligesom det var tilfældet med dele af Flensborgsamlingens oldsager, skjult og derved unddraget udlevering.⁸

Tabet af Flensborgsamlingen smertede meget længe og det blev forsat anset for vigtigt at erhverve oldsager fra det tabte land, Slesvig. Dette var f.eks. tilfældet, da en guldskat fra Skodborg blev smuglet over grænsen i 1865 til Oldnordisk Museum i København og da det berømte Frølevskrin endte samme steds i 1870erne. Da en stor sølvskat i Nydam mose, det såkaldte Nydam II-fund, et sluttet fund af officersvåben fra 5. årh. e. Kr. f., dukkede op i 1888, blev der gjort store anstrengelser for at sikre fundet på danske hænder. Men det mislykkedes. Oldnordisk Museum fik ikke dette fund, men sikrede ved opkøb af jord i Nydam mose stedet på danske hænder. Herved blev yderligere preussiske udgravninger i mosen forhindret.⁹

Tendenser i det 19. og 20. århundrede

Tendensen til nationale fortolkninger var en svaghed i det 19. århundredes historiske arbejde. For anden generations danske arkæologer er det tydeligt, at samtidens nationale tankegang påvirkede deres forestillinger om fortiden. I løbet af 19. århundrede udvikles borgerskabets fundamentale dilemma, at de var både *liberale* og *nationale*. Det blev særligt problematisk for anden generation af danske arkæologer på grund af tabet af Slesvig. De danske arkæologer måtte handle nationalt på bekostning af liberale eller videnskabelige tankegange. Først tredje generations arkæologer kunne vove en videnskabelig neutral tænkemåde. Anden generation var sig slet ikke bevidst, at de måske ikke var »objektive«.

Eksemplet Flensborgsamlingen belyser imidlertid også, at de tyske arkæologer og historikere led af samme svaghed. Flensborgsamlingens oldsager blev opfattet som »altdeutsche« og der blev handlet derefter.

Efter 1. Verdenskrig blev princippet om national selvbestemmelse lagt til grund for Versailles-freden i 1919. Princippet kom til at præge de danske synspunkter i de kulturpolitiske forhandlinger i den dansk-tyske kommission. Tingene hørte til der, hvor

de var fundet. Hvis dette synspunkt havde sejret, havde Danmark fået bl.a. Nydamfundet efter 1. Verdenskrig.

Men det tyske hovedsynspunkt var, at grundlaget skulle være en gensidig udveksling mellem Danmark og Tyskland af alt både fra Slesvig og Holsten. Selv ting fra det gottorpske Kunstkammer, der havde været i København i mere end 200 år, blev fordret. Et *nutidigt* statsligt ejerforhold til kulturværdierne blev lagt til grund for forhandlingerne. Det betød, at Danmark ikke fik den nord-slesvigske del af Flensborgsamlingen.

I stedet for forsøgte Danmark at købe det mest usædvanlige og kostbare blandt Flensborgsamlingens nordslesvigske oldsager nemlig Nydamfundet. Men hvor fristende tilbuddet om de mange penge til tyske museer end måtte være, forblev taktikken, som den fra begyndelsen var lagt: aldrig at bøje sig. De langstrakte forhandlinger om Flensborgsamlingens alter fra den sydslesvigske kirke i Hytten, der blev udleveret fra Nationalmuseet i 1926, viste også dette.

En mistro over for tyske kolleger fandtes i Rigsarkivet i København efter arkivudleveringerne i København i 1875. Det samme var tilfældet på Oldnordisk Museum/Nationalmuseet, hvor Flensborgsamlingens protokoller meget længe blev holdt skjult af frygt for tyske arkæologer.

Princippet om det nutidige statslige ejerforhold blev også fulgt efter 2. Verdenskrig. Danmark gjorde også denne gang krav på Nydamfundet. Nationalmuseets direktør P. Nørlund hævdede kort og godt, at det ikke var holdbart, at Nydamfundet befandt sig uden for landets grænser. Modparten, den tyske arkæolog Karl Kersten, benyttede en »historisk« argumentation for at beholde Nydambåden, nemlig, at den var den vestgermanske stamme anglernes skib. Nydamfundet blev, hvor det var, i Tyskland.

Den danske sag om udlevering af Nydambåden blev henvist til diplomatisk forhandling med sejrherrene U.S.A., England og Rusland. Men ingen af disse lande syntes at have interesse i en udveksling af kulturværdier. Dertil havde de måske selv for meget at skulle aflevere?

Forskning i jernalderens mosefund

Det er kun en halv snes år siden Flensborgsamlingens protokoller blev stillet til rådighed for tyske arkæologer. De optegnelser

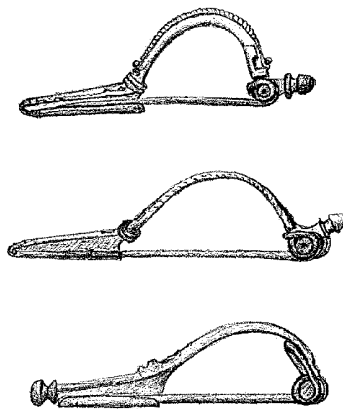
om arkæologiske udgravninger, som Engelhardt foretog ud over mosefundsudgravningerne, er derfor ikke før benyttet fagligt. Det er ikke tilfældet med de slesvigske mosefund, som blev publiceret i samtiden. Engelhardts bøger om både dem og de af ham senere udgravede moser, alle med J. Magnus Petersens tegninger, var et imponerende arbejde for sin tid.

Engelhardt begik mange fejl i sine arkæologiske fortolkninger. For det første betragtede han og hans samtid mosefundene som én samlet ofring. For det andet troede han, at bådene fra Nydam var sejlet ind til offerstedet fra Sandbjerg, idet han antog, at der havde været direkte søværts forbindelse mellem Nydam og Alsund. For det tredje var hans fortolkning af, hvorfra fjenden kom, »farvet« af samtidens politiske begivenhed – tabet af Slesvig. Hans fortolkningsrammer skal forstås på tidens betingelser og den forhistoriske arkæologis forskningsstade. Dengang var både læren om tidsrækkefølgen, kronologien og de mosegeologiske forhold under udvikling. Iagttagelser under arkæologisk udgravning var overalt i den antikvariske verden i sin vorden.

Af mindre betydning er det, at han fejlagtigt skelnede mellem romersk og ikke-romersk import. Det var både relevant og fremsynet at gøre. Eftertiden har siden revideret Engelhardts opfattelse, ja endda sølvhjelmene betragtes i dag som en efterligning af en romersk hjelm.¹⁰

De mange bopladsudgravninger af jernalderens huse hører det 20. århundredes feltarkæologi til. På Engelhardts tid kunne hans mosefund alene sammenlignes med markfund og enkelte gravfund fra jernalderen. Spørgsmålet om, hvor de ofrede var blevet begravet, som optog Engelhardt i de første mosefundsundersøgelser i Flensborgtiden, fandt han i 1867 besvaret i en romersk skriftlig kilde, som en fransk historiker havde gjort opmærksom på: de besejrede mænd blev ikke begravede, men ophængt i træerne.¹¹

19. århundredes danske fortolkning af mosefundene som store samlede våbenedlæggelser, krigsbytteofre, der hver især markerede sejren over en indtrængende fjende, der kom sydfra, har måttet revideres i det 20. århundrede.¹² Flere fund og en finere kronologisk inddeling af oldsagerne har vist, at hver enkelt lokalitet indeholdt genstande af meget forskellig indbyrdes alder. Blandt de danske arkæologer blev fortolkningen herefter, at ofringerne efter krig havde fundet sted i flere omgange på sam-

Den såkaldte Nydamfibula er blevet ledetype for en bestemt fase af yngre romersk jernalder. Den kendes foruden i mosefundene også i mands- og kvindegrave. Det betyder, at den er velegnet til sammenlignende kronologiske studier. Her ses tre forskellige slags alle af bronze, tegnet i Flensborgsamlingens protokol i 1863. Nationalmuseet I.

Rekonstruktionsbilledet af den nordiske kriger fra jernalderen forener de to mosefund i Flensborgsamlingen til et hele. Billedet er også gengivet i farver på bogens bind.

Billedet blev skabt af J. Magnus Petersen i Flensborg i julen 1863, da han arbejdede med tegningerne til Conrad Engelhardts Nydampublikation. Det romantiske billede kan sikkert også tolkes som en aktuel kommentar til den forestående krig mellem Danmark og Preussen/Østrig i 1864. I sin komposition er billedet dramatisk og hovedpersonen udtrykker stor bekymring. Dette understreges af træerne og skyerne i baggrunden. Stephens 1867.

me sted. Dette synspunkt, der var fremsat af Johannes Brøndsted senest i 1960, havde som baggrund hans sammenligning med et langt større arkæologisk kildemateriale end det, som fandtes på Engelhardts tid. Brøndsted fastholdt den del af forklaringen, at det var en besejret fjendes våben, som var blevet fundet. Men fjenden var ikke kommet sydfra. Med belæg i det nye arkæologiske kildemateriale og den litterære historieskrivning var de østjysk-fynske krigsbytteofre i moserne derimod en følge af krig med de indvandrende danere, der var kommet østfra og udgået af sveernes stamme.

Den tyske arkæologis mest markante fortolkning bygger på Herbert Jankuhns redegørelse fra 1936 for Thorsbjerg mosefund. Jankuhn hævdede, at ofringerne skulle forstås som gentagende småofringer på det hellige sted. En socialt betinget religionsudøvelse forårsagede ofringerne, og Thorsbjerg mose havde i en periode af jernalderen været det centrale offersted for Angel.¹³ Denne mose blev således tolket som et lokalt offersted for et selvstændigt område.

Slutning

Tre enkle spørgsmål har været drivkraften i arbejdet med Flensborgsamlingens historie. Det første spørgsmål var: Hvad indeholdt Flensborgsamlingen? Det fremgik, at Flensborgsamlingen havde rødder tilbage i guldalderetiden og i begyndelsen næsten var styret af datidens fornemste danske museum Oldnordisk Museum i København. Engelhardt blev bærer af Thomsens museumstradition og skabte på sit eget fundament i Slesvig en samling, hvis mage ikke fandtes.

Det næste spørgsmål var: Hvorfor blev Flensborgsamlingen skjult i 1864? Svaret er, at Flensborgsamlingens oldsager var en kostbar, dansk samling og at fundene fra de to slesvigske moser blev opfattet som dansk-nationale oldsager.

Det tredje spørgsmål var: Hvorfor blev Samlingen aldrig genoprettet? At Flensborgsamlingen overhovedet blev søgt skjult i 1863/64 fik som konsekvens, at den aldrig blev genskabt i Flensborg. Dette forhold kan imidlertid ikke bortforklare, at bystyret i Flensborg ikke kæmpede tilstrækkelig ihærdigt for genvindingen. At Samlingen blev flyttet til Kiel er i virkeligheden et stort kompliment til dens høje faglige kvalitet. Da Flensborgsamlingen blev indlemmet i Kielersamlingen levede de to samlinger tilsammen op til den gamle tyske tanke om et evigt udelt Slesvig-Holsten.

Endelig er Flensborgsamlingen placeret i arkæologisk tradition, fordi der stadig af både danske og tyske arkæologer arbejdes videnskabeligt med oldsagerne og nye erkendelser nåes bl.a. på grundlag af udgravningsresultaterne i moserne og fundene fra Flensborgsamlingen i øvrigt.

Noter og henvisninger

Introduktion

1. Ved en genudgivelse af Engelhardts mosefundspublikationer i 1969-70 har Mogens Ørsnes på fremragende vis i forordet til dette trebindsværk skildret baggrunden for udgravningerne af mosefundene siden 1858 og deres arkæologiske betydning i dag.
2. Hele 1988-bindet af Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie er et mindeskrift for Christian Jürgensen Thomsen i 200-året for hans fødsel. Ved Nationalmuseets indvielse efter omfattende in- og eksterne strukturelle ændringer i 1992 udkom Jørgen Jensens bog »Thomsens Museum« med undertitlen »Historien om Nationalmuseet«.
3. Jeg er Nationalmuseets kulturhistoriske Centralregister stor tak skyldig for, at have modtaget hjælp og støtte ved udarbejdelsen af den første database af protokollerne, udført i programmet PCF+. Til gengivelse her er bl.a. valgt et tysk udviklet arkæologisk registreringssystem, Archan, som jeg skylder Dr. Michael Gebühr, Archäologisches Landesmuseum på Gottorp Slot, stor tak for tilladelse til at benytte.
4. Det har ikke været muligt at indarbejde den Jaspersenske samling i Flensborgsamlingens registreringssystem, idet der ikke er nogen konkordans mellem de to.

Antikvariske forhold i hertugdømmerne

1. Kommissoriet er i dets fulde ordlyd trykt i Lærde Efterretninger 1807, s. 346 ff. Hermansen 1931, Jacobsen og Holme Andersen 1994, s. 10, Adamsen og Jensen, 1996, s. 12-13. Her gengivet sammenfattende efter Høgsbro 1988.
2. Nielsen (red.) 1987, s. 89.
3. Antikvariske Annaler 1812, s. 377.
4. Unverhau 1988 b, s. 61 og 101. Beskyttelsen mod stentagning til byggematerialer omtales i kilde nr. 14, s. 116-117.
5. Unverhau 1988 a.
6. Brev fra Thomsen til Hildebrand 17. marts 1831, efter Jensen 1992, s. 120.

7. Mackeprang 1932, s. 1.
8. NM II. MHA. Oldsagskommissionens breve, læg 1828. Brev af 22. januar 1828. Om Kielermuseets grundlæggelse se endv. Mackeprang 1932 og Schwantes 1936.
9. Dansk Biografisk Leksikon, 3. udg. bd.IV 1980, s. 326. (om N. Falck.) Runge 1981 (om Christian Paulsen). J. P. Ægidius: Christian Flor. Pædagogen, politikeren, folkeoplyseren. Odense 1995.
10. Schwantes 1933, s. 5. Først i 1860'erne skabtes en egen oldsagssamling i Altona.
11. Mackeprang 1932, s. 98. Unverhau har i 1988 udtrykt tvivl om denne iagttagelses rigtighed. Unverhau 1988 b, s. 45.
12. Schwantes 1933, s. 51 og 1936, s. 5 og 10.
13. Pauls 1933, s. 29-68.
14. UBK. Kindt til Jaspersen 27. august 1844. Cod. MS. S. H. 24f+6.
15. 11. Bericht, s. 26. Jaspersen 1993.
16. Manicus 1839.
17. Efter 1839 kaldet Generalstaben. H. J. Kahlfuss: Landesaufnahme und Flurvermessung in den Herzogtümern Schleswig, Holstein und Lauenburg vor 1864. Neumünster 1969, s. 146.
18. Unverhau 1988 b. Heri er opmåling og beskrivelse udførligt offentliggjort.
19. Unverhau 1988 b, s. 51.
20. RA. P. 6194. Regenburgs privatarkiv. Breve 3. maj, 15. august samt 21. oktober 1859 fra Conrad Engelhardt.
21. Wiell 1992, s. 179.
22. Dansk Biografisk leksikon, 3. udg. bd. VII, s. 267. Handelsmann 1875.
23. Graef 1929 s. 5, note 2. Dansk Biografisk leksikon, bd. VII, 1981, s. 233. Jaspersen 1993.
24. NM II. MHA. Brev fra Billum til Thomsen 14. april 1843. Wiell 1993a.
25. Handelsmann 1875, s. 14.
26. LMG. Peter von Timms rejseberetning. NM II. MHA. Timms lommebøger fra rejsen (ligger under R. Mejborgs papirer). I Berichte der Königl. Schleswig-Holstein-Lauenburgischen Gesellschaft für die Sammlung und Erhaltung vaterländischer Alterthümer bd. 12, 1847, har Timm skrevet om sin rejse. Den nordslesvigske del er offentliggjort i tidsskriftet Lægæst 1986 og 1987.
27. Mackeprang 1906. Høgsbro 1995.
28. LMG. Ortsakte Gelting (Nordschau), Schriftwechsel, til Dr. Marxen 25. juni 1847, her oversat fra tysk.
29. DKB. NKS. 1766, 4. Brev (nr. 172) til Chr. Flor 1. december 1840. Oversat fra tysk: »Jeg er med hele min person en dansker uden indskrænkning og vil derfor, at vi fastholder vor nationalitet og vort sprog og dernæst [lever] i forbrødring med vore stammebrødre.«

30. Jensen, 1844, s. 45. Engelhardt 1875, s. 101, hvori oplyses, at runestenen er forsvundet. Den indgik aldrig i Flensborgsamlingen. Wimmer skrev, at det hed sig, at runestenen var blevet indmuret i grunden til en ladebygning på Nordskov. Ludv. F. A. Wimmer: Runemindesmærkerne i Sønderjylland som vidnesbyrd om landets nationalitet. Jessen 1901, s. 37.
31. Jaspersen 1828.
32. UBK. Cod. MS. S.H. 24 F og G. Jaspersens efterladte papirer. Universitetsbiblioteket i Kiel har i brev 24. september 1992 oplyst, at Jaspersens papirer er erhvervet »tidligst i 1847 eller noget senere«. Biblioteket formoder, at de er erhvervet samtidig med pastor H.N.A. Jensens papirer.
33. LMG. Ortsakte Gelting (Nordschau) 1847. Brev fra Jaspersen til Dr. Marxen 25. juni 1847.
34. Det må bero på en fejl fra Timms side at opgive runestenen som værende fundet på Årø. Findestedet var Arrild. I 13. Bericht der Schleswig-Holstein-Lauenburgischen Gesellschaft er rettelsen indføjet. Også Jensen opgiver findestedet som Arrild.
35. Timms rejseberetning, oversat til dansk ved Jørgen Rieck, beroende på Haderslev Museum, beretningsarkivet.
36. LMG. Ortsakte Gelting (Nordschau), 1847. 13. Ber. der SHL Gesellschaft, s. 27-28.
37. LMG. Orstakte Gelting (Nordschau). Piepgras til Selskabet i Kiel 9. december 1847.
38. NM II. MHA. Mackeprangs efterladte notater om Flensborgsamlingen og Kielersamlingen. Hans afskrift af Forestillingen.
39. Thomsen tænkte måske på Oldnordisk Museums gamle deponeering i Odense fra 1818, som næsten var blevet glemt. Se herom hos Hermansen, 1960.
40. Iflg. Selskabets statutter var samlingen ejet af Selskabet, omend med prædikaten »kongelig«. Worsaaes fortolkning af ejerforholdet som privatejet er en fordrejning. Sådanne selskaber svarer nærmest til selvejende institutioner i dag.
41. I forhandlingerne om Kielersamlingens grundlæggelse herskede der usikkerhed om, hvorvidt danefæforordningen gjaldt i Holsten. Frederik VI tog derfor forbehold over for dette i vedtægterne. Af denne grund fik Kielersamlingen aldrig mulighed for at indsamle attraktive oldsager. I stedet sørgede Thomsen for at placere andre værdifulde fund i Kiel. På denne baggrund er det tvivlsomt, om argumentet overhovedet ville have den tilsigtede virkning, at fungere som et plaster på såret.
42. VBA. Vejle bys kirkebog. Margaretha Elisabeth Worsaae, født Bertelsen, død i Vejle den 8. marts og begravet sammesteds den 17. marts 1848.
43. Worsaae 1936, s. 21-25. Thomsens breve til Worsaae 17. og 22. marts

Noter til side 33–42

1848, samt udateret 1848.

44. NM II. MHA. Afskrift i M. Mackeprangs efterladte notater om Flensborgsamlingen og Kielersamlingen. Hans afskrift fra Rigsarkivet, Assignationskontoret, j. nr. 666/48.
45. NM II. MHA. Mackeprangs afskrift af Finansdeputationens Forestilling nr. 53, Rigsarkivet, samt deputationens j. nr. 666/48.
46. Graef, s. 5, note 3.

Thomsen og hans arvtagere 1816–1848

1. Street-Jensen har i 1988 korrigeret Hermansens datering af Thomsens erkendelse af »tredeelingen« til »engang i 1820erne«.
2. Jensen 1988, s. 11.
3. Senest har M. Malmer skrevet om forskellen mellem Nilssons og Thomsens opfattelse af tredeelingen. Malmer 1989.
4. Om oprettelsen se Hermansen, 1960. Om antallet se Boye: Arkæologiske og Etnografiske Meddelelser I, Nationaltidende, Tillæg til nr. 1070 af 21. april 1879. Opstillingen er beskrevet i Chr. Paulsens dagbøger s. 19f, efter dennes besøg 9. sept. 1820.
5. Mackeprang 1929, s. 12.
6. Street-Jensen 1985, rumtegningen s. 72, og saglig udstillingsopbygning, s. 36.
7. DKB. NKS. 4546,4. I et brev til Worsaae fra Herbst 4. juli 1855 minder Herbst Worsaae om en kamp, som de to netop havde haft med Thomsen. Den havde drejet sig om, hvor de udenlandske genstande skulle anbringes i forhold til de hjemlige oldsager.
8. Kjær 1988, s. 187.
9. LMV. NL/933. Brev af 21. januar 1853.
10. Hermansen 1960, s. 48 ff.
11. Kjær 1980.
12. Worsaae 1934, s. 77.
13. DKB. NKS. 4546,4. Brev 20.– 25. juli 1848.
14. DKB. NKS. 4546,4. Brev til Vedel Simonsen 4. juni 1852.
15. DKB. Ms. Phot. 151,2. Strunks breve til Sv. Nilsson. Hindenburgs brevforbindelse med Morlot er iagttaget af Hermansen og noteret i NKS. 454,4, sammesteds.
16. DKB. NKS. 4546,4. Thomsen til Steinhauer i dennes stambog 24. december 1854.
17. NMF. Udateret koncept i Adolf Strunks papirer I-II.
18. NM II. MHA. Brev poststemplet Flensborg 16. august 1863.
19. Ussing 1872, s. 241.
20. En anden kilde er J. Magnus Petersens erindringer, der udkom i 1909.
21. Det var bl.a. Oldsagssamlingen, Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Samlingen af Diplomer og Det amerikanske Kabinet.

22. LMV. NL/871. Brev til Lisch 20. november 1846.
23. Sorterup ønskede en gage på 800 Rdlr. Beløbet svarede til hans gage som adjunkt på 600 Rdlr., 100 Rdlr. på arkivet og 100 Rdlr. fra private indtægter. Strunk søgte om det halve, nemlig 400 Rdlr. NM II. MHA. Antikvarisk-Topografisk Arkiv og Oldsagskommissionens Arkiv, følgebrev af 18. juli 1847.
24. Sorterup blev indsat i sit embede for Langå og Øksendrup menigheder i Gudme herred på Fyn den 27. juni 1848. NM I. Protokoller. FS 2382-2387.
25. DKB. Ms. Phot. 151,2. Brev fra Strunk til Nilsson 3. oktober 1848.
26. Høgsbro 1988.
27. Worsaae 1936. Brev fra Thomsen til Worsaae 22. marts 1848.

Conrad Engelhardt

1. Det var boet efter skibsreder og værftfejer Lars Larsen. I Dansk Bibliografisk Leksikon 1. udgave (skrevet af Henry Petersen) fremgår det, at det var Thomsen, som skaffede Engelhardt en læreplads.
2. DKB. NKS. 4546,4. Street-Jensen 1985. Fortalt til grundlæggeren af det romersk-germanske museum i Mainz, Ludwig Lindenschmit i breve 16. november 1861 og 29. juni 1863.
3. Haugsted, 1988. Den følgende fremstilling hviler i hovedsagen på denne artikel.
4. DBL. 3. udg., bd. 4, s. 187 (K. Friis-Johansen).
5. Betegnelsen »von« eller »de« foran efternavnet var ikke alene knyttet til adelen, men også til militæret, når en vis rang blev opnået. Dette gjorde sig gældende for Timm og Kindt, der heller ikke var af adelig herkomst. Richter, Vilh.: Den danske Landmilitæretat 1801-1894. 1896-97. Genoptrykt 1977/78.
6. RA. Folketælling for København 1845, Mikrofilm.
7. RA. SM. FO., j.nr. 389/51 af 23.-28. december 1851 (ansættelse af lærere).
8. DKB. NKS. 1599,4. Rafn's efterladte papirer vedr. Oldskriftsselskabet, VI. Brev fra Thomsen 17. januar 1845.
9. Engelhardts håndskrift vises med gotiske bogstaver fra 1845 side om side med Thomsens i Glob 1940, s. 69.
10. NM II. MHA. Oldsagsmuseets arkiv, læg 1851.
11. DKB. NKS. 4608,4. Hermansens sager vedr. dansk arkæologi, Conrad Engelhardt, 1852.
12. Brev fra Thomsen 20. januar 1854 til den svenske rigsantikvar B. E. Hildebrand i Stockholm. Venligst oplyst mig af Kirsten-Elisabeth Høgsbro..
13. RA. SM. FO., j.nr. 389/51 akt nr. 5979.

14. RA. SM. FO., j.nr. 389/51, akt. 5979 af 23.-28. december 1851.
15. Engelhardts breve til Thomsen er bevarede i Nationalmuseet, men ikke Thomsens breve til Engelhardt.
16. Indtil 1. juni 1852 »Overjustitskommissionen«, derefter »Appellationsret for hertugdømmet Slesvig«. G.A. Runge, s. 58-74. Vaagt, s. 320. Engberg, s. 42 ff.
17. Seebach (1979), s. 56 ff.
18. DBL. 3.udg., bd 12, s.108-110 (L. Rerup om Regenbug). Om Regenburgs faste greb om embedsmændene i Slesvig se senest Rerup 1992, s. 382.
19. RA. SM. 3. dept., genpart nr. 2564 lagt i j. nr. 99/52.
20. NM II. MHA. Brev til Thomsen 30. marts 1852.
21. RA. SM. FO. j.nr. 126/52.
22. LAK. Kirkebog Frue sogn, fortegnelse over gifte.
23. I dag er adressen Angelburgerstraße 71. Folketælling Flensborg 1855.
24. NM I. Top., Sydslesvig. Brev til Thomsen 25. februar 1852.
25. NM II. MHA. Brev til Thomsen 14. maj 1852.
26. RA. SM. 3. dept., 1853. Engelhardts første regnskab over museumsindretningen er fra 30. september 1852.
27. NM I. Top., Sydslesvig. Brev til Thomsen 26. september 1852. LMG. Genstandskartotek A6. Identificerbare oldsager med numre lavere end FS 2000.
28. Det var sidste gang eksamensafslutningen blev holdt på dette tidspunkt. Skoleåret blev fra da af rykket, så det fulgte undervisningsåret på Københavns Universitet. Skoleåret regnedes nu fra hvert års 23. august til 23. juli det efterfølgende år. Den mellemliggende tid skulle være sommerferie, og forinden skulle eksamen være afholdt. Men den kunne dog også stadig ligge til påske, af hensyn til de elever, som skulle til Kiels Universitet. Ved påske foregik som hidtil også optagelse af nye elever. Efterretninger om Flensborg Lærde- og Realskole i skoleåret 1852-53. s. 87.
29. NM II. MHA. Brev til Thomsen 26. september 1852.
30. De fleste har formodentlig været økser fra yngre stenalders enkeltgravkultur. På dette tidspunkt mente man, at stenøkser med cylindrisk borede skafthuller var fra bronzealderen. End ikke Worsaae kunne forestille sig, at sådanne perfekt udførte borer kunne have foregået uden metalværktøj. Se f.eks. Worsaae 1854 og den reviderede udgave fra 1859, hvor de er placeret under bronzealderen.
31. Engelhardt tog fejl i funktionsbestemmelsen af de tre skjoldbuler med fremstående spids. Det var ikke våbenudrustning, men smykker fra kvindegrave fra ældre bronzealder.
32. NM II. MHA. Brev til Thomsen 3. december med tilføjelse 11. december 1852.
33. Omtalt i brevene til Thomsen for året 1852-53. I Flensborgsamlin-

gens protokol har Engelhardt skrevet en bogfortegnelse for 1853. Heraf fremgår det endv., at han for skolens regning, men specielt til Samlingen, indkøbte en del bøger på auktion i boet efter Justitsråd Claus Jaspersen.

34. NM I. Top., Sydslesvig. Brev til Thomsen 3. december med tilføjelse 12. december 1852. Optegnet i Samlingens protokol for året 1853, s. 6.
35. LMV. NL/955. Brev af 21. januar 1853.
36. DKB. NKS. 4546,4. Brev af 13. februar 1853. Det er i dette brev, Thomsen for anden gang fortalte historien om, hvordan han fandt og understøttede Engelhardt.
37. NM I. Top., Sydslesvig. Brev til Thomsen 30. marts 1852. Det må bero på en fejl fra Engelhardts side. Claus og Sophie Jaspersen var barnløse. I følge H. Jaspersen 1993, som har udforsket sin slægts historie, kendes ingen svigersøn til Claus Jaspersen.
38. LMG. Protokoller. Flensburger Sammlung, Accessionskatalog I. (Slg. Jaspersen). NM I. Top., Sydslesvig. Brev til Thomsen 25. februar 1853, hvoraf fremgår, at Engelhardt ikke kunne bruge kataloget til noget særligt, idet alt af sten blev gjort til stenalder og alt af bronze til bronzealder.
39. NM I. Top., Sydslesvig. Brev til Thomsen 27. oktober 1852.
40. NM I. Protokoller. Han indleverede en økse, FS 2396, i 1856, og en mønt og en lerperle af Engelhardt beskrevet som glaseret og derfor udaterbar, FS 2547-48, året efter.
41. RA. P. 6194. Regenburs Arkiv. Brev fra Engelhardt.
42. NM I, Top., Sydslesvig. Brev til Thomsen 27. oktober og i december 1852.
43. RA. SM. FO., j.nr. 201/54, hvor foregående års bevilling j.nr. 30/53 er omtalt som bevilget 13. januar 1853.
44. NM II. MHA. Brev til Thomsen 18. januar 1853.
45. NM I. Top., Sydslesvig. Brev til Thomsen 7. marts 1853. Neunter Bericht der köngl. Schlesw.-Holst.-Lauenb. Gesellschaft für die Sammlung u. Erhaltung der vaterländ. Alterthümer, Kiel, januar 1844. Om M.R. Mechlenburg se Kellermann 1991.
46. NM I. Protokoller. Oldsagerne er med reference til deres numre i Oldnordisk Museum indført i Flensborgsamlingens protokol som nr. FS 2024-2062. Vaalseskatten fra Falster, fundet i 1835, er udførligt beskrevet og omtalt af C. J. Thomsen og C. J. Lindberg i Annaler 1842 og 1843. Skovmand s. 95. Samlingen fra Steenstrup fik protokolnr. FS 2063, der indeholdt i alt 33 undernumre.
47. ADC. Kirkebøger for den danske menighed i Flensborg 1852-64. Den velhavende Thomsen var som mange andre rigmænd en attraktiv gudfader ikke blot for Engelhardterne, men for flere andre af sine arvtagere. Thomsen var ikke i Flensborg ved den lejlighed. I kirkebogen står anført, at Thomsen var repræsenteret ved faderen.

Noter til side 61-66

48. NM I. Top., Sydslesvig. Brev til Thomsen 3. august 1853.
49. DKB. NKS. 4546,4. Brev til Vedel Simonsen fra Thomsen uden datoangivelse men fra 1853.

Lærer og museumsbestyrer

1. LMG. 9/FS. Brev fra Piepgras til Engelhardt 21. november 1853. I Flensborgsamlingens protokoller fik oldsagerne numrene FS 2069-2099.
2. NM I. Protokoller, FS 2064 – 66. H.J. Petersen 1995.
3. Glob 1940.
4. NM I. Protokoller, FS 2008-2012. Højen er i dag identificeret som sb. nr. 41, Bov sogn. Aner og Kersten, bd.VI, s. 33-34, nr. 2951.
5. NM I. Protokoller, FS 2100-2104. Det er sandsynligt, at jordtrykket har presset randene ned i hulrummet mellem de brændte ben og urnens knuste låg.
6. NM I. Top., Sydslesvig. Brev til Thomsen 13. december 1853.
7. NM I. Protokoller, FS 2247-2297, velbevarede urner med personligt udstyr og lerkar fra jordfæstegrave fra romersk jernalder, fundet i Smedeby, Siversted sogn. FS 2298-2338.
8. Efterretninger af Collaborator O.M. Brasch om den gamle og den nye skolebygning. Indbydelsesskrift til den højtidelige Indvielse af Flensborg Latin- og Realskole, Flensborg 1861, s. X.
9. NM I. Protokoller. Mechlenburgs sager er indført i protokollen som deposita året efter, FS 2247-74.
10. NM I. Top., Sydslesvig. Brev til Thomsen 23. maj 1854.
11. Oldsagssamlingen var blot en af de samlinger, der i pagt med tidens ånd benyttedes på skolen. På Engelhardts skole var der en naturhistorisk samling, en samling af fysiske instrumenter og en bogsamling.
12. RA. P. 6194. Brev til Regensburg 23. maj 1854.
13. Jahresbericht über die Gelehrten- und Realschule zu Flensburg für das Schuljahr 1853-54. Efterretninger om Flensborg Lærde- og Realskole i Skoleåret 1854-55.
14. NM II. MHA. Brev til Thomsen 12. juli 1854.
15. NM II. MHA. Brevet er dateret Flensborg 22. juli 1854 og af Laura Engelhardt sendt 12 dage senere til Thomsen i København. Wiell (1993 d).
16. Malerne er omtalt i et brev til Thomsen, dateret London 11. august 1854. Der er tale om det europæiske genremaleris fader i det 19. århundrede Sir David Wilkie (1785-1841), den i dag mindre kendte portræt- og landskabsmaler A.W. Calcott (1779-1844) og Sir Edwin Landseer (1803- 1873), som på Engelhardts tid var Europas mest fremtrædende anekdotiske dyremaler. Endvidere er det portræt-, genre- og historiemaleren Thomas Webster (1800-1886), samt den

irskfødte Daniel Maclise (1806-1870). Han var forkæmperen for det engelske historiemaleri i den 19. århundrede og i sine værker under betydelig tysk påvirkning. Nærværende identifikation af kunstnerne skyldes Direktor Dr. Ulrich Schulte-Wülwer, Städtisches Museum, Flensburg.

17. Malerne er omtalt i det efterfølgende brev til Thomsen, hvorfra også citat, dateret London 18. august 1854. Der er formodentlig tale om Eugène Verboeckhoven (1799-1881), Adriaen van de Velde, (1636-1672), Aelbert Cuyt (1620-1691), og Jacob Ruisdael (1628-1684).
18. Dansk Biografisk Leksikon, 3. udgave, bd. 1, 1979, s. 400.
19. NM II. MHA. Både Bang og Webster er omtalt i brev 18. august 1854.
20. NM II. MHA. Breve herom 8. april 1850 og 2. april 1851. Salmonsens Konversationsleksikon bd. IV, 2. udg. 1916, s. 754-755 (Robert Chambers 1802-1871).
21. NM II. MHA. Brev til Thomsen dagen efter hjemkomsten til Flensburg, dateret onsdag 6. september 1854.
22. RA. P. 6194. Brev til Regensburg 9. oktober 1854.
23. Jensen 1992, s. 124-128.
24. NM I. Top., Sydslesvig. Brev til Thomsen 5. november 1854.
25. Dansk Biografisk leksikon, 3. udg., bd. 5, 1980, s. 34ff.
26. Schlee 1988, s. 68.
27. NM I. Top., Sydslesvig. Brev til Thomsen 23. maj 1854.
28. NM II. MHA. Brev 17. juli 1855.
29. Jane Bossen: En dansk arkitekt i Slesvig. Slesvigland nr. 2, 1990. Malerierne er i dag monteret på Snoghøj Folkehøjskole.
30. RA. SM. FO., j.nr. 367/1857.
31. DKB. NKS. 3386,4. Breve til L. Frølich 1845-1864. Engelhardts brev 3. juli 1863. Hendriksen (udg.) 1920-21, s. 319.
32. RA. P. 5611. Beretning af C. F. Herbst om undersøgelsen i Ringsted 4.- 6. september 1855. Kongegravene i Ringsted, udgivet 1858. RA. P. 2051. Herbst til Thomsen 10. september, at Worsaaes rejse til Slesvig blev afbrudt. De skår Engelhardt fik, kaldte han »stribede«. Beskrivelsen muliggør i dag ingen angivelse af deres arkæologiske alder. Oldsagerne blev indført i Flensborgsamlingens protokol som nr. FS 2244. Engelhardt skrev heri, at jættestuen blev åbnet 25. august 1855. Worsaae gjorde opmærksom på det samme i sin notesbog nr. XVIII, s. 68. NM II. MHA. Worsaaes papirer, 1871.
33. Worsaae 1857. NM I. Protokoller, FS 2292-2338.
34. Guldspændet fra Kollund, Bov sogn, var fundet i 1806, MN mus. nr. 8539/FS 2360. Boye 1859, s. 118. Skovmand s. 177. C. C. Rafn havde i Annaler 1842-43 tolket runerne på »gulddiademet« fra Strårup som Lødver, ejerens navn. Adamsen C. og Jensen, V. 1991, s. 86-108. Sølvfibulaen fra Gummersmark NM mus. nr. 13282/FS

2361. Boye 1859, s. 120.
35. NM I. Top., Sydslesvig. Brev til Thomsen 10. februar 1856. Miniaturevåbnene MNO 2301, NMO 13808/FS 2363-64, MNO 14742 og MNO 13804/FS 2365-66, samt skjoldet MNO 8113/FS 2367.
  36. NM I. Protokoller, FS 2339-2340 i 1855 og i 1856 følgende: FS 2392-2394, FS 2414-2418 og FS 2421-2433.
  37. NM I. Protokoller, FS 2341 (Fiedlers møntskat). Engelhardt benyttede den danske stavemåde på bynavnene i protokollen. FS 2379-2387 (Sorterups mønter). FS 2438-2442 (Poulsens møntskat).
  38. RA. SM. 3. dept., j.nr. 386/1856.
  39. NM I. Protokoller. Resterne fra graven ved Franciskanerklostret fik protokolnr. FS 2600-2604. Trækanden fik protokolnr. FS 2630, de to ruder FS 2599.
  40. NM I. Top., Sydslesvig. Brev til Worsaae 26. oktober 1856. Protokoller, FS 2500-2525 (Mechlenburgs oldsager fra Sønderbrarup mose). Bronzehjelman Raddatz 1987 kat. nr. 400, skjoldbulen kat. nr. 268. RA. SM., 3. dept. j.nr. 500/1856. Mechlenburgs moseoldsager er publiceret i Engelhardts første artikel. Engelhardt, 1859. De to stigbøjler og et bidsel blev ikke protokolleret.
  41. NM I. Protokoller, FS 2443-2487. RA. SM. 3. dept. j.nr. 500/1856.
  42. RA. SM. FO., j.nr. 398/55. Resolution 17. november 1855.
  43. Efterretninger for Skoleåret 1856-1857.
  44. RA. SM. FO., j.nr. 299/56 og 311/56.
  45. Efterretninger om Flensborg Lærde- og Realskole, skoleåret 1857-58.
  46. RA. P. 6194. Brev til Regensburg 26. juli 1858.
  47. NM I. Protokoller, FS 2606-09 (Diedrichsens oldsager). FS 2807-14 (Hansen Kochs oldsager). FS 2827 (Jørgensens oldsag). FS 2550-56 (Hubners oldsager). FS 2570-73 (Billums oldsager). LMG FS/23. Brev fra Billum til Engelhardt 14. april 1857.
  48. NM I. Protokoller, FS 2634-65.
  49. LAV. P. 1907, Schades familiearkiv, samt A.H. Schades katalog over samlingen på NM I. Oldsagerne på MNO havde protokolnr. 16166-16198, i Flensborg FS 2681-2778. Denne Samling var langt fra Schades eneste. Ved 4. Internationale Antropologi- og Arkæologikongres, afholdt i København i 1869, var f.eks. hans fjerde oldsagsamling til salg.
  50. NM I. Protokoller, FS 2574-90.
  51. RA. P. 6191. Udateret brev om runestenen fra 2. halvår af 1857. Galster 1957-61, s. 243. Reichstein 1978.
  52. NM I. Protokoller. De to senmiddelalderlige drikkehorn FS 2825 og 2826. StF. A 296. Engelhardts forespørgsel 16. oktober 1857 og takkeskrivelse 14. november 1857. LMG. FS/26. Borgmester og overpræsident Hargens svar 12. november 1857 og koncept hertil i

StF.A 296.

53. RA. SM., 3. dept. 545/1857. Engelhardts henvendelse 27. august 1857 og svar til Slesvigsministeriet fra amtmændene Ketelsen og Karstensen. RA. P.6194. Brev til Regensburg 11. april 1858 med Engelhardts klager.
54. Schultz Hansen 1992, s. 142.
55. NM I. Top., Sydslesvig. Brev til Thomsen 2. december 1857.
56. NM I. Protokoller. Optalt i Flensborgsamlingens protokoller. FS-sendelsernes antal var i alt 139, svarende til MNOs 941 i samme periode. NM II. MHA. Oldnordisk Museums Arkiv.

Kampen om mosen og Engelhardts første artikel

1. RA. P. 6194. Brev til Regensburg 28. april 1858.
2. Chronologisk Samling af de i Aaret 1858 emanerede Forordninger, Rescripter for Hertugdømmet Slesvig. Slesvig 1859. De to selskaber havde deres virke i alle tre hertugdømmer og var grundlagt før 1. slesvigske krig. De andre foreninger var »Gartenbau-Verein der Herzogthümer Schleswig, Holstein und Lauenburg«, »Verein zur Verbreitung naturwissenschaftlicher Kenntnisse« og »Kunstverein zu Kiel«.
3. Neergaard 1916, s. 308 og 389.
4. Kleinere Mitteilungen, s. 391, Jahrbücher 1863.
5. NM I. Top., Sydslesvig. Brev til Thomsen 10. januar. 1858. RA. P. 6194. Breve til Regensburg 11. april og 14. juni 1858. I sidste brev oplyser Engelhardt, at betalingen for oldsager var bedre i Hamborg.
6. NM I. Protokoller, FS 3681 (slangen), Raddatz 1987 kat. nr. 400 , FS 3682 (fyrstehuen), Raddatz kat. nr. 404., og brudstykker til FS 2500, protokolleret i 1859 som FS 4092.
7. NM I. Top., Sydslesvig. Brev til Thomsen 13. juni 1858.
8. NM I og II. Brev 2. juni 1858. Den første del af brevet, der omhandler oldtiden, er opbevaret på NM I. Top., Sydslesvig. Den anden del af brevet, der også omhandler en forespørgsel om middelalderlige forhold, er bevaret på NM II, hvor MHA i dag findes.
9. RA. SM. 3.dept. Bevilling 11. juni, j.nr. 195/58 og 10. august j.nr. 261/58. Om Wolfhagen, se DBL, 3. udg. bd. 16, s. 29.
10. NM II. MHA. Gravebogen fra Thorsbjerg 1858-1861, ib. K.O.S., C. Engelhardt, diverse papirer.
11. NM I. Protokoller, FS 3108-3994.
12. NM I. Protokoller FS 3673. Andet harniskudstyr FS 3674-80. Raddatz 1987, kat. nr. 407.
13. RA. P. 6194. Brev fra Engelhardt til Regensburg 31. oktober 1858.
14. Engelhardt 1859, s. 182. Heri omtales ialt 17 meget slidte sølvmonter, hvoraf den yngste var præget år 185 e. Kr. f. I et brev til

- Thomsen 24. juli 1858 oplyste Engelhardt, at 12 mønter allerede var fundet.
15. Erichsen 1966.
  16. LMG. 70/FS. Kopi af tilladelsen fra Slesvigministeriet til Engelhardt. LAA. Plakat i Tønder byarkiv nr. 885. RA. P. 6194. Brev til Regensburg 27. december 1858 og 18. marts 1859.
  17. Svensk Biografiskt Lexikon, VII, s. 572, Stockholm 1926. Gräslund 1974, s. 119 (om N.G. Bruzelius). NM I. Top., Sydslesvig. Besøget er omtalt i Engelhardts brev til Thomsen 1. september 1858. Bruzelius' oldsager: FS 2975-80. NM I., ssts, breve af 19. og 24. juni 1858, hvori Engelhardt beder Thomsen om at komme til Flensborg.
  18. Dansk Biografisk Leksikon, 3. udg. Bd VI, s. 307. (C.F. Herbst). Dansk Bibliografisk Leksikon, 3. udg. Bd. IV, 1983, s. 29-33 (Japetus Steenstrup). DKB. NKS. 3460,4. Breve fra Engelhardt til Steenstrup 13. og 23. september samt 18. november 1858.
  19. Correspondenz-Blatt der deutschen Geschichts- und Alterthums-Vereine. 6. Jahrg. 12. sept. 1858.
  20. RA. P. 6194. Brev til Regensburg 25. juni 1858.
  21. RA. P. 6194. Brev fra Worsaae til Regensburg 5. juli. RA. SM. FO., j. nr. 261/58 af 7. til 10. august. Der bevilgedes 150 Rdlr. til køb af grunden, hvorpå »Døbestenen« i Popholt stod. Ca. 100 Rdlr. for selve købet, 20-30 Rdlr. til salgsomkostninger, samt 20 Rdlr. til indhegning.
  22. LMG. AK. 27/1858. Underskriverens navn er ikke læseligt. Brev fra Kappel 28. juni 1858. Kartei Museumsgeschichte (1444).
  23. LMG. KS/29, KS/31 og KS/32. Breve 20. juli, 11. og 22. august 1858, (1457), (1459) og (1460), Kartei Museumsgeschichte. Ortsakte SB (Thorsb. M.), Kr. Schleswig, nr. 1.
  24. NM I. Protokoller. FS 2342-53 og 2532 (Piepgras' oldsager).
  25. Street-Jensen 1985 s. 24 ff.
  26. RA. P. 6194. Regenburgs brev 29. august, modtaget og besvaret af Engelhardt 31. august 1858. LMG. 66/FS. Gosch Hansens brev til Engelhardt 30. august 1858.
  27. NM I. Top., Sydslesvig. Breve til Thomsen 1., 2. og 5. september 1858.
  28. Street-Jensen 1985, s. 24. NM II. MHA. Brev til Thomsen 13. april 1858. Det er tænkeligt, at Engelhardt måske bevidst har overfortolket Thomsens anvendelse af ordet »filial« for netop at markere sin ønskede selvstændighed.
  29. LMG. 62-64/FS 4., 12. og 15. juli 1858. MN I. Protokoller. FS 2909-11 og FS 3061-63. For Nydams vedkommende var bænkerne i omkring fire fods bredde svarende til ca. 1,25 m. NM I. Protokoller. FSprotokol s. 446.
  30. LMG. 62 - 66/FS. Breve 26. og 30. august 1858.
  31. LMG. AK. Notat i Kieler museets arkiv KS 34 og 34a, hvoraf det

- fremgår, at oldsagerne var udgravet og afhændet til Hr. Kaufmann. Handelsmann 1872, s. 12. Heri omtales også andre fund fra Thorsbjerg mose i Oldsagssamlingen i Hamborg.
32. NM I. Top., Sydslesvig. Brev til Thomsen 13. og 19. juni. RA. P. 6194. Brev til Regensburg 14. juni.
  33. LMG. 67/FS. Brev 3. september 1858 fra Det kongelige Gottorpske Amtshus i Slesvig.
  34. LMG. 61/FS. Brev af 17. juni 1858 fra Winstrup til Engelhardt. RA. SM. 3. dept., j.nr. 312/1859 af samme dato.
  35. Flensburger Zeitung 27., 28., 29. og 30. september 1858.
  36. Königl. Dänisch. Hof u. Staatskalender für das Jahr 1859. Stevnsborg 1992, s. 59.
  37. Erichsen 1966, s. 73ff.
  38. Erichsen 1966, s. 73ff.
  39. RA. P. 6194. Brev til Regensburg 18. april 1859.
  40. Den 20. april 1859, iflg. Erichsen 1966.
  41. Ministeriet til Amtshuset 11. juli 1859 og Amtshuset til ministeriet 26. juli 1859, Erichsen 1966.
  42. RA. P. 6194. Brev til Regensburg 22. juni 1859. Når netop Herbst var blevet spurgt, formodentlig gennem Thomsen, skyldtes det, at Herbst for Oldnordisk Museum i 1859 foretog tilsvarende arkæologiske undersøgelser i Allesøe mose på Fyn.
  43. NM I. Top., Sydslesvig. Brev til Thomsen 5. februar 1858.
  44. NM I. Top., Sydslesvig. Brev til Thomsen 11. januar og 15. februar 1859. RA. P. 6194. Om forsøgene med trækonservering også til Regensburg 18. marts 1859.
  45. NM I. Nationalmuseets ejendomme. Brev til Thomsen 27. august 1858. RA. SM. 3. dept., j. nr. 714/1858 fra Engelhardt 18. november og svarkoncept 25. november 1858.
  46. NM VI. Brev til Thomsen 8. marts 1859.
  47. LMG. 81/FS. Slesvigministeriets tilladelse 25. marts 1859. FS 3687 blev afgivet til MNO; ved den lejlighed fik også kongen til sin privatsamling FS 3688. I begge tilfælde var det prøver på tekstiler.
  48. NM I. Nationalmuseets ejendomme. Nydam mose. Brev til Thomsen 5. december 1858.
  49. NM I. Nationalmuseets ejendomme, Nydam mose. Brev til Thomsen 5. december 1858.
  50. DKB. 4546,4. Notat 11. maj 1859. Worsaaes seneste udgivelse var »Nordiske Oldsager i det kgl. Museum i Kjøbenhavn«, 1859. Ørnsnes, M.: Forord til Sønderjyske Mosefund, bd. 1, s. XVI. 1970 NM I. Top., Sydslesvig. Brev til Thomsen 5. september 1858. Ilkjær og Lønstrup 1984 s. 101.
  51. NM I. Brev til Thomsen 5. maj 1859, hvori den længe ventede søn omtales to gange.
  52. RA. P. 6194. Brev 1. april 1859.

53. DKB. 1599,2. Rafns efterladte papirer. VI. Det kgl. nordiske Oldskriftselskabs arkiv, j. nr. 2004. Koncept til rektor Simesen 29. januar, 8. februar og 15. marts 1859. Koncept til Engelhardt 24. marts 1859. Brev fra Engelhardt 5. april 1859. Koncept til Engelhardt 11. april 1859.

Samlingerne tager form – og endnu en mose

1. NM I. Protokoller, FS 2826, FS 2898-2903. Top., Sydslesvig. Brev til Thomsen 10. januar og 13. april 1858. Street-Jensen 1988, s. 24.
2. NM I. Protokoller. Marxens guldring fik protokolnummer FS 2971. I protokollen står også værdien angivet. Marxens møntgave til Kielersamlingen omtalt som gave, indgået mellem 1864 og 1866. Handelsmann 1872, s. 13 og akt herom i LMG. 120/FS. af 15. juli 1870.
3. NM I. Protokoller, FS 2957-58 (stenoldsager), FS 2982-85 (oldsager fra jernalderen).
4. NM I. Protokoller, FS 4126 (lansespidsen), se endv. Becker, 1964. FS 4151 (sværdet).
5. RA. P. 6194. Brev til Regensburg 3. maj 1859. Wiell 1992.
6. RA. P. 6194. Breve til Regensburg 15. august, 19. og 21. oktober 1859. NM I. Top., Sydslesvig. Brev til Thomsen 19. november 1859. Hof- og Statskalenderen for året 1861, sp. 87. NM I. Protokoller. Peter von Timms samling (FS 5063-5279), indført som det sidste i protokollen for året 1859, når ses bort fra et skaft af hjortetak FS 5280.
7. LMG. J.nr. 2230. Brev fra Engelhardt til H. Handelsmann af 13. august 1878. Tegningen er offentliggjort i Aarbøger 1878, s. 127.
8. NM I. Protokoller. FS 4061-68 og 4081-92 (Mechlenburgs FS 4092 til sølvhjelm FS 2500), FS 5238 (Timm).
9. NM I. Protokoller, FS 4096-4125, samt brev til Thomsen 23. april 1859. NM I. Nationalmuseets ejendomme (Petersens oldsager). NM I. Protokoller, FS 5020-36 (Schumachers oldsager) FS 4074 (Mønt i tørv, kejser Hadrian) FS 4223-25 (Gendarmeriet: kejserne Antonius, Hadrian og Septimus). FS 4228-37 (99 perler) og FS 4976-78 (stenoldsager).
10. Bekendtgørelse nr. 70 af 5. august 1859, vejarbejder på strækningen Brøns-Skærbæk. Den ikke fuldførte del på strækningen Husum-Bredsted 1. april 1859-31. marts 1860. Chronologisk Samling, året 1859, 1860. En særlig afdeling af ingeniørkorpset under krigsministeriet blev stillet til rådighed for arbejdet og hørte derefter under Slesvigministeriets ressortområde, men stod fortsat under militær jurisdiktion. Regulativ nr. 73 af 24. august fra ministeriet efter Allerhøjeste Resolution af 14. august 1859. Efter Chronologisk Samling for året 1859, s. 129-189. Patent angående ovenstående

- befaling nr. 78 i Chronologisk Samling, året 1859, 1860, s. 193-194.
11. Worsaae 1859, s. 23. Gräslund s. 119.
  12. NM I. Protokoller, FS 4930-72 og FS 5050-52. Den »ikke-Engelhardt'ske« håndskrift er ført fra FS 4930 til 5052.
  13. Boye 1896. Egekisten i Stevnhøj, katalog XVII s. 101. Kisten blev indlemmet i Rødding Højskoles oldsagssamling, hvor den i dag er gået tabt. Egekisten i Nøragerhøj, katalog XXVI s. 119, kom til Oldnordisk Museum. Fundhistorien egekisten fra Lille Dragshøj, s. 4-5 og katalog XXIV s. 114 og Glob 1970, Tvillinghøj, katalog XXV s. 117. Boye (1859) særligt om Stevnhøj og Nøragerhøj, s. 13, samt hans uddrag af Inventarprotokollerne i Samlingen af Oldsager i Flensborg, i dag bevaret på NM II. MHA, V. Boyes papirer. Om »Lille Dragshøj« se også Illustreret Tidende den 28. april 1861 (ved J.J.A. Worsaae). C. F. Herbsts vanskelige konserveringsarbejder i LAV. P. 1907,4. C. F. Herbsts brev 11. april 1861, samt DKB. Ms. Phot. 150, fol., Strunk til Nilsson 13. februar og 28. oktober 1861. I foråret 1860 genoptog bondemanden arbejdet i højen. Egekisten med velbevaret låg blev blottet og fragtet til Frederik VII, som overdrog den til Oldnordisk Museum.
  14. NM I. Protokoller, FS 2852 (Tønnings overgivelse), Galster, G. 303, FS 2950 (Den frederiksborgske fred) Galster, G. 315, og FS 2853 (slaget ved Friedberg).
  15. NM I. Protokoller, FS 2854-90 (auktions – og byttemonter). FS 2987-3033 (Schmidts samling). FS 4051-56 (Koldings gave). FS 4069-73 (Thomsens gave).
  16. NM VI. Brev til Thomsen 8. marts 1859. NM I. Nationalmuseets ejendomme. Brev til Thomsen 23. april 1859.
  17. NM I. Protokoller, FS 4123-25 (Sønderborg Slot). Bayers sendelse FS 7373-99 (Tønderområdet). FS 5019 (nyredolk) og FS 4973 (sølvspore).
  18. NM I. Protokoller, FS 2799-2803 (Stenbjerg Kirke), FS 3063-3074 (fra apotekeren i Kværn), hvoraf FS 3063-64 var en sværdknap og et beslag fra Sønderbrarup mose. FS 4058 (Eskris).
  19. RA. P. 6194. Brev til Regensburg 3. maj 1859 og RA. SM. 3. dept. j. nr. 311/59 (om lysestagen). NM I. Top., Sydslesvig. Brev til Thomsen 19. november 1859 om »Hütten« altret. NM I. Protokoller, FS 4975a (alterlysestage, Slesvig Domkirke) og FS 5037-38 (træskulpturer, Slesvig Domkirke), FS 4975 (bronzeknap) og FS 5456 (altret, først indført i protokollen i 1860).
  20. LMV. NL/933. Brev til Lisch 12. august 1859. Iflg. Engelhardts Nydampublikation 1865, s. 2, var det Regenburgs gave til Flensborgsamlingen, en spydspids af jern, fundet i 1858, som gav anledning til undersøgelsen. MN I. Nationalmuseets ejendomme. Brev til Thomsen 23. april 1859, hvori de fire henvendelser og en rej-

- seinspektør foreslås. LAA. P. 423, Nis Kuntz' dagbog, hvori datoen 19. april opgives for Engelhardts første besøg. NM I. Protokoller, FS 4127-41.
21. LAS. P. 423. Nis Kuntz' dagbog. Dagbogen er af eftertiden blevet særlig værdsat på grund af oplysningerne om de mange udgravninger, der især under krigen i 1864 foregik. Andersen 1963. Beck 1974. Hanssen 1928-1934.
  22. NM I. Protokoller. Fra Nydam hjemtoges til samlingen 41 oldsager, FS 4127-41 (Jørgen Hanssens oldsager fra mosen) FS 4152-89 (Engelhardts pinseudgravning), samt 31 forskellige stenoldsager (økser, dolke, mejslers, flækker m.v. fra stenalderen fra fem forskellige samlere på egnen), FS 4190-4221. RA. P. 6194. Brev til Regensburg 22. juni 1859. Engelhardt 1863, s. 9.
  23. RA. P. 6194. Breve til Regensburg 22. juni, 2. og 10. juli 1859. Budgetforslag skulle indsendes inden 1. april. RA. SM. FO., j.nr. 195/59. Bevilling på 600 Rdlr., deraf 200 til inspektøren, indstillet 16. juli 1859.
  24. NM I. Protokoller, FS 4328-4929, undersøgelse i Nydam, i alt 601 genstande, sendelse nr. XIII. FS 5326-5439, undersøgelse smst. i 1859, men først protokolleret i 1860. LMV. NL/933. Thomsen beretter udførligt om fundene til Lisch 12. august 1859. Nis Kuntz' avisartikler bragt i Den danske Slesviger No. 92 af 2. august, No. 96 af 11. august og No. 100 af 20. august 1859. Første artikel blev »sakset« af Berlingske Tidende, som bragte den på dansk 4. august. Flensburger Zeitung 22. august, 1. og 7. oktober 1859 omtaler årets gaver og Nydamudgravningens resultater. Træåren, FS 5338, blev fundet i grav IV i slutningen af juli 1859.
  25. NM I. Nationalmuseets Ejendomme. Tre breve til Thomsen 29. juni og 7. august 1859, samt et udateret derimellem. RA. P. 4546,4. Thomsen til Lindenschmit 17. juli 1859. Street-Jensen 1985, s. 26.
  26. NM I. Ber. Jernalderens votiv- og depotfund. Vimose. Gravebog for C.F. Herbst 1859 og 1865. Denne anfører, at Herbst selv var i Allesø fra 9. til 29. juli 1859 og gravede 10 separate huller. George Stephens (1867-68) anfører, at Herbst gravede i Allesø fra 11. til 27. juli 1859.
  27. Senere skrev Herbst i Antiquarisk Tidsskrift 1858-60 (1861) om metoden, og Speerschneider skrev sammesteds om sin.
  28. I Svejts blev det i 1850erne muligt at grave oldgamle pælebygninger under vand, og fundene af organisk materiale var talrige. F. eks. sendte Adolph Strunk i januar 1860 opskriften til den svejtsiske arkæolog A.F. Morlot, der som andre fulgte levende med i de danske moseudgravninger.
  29. DKB. NKS. 3460,4. Herbsts brev om alunmetoden til J. Steenstrup 14. oktober 1859. Street-Jensen 1985, s. 92. Stephens 1867-68, s. 301. Brinch Madsen 1994, s. 12. NKS. 4546,4. Strunks brev til

- Morlot 11. januar 1860. Speerschneiders breve til Engelhardt i Flensborgsamlingens korrespondancearkiv, LMG. 85 a-b/FS, breve 3. juli 1859, 12., 18. og 25. maj 1860. DKB. 1599,2. IV. Koncept fra Rafn til Speerschneider 31. oktober og Speerschneiders svar med opskrift, sendt fra Glücksborg 6. november 1860.
30. RA. SM. FO., j.nr. 299/59. LMV. NL/933. Brev 12. august 1859. RA. P. 4546,4. Brev til Lindenschmit 22. august 1859. Street-Jensen 1985, s. 26. Måltiderne af urbefolkningen var fundet af køkkenmøddingerne fra ældre stenalder. DKB. NKS. 4546,4. Brev til Lindenschmit 27. juli 1860.
  31. RA. SM. 3. dept., j.nr. 514/1859. Simesens ansøgning af 12. august, ministeriets svarkoncept 18. august, ansøgning fra Engelhardt 29. august 1859 og ministeriets svarkoncept 1. september 1859. NM I. Top., Sydslesvig. Brev til Thomsen 26. august. LMG. 86-87/FS, Müllers breve til Engelhardt 3. og 29. september 1859.
  32. NM I. Top., Sydslesvig. Oplysningen om lønudbetalingen for kongegravningen i Kuntz' dagbog. Flyveposten 18. oktober 1859. Hanssen 1928, bd. I, s. 52 og Engelhardt 1865, s. 2 (bronzespændet). NM I. Nationalmuseets ejendomme. Brev til Thomsen 15. oktober 1859. Fundene 14. oktober er ikke specielt anført i Flensborgsamlingens protokol, når ses bort fra benkammen og pilespiden FS 5047-48.
  33. RA. SM. FO., j.nr. 299/59 og forinden til Regensburg 19. oktober 1859.
  34. NM I. Protokoller, FS 4059. LMG. Kortarkivet, bevaret i senere aftegning. LMG. 62-64/FS, Piepgras' breve til Kiel Universitet. LMG. 35/FS. Brev fra Piepgras 1. oktober 1859.
  35. LMG. 90/FS. Brev fra skovrider Müller til Engelhardt 8. april 1860. RA. SM. 3. dept., j.nr. 178/60. Særbevilling til dræning m.v. Ødelæggelserne omfattede 22 roder = 68,82 m.
  36. MN I. Top., Sydslesvig. Brev til Thomsen 22. december 1859.

Flensborgsamlingen finder sin plads

1. RA. KT. Winstrups embedspapirer. Sager vedr. Regeringsbygningen i Flensborg, pk.IV (1857-65). Slesvigministeriets henvendelse til Winstrup 19. august og dennes accept og vurdering af udgiften 5. september 1859.
2. NM I. Nationalmuseets Ejendomme. Brev til Thomsen 15. oktober 1859. RA. P. 6194. Brev til Regensburg 19. oktober 1859.
3. RA. SM. 3. dept., j. nr. 670/1859. Kongens henvendelse er skrevet på Christiansborg 24. oktober 1859. RA. KT. Winstrups embedspapirer, pk. IV, læg 1861, heri akterne fra 1859 med Engelhardts opgørelse af Samlingens pladsbehov. NM I. Top., Sydslesvig. Brev til Thomsen 19. november 1859 om sagens heldige vending.

4. NM I. Top., Sydslesvig. Brev til Thomsen 7. januar 1860. RA. P. 6194. Engelhardts brev til Wolfhagen 10. januar 1860. DBL. 3.udg. 1984, bd. 16 s. 29 (Wolfhagen).
5. RA. KT. Winstrups embedspapirer, pk. IV, læg 1861. Winstrups indstilling 10. februar 1860.
6. Thorsen s. 243-255.
7. DKB. NKS. 3386, 4. Winstrup til L. Frølich 14. marts 1860. RA. SM. 3. dept., j.nr. 75/60. Koncept til indberetning til kongen 4. marts 1860.
8. NM I. Top., Sydslesvig, brev til Thomsen 9. april 1860. NM II. MHA. Kunstmuseets arkiv, læg Flensborg, brev til Thomsen 14. maj 1860.
9. RA. P. 6194. Brev fra Engelhardt 8. juli 1860. KT. Winstrups embedspapirer. Koncept til Slesvigministeriet 17. februar, 10. juli, 7. september 1861. Læg med regninger over arbejder i Regeringsbygningen i året 1860/61. Koncept til regnskabet af 9. maj 1861, samt regnskab.
10. Street-Jensen 1985, s. 27. NM I. Top., Sydslesvig, brev til Thomsen 7. januar 1860, samt Flensborgsamlingens protokoller.
11. NM I. Protokoller, FS 5283-86 og 5299-5301 (mønter og medaljer). FS 5446 (sølvmønter fra Chr. IV's tid). FS 5287 (guldfinger-ring). FSprotokol for 1860, s. 6. Etnografica ej indført med nr. Pilene er endv. omtalt i brev til Thomsen 7. januar 1860. FS 5288-93 (Husum skole). FS 5294-98 (depot af flintøkser). Bekendtgørelse nr. 74, strækningen Skærbæk-Tønder, Chronologisk Samling 1860, s. 231.
12. NM I. Protokoller, FS 5326-5439 (Nydamudgravning 1859). Kongens gave: FS 5458-5544, 5549-79, 5596-5608, FS 5586-90 (Vimose) og 5617 (bronzeringen). RA. SM. FO. j.nr. 173/60, 29. maj 1860. Der bevilgedes 100 Rdlr. til køb og restaurering af altret med en bemærkning om, at man burde undgå, at sådant blev solgt til udlandet. NM II. Top., Hytten sogn. Afskrift af dele af brev til Thomsen 18. september 1861 om konservering. Originalbrevet befandt sig ved afskrivningen i 1922 i NM II Top. (Holsten-Lauenburg), men er i dag bortkommet. NM I. Protokoller, FS 5456. Barfod, katalog nr. 60.
13. NM I. Protokoller, sendelse nr. XIV-XLVII, FS 5440-5636. FS 5443 (guldarmlinge), FS 5457 (tohåndssværd), FS 5547-48 (lerkar fra Sønderballe) og FS 5636 (Mechlenburgs pil). Engelhardt 1863, s. 65, hvor mosen i Sønderballe nævnes som en tredje offermose i Sønderjylland.
14. Vedel 1886 s. 19-20. Kuml 1967. Eriksen 1984.
15. NM I. Protokoller, 1860 s. 9-16, FS 5302-07 (Olderup) og Top., Sydslesvig, brev til Thomsen 9. april 1860. Udgravningsberetning med en tegning af stenbrolægningen, s. 17. (Olderup vest) FS 5308.

- FS 5309-16 (Øster Gasse). FS 5317-18 (Vester Gasse). RA. SM. FO., j.nr. 214/1860, Engelhardts forslag til budget 1860/61 indsendt til ministeriet 11. marts 1860.
16. DKB. NKS. 3460,4. Brev fra Engelhardt til Steenstrup 22. maj 1860. NKS. 4546,4. Thomsen til Vedel Simonsen 1. august 1857. Hver morgen mellem kl. 7 og 9 hjalp Vilhelm Boye Thomsen med at udarbejde en fortegnelse over Oldnordisk Museums guldoldsager. Boye levede åbenbart ikke alt for godt som studerende i København. En dag, mens han og Thomsen arbejdede med kataloget, faldt Boye om. Thomsen måtte give ham noget mad og et glas portvin. (Thomsen til Vedel Simonsen, skrevet fra Berlin 29. august 1857). Boyes bog 1859 blev af Thomsen forelagt ved Oldskriftselskabets årsmøde på Christiansborg Slot 14. maj 1859. NM I. Oldskriftselskabet. Mødeprotokol IV, 1852- 84, s. 46. DKB. 4546,4. Thomsen til Lindenschmit, København 27. juli 1860 (om betalingen til Boye). Street-Jensen 1985, s. 100.
  17. NM I. Top., Sydslesvig. Brev til Thomsen 5. maj 1859. DKB. NKS. 4546,4. Udateret brev, af Victor Hermansen lagt til 1859, formodentlig på grund af Boyes omtale af fundet af en stammebåd i Allersøe, der blev gjort dette år. NM I. Protokoller, Thorsbjerg mosefund i 1860, FS 5636-6799.
  18. NM II. MHA. Kunstmuseets arkiv. Brev 14. maj 1860 til Thomsen. RA. SM. FO., j. nr. 178/60, hvori ministeriet tvivler på, at beløbet er tilstrækkeligt, og derfor yder resten af egen kasse. RA. P. 6194. Engelhardts brev til Regensburg om den forhøjede særbevilling.
  19. NM I. Top., Sydslesvig. Brev fra Boye til Thomsen 13. juni 1860. DKB. NKS. 4546,4. Thomsen til Boye 30. juni 1860.
  20. RA. P. 6194. Brev til Regensburg 15. august 1859 og 8. juli 1860.
  21. NM I. Top., Sydslesvig. Boye til Thomsen 29. juni 1860. Flensburger Zeitung 25. juni, 3. og 4. juli 1860.
  22. NM II. MHA. Runedupskoen i gravebogen for Thorsbjerg mose, s. 45. NM I. Protokoller, FS 6232 (beklædning til skjoldbule), Raddatz 1987 kat. nr. 297, FS 5767 (dupsko), Raddatz 1987 kat. nr. 124. RA P. 6194. Den omtales i tre breve til Regensburg 22. juni, 8. og 21. juli 1860.
  23. LMG. 93/FS. Bevilling af 24. juli 1860. RA. P. 6194 til Regensburg 21. juli 1860.
  24. MN I. Protokoller, FS 6233 (sølvmaske), Raddatz 1987 kat. nr. 405. NM I. Top., Sydslesvig. Mønterne til Thomsen med brev fra Engelhardt 27. juli 1860.
  25. NM I. Protokoller, FS 6242 (brystplade), Raddatz 1987 kat. nr. 423. Top., Sydslesvig. Brev 27. juli 1860. Thomsen til Lindenschmit samme dato, Street-Jensen, 1985, s. 100.
  26. NM II. MHA. Gravebog for Thorsbjerg mose s. 163-165. Heri er

- grav 18 betegnet som Kongegraven 13. august 1860. Flensburger Zeitung 5. og 14. august 1860. Bagest i gravebogen har Engelhardt to gange noteret til hvem, de hvergang 55 Rdlr., som Engelhardt på kongens vegne skulle fordele til arbejdsfolkene, gik. Boyes artikel i Dagbladet 17. august. LMG. 97/FS. Koncept fra Engelhardt til Den kongelige Civillistes Direktorat af 30. august 1860, hvor Engelhardts udgifter ved gravningen blev opgjort og regningen fremsendt. LMG. 96/FS. Udateret koncept til kongen.
27. LMG. 98/FS. Koncept til indberetning 2. september 1860. RA P. 6194. Brev til Regensburg 4. september 1860.
  28. NM I. Top., Sydslesvig. Brev til Worsaae 10. oktober 1860.
  29. RA. P. 6194. Brev til Regensburg 17. oktober 1860. NM I. Top., Sydslesvig. Brev til Thomsen 11. november 1860.
  30. NM I. Top., Sydslesvig. Engelhardts brev til Thomsen om Stephen- sen 11. november 1860. RA. P. 6194. Engelhardts brev til Regen- burg 17. oktober 1860. I Administrativt arkiv på Nationalmuseet under »Afgåede tjenestemænd«, Engelhardt, ligger hele korrespon- dancen vedr. Zeuthens tegninger, Engelhardts breve til Worsaae 10. og 18. oktober 1860, Worsaaes koncept 30. oktober til Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsen. Samme ministeriums bevilling af 17. november, Worsaaes koncept til Engelhardt 2. januar 1861, Engelhardts brev 20. januar 1861, Zeuthens rapport til Worsaae sendt fra Flensborg (udat.). Worsaaes koncept 3. marts 1861 til Zeuthen i Flensborg. Zeuthens brev til Worsaae, sendt fra Flensborg 9. marts 1861.
  31. RA. P. 6194. Engelhardts brev til Regensburg 11. november ang. de 300 Rdlr. SM. 3. dept., j.nr. 489/1860. RA. SM. Koncept 3. dept., j.nr. 214/1860 24. november, hvoraf det endv. fremgår, at Engel- hardts regnskab for særbevillinger i 1860 er lagt til ministeriets såkaldte »kongelige kasse«, j.nr. 534/1861. FO., j.nr. 344/60 af 3.-8. november 1860. Ordinær bevilling til finansåret 1860/61.
  32. LMG. 95/FS. Müllers brev 23. august 1860. RA. P. 6194. Engel- hardts brev 4. september 1860 og til ministeriet samme dag. LMG. 100/FS. Müllers brev til Engelhardt 23. Oktober 1860 og 101/FS dennes takkeskrivelse 5. december 1860.
  33. NM I. Top., Sydslesvig. Brev til Thomsen 30. januar, 2. marts og 16. april 1861.
  34. NM I. Protokoller, FS 6994-7002. NM I. Top., Sydslesvig. Brev til Thomsen 14. februar 1862. Engelhardts breve til Lindenschmit gengivet i Street-Jensen 1885 s. 115-117 og 120-121.

Den kongelige Samling af nordiske Oldsager

1. NM I. Top., Sydslesvig. Brev til Thomsen 2. marts og 16. april 1861.
2. Thorsen s. 264. Rerup 1991, s. 430 ff.
3. Brev af 27. august 1861. m. fl. Engelhardt underviste i skoleåret 1859/60 ni timer fransk og 21 timer engelsk. I skoleåret 1860/61 var det otte timer fransk og 13 timer engelsk, i skoleåret 1861/62 13 timer fransk og 13 timer engelsk, i skoleåret 1862/63 13 timer fransk og 20 timer engelsk. Efterretninger og Jahresberichte for de omtalte år.
4. NM I. Protokoller. Fortegnelse over afgivne oldsager til Frankrig, FSprotokoller for året 1861, s. 44-45. Til Frankrig blev også afleveret oldsager fra kongens egen samling, Wegener, udg. ved Kargaard Thomsen 1996, bd. 2, s. 411-12.
5. Worsaae havde vægret sig mod at rejse. Derfor blev det Thomsen. Gaven var senere med til at danne grundstammen i et kommende fransk Nationalmuseum. Street-Jensen, 1985, s. 37-41. NM I. Top., Sydslesvig, udateret brev til Thomsen om, at Engelhardt gerne ville have været til Frankrig med Thomsen. Lundbeck-Culot 1995.
6. NM I. Protokoller. Fra Thorsbjerg mose var det fra 1858 to sværdknapper, to dupsko, beslag til sværdet, en skjoldbule, noget uldent tøj, tøjlebeslag og trensestænger, FS 2909, 2911-12, 3141, 3161, 3270, 3687-88, samt fra en af højene omkring mosen en hårnål af bronze, FS 2983. Fra Mechlenburgs mosefund sammesteds var det et parérstykke og en del af phaelera i forgyldt og forsølvet bronze, FS 2506 og 2574. Fra Nydam mose var det fra 1859 i alt 16 spydspidser, FSprotokol, s. 448 (MNO fik otte stykker) og to jernknive, prot. s. 506. Fra Thorsbjerg i 1860 var det to dupsko (MNO fik også to) prot. s. 106, fire bronzespænder, FS 5804-6 og 5836 (MNO fik fem, prot. s. 117 og et beslag til et bælte, FS 5845, 10 pileskafter til hhv Kongens Samling og MNO, prot. s. 140), et økseskaft af træ, et beslag og fem reparationsstykker til træskjolde, prot. s. 167 (MNO det samme og dertil tre andre beslag (prot. s. 143), fire randbeslag til skjolde (MNO fire randbeslag og tre andre beslag (prot. s. 170), fem håndtag og beslag hertil (MNO fik en bronzeskjoldbule, prot. s. 177, ringbrynjebrudstykker, FS 6267, prot. s. 187) og MNO en tilsvarende, FS 6239, samt den næsten hele lædersandal, prot. s. 195), fire fibler, deraf én guldbelagt.
7. NM I. Protokoller, FS 6986-93. Flensborgsamlingen afgav fra Nydam mose en spydspids, en pilespids, en skjoldbule, en hvæssesten og en jernkniv, FS 4540, 4687, 4764, 4820 og 4860. RA. SM. 3. dept. j.nr. 784/1862. Engelhardts ansøgning 10. oktober 1862. LMG. 46/FS. Ministeriets accept af bytteforbindelsen 20. oktober 1862.
8. NM I. Top., Sydslesvig. til Thomsen. RA. P. 6194 til Regenburg 14. maj (om den planlagte bogs omfang), 25. og 31. juli 1861 (hvori

- Engelhardt takker for særbevillingen). RA. SM. FO., j.nr. 93/60, ansøgt og bevilget i 1861.
9. NM I. Protokoller, FS 6800-6931 (1861), FS 6935-7399, numrene 6932-34 er ikke anvendt (1862), samt FS 7400-8176, numrene FS 7343-49 og 7482-99 er ikke anvendt. Der er foretaget en række reservationer for oldsager til Nydamfundet i 1863; ud for de reserverede numre er oldsagerne tegnet, men ikke beskrevet (1863). Tilvæksten for 1861 er omtalt i Flensburger Zeitung (under rubrikken Antiquarisches) 25. juni, 7. juli og 6. november 1862. Tilvæksten i 1862 er på samme måde omtalt 25. juni, 7. juli, 6. november, 17. december 1862, 28. maj, 16. juni og 23. oktober 1863.
  10. NM I. Protokoller, FS 6867. Top., Sydslesvig, Engelhardts fortegnelse over Samlet fund af bronzesager i oktober 1861. RA. P. 6194. Brev til Regensburg 29. marts 1863.
  11. NM I. Protokoller, FS 6855-58. FS 6936-40 (herredsfogeden), FS 6800, FS 7368-72, FS 7469-76 (Hans Hansen), FS 6973-75 (Arthur Thomsen), FS 6860-65 (Sørensen i 1861) FS 6935-40 (herredsfogeden i 1862), FS 6875-79 (Billum) og LMG. 40/FS. Billums brev til Engelhardt 4. februar 1861. NM I. Top., Sydslesvig. NM II, MHA. Brev til Thomsen 15. juni 1861 om Mechlenburgs død. FS 6959-72, og FS 7359-66 (Henningsen i 1862).
  12. Nogle af højene og området omkring dem syd for mosen blev undersøgte i 1937 og årene derefter. Tischler 1941. Lund 1944. Lund, som var fhv. museumsdirektør i Haderslev, offentliggjorde vikingetidens kammergrave fra Sønderbrarup. Lund forholdt sig også til Engelhardts undersøgelser af især gravhøjen fra bronzealderen med bautastenen.
  13. LMG. 98/FS. Engelhardts koncept til Slesvigministeriet 2. september 1860 og året efter 107/FS, hans koncept af 8. august 1861, ansøgning på 400 Rdlr. til mosen og højene. RA. SM. FO. j.nr. 189/61. Indstilling 29. august og Forestillingen bifaldet 15. september 1861. 674 Rdlr. til taksation og fuldendelse af udgravningsarbejder i mosen, samt 400 Rdlr. til gravhøjene. NM I. Protokoller. Beretning i FSprotokollen s. 15-26, FS 6882.
  14. NM I. Top., Sydslesvig. Breve til Thomsen 23. og 31. august 1861. LMG. 108/FS. Müller til ministeriet om udgravningen og tildækningen 28. august 1861.
  15. Flensburger Zeitung 23. september 1862 om kongebesøget. NM I. Top., Danevirke. Heri de første skitser i brev til Worsaae fra Kornerup 17. juni 1861. Om Worsaaes rejser til Slesvig, Worsaae 1936, 30. juni, 18. og 19. september om besøget mandag den 22. juni 1861. RA P. 6194. Worsaae til Regensburg om udgravningerne ved Danevirke og Kornerups deltagelse med kort varsel af 18. august 1861. NM II. Top., Sydslesvig, lagt til Hütten sogn. Heri afskrift af brev fra Engelhardt til Thomsen 18. september 1861 om Worsaaes besøg.

Brevet er afskrevet af Mackeprang i forbindelse med udleveringen af kulturværdier efter Genforeningen i 1920. Om udgravningerne i Jelling: senest Krogh 1993 og om Danevirke: Müller og Neergaard 1903.

16. NM I.Top., Sydslesvig. Breve til Thomsen om mulig fredning 23. og 31. august 1861. LMG. 41/FS fra Slesvigministeriet 30. august 1861. RA. P. 6194. Worsaae til Regensburg 18. august 1861. NM II. Top., Sydslesvig, Worsaaes brev til Regensburg 18. september 1861, lagt under Hütten sogn. RA. SM. F0., j. nr. 251/61, 24. november 1861. Seance de la Société royale des Antiquaires du Nord Pendent les Années 1861-1864, Extrait des Memoires de la Societé pour 1867 (Regensburg i Oldskriftselskabet s. 120.). Højen blev genudgravet og frilagt som fredet i 1927, Raddatz 1952, s. 86. *Om Danevirke*: NM I. Top., Danevirke. Brev fra Kornerup til Worsaae den 17. juni, samt hans indberetning af 2. august 1861. NM II. MHA. Worsaaes papirer. Notater om Danevirke 1861. RA. SM. FO. j.nr. 291/61, særbevilling til generhvervelse af et stykke af Danevirkevold, j. nr. 17/62 undersøgelse af volden, j. nr. 81/62 tilskud til at udgive et værk om undersøgelserne. Krogh 1993.
17. NM I. Protokoller, FS 6881 og 6881a (høj A), FS 6901-6905 (høj B) 1861, s. 13-14 og (afbrudt af indføringen af højen i Thorsbjerg), s. 29-32. Karsten Thomsen sendte i 1863 en lansespids af flint, fundet ved at bortkøre jorden fra en af de undersøgte høje, FS 7409. RA P. 6491. Breve til Regensburg 3. og 15. september 1861. I brev af 3. september er indlagt Regensburgs personlige notater om højudgravningens resultater. NM. DKC. Sb. 33 og 34, Bov sogn. Aner og Kersten, bd. VI, s. 49.
18. DKS. Dep. 189, breve fra Engelhardt til Stephens 26. juli 1861 og 13. oktober 1861. Nouvelle Biographie Générale depuis les Temps les plus Recules jusqu'a 1850-1860, bd. XIX-XX, s. 54. Genoptryk 1966 (om zoologen Isidor Geoffroy Saint-Hilaire, født i 1805). DBL, 3. udg. 1883 bd. 14, s. 99-100. (om G. Stephens). Om Stephens som runolog, senest Becker i Københavns Universitets historie. Filip (red.), bd. II, s. 856f.
19. BBB. NL von K. A. v. Morlot. Mss. hist. helv., XLV. 9. Nr. 230-231, breve fra Engelhardt 14. august og 23. oktober 1861. Zimmermann 1993.
20. DKB. Nyere brevsaml. D. XVI. Brev fra Engelhardt til Steenstrup 4. oktober 1861 om eftersendelsen af Geoffroys bog. Engelhardts brev til Morlot 14. august 1861. Engelhardts breve til Morlot i dennes brevsamling i Bern Morlot til F. Keller 9. sept. 1861 om sin rejse til Mannheim, Düsseldorf, Aachen, Hannover, Bremen, Schwerin, Hamburg, fem dage i Flensborg incl. besøg i Thorsbjerg mose, Hamburg, Hannover, Frankfurt, Mainz, Mannheim, Freiburg og Basel, Bern Historisches Museum. NM I. Top., Sydslesvig. Den

23. august 1861. Flensburger Zeitung omtalte 23. januar 1863 ved anmeldelsen af Thorsbjergpublikationen en mulig fransk udgave.
21. Street-Jensen 1985, s. 105f. RA P. 6194. Breve til Regensburg 3. og 15. september 1861. DKB. NKS. 4546,4. Morlot til Lindenschmit 18. januar 1862 om det romerske indslag i mosefundene.
  22. LMV. NL/933. Thomsen til Lisch, udateret, juli 1861 fra København.
  23. Adriansen 1990, s. 54-58, og 1996, s. 120-146.
  24. Runge 1969, s. 186, note 741.
  25. DKB. Nyere brevsaml. D. XVI. Brev fra Engelhardt til Steenstrup 21. september 1861 om prof. Geoffroys, flere tyskeres og Morlots besøg.
  26. NM I. Top., Sydslesvig. Breve til Thomsen 2. marts og 16. april 1861. NM II, IV/94. Breve til Thomsen 4. april, langfredag, 2. pinsedag, 4. maj og 8. juni 1861. DKB. P. 3386, 4. Brev fra Winstrup til Frølich om Engelhardts sygdom 18. oktober 1861. RA. SM. 3. dept., j.nr. 405/1862. P. 6194. Brev til Regensburg 17. juli 1862.
  27. Engelhardt 1862. Tegningerne i artiklen var efter Engelhardts forlæg i protokollen udført af en kollega på skolen, tegnelærer Rudolph Petersen. Raddatz har i 1952 bestemt skeletgraven som sekundær i forhold til den primære gravlæggelse fra bronzealderen, og sandsynligst fra vikingetiden. Engelhardt 1876. Kaul 1987, s. 46f. Heri er en fortegnelse over bautasten i høje. Stenen ved Strangelshøj nær Hovslund i Sønderjylland: (NM. DKC. sb. 89, Øster Løgum sogn) supplerer Kauls liste.
  28. NM I. Protokoller, FS 6958. Undersøgelsen er omtalt i Flensburger Zeitung 7. juli 1862.
  29. NM I. Protokoller, 1862, FS 7004-7352 (Nydam mosefund) og FS 7436 (efterleveret i 1863 af Kuntz fra jordbunkerne fra 1862). LAA. P. 423. Kuntz' dagbog for 1862. FS 7354-7458 (stenoldsager). Berlingske Tidende 27. august 1862 med reference til en tidligere artikel af Kuntz, bragt i Der Schleswiger. Dagbladet 29. august 1862. FS 5338 og 7287 (åren fra 1859 og 1862), samt Engelhardt 1865, s. 6.
  30. RA. SM. FO., j. nr. 243/62 af 20.-24. september 1862 (regnskabsåret 1862/63, hvori Engelhardts honorar var forhøjet til 300 Rdlr. Kongelig Dansk Hof- og Statscalender for Aaret 1863, sp. 57.
  31. Engelhardt om ophævelsen af forbudet i brev 4. marts 1860, efter Erichsen 1966, s. 75. Forbudet ophævet 4. september 1861. LMG. 39/FS og 103/FS. Breve fra gendarm Petersen 16. januar og 13. februar 1861. NM I. Protokoller. I 1859 indleveredes FS 4074, en Hadriansølvmonet, og FS 4223-25, andre mønter, via gendarmeriet. I 1861 indleveredes FS 6909-20 af gendarm Petersen og Amtshuset og FS 6883-6900 af farver Hansen. I 1862 købtes FS 6943-50 af farver Hansen. Det var Engelhardts sidste køb.

32. LMG. 90-92/FS. Müller til Engelhardt 8. april, 5. og 11. maj 1860. RA. SM. FO., j.nr. 178/60.
33. LMG. 102/FS (fra Slesvigministeriet), 104/FS 16. februar og 105/FS 27. februar (fra Müller) og 106/FS (fra Slesvigministeriet til Engelhardt) 28. maj 1861.
34. RA. SM. FO., j.nr. 189/61.
35. Street-Jensen 1985, s. 27.
36. LMG. 108/FS. 28. august og 112/FS 12. oktober 1861 (Müller til Engelhardt). RA P. 6194. Engelhardt til Regensburg 3. september 1861. Jochimsen fik 39 Rdlr., Callsen 400 Rdlr., Gosch Hansen 150 Rdlr., Jes Möller 26 Rdlr., og P. Bendixen 1 Rdlr. (Beløb efter Erichsen s. 76).
37. LMG. 109-111/FS, 113/FS, 114/FS og 116/FS. Erichsen s. 76.
38. LMG. 115/FS. Müller foreslog 13. marts 1862, at indtægten fra salget af brædder, benyttet ved de arkæologiske udgravninger og som havde indbragt 33 Rdlr., kunne gives Callsen og Gosch Hansen som en midlertidig anvisning via hans bror, der var bager i byen.

Kronen på værket? – 1863

1. NM I. Brev til Thomsen 30. januar, 16. april og 4. maj 1861. NM I. Nationalmuseets ejendomme. Brev til Thomsen 25. juli 1861, NM II. MHA. Brev til Thomsen 29. december 1861. NM I. Top., Sydslesvig. Brev til Thomsen 24. februar 1862. DKB. NKS. 4546,4. FA. Morlot til Lindenschmit 18. januar 1862 (Engelhardts glæde ved at finde paralleller i fibler, der stammede fra Ungarn, fordi de lignede dem, som han selv havde fundet i Thorsbjerg).
2. LMG. 111/FS. Müllers rapport 1. oktober 1861. DKB. Nyere brevsamling D. XVI. Engelhardts breve og Steenstrups koncepter til svar 7. juli, 4. oktober, 24. og 27. december 1861. NM I. Top., Sydslesvig, 6.-7. januar og uden dato og år. J. Magnus Petersen som tegner er omtalt i brev til Thomsen 2. marts 1861. RA. P. 6194. Brev 14. maj 1861 til Regensburg om bogens omfang og mulig ansøgning. RA. SM. FO., j.nr. 206/61. Bevilling til publikation af mosefund. Årsbudgettet for kontoen i 1861 var på 5000 Rdlr. og 2500 Rdlr. overført fra året forinden. Engelhardt skønnede, at en publikation ville koste 1100 Rdlr. Han regnede heri med en vis indtægt ved salg. RA. P. 6194. Brev 27. august 1861 om svar på ovenstående ansøgning.
3. NM II. MHA. Breve til Worsaae 5. og 30. november, 3. og 25. december 1861. 30. december 1861 til Professor N. L. Westergaard. Igen til Worsaae 7., 16. og 24. februar, samt 26. og 28. marts 1862. Sammesteds også Fr. Schierns, Westergaards og Kall Rasmussens indstillinger til bestyrelsen. Sidstnævnte var for en udgivelse. RA. P. 6194. 4. juni og 17. juli 1862 til Regensburg og bevilling i RA. SM.

- FO., j.nr. 189/62. (Årsbudgettet for kontoen var på 5000 Rdlr.).
4. Engelhardt 1863, s. 17. Ørsnes 1969, s. XXII.
  5. Ørsnes 1969 s. XXXI-XXXII.
  6. Göttingische gelehrte Anzeigen unter der Aufsicht der Königl. Gesellschaft der Wissenschaft. 21. oktober 1863. Efter Engelhardts notesbog; notat fra oktober 1863, nr. VII, s. 603-604, opbevaret på NM I. Top., Vimose.
  7. RA. P. 6194. Diverse sager. Regenburgs medlemskab af Oldskriftselskabet 28. januar 1847. Jensen og Steen-Jensen 1988. Berni 1988.
  8. Vedtægterne om de såkaldte »deltagere« var revideret 18. sept 1852. Worsaae 1875. Ørsnes 1966.
  9. DKB. NKS. 1599, 1599,4. IV. OS. Læg udaterede breve, efter 1862. Rafn var ikke god til at indkræve betaling for bøgerne og lovlig rundhåndet med frieksemplarer af Selskabets pragtbilledbog »Atlas for Nordisk Oldkyndighed«. Som deltager havde man ret til at købe den for 20% under bogladeprisen. I 1863 var der så store restancer både i den egentlige medlemsliste af 24. juni 1863 og blandt deltagerne, at C. F. Herbst klagede til Oldskriftselskabets forretningsfører F. S. Bang. Herbst så, at deltagerne havde fået endnu flere fordele end lovligt var. Rafn indrømmede, at han var rundhåndet med frieksemplarer af bøger, og at der var udestående tilgodehavender. I Flensborg sendte Torm først i 1863 penge og regnskab for deltagerens eksemplarer af 1859-årbogen samt for Monrads og Speerschneiders deltagelse, i alt 44 Rdlr. Winstrup var flyttet fra byen og synes ikke at have betalt. I stedet betalte Torm for sit eget eksemplar.
  10. Flensburger Zeitung 12. august 1862.
  11. RA. SM. 3. dept., j.nr. 764/62 (regnskab) og 330/63 (budget) af 22. april.
  12. *Breve og bevilling for regnskabsåret 1861/62*: NM I. Top., Sydslesvig. Brev til Thomsen 25. juli 1861. RA. P. 6194. Brev til Regenborg 25. august 1861. RA. SM. FO. j. nr. 198/1861, bevilling fra den kongelige kasse den 10. september med brev af 15. september 1861. Bevillingen var på 1200 Rdlr., deraf 900 Rdlr. til Samlingens drift, incl. Engelhardts honorar på 200 Rdlr. *Bevilling for regnskabsåret 1862/63*: J. nr. 243/62 af 20.-24. september 1862. Bevillingen var på 1200 Rdlr. incl. en forhøjelse af Engelhardts eget honorar til 300 Rdlr.
  13. NM I. Protokoller, FS 7400 (fibula og urner fra Breklum ved Bredsted nær Husum). Fiblen befinder sig i dag på Nationalmuseet. Neergaard 1916, s. 253.
  14. RA. P. 6194. Breve til Regenborg 24. april og 9. maj 1863.
  15. RA. SM. 3. dept., j.nr. 330/63. Bevilling 7. juli 1863.
  16. RA. Folketælling for Flensborg 1860 fhv. skipper P.A. Lenith, dengang 51 år. NM I. Protokoller, FS, FS for året 1862 sendelse nr. XII-

- XXII s. 66-77 og ved Bayers sendelse nr. XXXV, s. 165-171, den samme som ved Bayers tidligere indsendelser. For 1863 protokollen s. 208, FS 7480-81, og s. 278-345 (Nydam mosefund).
17. Berlingske Tidende 15. august 1861, der omtaler nyopstillingen i rosende vendinger. NM I. Protokoller for 1863, FS 7412-15 (deponeringen fra Zoologisk Museum i København). FS 7418-34 (Dyntfundet).
  18. NM I. Top., Sydslesvig. Brev til Thomsen 11. november 1860, et udateret fra før 29. december 1860 (fødselsdagbrev til Thomsen) og 16. april 1861. RA. SM. FO., j.nr. 198/61 Bevilling af 10. september og brev 15. september. Forestilling angående et tilskud på 1200 Rdlr.
  19. Bl.a. en celt, nogle mejslers af flint, en økse med skafthul fra apoteker Henningsen (FS 7401, 7407, 7411 og 7456).
  20. NM I. Protokoller, FS 7402 (Langbjerg), FS 7467-68 (høj ved Danevirke).
  21. NM II. MHA. Brev 3. oktober 1861 om tydingen af indskriften på drikkehornet FS 6874. Guldringen er omtalt i Flensburger Zeitung 7. juli 1862, men tilsyneladende ikke protokolleret. DKB. NKS. 2371,2.
  22. NM II. MHA. Engelhardt til Worsaae 28. maj 1862. FS 1950 (mankestol).
  23. NM I. Protokoller, FS 7439-45, MNO 20954-857 og 20959-60. Skovmand 1968 s. 79f.
  24. NM I. Protokoller. Bayers sendelser: FS 7373-99 (stigbøjlerne FS 7376 fra Karlum mark). FS 5238 fra Stolk. Lyngstrøm 1993. FS 7377 og 7397 (hjulsporerne), FS 7377-81, FS 7383 (hellebarden), FS 7384-89 (Sølsted mose), FS 7390-96 (Tønder slotsbanke). I Flensburger Zeitung 13. december 1862 omtales årsagen til Bayers gravninger i Tønder slotsbanke. Chronologisk Samling for året 1862, nr. 111, Slesvig 1863.
  25. NM I. Protokoller, FS 7403 (tohåndssværd) og FS 7466 (jernspore fra Kurborg).
  26. NM I. Top., Sydslesvig. Brev 8. juni 1861. Protokoller FS 6866 (Møntkabinettet i København). NM VI. j.nr. 12/861 og 25/861 (Hørnskov). Brevene til Thomsen 12. og 23. august 1861 er delt på NM I og VI.
  27. NM I. Protokoller, FS 7447 (alterkalk fra Rylskov kirke).
  28. Kielersamlingens leder Heinrich Handelsmann besøgte i dagene 9., 10. og 11. oktober 1863 Samlingen og fik indtryk af, at rummene tjente som opbevaringssted for forskellige genstande, ikke tilgængelige for besøgende. Handelsmanns kommentarer fra besøget er nedskrevet efter en rapport af 19. december 1864 om udstillingen på grundlag af oplysninger fra Engelhardts kustode Lenith og en rapport fra Engelhardts første efterfølger i 1871. LMG. Protocoll

- über die in Kiel vorgenommene Untersuchung der von Dänemark ausgelieferten Bestände des vormaligen Flensburger Museums im Juni 1869.
29. NM I. Protokoller, FS 7500-8176 Nydam incl. kongegravningen den 27. oktober og nummerreservationerne (jvf. nedenfor). RA. P. 6194. Brev 3. september 1863 til Regensburg om den manglende ferie. NM I. Protokoller. FSprotokol, s. 213. Flensburger Zeitung bl.a. 7. august (bl.a., at Stephensen fra København bistår) og 14. august samt 1. september under rubrikken »Antiquarisches« 1863.
  30. Wiell 1992 og 1994 b. Rieck 1994.
  31. Engelhardt 1865, s. 6-10. Ørsnes 1970, s.VIII. Crumlin-Petersen og Rieck 1988. Rieck 1994.
  32. MN I. Protokoller, FS 8074.
  33. Berlingske Tidende 29. august 1863. Ribe Stifts Tidende 31. august og 1. september 1863 (sidste efter Berlingske Tidende 29. august). RA. P. 6194. Breve til Regensburg 26. august og 3. september 1863.
  34. RA. KT. Winstrup. Engelhardt til Winstrup 31. august 1863. Slesvigministeriet til Winstrup 25. september 1863 med afskrift af Engelhardts indberetning, samt Slesvigministeriets anmodning om overslag over de dermed forbundne udgifter, j.nr. 1732/63. Wolfhagen til Winstrup om sagen af 26. september og 3. oktober 1863. Slesvig ministeriets accept af 27. oktober j.nr. 1884/64. Koncept fra Winstrup 12. oktober 1863 til Slesvigministeriet.
  35. RA. SM. FO., j.nr. 275/63. Indstillet af minister Wolfhagen 19. september og bifaldet af kongen 25. september 1863.
  36. GSM. UM. Ve. Sekt. 10, Abt. III, 3. v Quast til v. Mühler af 19. feb. 1868.
  37. RA. P. 6194. Brev af 22. oktober 1863, hvori runerne omtales over for Regensburg. Allerede ved sommerens udgravning havde protokollen for 1863 fungeret som gravebog (af Engelhardt kaldet dagbog). NM I. Protokoller, FS s. 213-245, heri oktobergravningen s. 241-245. NM I. Notesbøger. Engelhardts notesbog til Nydampublikationen, FS 8165 (træbakke). Graae 1917, s. 41-43 (om kongens sidste arkæologiske udgravning).
  38. Ilkjær og Lønstrup 1984, s. 330-332. Heri er hele livsytte Jørgensens beretning af 10. december 1863 offentliggjort.
  39. LMG. 122/FS. Afskrift af Paul Hansen Adams afhøring på Sandbjerg Slot, sign. A. Ohrt 2. april 1870. Rieck 1994, s. 29-30.
  40. NM I. Protokoller. Her er fundene fra kongegravningen markeret specielt. Det drejer sig om 16 sværd, seks dupsko, en træskede med beslag, en kofod af jern, en øse, et bidsel, et kar, en øse og en bakke af træ, samt et pilekogger, i alt omkring 30 oldsager. NM I. Protokoller FS 7613, 8107, 8136, 8157 og 8117 (fund under fyrebåden).

41. RA. KT. Winstrup, læg 1864/65. Heri: Carl G. Nielsen fra Flensborg til Winstrup 29. oktober 1863 og 8. januar 1864, koncept fra Winstrup til Wolfhagen 10. januar 1864. SM, j. nr. 2242/63 til Winstrup 16. januar 1864, hvori meddeles, at ansøgningen af 12. oktober 1863 var blevet imødekommet. Regnskab fra tømmermester Carl G. Nielsen, Flensborg (indretning af loftsrum over Samlingen til egebåden) af 31. januar 1864 og koncept fra Winstrup til ministeriet 23. februar 1864 (regnskab).
42. RA. P. 6194. Brev fra Engelhardt 3. september 1863 til Regenb. Stephens 1863, s. 7 (at kongen var uvillig til at vente til næste sommer).

Flensborgsamlingens indhold

1. 1. Skreffelhøj, bronzealder, FS 2009–12, 2. Valsbøl, urner, FS 2100–04, 1853. 3. Keldbæk mark, jættestue, FS 2244, 1855. 4. Grav ved Franciskanerklostret i Flensborg, middelalder, FS 2600–04, 1857. 5–6. Thorsbjerg mose FS 3108ff, jernalder, 1858. 7–10. Nydam mose, FS 4152–89, 4328–4949, 5326–5439, samt kongegravningen 14. oktober, 1859. 11. Olderup, fem gravhøje, FS 5302–07 bronzealder-jernalder, 12. Øster Gasse, bronzealderhøje, FS 5310–16, 13. Thorsbjerg mose, jernalder, FS 5636–6799, 1860. 14. Thorsbjerg, gravhøj, bronzealder, FS 6882, Frøslev høje, bronzealder, FS 6901–05, 15. Hytten, urnegrave, jernalder, FS 6958, 1861. 17. Nydam mose, jernalder, FS 7004–7352, 1862. 18. Nydam mose, jernalder, FS 7500–52, 19. Nydam mose, jernalder, FS 7555–71, kongegravningen.
2. Gräslund, s. 39–40.

»1864« – og det sidste ord i 1866

1. LAV. P. 1907,4. C.F. Herbst til A.H. Schade 20. september 1863.
2. DKB. Brevarkiv. Brev fra Engelhardt til Frølich, udateret, men efter dets indhold efter Stænderforsamlingsmødet 17. juli og inden de i brevet omtalte hundedage, der begyndte 13. august 1863. Plesner 1925, s. 278. Thorsen, s. 269.
3. NM I. Protokoller, 1863: FS 7400–8176 (incl. reservationer), heraf Nydam fra 7500 til sidste nr. i protokollerne 8176. FS 7629–37 (bronzespænder), 7538–7835 (kastespyd), 7849 (spydstage), 7870–79 (jernspyd), 7881–7911 (buer), 7912ff. (pileskafter, således angivet af Engelhardt), 7968–8013 (pilespidser af jern), 8017 (pilekogger), 8018–36 (hvæssesten), 8036–73 (skjoldbuler af jern), 8074 (skjoldbule af bronze), 8076 (randbeslag), 8077–98 (økser og træskafter), 8102–06 (celte), 8108–23 (jernknive), 8138 (trækølle), 8140 (krumkniv), 8141–42 (bidsler), 8143–45 (frithængende prydelser), 8146–53 og 8166–69 (lerkar), 8154–63 (trækar), 8164 (træspand),

- 8170 (sk. bastkurv), 8171 (tovværk), 8172-75 (mønter) og 8176 (dyreknogle). Top. Nydam: Engelhardts notesbog til forberedelse af Nydampublikationen.
4. DKB. NKS. 2631,2, I. Brev fra Herbst 30. november 1863. Wiell 1992.
  5. RA. SM. FO., j.nr. 28/64, 27.-30. januar 1864. SM. 3. dept. 584/1862. Engelhardts ansøgning af 31. december, koncept af 14. marts 1864 om anvisning af pengene via Finansministeriet.
  6. NM II. MHA. Regnskaber for Oldnordisk Museum for Regnskabsåret 1863/64, i alt 1355 Rdlr. Wiell 1992.
  7. Magnus Petersen 1909 s. 91.
  8. Achelis 1928, s. 69. Høyer Møller, s. 208-213. Rieck 1994, s. 30 (om dele af Fyrrebåden til Flensborg). RA. UM. J. nr. 2410 kopi af politirapport fra Slesvig af 2. januar 1866, hvoraf Ludvig Rudolph Petersens medvirken ved transporten fremgår.
  9. RA. P. 6194. Brev fra Engelhardt 2. februar med indholdsfortegnelse over de 32 kasser. Lønstrup og Ilkjær 1984, s. 328. Wiell 1993 d. Kasserne blev nummereret fra nr. I til XXXIII. Kasse nr. XXXII er ikke omtalt og indholdet derfor heller ikke.
  10. RA. P. 6194. Brev til Regensburg 21. januar 1864.
  11. RA. P. 6194. Brev fra Engelhardt til Regensburg 21. januar. SM., 3. dept., j.nr. 69/1864. Ansøgning fra Engelhardt af 22. januar 1864. Koncept fra Slesvigministeriet til Krigsministeriet af 25. januar og Krigsministeriets accept af 28. januar 1864.
  12. RA. P. 6194. Wiell 1993 d.
  13. RA. P. 6194. Høyer Møller oplyser i sine erindringer, at han forinden havde fået et telegram fra en unævnt, s. 210. Ørsnes 1969, s. X.
  14. Efter Ilkjær og Lønstrup 1984. RA. UM. Samlede sager. (Litra K., Krigen 1864), Gruppenr. XI a, (Oldsagssamlingen i Flensborg) j.nr. 2410. Genpart af politirapport af 7. maj 1866 (Afhøring af Stephensen). Købmandsgården i Korsør i dag med adressen Algade 17.
  15. LMG. Protokoller, Flensburger Sammlung I (Slg. Jaspersen) og Flensburger Sammlung II, Accessions-Katalog des d. Zt. Director Engelhardt. Protocoll über die in Kiel vorgenommenene Untersuchung der von Dänemark ausgelieferten Bestände des vormaligen Flensburger Museums im Juni 1869. Flensborgsamlingens papirer blev fundet i kasse nr. XIII.
  16. Rosen, s. 286. Graae, s. 89.
  17. RA. P. 6194. Afskrift af breve fra C. F. Monrad til Engelhardt 4. april og 12. maj 1864.
  18. Ilkjær og Lønstrup 1984, s. 329.
  19. Jensen 1992, s. 141.
  20. SCB. Acta betreffend die Erwerbung prähistorischer Gegenstände, vol. 9 og 10 fra 1. januar 1862 til 31. december 1866. Ledeburs rejse

- j. nr. 613/54. Neue Deutsche Biographie, bd. 5, 1961, s. 566 (Friedrich Carl af Preussen).
21. SCB. J. nr. 613/64, 899/64 og 1154/64.
  22. KBS. Boye til G. Stephens 18. maj 1864.
  23. Nielsen, Johs: 1864 – Da Europa gik af lave. Odense 1987, s. 327-329.
  24. Bl.a. en høj ved Jels. NM I. DKC, sb. 93, Jels sogn, udgravet af ukendte østrigske soldater. Det var også sket under 1. slesvigske krig. Jørgensen, 1983.
  25. Nehls 1991. Wiell 1993 b.
  26. NM I. DKC, sb. 122 og 124, Rise sogn (de to gravhøje), sb. 30, Sottrup sogn (Nydam mose). SCB., j.nr. 960/64 og 1005/64.
  27. Ilkjær og Lønstrup 1981. E. Laloire: Généalogie de la Maison princière et ducale d'Arenberg (1547-1940). Bruxelles 1940, 29 Nr. 85. A. Kleinschmidt: Geschichte von Arenberg, Salm und Leyen. Gotha 1912, s. 118 (prins Ludvig Karl af Arenberg).
  28. SCB. j.nr. 1005/64. Allgemeine Deutsche Biographie bd. 24, s. 290f. Leipzig 1887 (Ignaz von Olfers).
  29. Neue Preußische Zeitung 19. juni og Dagbladet 24. juni 1864. Fr. Mauer i »Das Ausland« 1864, nr. 39 og i 1865 nr. 7. Engelhardt samstedts. nr. 49, 1864. Worsaae 1865, s. 11.
  30. LMV. NL/933: Thomsen til Lisch 9.-10. august 1864.
  31. DKB. NKS. 4546,4. Lisch til Lindenschmit. Schwerin 10. august 1864.
  32. DKB. NKS. 4546,4. Lisch til Strunk 8. januar 1865.
  33. Fr. Mauer i »Das Ausland«, nr. 7, 1865. Hassler: Ueber die Pfahlbauten, Deutsche Vierteljahrs Schrift, 28. Jahrgang, Jan.- März 1865, nr. 109. Worsaae 1865, s. 11. LMV. NL/925, brev fra Strunk til Lisch 27. juli 1865.
  34. Buch 1990. TUB. Plansammlung. Nachlass Alexander v. Quast. Tagebücher und Reise – Notizbücher.
  35. v. Zedlitz overtog som civilkommissær senere sammen med den østrigske grev Revertera styret i hertugdømmerne. v. Zedlitz havde før krigen været politipræsident i Berlin. Rosen, s. 19.
  36. GSM. Rep. 76 Ve, sekt.10, abt. III, bd. I 1864-1873, Acta betr. das Flensburger Museum von Alterthümern. Afskrift af rapport fra von Quast af 26. august, videresendt til Bismarck 2. september 1864. Afskrift af v. Quasts brev til v. Mühler 17. november 1864.
  37. *»La collection d'antiquités de Flensburg qui se rattachait à l'histoire de Slesvic mais qui a été en grande partie dispersée lors les dernières événements y sera de nouveau réunie avec le concours du gouvernement danois.«* Jessen 1901, s. 213-214.
  38. Worsaae 1865 og engelsk udgave 1866.
  39. Worsaae 1865 s. 55-59. Anmeldelse ved Engelhardt i Illustreret Tidende nr. 292 og 293, 1865. Gräslund, s. 139, Ørsnes 1969, s.

Noter til side 187-195

- XXII, og 1970 s. XII.
40. Becker 1979, s. 172.
  41. DKB. 4546,4. Lisch til Lindenschmit i 1865.
  42. Engelhardt 1865, indledning.
  43. Engelhardt 1865, s. 5.
  44. Engelhardt 1863, s. 17, 1865 s. 5. Ørsnes 1969, s. XXII-XXIII.
  45. RA. P. 6194. Engelhardt til Regensburg 10. februar 1865. Afskrift af svar fra den danske Chargé d'affaire Frantz Bille til udenrigsministeriet 6. april 1865.
  46. »The systematic investigation of Nydam Moss had to be discontinued, and the subsequent excavations at that spot, undertaken by German Princes and by a Prussian Baron, do not seem to have been carried on with the necessary care and intelligence.« Engelhardt 1866, s. VI. Zedelius 1986, s. 140.

Dansk mørklægning og preussisk opklaringsarbejde 1865-1868

1. LMG. AK. KM., nr.14 af 22. maj 1865.
2. RA. UM. Samlede sager, litra K. Krigen i 1864, j.nr. 2410. Om Frederik VII's privatsamlings overdragelse til det offentlige se Holck Colding s. 117-118.
3. NM I. Top., Sydslesvig. Bluhmes og Just Holtens breve af hhv. 16. og 18. juni 1865. NM II. MHA. Worsaaes papirer. Manuskript til forelæsning på universitetet.
4. NM I. Top., Sydslesvig. Worsaaes koncepter af 21. og 22. juni 1865.
5. RA. UM., j.nr. 2410 k. Breve af 21. og 22. juni 1865. Eneste forskel ved sammenligning af koncept og brev af 22. juni er, at ordet »privat« er understreget i konceptet, men ikke i brevet til Udenrigsministeriet.
6. RA. UM., j.nr. 2410 l. Engelhardts svar af 20. juni 1865.
7. RA. P. 6194. Afskrifter af prof. Thaulow og Dr. Handelsmanns beretning 11. oktober 1864 samt Dr. Wallichs beretning 10. december 1864. Graef, s. 5.
8. RA. UM., j.nr. 2410 uden yderligere bogstavinddeling. Dokumenterne omtalt i note 1, ujournaliseret notits fra Bluhme til Holten af 7. juli 1865 (om lån af dokumenter). Afskrift af brev til Engelhardt den 19. juli 1865. Først nogle uger senere aftales ved Gasteinoverenskomsten mellem Østrig og Preussen, at Østrig skulle regere Holsten og Preussen Slesvig.
9. Lønstrup og Ilkjær 1884, hvor Engelhardts brev til Regensburg den 30. juli er bragt i sin fulde ordlyd. RA. P. 6194. Brev fra Engelhardt den 22. og den 30. juli, samt afskrift i RA. UM., j.nr. 2410.

10. RA. UM., j.nr. 2410 p.
11. RA. UM., j.nr. 2410 q.
12. LSH. 309/21313. Afskrift A 2351, fra København 28. juli 1865 (Engelhardts vægring og Bluhmes irritation). Afskrift A 2582, fra København 20. august 1865 (trussel om retsforhør og fratagelse af pension). Afskrift A 2702, København i september 1865 fra gesandt-skabet (om mundtlig forhandling). Herfra citeres, oversat til dansk: *»Det var igår min hensigt at spørge hr. Konseilspræsident om og hvilke midler den herværende regering for tilfældet af, at forhandlingen med hr. Engelhardt forblev frugtesløs, ville anvende for at finde de savnede dele af det flensborgske museum. Imidlertid var ministerens sundhedstilstand i den sidste tid meget dårlig, så det øjensynlig var næsten umuligt for ham at tale.«* Den ligeledes oversatte erklæring fra Herbst af 23. august 1865 nr. A 2732, samt ad S. II J.N. 3488/1865.
13. Graef, s. 8, note 2. Thaulow til Universitetet 30. november 1865.
14. LSH. 309/21314 af 18. december 1865.
15. LSH. 309/21123. Heri følgende bilag: 1) Beretning i afskrift fra den flensborgske politimester af 16. juli 1865. 2) Skrivelse i afskr. af Nørre og Egen herreds fogederi af 31. juli 1865 (hvori peges på vognmand Keldorf i Sønderborg). 3) Beretning i afskrift fra politimesteren i Sønderborg 21. august 1865. (Afhøring af Keldorf og dennes vidneudsagn, hvori »Geiser« og »Skirner« nævnes 28. juli 1865, afhøring af Klausen og dennes vidneudsagn 21. august samt skibsmægler Petersens oplysninger sidst i rapporten).
16. RA. UM., j.nr. 2410 s, af 5. oktober 1865.
17. RA. UM., j.nr. 2410 t og u.
18. LSH. 309/21313. Heydebrand u. d. Lasa til Bismarck, 17. december 1865. Male fides = ond vilje.
19. RA. UM., j. nr. 2410 v. Koncept til Justistministeriet 25. januar 1866. Koncept af 6. april til samme. Heydebrands brev til Frijs 22. januar 1866. Trykt kopi af Langers rapport fra Slesvig 2. januar 1866 og det originale fragtbrev. Graef, s. 7-8 (OPV, bl. 80). Ilkjær og Lønstrup 1984, s. 330.
20. Om familien Sylow i Korsør se LaCour 1926, s. 69.
21. LSH. 309/21313. Mesters rapport 30. marts 1865.
22. Via amtmanden i Sorø og Amtstuens tilbagemelding af 24. marts, heri Sylows rapport den 22. marts 1866, LAS. 309/21313. Ilkjær og Lønstrup s. 330, note 23.
23. RA. UM., j.nr. 2410, henvendelse til Generaldirektoratet for Told- og Skattevæsnet 16. og 17. april 1866 og svar j.nr. 2410 y 28. april 1866.
24. RA. UM., j.nr. 2410 x 14. april (ens med LSH. 309/21313 Frijs til Heydebrand, heri også omtale af spionen), j.nr. 2410 y 3. maj, j.nr. 2410 æ 16. august 1866 og j.nr. 2410 ø 19. december 1867.
25. RA. UM. j.nr. 2410 z genpart af politirapporten fra Københavns

- politi 7. maj 1866. Ilkjær og Lønstrup 1984, s. 330, note 24. Rasmus Peder Fogh var købmand og brygger i Korsør. Han gik fallit i 1865 og udvandrede derefter til England eller Skotland.
26. Ilkjær og Lønstrup, 1984, s. 333-334, heri også gengivet ordlyden. Kvittering af 7. maj 1866.
  27. Graef, s. 8-9, 9. november, 12. og 14. december 1866. Ilkjær og Lønstrup 1984, s. 330.
  28. LSH. OP. 3088/95, afskrift af gesandtskabets brev om stikkeren, benævnt »denuncianten«, til Bismarck af 31. december 1866.
  29. Artikel V er i Danmark altid blevet kaldt »§ 5«. Citat efter Fink, s. 170-171. GSM. UM. 76, Ve, Sekt., 10, III. 3. Bismarck til v. Mühler 5. juni 1867. v. Mühler til Bismarck 12. august 1867. Forhandlingerne om artikel V stod på helt frem til 1870. Friis 1921 (Den danske regering og Nordslesvigs genforening med Danmark), bd. 1, s. 138 ff. Thorsen, s. 343-344.
  30. GSM. UM. 76, Ve, Sekt. 10, Abt. III. 3. Afskrift af brev fra Bismarck til kultusminister v. Mühler 5. juni 1867 (at sagen stilles i bero) og 12. august. v. Mühler til Bismarck (om art. V's betydning i denne sammenhæng). v. Quasts brev 21. oktober 1867 og koncept af svar til denne 2. november 1867.
  31. RA. UM., j.nr. 2410 æ. Koncept til Justitsministeriet 30. oktober 1867 (om at forfølge sagen i Korsør og fornyet henvendelse til Stephensen og om dennes vidneudsagn til Sylow), og 12. november 1867 (om henvendelsen til direktionen for Oldnordisk Museum). NM I. Top., Sydslesvig. Henvendelse 14. november og Worsaaes koncept til svar 18. november 1867.
  32. Baggrunden for at dette overhovedet har sat sig spor i arkiverne i Berlin var en henvendelse fra en mand i Merseburg, som 6. april 1868 mente, at Thaulow, Handelsmann og Wallich burde hædres for genvindingen af Flensborgsamlingen. Men det afviste Scheel-Plessen meget bestemt og røbede derefter historien og det udbetalte beløb.
  33. RA. KP. 45. Koncept til brev 13. februar 1868. I flg. Kriegers dagbøger, bd. 4. s. 129-134, var det Bismarck, som 13. februar 1868 opfordrede den danske regering til at medvirke ved udleveringen. Graef, s. 10.
  34. RA. UM., j.nr. 2410 b, København 15. januar 1868 fra Richard til Justitsministeren. J.nr. 2410 bb. Brev fra Justitsministeriet til Udenrigsministeriet 16. januar 1868 om Richards rejse og transporten til København. Helms omtaler, at Sylow fik en ordentlig »næse« for sin vægring. Den må være givet af Richard. Helms s. 19, Graef s. 10 note 2. Sylow klagede senere over ikke at have fået tilsendt politirapporten fra Slesvig af 2. januar 1866. Det havde været meningen, men var åbenbart ikke sket. RA. KP. j.nr. 45 b. Telegram fra Quehl til v. Holstein 14. januar og v. Holstein til Udenrigsministeriets

- direktør P.Vedel 15. og 19. januar 1868.
35. Horsens Avis 8. februar 1868 (om Heydebrands fravær). RA. UM., j.nr. 2410 aa, koncept til overtoldinspektøren for København 10. februar 1868. J.nr. 2410 bb, koncept til Heydebrand samme dag (om kassernes disposition og afrejse til Kiel med dampskibet »Aurora«). J.nr. 2410 Heydebrands bekræftelse 11. februar 1868. Graef, s. 11 og note 2 (Heydebrand til provinsialregeringen i Kiel 10. februar 1868). RA. UM., j.nr. 2410 cc, Heydebrands kvittering 11. februar fra Generaldirektoratet for Skattevæsenet 14. februar 1868. Graef s. 11.

Flensborgsamlingens endeligt og Engelhardts død

1. RA. UM., j.nr. 2410. 2410 aa. Toldvæsenet for København til UM 18. januar 1868 (38 beskadigede kasser ankommet), 2410 cc Generaldirektoratet for Skattevæsenet 23. januar til UM (38 beskadigede kasser modtaget 22. januar) og 2410 aa Københavns Toldbod til opbevaring fra jernbaneekspeditionen af 22. januar og kvittering samme dag (41 beskadigede kasser og med ituværende forsegling).
2. RA. UM., j.nr. 2410 aa. Koncept af 25. januar 1868. Museumskonsulent Morten Lundbæk takkes for oversættelse til dansk af vanskelige franske breve fra januar 1868.
3. LMG. Protocoll über die in Kiel vorgenommene Untersuchung der von Dänemark ausgelieferten Bestände des vormaligen Flensburger Museums im Juni 1869, s. 94-100.
4. DKB. NKS. 4652,4. Engelhardt til historikeren Frederik Barfod af 1. oktober 1872.
5. Meddelelser om fremfindingen bragtes også i andre aviser, f.eks. Horsens Avis 20. og 22. januar samt 1. og 4. februar 1868, Kjøge Avis 1. februar 1868.
6. LKK. Korsør Byfogederi. N. Sylows embedspapirer. Heri bl. a. brev 26. februar 1864 stilet til Sylow i Sønderborg.
7. RA. KP., j.nr. 45 b. v. Holstein til P.Vedel 15. januar 1868.
8. LKK. Erindringer af konsul Mogensen. Mogensen boede som barn i bryggergården, nuværende Algade 17 i Korsør.
9. GSM. UM. 76, Ve, Sekt. 10, Abt. III, 3. Afskrift, akt 38ff.
10. Graef, 1929, s. 9. Ørsnes 1969, I, s. XI. Ilkjær og Lønstrup 1984, s. 330. Crumlin-Pedersen og Rieck 1988, s. 108.
11. LKK. Folketælling fra Korsør. Københavns Politis pasprotokoller begynder først 24. maj 1868. De er gennemgået for hele året. Korsør Byfoged, Politiforvaltningen har to parallelle pasprotokoller fra hhv. 1844-1873 og 1847-1872. De er også gennemgået. Det Danske udvandrersarkiv i Aalborg og Udvandrersarkivet i Hamborg er ligeledes benyttet. Også LKK har gennemgået byens folketællinger.
12. Omregnet efter Heydebrands forslag til omregning af 1864 krigens

- gældsafvikling i 1866, hvorefter 75 preussiske daler sattes lig med 100 danske rigsdaler. GSM. AA. 2.4.1. I, j.nr. 4697, Baden-Baden 10. december 1866.
13. Kargaard Thomsen 1986/87, s. 192.
  14. GSM. UM. 76, Ve, Sekt. 10, Abt. III, 3. Afskrift, akt 15.
  15. Wiell 1993 d. RA. P. 6194. Brev til Regensburg 21. januar 1864.
  16. Flensborgsamlingens protokollerede antal genstande kan ikke opgives præcist p.gr.a. Engelhardts reservationer af numre.
  17. Samlingen i Kiel, grundlagt i 1833, indeholdt ca. 3000 genstande i 1863. Samlingen i Ribe, grundlagt i 1855, indeholdt 357 protokollerede genstande i 1866. Samlingen i Aarhus, grundlagt i 1860, indeholdt ca. 1800 genstande i 1866. Samlingen i Viborg, grundlagt 1861, indeholdt ca. 700 oldsager i 1865. Samlingen i Aalborg indeholdt ca. 1100 genstande i 1866. Ovenstående efter Forchhammer, Johs: Det historiske Museum i Aalborg, Jyske Samlinger I, 1867. Samlingen i Altona, grundlagt i 1863, indeholdt ca 300 genstande i grundlæggelsesåret. Efter Wietek 1973, s. 9.
  18. NM I. Top., Sydslesvig. Udateret brev til Thomsen. Brevet må efter sit øvrige indhold være skrevet, da Lindenschmit ønskede afstøbninger af mosefundene i 1861 og 1862.
  19. Dagbladet var særdeles spydig og ikke uden skadefryd over for den tysksindede befolkning i Flensborg. Graef s. 10 ff. GSM. UM. 76 Ve, Sekt. 10, Abt. III, 3, af 19. februar 1868 (v. Quast til Kultusministeren) og afskrift af svar 21. marts 1868. StF II. C. 642. Veränderungen im Bestand der im Kunst-Gewerbemuseum untergebr. Gegenstände 1869-1913, 1. læg ang. Flensborgsamlingen 1868-1869.
  20. Henvendelser af 13. februar og 17., 18. og 24. oktober 1868. Graef s. 11.
  21. GSM. UM. 76, Ve, Sekt. 10, Abt. III, 3. Berlin 14. november (henv. til Scheel-Plessen) og 30. november 1868 (fra Scheel-Plessen). Graef, s. 11.
  22. GSM. UM. 76, Ve, Sekt. 10, Abt. III, 3. Korrespondance fra 11.-22. december 1868, hvor dette konfirmeres af kong Wilhelm.
  23. GSM. UM. 76, Ve, Sekt. 10, Abt. III, 3. Scheel-Plessen til v. Mühler den 25. maj 1869 med bilag.
  24. GSM. UM. 76, Ve, Sekt. 10, Abt. III, 3 af 17. juni 1869. Graef, s. 17.
  25. Congrès International d'Antropologie et d'Archéologie Préhistoriques. Comte-rendu de la 4e Session, Copenhague 1869. (red. V. Schmidt) Copenhague 1875.
  26. LMG. Protocoll. Første gennemgang og rapport af 3. juli 1869, s. 80-139. Trykt udstillingsfortegnelse indlagt i Handelsmanns anden gennemgang og rapport af januar 1870 s. 150-152ff. Scheel-Plessens bekendtgørelse om offentlig fremvisning 10. og 11. oktober 1869, gengivet sammesteds s. 156. Konservering i Mainz s. 158, 160 og

- 167ff, samt LMG 147/FS. LMG. 122/FS, 123/FS og Rieck 1994, s. 30-31 (om efterforskningen af fyrebåden i april/maj 1870).
27. LMG. Protocoll. Handelsmanns anmodning om fornyet inventariser-
ring af 15. juli 1869 og accept af 19. juli 1869 fra overpræsidi-
et, s. 144-147 og 158-166 (rapporten). Afsendelser fra Flensborg af 19.,
22., og to gange den 24. februar 1870 til Kiel, s. 170-176.
  28. Andree, bd. 2. Kilde nr. 194 (Denkschrift Johanna Mestorf fortro-
ligt til R. Virchow, uden dato, men iflg. Andree 1871 eller 1872) s.
313-316. LMG. 135-137/FS af 25. september, 17. og 18. oktober
1871. Techants opmåling i LMG. 140/FS af 14. december 1871 (om
Brandts fotografi). Skibsmodellen blev siden overført til Museum
for Völkerkunde i Berlin. Knudsen 1963, s. 175.
  29. Hildebrand 1873, s. 14.
  30. Andree, C., Kilde nr. 194, s. 314-315.
  31. LMG. 151/FS af september 1871.
  32. Handelsmann 1878, s. 8 (bekendtgørelse om nyordningen af 25. juli
1873). GSM. UM. 76 Ve, sekt. 9, Abt. X. Akterne 63-83 (Johanna
Mestorfs ansættelsespapirer i 1873 som kustodin).
  33. LMG. 119/FS. Brev fra Engelhardt til Johanna Mesdorf af 23. sep-
tember 1875 og Mestorfs af 8. september 1875.
  34. LMG. AK, nr. 1876, akt nr. 125 af 31. januar, 9., 22. og 25. februar
1876. P. Ramm, Sønderbrarup indsender oldsager, tilbydes fire
Daler, ønsker seks Daler. Dette kan ikke accepteres og oldsagerne
returneres.
  35. NM I. Protokoller. C 3917-26, C 4183, C 4193, C 4198, C 4200
og 4208-9.
  36. Knudsen, s. 175.
  37. Regner Edward Birds dagbog, s. 17. I familiens eje. Flemming
Rieck, Nationalmuseet, takkes for at have oplyst mig denne kilde.
Der kan herefter rejses tvivl om, at det var en kollega til Engelhardt,
adjunkt Kiellerup, der skænkede bådtræ til Sorø Akademi, som P.F.
Truelsen i Soranerbladet 1966 giver udtryk for.
  38. GSM. 76, Ve, Sekt. 10, Abt. XV, 8, bd. I-II. (honorar til Dr. Wallich og
H. Handelsmann). LSH. 309/21313-14, bd. II. (Wallichs erhvervelser
fra 1865 til 1870). Boye 1896, XXIII.
  39. StF. II. C. 643. Acten betr. das im Nydam Moor aufgefundenene Boot.
1874-75, fra 27. juli 1874 til 13. januar 1875.
  40. LMG. 142/FS. Handelsmanns korrespondance af 25. juli 1874, 9.
juni og 21. september 1875 (bl.a. hans afskrifter til overpræsident
Scheel-Plessen).
  41. LMG. 142/FS. Korrespondance mellem Handelsmann og Techant
den 21. og 27. januar 1877. Knudsen, s. 175 (om Techants korrek-
tioner).
  42. Engelhardt, C.: Bidrag til Sønderjyllands Oldtids historie. Nordsles-
vigsk Søndagsblad, nr. 29 af 20. april, nr. 30 af 27. april og nr. 31 af

4. maj 1879 (sidste om mosefundenes fortolkning).
43. Becker 1979, s. 173. Det var samme formulering, som Worsaae havde benyttet og for ham havde medført 10 års ansættelse ved Universitetet.
  44. DKB. Ms. Phot. 151,2. Strunk til Nilsson 25. juni 1867 (om Engelhardts ansættelse). DKB. 4546,4. Herbst til Hildebrand i Stockholm 26. februar 1868 om valget i Oldskriftsselskabet.
  45. Krieger 1926, bd. IV, s. 126.
  46. NM II. MHA. Worsaaes papirer. Brev fra Engelhardt 14. oktober 1868. Herbst fortsatte dog som inspektør ved Møntsamlingen.
  47. Nielsen P. O., 1981, s. 63 ff. Ebbesen 1985. Nielsen, I. (red.) 1987. Høgsbro 1988. Larsen 1989. Christoffersen 1990, s. 27 og 1996, s. 69-71 (om Engelhardt som berejser). Dehn, Hansen og Kaul 1995, s. 16, 133, 162 og 168-174.
  48. Engelhardt 1871, 1875 a og b og 1876 b.
  49. Engelhardt 1876 a. Engelhardt 1877 e. Boye 1896, nr. X.
  50. Engelhardt 1876 c. Müller 1897, s. 654.
  51. Meddelelse og Nekrolog i Nationaltidende 11. og 14. november 1881. Berlingske Tidende 12. og 15. november 1881. Levnedsskrivelser. Det filosofiske fakultet, s. 39 ff.

Epilog – efter 1. og 2. Verdenskrig

1. Jessen, bd. 2, s. 239-44.
2. DBL. 3. udg., bd. 10, s. 177-181 (Müller), og bd. 9, 1981, s. 301-303 (Mackeprang).
3. RA. P. 5531. M. Hammerichs privatarkiv, pk. 21. »Kriegerudvalget« blev nedlagt i juni 1919, de Fine Licht, s. 229-231. Wiell 1993 b, 1994 a.
4. »Memorandum vedrørende Tilbageleveringen fra Tyskland (Preussen) af Kunstgenstande eller Genstande af videnskabelig, litterær og historisk Værdi som Følge af Tilbagegivelsen af den danske Del af Slesvig«. Rigsdagens Bibliotek, dansk udgave. RA. UM. J.nr. 7.T.9. Notat af 13. maj 1921 ved Gustav Rasmussen.
5. Wiell 1993 b og 1994 a, s. 121-122.
6. Fink 1978, III, s. 187ff. Venligst oplyst mig af Troels Fink i brev af 17. december 1992.
7. Fink 1978, I, s. 200-204. Lundgreen-Nielsen 1992, s. 190-191 og 203.
8. Wiell 1993 b, s. 122-125.
9. RA. Deutsch-dänische Verhandlungen 1921/22, Auswärtiges Amt, læg 407, diverse sager. Affotograferinger i Rigsarkivet i København. Körnerkommissionen bestod fra dansk side af den danske gesandt i Berlin, greve Carl Moltke, kontorchef Martin Hammerich fra Udenrigsministeriet, legationssekretær Hoffmeyer og fuldmægtig

Svenningsen. De tyske forhandlere var gehejmeråd von Körner (deraf navnet), legationsråd v. Jena, Graf Schwerin og ministerialråd v. Grafenhorst.

10. De to andre var kontorchef Hammerich og v. Trümpelmann.
11. I 1891 var samlingerne i Kiel blevet omordnet.
12. RA. Körnerkommissionen. Protokoll I über die am 9. November 1921 im Palais Rheetzthott, nachmittags 4 Uhr, stattgehabte Besprechung über die von Dänemark reklamierten Altertümer aus Nordschleswig.
13. Johansen 1991, s. 147ff. Konsumprisindeks 1914-1988 og reallønsudvikling 1870-1988.
14. RA. Körnerkommissionen. Aufzeichnung über die Besprechung zwischen Herrn Direktor Mackeprang und Dr. Sauer mann am 10. November 1921, mittags 11 1/2 Uhr, im Nationalmuseum von Dr. Sauer mann. LMG. Museumsgeschichte. Notater om forhandlingerne er nedskrevet af Dr. Ernst Sauer mann 24. maj 1947.
15. RA. Körnerkommissionen. Protokoll II.
16. LMG. Kartei Museumsgeschichte. Sauer manns fremstilling af forhandlingerne af 24. maj 1947. Det må heri bero på en erindringsforskydning, når Sauer manns oplyser, at forhandlingerne foregik i marts 1922.
17. Rasmussen, T., 1996.
18. NM II. Top, Sydslesvig. Hytten sogn. Sagens akter fra 1897 til 1926. NM II. Journal 466/23 og 295/24-25.
19. NM II. MHA. Engelhardts arkiv. Kuverten åbnet 17/2 1977, signeret Mogens Ørsnes. Forinden havde museumsinspektør ved Nationalmuseet E. Munksgaard skrevet en artikel om Flensborgsamlingens skæbne. Heri røbes den mundtlige overlevering, at Flensborgsamlingens protokoller aldrig måtte udleveres til tyskerne. Munksgaard 1977, 1, s. 100.
20. DKB. 4608,4.V. Hermansens samlinger vedr. dansk arkæologi, læg E, for Engelhardt.
21. Struwe, s. 145.
22. Friemuth, s. 81 ff.
23. ADC. P. 24. Tellings privatarkiv. Beretning af 2. november 1945.
24. Telling 1965 og 1969. Hingst 1969 og NM RA. (om Søren Telling). Reichstein 1978.
25. LMG. Kartei Museumsgeschichte. Tabsliste ved K.Kersten 15. juni 1945 med senere tilføjelser.
26. LMG. Ortsakte Nydam. Kerstens notat af 30. august 1945.
27. LSH. 605/322. Schwantes til Ministerium für Volksbildung 29. september 1949.
28. Munksgaard 1977. Jensen 1995.
29. Thomas Carr Howe, jr.: Salt Mines and Castles, The Discovery and restitution of Looted European Art. New York 1947. Friemuth

Noter til side 236-252

- 1989.
30. DBL. 3. udg., bd. 10, 1982, s. 622-623.
31. RA. UM. 7.T.9. Nørhlunds rapport af 18. juli 1945. Svaret af 10. juli 1945. Wiell 1993 (b), 1994 (a).
32. RA. UM. J.nr. 7.T.9. Henvendelserne er ubesvarede.
33. LMG. Kartei Museumsgeschichte. Sauer mann til Kersten 25. og 29. maj 1947. Ortsakte Nydam, Kersten til Steltzer 2. juni 1947.
34. HAM. sb. 30 Sottrup sogn. Jens Rabens arkiv fra Museet på Sønderborg Slot i kopi.
35. Munksgaard 1977. NM I. j.nr. 1426/85. Koncept fra E. Munksgaard til J. Hoika 10. januar 1985 og dennes takkeskrivelse af 21. januar 1985.

Konklusioner

1. Worsaaes bibliografi i Müller 1886.
2. Oversigt over det Kgl. danske Videnskabernes Selskabs Forhandlinger og Medlemmers Arbejder i året 1857, København 1857, s. 286-298. Worsaae 1865. Gräslund, s. 128ff.
3. DKB. NKS. 4546,4. Thomsen til Vedel Simonsen 23. juni 1857.
4. DKB. Ms. Phot. 151,2. Strunk til Nilsson 18. februar 1862 (cit.). LMV. NL/933. Thomsen til Lisch 9.- 10. august 1864.
5. Mahr, s. 9.
6. Berghaus 1988, s. 138. Thomsen til numismatikeren Hermann Grote, Hannover 16. april 1865.
7. RA. KT. Koncepter fra Winstrup 18. og 24. marts 1864 til Slesvigministeriet. StF A 296 af 16. september 1865.
8. Kargaard Thomsen 1987, s. 176.
9. Wiell: Hjerteguld. Skalk 1, 1993. Wiell 1996 og 1997.
10. Carnap-Bornheim 1997.
11. Engelhardt 1867 a, s. 18. Ørsnes I,1 1969, s. XXIII.
12. Ørsnes og Ilkjær 1993, s. 215-222. Heri den seneste oversigt over de mange danske og udenlandske arkæologers fortolkninger af de omtalte offerfund.
13. Jankuhn 1936.

Kilder til Flensborgsamlingens historie

Flensborgsamlingens arkiveringsforhold

Skriftlige, utrykte kilder om Flensborgsamlingen er spredt på flere forskellige arkiver. De findes i museumsarkiver, i biblioteksarkiver og i arkivernes arkiver i både Danmark og Tyskland.

Som museum eksisterede Flensborgsamlingen ikke i Oldnordisk Museums arkiver efter 1864. Dokumenter skal i dag søges på Nationalmuseet, Det kongelige Bibliotek, Rigsarkivet og på landsarkiverne.

De færreste arkivalier findes i Arkivet vedr. Museumshistorie på Nationalmuseet (NM II. MHA.). Efter arkæologen Sophus Müllers organisatoriske omordning af Oldnordisk Museum i 1892 blev de danske samlinger og deres arkiver opdelt i forskellige afdelinger. Den museumsfaglige korrespondance, som bl. a. Engelhardt havde ført med sine kolleger i København, blev opdelt og placeret i de nye afdelingers faglige og topografiske arkiver, i specialarkiver samt i de enkelte afdelingers forskellige administrative arkiver.

I Tyskland findes de kilder til Flensborgsamlingens samtidshistorie, som fulgte med oldsagerne ved udleveringen i 1868 til Kiel, på Archäologisches Landesmuseum, Gottorp Slot. Her findes Engelhardts korrespondancearkiv og to accessionskataloger. Derudover findes samtidsarkivalier i Landesbibliotek i Kiel, Landesarchiv i Slesvig og Stadtarchiv i Flensborg. Kilderne fra tiden efter 1864 findes i de relevante tyske rigs- og landsarkiver, samt på Archäologisches Landesmuseum, Gottorp Slot.

Oldsagerne og fortidsminderne

De materielle kilder til Flensborgsamlingens historie er museumsgenstandene og fortidsminderne i landskabet. Museumsgenstandene er for de allerflestes vedkommende påført nummer, der refererer til protokollerne. Efter overførslen til Kiel i årene

mellem 1868 og 1877 er genstandene blevet mærket med et foranstillet F.S. for at adskille dem fra Kielersamlingen, hvis oldsager er mærket K.S.

I enkelte tilfælde er bogstaverne K.O.S. for Kongelig Oldsags-Samling også kendetegnet for genstande fra Flensborgsamlingen og betyder, at mærkningen er sket i Engelhardts tid. Han benyttede disse bogstaver i enkelte tilfælde f.eks. på forsiden af gravebogen fra Thorsbjerg mose, ved forsendelser af kasserne, i fragtbreve og på enkelte større museumsgenstande.

Hovedparten af museumsgenstandene befinder sig på Archäologisches Landesmuseum og på Schleswig-Holsteinisches Landesmuseum, begge Gottorp Slot, Slesvig. Andre befinder sig dog på Nationalmuseet (NM I og II) i København, Forhistorisk Museum Moesgaard, Århus, Sorø Akademis Museum, Museum für Vor- und Frühgeschichte, Berlin, og på Städtisches Museum i Flensborg.

Fortidsminder, undersøgt i perioden 1852-1864, er beskrevet i Denkmalsbuch (Archäologische Denkmäler), som findes på Landesamt für Vor- und Frühgeschichte von Schleswig-Holstein, Schloss Anettenhöh i Slesvig. De gamle danske præsteindberetninger til Oldsagskommissionen i 1807 er, som Engelhardts breve nævnt ovenfor, placeret forskellige steder i Nationalmuseets topografiske og saglige arkiver. Indtil nu er kun de nord-slesvigske præsteindberetninger offentliggjorte på tryk. Akter til fortidsmindernes bevaringshistorie i perioden 1852-1864 findes i Rigsarkivet i København, under Slesvigministeriet (især 3. departement) samt på Nationalmuseet i Worsaaes efterladte papirer, under Inspektoratet for de Antikvariske Mindesmærker (NM II. MHA.). Tegninger hertil af fortidsminderne findes i det endnu eksisterende Antikvarisk-Topografisk Arkiv (NM II. ATA.) på Nationalmuseet.

Arkiver i Tyskland og Danmark

De arkæologiske arkiver på Archäologisches Landesmuseum, Gottorp Slot, har akter om Kielersamlingen og om Flensborgsamlingen. De er som de danske ordnet i faglige, topografiske arkiver. I det topografiske arkiv findes f.eks. under »Ortsakte Gelting« korrespondance vedr. erhvervelse af Jaspersens oldsager. Et sagligt og herunder numerisk ordnet oldsagskartotek med teg-

ninger og beskrivelser af de enkelte oldsager findes ligeledes. Et museumshistorisk hjælpekartotek, »Archiv Museumsgeschichte ab 1835« er udarbejdet. Andre akter vedrørende forholdet til Kielersamlingen opbevares på Landesarchiv Schleswig-Holstein i Slesvig.

På Universitetsbiblioteket i Kiel opbevares Claus Jaspersens private papirer. De rummer dele af hans korrespondancearkiv og en påbegyndt fremstilling af oldtiden. Den svarer stort set til hans beskrivelse i fortegnelsen på Archäologisches Landesmuseum, der her benævnes som Flensburger Sammlung Accessionskatalog I (Slg. Jaspersen).

Hovedparten af Engelhardts breve fra Flensborgtiden og breve, som fortrinsvis vedrører oldtiden, er anbragt på Nationalmuseets forskellige afdelinger. Oldtidsafdelingen (NM I) rummer flest, mens breve, som vedrører middelalder og nyere tid (NM II), er anbragt på Afdelingen for Danmarks Middelalder. På Etnografisk afdeling og på Møntsamlingen (NM VI) findes også breve. Eksempler på delte breve kendes.

Nationalmuseets før omtalte museumshistoriske arkiv er ordnet både museumssagligt efter museumstyper og efter personer. Her er anvendt papirer vedrørende Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Kunstmuseet, Oldsagsmuseet, Oldsagskommissionen m.fl., samt papirer efter Boye, Engelhardt, Mackeprang, Strunk, Thomsen, Worsaae m. fl. Peter v. Timms rejseberetning til Kielerselskabet findes på Archäologisches Landesmuseum, mens hans egentlige dagbøger, bl.a. fra rejsen i 1846, findes på Nationalmuseet i København.

Victor Hermansens omfattende arkiv på Det kongelige Bibliotek vedrørende dels Christian Jürgensen Thomsen, dels dansk arkæologi og danske arkæologer er benyttet for perioden frem til efter 1865. I dette arkiv indgår bl.a. Hermansens betydningsfulde optegnelser fra studierejser i 1930erne til europæiske museers arkiver. Arkivet har især været benyttet for Thomsenforskningen, men er også en meget vigtig kilde til udforskningen af 2. generations arkæologi. Spredte breve findes i andre private personarkiver på Det kongelige Bibliotek, f.eks. i Chr. Flors arkiv eller i autografsamlinger.

Af uforklarlige grunde var Hermansen, der i 30erne indsamlede kildemateriale i mange europæiske arkiver og museer, aldrig i Schwerin. Han har derfor aldrig benyttet arkivar Lisch's omfat-

tende korrespondance med de danske arkæologer i Flensborgsamlingens tid. Brevene fra de danske arkæologer ligger i hans arkiv på Landeshauptarchiv i Schwerin og er aldrig før benyttet i Danmark. Lisch's breve til de nordiske arkæologer findes på Nationalmuseet (NM II. MHA.) De er ofte før blevet benyttet i udforskningen af Oldnordisk Museums historie og i Thomsenforskningen.

Protokoller, korrespondance, m.v. fra 1852-1864

Engelhardts fire protokoller, indbundet i tre bøger, findes på Nationalmuseet (NM I. Protokoller). De adskiller sig fra moderne museumsprotokoller ved at indeholde udgravningsberetninger. Sådanne findes i dag udskilt i de saglige og topografiske arkiver. Protokollerne begynder med nr. 2000 og slutter med nummerreservation for nr. 8176 og er ordnet efter indkomstår, i sendelser og derefter i numre. Håndskrifterne er foruden Engelhardts forskellige andres, der ikke er identificerede. År for år er antal sendelser og antal oldsager opgjort bortset fra året 1863. En del oldsager er foruden beskrevet i ord endvidere tegnet af Engelhardt og af andre. En fortegnelse over bøger i Samlingen erhvervet 1853 og 1855 er påbegyndt i 1. bind.

Gravebog fra Thorsbjerg mose 1858-61, indbundet og mærket K.O.S., findes i Nationalmuseet (NM II. MHA.) og ligger under Engelhardts papirer. Den er ført af Engelhardt (i et enkelt tilfælde dog af V. Boye) som dagbog med 170 siders beskrivelser og skitser samt med angivelse af, i hvilke felter oldsagerne er fundet. Herefter følger 21 siders notater fra Engelhardts fundbearbejdning inden protokolleringen. Her er oldsagerne numerisk sorteret efter art. Bagest i bogen er to gange anført fordelingen af de penge, kongen gav til Engelhardt til fordeling blandt arbejderne i mosen, den 13. august 1860 55 Rdlr. til 11 navngivne arbejdere, og den 4. august (u. å.) 55 Rdlr. ligeledes til 11 arbejdere.

En tilsvarende grave- eller dagbog for Nydam er ikke fundet. Det forekommer utænkeligt, at en sådan for graveårene 1859 og 1862 i Nydam mose ikke også har eksisteret. Den anses for at være gået tabt, hvornår vides ikke. Dagbog for udgravningerne i sommeren og efteråret 1863 er skrevet direkte i protokollerne.

Engelhardts notesbog til forberedelse af Nydampublikationen findes på Nationalmuseet (NM I. Kataloger). Heri opsummeres

Nydam mosefund 1859, 1862 og 1863 efter protokollernes sendelser. De efterfølges af nummererede, navngivne oldsager. Fund fra 1863, som ikke er beskrevet i protokollerne, hvor alene nummeret ses reserveret Nydam 1863, er beskrevet i notesbogen, som således er et supplement til protokollerne. Notesbogen er først overdraget Nationalmuseet den 8. marts 1965 af en efterkommer af Conrad Engelhardt.

I Boyes papirer på Nationalmuseet (NM II. MHA.) foreligger dennes »Uddrag af 'Inventarieprotokollerne i Samlingen af Oldsager i Flensborg'«. De er kun delvist bevarede, idet notaterne til stenalderen mangler. Boye har måske foretaget dette uddrag, mens han arbejdede for Engelhardt i Flensborgtiden.

På Archäologisches Landesmuseum findes »Flensburger Sammlung. Accessionskatalog I (Slg. Jaspersen)«. Det er et eksempel på en arkæologisk dokumentation i 1800tallet, der ikke levede op til Thomsens krav til enkel identifikation mellem nummer og genstand. Claus Jaspersens tysksprogede katalog rummer ikke nummerering og beskrivelse af de enkelte oldsager. Brugsværdien er dermed i dag begrænset. Men det er en kilde til viden om samlerens personlige inddeling og ordning af oldtiden i aldre og efter art. Kun ved særligt karakteristiske fund er det lykkedes at identificere oldsager med fortegnelsen. Flensborgsamlingens korrespondancearkiv findes på Archäologisches Landesmuseum. Det er af H. Handelsmann betegnet som »Flensburger Sammlung 1851/87«. Akterne er nummererede med betegnelsen fra nr. 1/FS til nr. 151/FS. Ordningen er sagligt og herunder også kronologisk inddelt i almindelig korrespondance og større udgravninger. Heri findes også breve fra officielle myndigheder.

»Engelhardts Flensburger Sammlung. Accessionskatalog II«, i en dansk og tysk udgave, ført fra nr. 2000-7482, findes ligeledes på Archäologisches Landesmuseum på dansk og på tysk. Den danske udgave er fortrinsvis ført af Engelhardt og af en enkelt anden uidentificeret danskskrivende person. Accessionskataloget er ikke benyttet som egentlig indkomstprotokol, men er udfærdiget senere, men inden 1868. Den tyske udgave er ført af H. Handelsmann i 1868 og han har benyttet den som Kieler-museets protokol frem til efter 1869.

Der er i detaljer ikke fuldstændig overensstemmelse mellem Engelhardts såkaldte accessionskatalog II og hans egentlige

protokoller. Forskellen uddyber baggrunden for opfattelsen af at accessionskataloget ikke var en foreløbig protokol, som ordet antyder. Det må være skrevet i vinteren 1863/64 og har derefter fulgt kasserne, som kom til Nordborg præstegård.

En særegen placering indtager degn N. Kuntz' dagbog, som findes på landsarkivet i Aabenraa. Det skyldes, at den er samtidig med Flensborgsamlingen, og at Kuntz deltog i Engelhardts udgravninger i Nydam mose. Særlig værdifuld er denne dagbog på grund af Kuntz' omhyggelige opremsning af, hvad der under krigen i 1864 blev udgravet af hvem, hvornår og hvor. Dagbogen er ofte citeret for netop dette, men indeholder også oplysninger af arkæologisk interesse fra før 1864. Disse oplysninger er ikke før benyttet. Kuntz blev gift ind i en dansksindet familie, men røber efter 1864 i dagbogen en stigende loyalitet overfor de preussiske myndigheder. Dette fremgår også af hans senere valg af tysk sprog i dagbogen.

I Berlin er fundet en lille del af de oldsager, som blev udgravet under krigen i 1864 med enkelte tilhørende antikvariske oplysninger og korrespondance. Oldsager og arkivalier var før Tysklands genforening delt mellem Øst- og Vesttyskland på hhv. Museum für Ur- und Frühgeschichte, Bodemuseet og Museum für Vor- und Frühgeschichte, Schloss Charlottenburg. I dag er de forenede i sidstnævnte museum.

Andre kilder 1852-1864

Dele af Engelhardts officielle korrespondance med Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig, med Slesvigministeriets direktør T. A. J. Regenburg og andre dele af Engelhardts korrespondance med kolleger på Oldnordisk Museum er bevaret i Rigsarkivet, på Det kongelige Bibliotek og på Nationalmuseet. Hovedkilden til Flensborgsamlingens økonomi findes i Rigsarkivet i Slesvigministeriets Forestillinger og i Ministeriets 3. departement, kirke- og skolesager, idet Flensborgsamlingen i hele perioden administreredes som hørende under Flensborg Latin- og Realskole.

Derudover er der bevaret adskillige breve fra Engelhardt til Regenburg af mere privat karakter i dennes omfattende privatarkiv på Rigsarkivet. De indeholder desuden en del officiel korrespondance samt i nogle tilfælde også ministeriets koncepter til Engelhardt. Engelhardts breve findes i Breve fra forskellige, i

Sager vedr. Krigen i 1864 og ligger også under emnet Oldsags-samlingen i Flensborg.

Oplysning om Flensborgsamlingens lokaleforhold findes i bygningsinspektør L.A. Winstrups arkiv i Rigsarkivet, Kort- og tegningsarkivet. Winstrups mere private holdning til Engelhardt og Flensborgsamlingen oplyses gennem en række breve mellem Winstrup og vennen, historiemaleren L. Frølich. Breve og koncepter er bevaret på Det kongelige Bibliotek.

Winstrups oldsagstegninger for Engelhardt fra 1858 findes derimod på Kunstakademiet, Samlingen for Arkitekturtegninger, hvor man ikke umiddelbart venter at finde oldsagstegninger. H. Hansens, R. Petersens, J. Magnus Petersens og C. O. Zeuthens tegninger af oldsager findes på Nationalmuseet (NM I. Tegningsarkiv).

Oplysning om Oldskriftselskabets deltagere i Flensborg findes på Det kongelige Bibliotek. Her rummer C. C. Rafns efterladte papirer vedrørende Oldskriftselskabet foruden breve fra Engelhardt også meddelelser og regnskab fra agent Em. Torm i Flensborg. Oldskriftselskabets journalbøger bevares på Nationalmuseet (NM I). De er gennemgået, men rummer ingen oplysninger af interesse for Engelhardts virke i Flensborgtiden, idet Engelhardt først blev Selskabets sekretær i 1868.

Engelhardts museumsfaglige breve findes på Nationalmuseet (NM II. MHA.) foruden i de ovenfor nævnte underarkiver også under hans eget navn i Thomsens, i Worsaaes og andres arkiver. Andre breve er placeret i saglige og topografiske arkiver på NM I, II og VI. Flest findes i topografisk arkiv på NM I under Sydslesvig.

Endelig er mindre betydningsfulde arkiver benyttet. På Stadtarchiv i Flensborg findes enkelte, spredte oplysninger om oldsager m.v. fra perioden 1810-1865. Heri udgør særligt Engelhardts breve vedr. deponeringer fra byens rådhus et supplement. I en af Stadtarchivs arkivfortegnelser er opført et arkiv fra lærermøderne på Flensborg Latin- og Realskole 1852-1864. Det er forgæves eftersøgt og anses for at være gået tabt. Engelhardts breve til G. Stephens og A. Strunks breve til Sv. Nilsson er fundet i svenske arkiver.

Engelhardts eget privatarkiv på Rigsarkivet rummer ingen breve fra Flensborgtiden.

Kilder efter 1864

I og efter 1864 er Flensborgsamlingen fulgt i danske og tyske museer og arkiver.

Kilder i Danmark findes på Rigsarkivet i Konsejlspræsidentens og Udenrigsministeriets arkiv samt blandt de i 1965 affotograferede akter fra det preussiske udenrigsministerium, Auswärtiges Amt og Deutsche Gesandtschaft Kopenhagen.

I Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz i Merseburg er under det preussiske udenrigsministerium benyttet akter om det økonomiske mellemværende mellem på den ene side hertugdømmerne Slesvig og Holsten/provinsen Slesvig-Holsten og på den anden side Danmark efter krigen i 1864. De er bevaret fra januar 1866 til december 1868. I Undervisnings- og Kultusministeriet, Afd. for Kirke- og Undervisningsanliggender, er ligeledes benyttet akter vedr. Flensborgsamlingen, bevaret fra august 1864 til januar 1873, samt akter vedr. museet i Kiel, bevaret fra oktober 1867 til marts 1878. I Afd. for Kunsthøjskoler og museer findes akter om museet i Kiel fra 1868 til 1930, og i Afd. vedr. tilskud til fremme af kunst og videnskab i Slesvig-Holsten findes oplysninger om periodens enkeltunderstøttelser. Heri er benyttet Dr. Wallichs akter om videreførelse af Flensborgsamlingen fra maj 1867 til marts 1870. Endelig er akter vedr. Gesandtskabet i København og Intergressionen i sammenhæng med krigene 1864 til 1866 også gennemgået i Merseburg.

Akter vedrørende Provinsialregeringen m.fl. i Slesvig findes i Landesarchiv Schleswig-Holstein, Slesvig. Akter vedr. Universitet i Kiel, Ministeriet for hertugdømmet Slesvig, for Gottorp og Hytten amter, Provinsialforvaltningen, Den kongelige Regering i Slesvig, herunder museet i Flensborg, er benyttet.

Et særligt grundigt og akkurat udarbejdet kildemateriale til Flensborgsamlingens historie mellem 1868 og begyndelsen af 1870'erne udgør bl.a. Handelsmanns udarbejdede rapportmateriale i 1868 og 1869ff. Det befinder sig på Archäologisches Landesmuseum, Gottorp slot, der også rummer det omfattende topografiske arkiv. På Stadtarchiv i Flensburg forefindes enkelte akter om Flensborgsamlingen fra 1868 og 1869.

Til tiden efter 1. Verdenskrig og Sønderjyllands Genforening med Danmark samt efter 2. Verdenskrig er Udenrigsministeriets arkivmateriale på Rigsarkivet fra perioden 1919 til efter 1945

især benyttet. Materialet fra omkring Genforeningen er suppleret med oplysninger i Martin Hammerichs arkiv, Rigsarkivet. Endelig er sagen vedrørende udlevering af kirkeinventar overraskende nok fundet i Nationalmuseet (NM II). Den beror i sagligt, topografisk arkiv under Hytten sogn. I Nationalmuseet, i MHA og i rigsantikvarens særlige arkiv er især fundet oplysninger om museumfaglige synspunkter efter 1. og 2. Verdenskrig. Enkelte tyske kilder om samme emne findes på Landesarchiv i Slesvig og på Archäologisches Landesmuseum på Gottorp Slot.

Sammenfatning

Kilderne til rekonstruktion af Flensborgsamlingens historie er således mange og langt flere end forventet. De primære kilder til Samlingens indhold er oldsagerne, deres antikvariske oplysninger i protokoller m.v. og den samtidige korrespondance, der først og fremmest er bevaret fra Engelhardts egen hånd i perioden 1852–1864. Hans breve er talrige og af både officiel og mere privat karakter. Breve til Engelhardt er ikke bevaret i et tilsvarende omfang. Fra Regensburg til Engelhardt kendes f.eks. kun få. Det samme gælder for breve fra Engelhardts danske fagkolleger. Savnet opvejes i nogen grad af V. Hermansens notater om breve, der blev afleveret af Engelhardts næstældste datter, Laura Engelhardt, til Hermansen personligt i 1930'erne. Brevene er ikke bevarede, men Hermansen har i sit arkiv på Det kongelige Bibliotek noteret brevskriverens navn, og hvornår brevene er skrevet.

Til belysning af Flensborgsamlingens historie efter 1864 bygger fremstillingen især på de officielle kilder i ministerier i Danmark og Tyskland. Her er en del arkivmateriale gået tabt, først og fremmest i Tyskland, hvor især 20. århundredes politiske og militære begivenheder har bevirket, at der er store lakuner i kildematerialet.

Utrykte kilder

Rigsarkivet, København (RA)

Konsejlpræsidentens arkiv (KP):

Journalsager 1864 nr. 45, Flensborgske Oldsagssamling.

Udenrigsministeriet (UM):

J.nr. 7. T. 9., 1919-45 (vedrørende udlevering af museumsgenstande og arkivmateriale hidrørende fra den danske del af Sønderjylland, pakke H. 7-72), j.nr. 94a, 94 e (Axel Jensens rejseudgifter) og 95, 1921-24 til samme spørgsmål (pk. H. 7-207).

Samlede sager vedr. krigen 1864, gruppe XIa (Oldsagssamlingen i Flensborg), nr. 2410. (pk 461).

Danica film Auswärtiges Amt, SS-kontorer m.v. København 1965. Deutsche Gesandtschaft Kopenhagen.

Auswärtiges Amt, Berlin (A.A.):

407, diverse Sager, Museumsgenstande m.v.

Ministeriet for hertugdømmet Slesvig (SM):

Forestillinger 1850-1864/65.

3. Departement, Skole- og Undervisning 1852-64.

Kort- og tegningssamlingen (KT):

Winstrups embedspapirer, sager vedr. Bygningsinspektoratet for Slesvig og Holsten, herunder Stadsbygmester og bygningsinspektør L. A.W.s arkiv (Breve). Tegningerne og deres tekstning (I. MP 19 b), fol.reg. 2888, 1. Krigsministeriets aflevering 1916.

Privatarkiver:

P 274:V. Boye.

P 543: C. Engelhardt.

P 5531: Martin Hammerich.

Pk. 21. 1918-19, Kammerherre Kriegers udvalg vedr. Slesvigs genforening med Danmark.

P 6026: N. Neergaard.
Korrespondance. Pk. 25, Breve fra Kr. Bahnsen.

P 6194: A. Regenburg.
Breve fra forskellige, Sager vedr. krigen 1864, Diverse.

Lister over de studerende, der have bestaaet examen artium 1821-1852 ved I. Damm.

Det kongelige danske Kunstakademi, Billedsamlingen. (KKB):
L.A. Winstrups arkitekturtegninger, herunder også tegninger for Conrad Engelhardt.

Det Danske Udvandrerarkiv, Aalborg:
Udvandrerprotokoller 1866-1869.

Landsarkivet for Sønderjylland, Aabenraa (LAA):
Folketælling Flensborg 1855.

Foreningsarkiver:
F 253-54: Rødding Højskole.

Privatarkiver:
P 423: Nis Kuntz.
Dagbog.

P 272: H.P. Hanssen.
Breve fra M. Mackeprang.

Tønder byarkiv:
nr. 885.

Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg (LAV):
Privatarkiv 1907.4: Schades familiearkiv.

Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm, København (LAK):

Kirkebog, København, Frue sogn:
Fortegnelse over gifte og døde.

Korsør Byfogederi: Politiforvaltningen:
N. Sylows embedspapirer 1856-1870.

Københavns Politi:

Pasprotokoller/udvandringsprotokoller for året 1868.

Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig (ADC):

Kirkebøger fra den frie danske menighed 1851-1865 (kopier).

P 24: S. Tellings privatarkiv.

P 341: C.F. Monrads privatarkiv.

Lokalhistorisk Arkiv for Korsør Kommune (LKK):

Konsul, tømmerhandler og finsk konsul Johan Mogensens erindringer 1861-1888, nedskrevet 1932.

Lokalhistorisk arkiv for Tønder kommune:

Brandtaksationsprotokoller (kopier).

Vejle byhistoriske Arkiv (VBA):

Kirkebøger for Vejle by, døde 1848.

Selskabet for Nydamforskning:

Flensburger Zeitung, 1850-64. Udclip om Nydam mosefund.

Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin (GSB):

Repositor 90 B: »Der preußische Ministerpräsident« 1848ff.

Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Merseburg (GSM):

Ministerium der Auswärtigen Angelegenheiten (AA):

Rep. 2.4.1., Abt. I, nr. 4697 og 4698 Acta betreffend die Regulierung der Finanzverh. zwischen den Herzogtümern Schleswig u. Holstein und Dänemark, januar 1866-december 1868.

Ministerium der Geistlichen- Unterrichts- u. Medicinal- Angelegenheiten (UM):

Abt. für die evangelischen Kirchen- und für die Unterrichts Angelegenheiten:

76 Ve, Sekt. 9, Abt. X, bd. I, 1867-1878: Das Museum vaterländischer Alterthümer bei der Universität zu Kiel.

76 Ve, Sekt. 10, Abt. III, 3. bd. I, 1864-1873: Das Flensburger Museum von Alterthümern.

76 Ve, Sekt. 10, Abt. III, 1, bd. I, 1868-1930, bd.II 1931ff: Das Museum Vaterl. Alterthümer bei der Universität Kiel.

76 Ve, Sekt. 10, Abt. XV, 8. bd. I-II, maj 1867–marts 1870:
Die Verwendung der im Finanz-Etat für Schleswig-Holstein zur Förderung von Kunst und Wissenschaft ausgesetzten Summe (herunder enkelte understøttelser til Dr. Wallichs videreførelse af Flensborgsamlingen).

81, Gesandtschaft zu Kopenhagen. Abt. III, 120 Intergressionen im Zusammenhang mit dem Kriege 1864-1866.

Landesamt für Vor- und Frühgeschichte von Schleswig-Holstein, Schloss Anettenhöh, Schleswig (LVF):
Datei der Archäologischen Landesaufnahme des Landes Schleswig-Holstein. Denkmalbuch (Archäologische Denkmäler).

Landesarchiv Schleswig-Holstein, Slesvig (LSH):
Abt. 47, Universität zu Kiel.
Abt. 79, Ministerium für das Herzogtum Schleswig.
Abt. 168, Ämter Gottorf und Hütten.
Abt. 301, Provinzial Verwaltung.
Abt. 307, Oberpräsident der Provinz.
Abt. 309, Königl. Regierung zu Schleswig.
21313-14. Das Museum für Vaterländische Alterthümer in Flensburg (später Kiel) bd. I-II.
24710 Alterthümer, versch. Funde.
Abt. 605, Staatskanzlei und Ministerpräsident (nach 1945).
322, IV E, 5.

Schloßarchiv Glücksborg (SAG):
I-III.

Landeshauptarchiv Schwerin, Schwerin (LMV):
Nachlaß Lisch' / Breve:
NL/91. C. Engelhardt.
NL/533. H. Handelsmann.
NL/576. C. F. Herbst.
NL/682. L. Ledebur.
NL/925. A. Strunk.
NL/933. C. J. Thomsen.
NL/988. J. J. A. Worsaae.

Staatsarchiv, Hamburg:
Udvandrerarkivet 1866-1869.

Stadtarchiv Flensburg (StF):
Altes Archiv, A 296, Alterthümer u. Kunstgegenstände in Flensburg 1810-1865.

II. C. 564. Acten betr. den Verein für Alterthumskunde in Flensburg 1883-1889.

II. C. 639. Acten betr. den Silberfund aus dem Nydammer Moor 1888-1924.

II. C. 640. Verhandlungen mit dem Thaulow Museum zu Kiel betr. das von diesem beanspruchte Vorzugsrecht über die Zuteilung kirchlicher Alterthümer.

II. C. 642. Veränderungen im Bestand der im Kunstgewerbemuseum untergebr. Gegenstände 1869-1913, 1. Flensborgsamlingen 1868-1869.

II. C. 643. Acten betr. das im Nydam Moor aufgefundene Boot. 1874-75.

Det kongelige Bibliotek, håndskriftafdelingen, København (DKB):

Ms. Phot. 150,2. Breve fra Adolph Strunk til Sven Nilsson.

Ny kongelig Samling (NKS) 1557,2. C. Engelhardt til A. Strunk 2. januar 1863, 27. juli 1872.

NKS. 1599,2. C. C. Rafns efterladte breve, I. Breve fra danske lærde, II. Breve fra udenlandske lærde, IV. Det kongelige nordiske Oldskriftselskabs arkiv.

NKS. 1766,4. I. Breve til Chr. Flor.

NKS. 2371,2. C. Engelhardt til F. C. Krohn 3. november 1862.

NKS. 2631,2. I. M.K. Nørgaards samling af autografer.

NKS. 3386,4. Breve til L. Frølich 1845-1864.

NKS. 3460,4. 16 breve fra C. Engelhardt til Japetus Steenstrup, og 4 koncepter af breve fra Steenstrup til Engelhardt.

NKS. 4546,4. V. Hermansens samlinger vedrørende Christian Jürgensen Thomsen.

NKS. 4608,4. V. Hermansens samlinger vedrørende dansk arkæologi.

NKS. 4652,4. Brev fra C. Engelhardt til Frederik Barfod 1. oktober 1872.

Alfabetisk brevarkiv.

Technische Universität Berlin – Universitätsbibliothek (TUB):
Plansammlung. Nachlaß Alexander von Quast.

Universitätsbibliothek Kiel (UBK):

Cod. MS S.H. 24 F + 24 G, Dokumente Justizrath C. Jaspersen.

Bürgerbibliothek Bern (BBB):

Nachlaß von K. A.v. Morlot. (Mss. hist. helv. Briefe).

Kungl. Biblioteket Stockholm (KBS):

Handskriftavdelingen, acc. – nr. 1980/142 (olim. Dep. 189), Breve til G. Stephens.

Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot (NMF):

Adolf Strunks papirer, to kapsler, samt hans dagbog fra rejsen til Tyskland i efteråret 1862.

Nationalmuseet, København (NM):

Danmarks Oldtid (NM I):

Administrativt Arkiv: Nationalmuseets ejendomme, Afgåede tjenestemænd (Engelhardt).

Museumsfagligt arkiv: Topografisk arkiv (Top.), Beretningsarkivet (Ber.), Protokoller (Flensborgsamlingens protokoller (FS), Oldnordisk Museumsprotokoller (MNO) og Kong Frederik d. 7.s protokoller, Kataloger (Engelhardts notesbog for Nydam mose 1859, 1862 og 1863. Privatsamlinger (A. H. Schades samling erhvervet 1857), samt Det kongelige Nordiske Oldskriftselskabs journalprotokoller (OS).

Danmarks Middelalder og Nyere tid (NM II):

Administrativt Arkiv, Arkivet vedr. museumshistorie før 1892 (MHA), Antikvarisk Topografisk Arkiv (ATA), Topografisk Arkiv (Top.), Beretningsarkivet (Ber.) og Journal.

Den kongelige Mønt- og Medaillesamling (NM VI):

Administrativt Arkiv, Korrespondancearkiv og Protokoller.

Nationalmuseets sognebeskrivelse (NM DKC).

Rigsantikvarens journalarkiv (NM RA).

Museet på Koldinghus (MHK):

Beretningsarkiv, Topografisk arkiv, Protokoller og samlinger.

Haderslev Museum (HAM):

Beretningsarkiv, protokoller, museumshistorisk arkiv og samlinger.

Sorø Akademi's Oldsagssamling og tilhørende korrespondancearkiv (SAO).

Statens Museum for Kunst, Kobberstiksamlingen, København

Lorenz Frølichs tegningsarkiv.

Archiv des Archäologischen Landesmuseums der Christian-Albrechts-Universität, Schloß Gottorf (LMG):

Kieler Sammlung, Archiv Museumsgeschichte ab 1835 (AK).

Protokoll über die in Kiel vorgenommene Untersuchung der von Dänemark ausgelieferten Bestände des vormaligen Flensburger Museums im Juni 1869. Suppleret af H. Handelsmann indtil 1872.

Flensburger Sammlung, Engelhardts Accessionskatalog II, dansk udgave (af C.Engelhardt) samt Abskrift in Deutsch.

Flensburger Sammlung 1851/87, Akten. (ved C.Engelhardt indtil 1864 (1-118/FS), derefter ved H. Handelsmann (119-151/FS)).

Ortsakte Gelting (Nordschau), FL. I. (Slg. Jaspersen), Ortsakte Thorsberg, Ortsakte Nydam.

Kartei-Bestand.

Museum für Ur- und Frühgeschichte, Bodemuseum, Museumsinsel, Berlin (BOM):

Abt. VI a, Dänemark (protokoller og oldsager).

Museum für Vor- und Frühgeschichte, Schloß Charlottenburg, Berlin (SCB):

Acta betreffend die Erwerbung prähistorischer Gegenstände 1862-1866, vol. 9 u. vol. 10.

Städtisches Museum, Flensburg (SMF):

Kartei-Bestand.

Trykte kilder og litteratur

Enkelte litteraturhenvisninger findes i noterne.

- Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie: Christian Jürgensen Thomsen 1788 – 29.december – 1988. København 1988.
- Achelis, T. O.: Wie die Flensburger Sammlung vaterländischer Altertümer verschwand und wieder zum Vorschein kam. Die Heimat 32. Jahrg., 1924.
- Achelis, T. O.: Die Flensburger Sammlung vaterländischer Altertümer auf der Flucht 1864. Die Heimat 38. Jahrg., 1928.
- Adamsen, C. og Jensen, V.: Guldringen fra Strårup. Museet på Koldinghus, årbog 1990/91.
- Adamsen, C. og Jensen V. (red.): Danske præsters indberetninger til Oldsagskommissionen af 1807. Bd. I. Wormianum 1996.
- Adressbuch der Stadt Flensburg für 1855 og følgende. Flensburg 1855-56ff.
- Adriansen, I.: Fædrelandet, folkeminderne og modersmålet. Sønderborg 1990.
- Andersen, C. J.: Degn Nis Kuntz i Øster Sottrup. Fra Als og Sundeved. Bd. 42, 1963.
- Andersen, H.: De glemte borge. Skalk 1, 1992.
- Andree, C.: Rudolf Virchow als Prähistoriker I/II. Köln, Wien 1976.
- Aner, E. og Kersten, K.: Die Funde der älteren Bronzezeit des nordischen Kreises in Dänemark, Schleswig-Holstein und Niedersachsen. Bd. 4-7. Neumünster 1973-1984.
- Archiv für Anthropologie und Geologie Schleswig-Holsteins, 1-19, 1885-1911.
- Barfod, J.: Eine Episode aus der Geschichte des Flensburger Museums. Die Heimat. 1982.
- Barløse, B. L.: Lorenz Frølich i Flensburg 1854-57. Sønderjyske Årbøger 1984.
- Beck, P.: Breve om udgravningerne i Nydam Mose, Sønderjysk Månedsskrift, bd. 50. 1974.
- Becker, C. J.: Nordisk arkæologi og europæisk forhistorie. Københavns Universitet 1479-1979. Bd. XI. 1979.

- Becker, C. J.: Neue Hortfunde aus Dänemark mit frühbronzezeitlichen Lanzenspitzen, *Acta Archaeologica*, Vol. 35, 1964.
- Bemmann, J.: Untersuchung zum jüngeren kaiserzeitlichen Komplex des Opferplatzes von Nydam in Dänemark. Kiel 1988.
- Bemmann, J.: Die Nydamfibeln. Eine Fibelform der Stufe C3? *Germania* 71, 1993, 1. Halbband. Mainz am Rhein 1993.
- Bemmann, J. u. Hahne, G.: Waffenführende Grabinventare der jüngeren römischen Kaiserzeit und Völkerwanderungszeit in Skandinavien. Studie zur zeitlichen Ordnung anhand der norwegischen Funde. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, bd. 75, 1994. Mainz 1995.
- Berichte der Königl. Schleswig-Holstein-Lauenburgischen Gesellschaft für die Sammlung und Erhaltung vaterländischer Alterthümer, 1-33, 1836-1873.
- Berichte zur Alterthumskunde Schleswig-Holsteins, 34,1874; 35,1878; 36,1879; 37,1882; 38,1885.
- Berichte des Schleswig-Holsteinischen Museums vaterländischer Alterthümer 39, 1890; 40, 1894; 41, 1897; 42, 1900; 43, 1904; 44, 1907.
- Berni, B.: Italien, Danmark og Den Anden Slesvigske Krig. Sønderjyske Årbøger 1988.
- Berghaus, P.: Christian Jürgensen Thomsen und Hermann Grote. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1988.
- Bonde, N.: Dendrochronologische Altersbestimmung des Schiffes von Nydam. *Offa* 47, Neumünster 1990.
- Bjerknæs Petersen – se Christoffersen.
- Bonde, N., Christensen, C., Rieck F., og Petersen, P.V.: Jernalderbåde og våbenofre. Nationalmuseets Nydamprojekt, Nationalmuseets Arbejdsmark 1991.
- Boye, V.: Oplysende Fortegnelse over Gjenstande i det Kongelige Museum for nordiske Oldsager i Kjøbenhavn, der ere forarbejdede eller prydede med ædle metaller. Første Afdeling. Kjøbenhavn 1859.
- Boye, V.: Arkæologiske og Ethnografiske Meddelelser, bragt som tillæg til *Nationaltidende* I-CL, 1878-1885.
- Boye, V.: Fund af Egekister fra Bronzealderen i Danmark. Kjøbenhavn 1896. Genoptryk med forord af M. Ørsnes 1986.
- Brøndsted, J.: Danmarks Oldtid 3. Jernalderen. 2. udgave, København 1960.
- Buch, F.: Studien zur Preussischen Denkmalpflege am Beispiel konservatorischer Arbeiten Ferdinand von Quasts. Worms 1990.
- Carnap-Bornheim, von C.: Neue Forschungen zu den beiden Zierscheiben aus dem Thorsberger Moorfund. *Germania* bd. 75, 1997.
- Christoffersen, J.: Lolland-Falsters sognebeskrivelse i Centralregistret. Symposium i Maribo 1990.
- Christoffersen, J. og Bjerknæs Petersen, S.: Stenalders pælebygninger og

- vikingetids sølvbægre – Lolland-Falster set fra centralt hold. Årbog for Lolland-Falsters historiske Samfund 1996.
- Chronologisk Samling af Forordninger, Rescripter etc. for Hertugdømmet Slesvig, for årene 1852-1862. Slesvig 1853-1863.
- Chronologische Sammlung der im Jahre 1863 bis 1. Februar 1864 ergangenen Verordnungen, Verfügungen etc. für das Herzogthum Schleswig. Schleswig 1865.
- Crumlin-Pedersen, O. 1988. – se Rieck, F.
- Crumlin-Pedersen, O.: The boats and the ships of the Angels and Jutes. Maritime Celts, Frisians and saxons. CBA Research Report no. 71. Oxford 1990.
- Crumlin-Pedersen, O. og Rieck, F.: The Nydam Ship. Old and new investigations at a classic site. A spirit of Enquiry. Essays for Ted Wright. Exeter 1993.
- Danneil J. F. F.: Die Altmark 1836.
- Dansk Biografisk Leksikon I-XXVII. 2. udg., Redigeret af Povl Engelstoft og Svend Dahl. København 1933-44. 3. udg., 1979-1984.
- Ebbesen, K.: Fortidsmindefredning i Danmark. Fredningsstyrelsen 1985.
- Efterretninger om Flensborg Lærde- og Realskole i skoleåret 1852-53, skoleåret 1854-1855, 1856-1857, 1857-58, 1858-1859, 1859-1860, 1861-1862. Se endv. under **J**ahresbericht.
- Engberg, J.: Det slesvigske spørgsmål 1850-53. Aabenraa 1968.
- Engelhardt, C. – se bilag (s. 323.).
- Erichsen, E.: Grabungen im Thorsberger Moor um 1860. Eine Haupt- und Staatsaktion. Jahrbuch des Angler Heimatvereins, 30. Jahrgang. Kappeln 1966.
- Eriksen, P.: Røser i Agre. Hikuin 10, 1884.
- Ethelberg, P.: The Chieftains' Farms of the Over Jerstal Group. Journal of Danish Archaeology, vol. 11, s. 111-135.
- Falk-Jensen, A. og Hjort-Nielsen, H.: Candidati og examinati juris 1736-1936, Candidati politices 1852-1936, Candidati actuari 1922-1936. Bd I-V, København 1954-59.
- Fedderson, A.F.: Selskabet til Oldsagers Indsamling og Opbevaring i Viborg. Samlinger til jydsk Historie og Topografi. I. 1866, 57-60.
- Feldbæk, Ole (red.): Dansk Identitetshistorie I-IV. København 1991-1992.
- de Fine Licht, Chr.: Krieger-udvalget, Sønderjysk Månedsskrift, juni, 1981.
- Filip, J.: Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas I-II. Stuttgart 1969.
- Fink, T.: Rids af Sønderjyllands Historie. Vi og vor Fortid, 1946.

- Fink, T.: Da Sønderjylland blev delt 1918-1920. I-III, Aabenraa 1978-1979.
- Friis, Aa.(red.): Det nordslesvigske Spørgsmaal 1864-1879, bd. I-VI. København 1921-1948.
- Friis, Aa.: Den danske regering og Nordslesvigs genforening med Danmark, bd. I-IV. København 1921-1959.
- Frølich, L: Egne optegnelser og breve til og fra hans slægt og venner. København 1920-21. (ved F. Hendriksen).
- Galster, G.: Danske og norske Medailler og Jetons c. 1533-c. 1788. København 1936.
- Galster, K. (udg.): Breve fra politimester Aug. Jørgensen til Regensburg 1857-1864. Danske Magazin 8. rk. 1. bd., 1957-61.
- Gebühr, M.: Kampfspuren an Waffen des Nydam-Fundes. Beiträge zur Archäologie Nordwestdeutschlands und Mitteleuropas. Festschrift für K. Raddatz. Göttinger Schriften, bd. 16. 1980.
- Gebühr, M.: Ein »grosses, vierfüssiges Tier« aus dem 5.Jahrhundert n. Chr. Die Heimat 88, 1881.
- Graef, Fr.: Geschichte der Flensburger Sammlung altnordischer Altertümer. Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, bd. 58, Kiel 1929.
- Gräslund, B.: Relativ datering. Om kronologisk metod i nordisk arkeologi. Tor, Uppsala 1974.
- Graae, G. Fr. A.: Mellem krigene. (1851-1864). Efterladte Optegnelser og Breve. Kjøbenhavn 1887.
- Graae, Th.: Gamle Minder. København 1917.
- Gummel, H.: Forschungsgeschichte Deutschlands. Berlin 1938. (K. H. Jacob-Friesen, bd I.)
- Hahne, G.: Untersuchung zum älteren kaiserzeitlichen Komplex des Opferplatzes von Nydam in Dänemark. Kiel 1988.
- Handelmann, H.: Berichte des Vorstandes der Schleswig-Holstein-Lauenburgischen Gesellschaft für die Sammlung und Erhaltung vaterländischer Alterthümer 1869-71. Kiel 1872.
- Handelmann, H.: Die prähistorische Archäologie in Schleswig-Holstein. Ein Vortrag gehalten am 21. juni 1875. Kiel 1875.
- Hansen, M. N.: Karsten Thomsen fra Frøslev. Odense 1936.
- Hanssen, H. P.: Oldtidsfundene i Nydam mose. Heimdal nr. 110-112, 1926.
- Hanssen, H. P.: Et Tilbageblik, bd. I-IV. København 1928-1934.
- Haugsted, E.: Oldsagssamlingen i Aarhus Museum. Arosia, 8. årg. nr. 2, 15/5 1929.
- Haugsted, I.: Italiensrejsen 1846. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie. 1988.
- Hedeager, L.: Danmarks jernalder mellem stamme og stat. Århus 1990.

- Helms, H. St.: Ungdomserindringer fra Sønderjylland og mit tyske Fængsel. 1891.
- Herbst, C. F.: Om Opdagelsen af den ældre Jernalder. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie, 1866.
- Herbst, C. F.: Også en Slutbemærkning. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie, 1867.
- Hermansen, V.: Oprettelsen af »Den kongelige Commission til Oldsagers Opbevaring« i 1807. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie, 1931.
- Hermansen, V.: C. J. Thomsens første Museumsordning. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie, 1934.
- Hermansen, V.: Tredelingen og Odense. Odense 1960.
- Hildebrand, H. H.: Den arkeologiska kongressen i Bologna. Antikvarisk tidskrift för Sverige, bd. IV. Stockholm 1873.
- Hildebrand, B.: C. J. Thomsen och hans lärda förbindelser i Sverige 1816-1837. Stockholm 1937.
- Hindenburg, T.: Bidrag til den danske arkæologis historie. 1859.
- Hjelholt, H.: Den slesvigske stænderforsamling i 1860. Historisk Tidsskrift 9. rk., 3. bd., 1923.
- Hjelholt, H. (udg.): A. Regenburgs og C. F. Wegeners Brevveksling (1849-1852) om den slesvigske Sprogordning. Danske Magazin 7. rk., 4. bd., 1943-48. København 1943-48.
- Hjelholt, H.: A. Regenborg (1815-1895). En dansk Embedsmand. Åbenrå 1978.
- Hvass, S.: Oldtidens bebyggelse og kulturlandskabet i dag. Kulturhistorien i planlægningen. De kulturhistoriske interesser i landskabet. Miljø- og Energiministeriet. Skov- og Naturstyrelsen 1996.
- Høgsbro, K.-E.: Rejser – Rejser – Rejser. Festskrift til Olaf Olsen. København 1988.
- Høgsbro, K.-E.: Thomsen, Herbst og Erslev. Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad nr. 5, juni 1991.
- Høgsbro, K.-E.: Anmeldelse af Jørgen Jensen: Thomsens Museum. Historien om Nationalmuseet. Historisk Tidsskrift, nr. 2, 1992.
- Høgsbro, K.-E.: En arkivtegnemester på rejse. Arkivtegnemester Søren Abildgaard. Fund og Forskning, bd. 34, København 1995.
- Ilkjær, J. og Lønstrup, J.: Mosefundet fra Illerup Ådal. Convivium, 1977.
- Ilkjær, J. og Lønstrup, J.: Ankeret. Skalk, nr. 2. Århus 1981.
- Ilkjær, J. og Lønstrup, J.: Interpretation of the Great Votive Deposits of Iron Age Weapons. Journal of Danish Archaeology vol. 1 . Odense 1982. (1982 a).
- Ilkjær, J. og Lønstrup, J.: Nydam – nye udgravninger? Årsskrift for Sottrup sogn 1982. (1982 b).
- Ilkjær, J. og Lønstrup J.: Flensborgsamlingens skæbne. Hikuin 10, 1984.
- Ilkjær, J.: Illerup Ådal 1-2. Die Lanzen und Speere I-II. Jysk Arkæologisk

- Selskab, XXV: 1-2, Århus 1990.
- Ilkjær, J.: Illerup Ådal 3-4. Die Gürtel. Bestandteile und Zubehör, Jysk Arkæologisk Selskab XXV: 3-4, Århus 1993.
- Ilkjær, J. og Ørsnes, M., 1993 – se Ørsnes.
- Indbydelsesskrift til den højtidelige Indvielse af Flensborg Lærde- og Realskole. Flensborg 1861.
- Jacobsen, L. og Moltke, E.: Danmarks Runeindskrifter. København 1942.
- Jahresbericht über die Gelehrten- und Realschule zu Flensburg für das Schuljahr 1853-1854, 1860-61 og 1862-1863. Se endv. under Efterretninger.
- Jakobsen, T.: Korrosionsteorier og konservering af arkæologiske genstande af jern i det 19. århundrede med særlig vægt på skandinaviske og tyske kilder. Meddelelser om konservering. 4. række, 3. hefte, juni 1989.
- Jankuhn, H.: Zur Deutung des Moorfundes von Thorsberg. Forschungen und Fortschritte 12. Jahrg. nr. 16, Berlin 1936.
- Jantzen, D.: Die Erforschung bronzezeitlicher Metalltechnik im Norden – Ein Blick auf die frühen Jahre. Archäologie in Schleswig/Arkæologi i Slesvig, bd. 2, 1992.
- Jaspersen, C.: Englische Alterthümer. Archiv für Alte und Mittlere Geschichte, Geographie und Alterthümer in Besonderheit der Germanischen Völkerstämme. Halle 1828.
- Jaspersen, H.: Eine Familie im Wandel. Preetz 1993.
- Jensen H.N.A.: Angeln. Zunächst für die Angler – historisch beschrieben, Flensburg 1844.
- Jensen, I. og Steen Jensen, J.: Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskabs breve 1825-1864. Dansk kulturformidling på verdensplan. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie, 1988.
- Jensen, J.: Christian Jürgensen Thomsen. An Appreciation in the Bicentennial of his Birth. Acta Archaeologica, bd. 58, 1985. Copenhagen 1987.
- Jensen, J.: Sophus Müller og det moderne gennembrud i dansk arkæologi. Festskrift til Olaf Olsen på 60-årsdagen den 7.juni 1988. København 1988.
- Jensen, J.: Thomsens museum. Historien om Nationalmuseet. København 1992.
- Jensen, J.: Christian Jürgensen Thomsens museum – en guldaldervision. Nordisk Museologi, nr. 1, 1993.
- Jensen, J.: Kiel – Museumsstadt des Landes oder Landeshauptstadt mit Museen? Geschichte und Museen. Festschrift für Nis Rudolf Nissen zum 70 Geburtstag. Kiel 1995.
- Jessen, Fr. v. (red.): Haandbog i det Nordslesvigske Spørgsmaals Historie. Kjøbenhavn 1901.

- Johansen, H. Chr.: Danmark i tal. Gyldendal og Poltikens Danmarkshistorie, bd. 16. København 1991.
- Jørgensen, H.: To Ungdomsvenner. H.P: Hanssen. H.V. Clausen. En brevvæksling. 1962.
- Jørgensen, H.: H. P. Hanssens breve til A. D. Jørgensen I. 1888-1892. Sønderjyske Årbøger 1978.
- Jørgensen, H.: H. P. Hanssens breve til A. D. Jørgensen II. 1892-1897. Sønderjyske Årbøger 1979.
- Kargaard Thomsen, H.: Arkivforhandlingerne med Preussen 1864- 75. De danske synspunkter. Arkiv 1986-1987. Kargaard Thomsen, H., 1996 – se Wegener, C.F
- Kaul, F: Sandagergård. A Late Bronze Age Cultic Building with Engraving an Menhirs from Northern Zealand, Denmark. Acta Archaeologica, vol. 56, 1985. Copenhagen 1987.
- Kellermann, H.: Der Apotheker Martin Rübner Mechlenburg und die Köngl. Sammlung nordischer Altertümer zu Flensburg. Die Heimat nr. 3/4 1991.
- Kersten, K. og La Baume, P.: Vorgeschichte der nordfriesischen Inseln. Neumünster 1958.
- Kersten, K., 1973 – , se Aner.
- Kinch, J.: Katalog over den historiske Vaabensamling paa Kjøbenhavns Tøjhus. Kjøbenhavn 1877.
- Kjær, B.: Gensidig afhængighed og godt samarbejde. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1988.
- Kjær, B.: »Gamle Thomsens« børnebørn. Fortid og Nutid, bd. XXVII, 1980.
- Kjær, H.: Et nyt fund fra Nydam Mose. Nordiske Fortidsminder 1, 4. København 1902.
- Kjærum P. og Olsen R.A. (red.): Oldtidens Ansigt. København og Århus 1990.
- Knudsen, N.: NYDAM-båden 1863 – 1963. Sønderjysk Månedsskrift, 6, 1963.
- Kornerup, J.: Frederik den VII og Oldsagerne. Roskilde Minder. Roskilde 1907.
- Krieger, A. F: Andr. Frederik Kriegers Dagbøger 1848-1880, bd. 1-4. København 1921.
- Kruse, Fr. 1828. – se Jaspersen, C.
- La Baume, P. 1958. – se Kersten
- Levnedbeskrivelser af de ved Kjøbenhavns Universitets Firehundredaarsfest promoverede Doktorer og Licentiat, meddelte af dem selv. Kjøbenhavn 1879.
- Lisch, G.C.Fr. (red.): Jahrbücher des Vereins Mecklenburger Geschichte, 1836 ff.

- Lisch, G.C.Fr.: Friederico-Francisceum oder Grossherzogliche Alterthümersammlung aus der altgermanischen und slawischen Zeit Mecklenburgs auf Ludwigslust. Leipzig 1837.
- Lund, C. M.: Untersuchungen am Thorsberger Moor. Offa bd. 6/7 1941-42. Neumünster 1944.
- Lund Hansen, U.: Römischer Import im Norden. Nordiske Fortidsminder, serie B, bd. 10, København 1987.
- Lund Hansen, U.: Handelscentre i Danmark i romersk og ældre germansk jernalder. Festskrift til Olaf Olsen. København 1988.
- Lund Hansen, U.: Hovedproblemer i romersk og germansk jernalders kronologi i Skandinavien og på kontinentet. Fra stamme til stat I. Århus 1988.
- Lund Hansen, U. (et alii): Himlingeøje – Seeland – Europa. Ein Gräberfeld der jüngeren römischen Kaiserzeit auf Seeland, seine Bedeutung und internationalen Beziehungen. Kopenhagen 1995.
- Lundbeck-Culot, K.: Arkæologisk diplomati. Skalk, nr. 6, 1995.
- Lundgreen-Nielsen, K.: De allierede og det slesvigske spørgsmål på fredskonferencen i Paris i 1919. Festskrift til Tage Kaarsted, Om Danmarks historie 1900-1920. Odense 1992.
- Lyngstrøm, H.: Ketting: en vikingetidsgravplads med ryttergrave. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie, 1993.
- Lønstrup, J.: Older and Newer Theories. The Find from Thorsbjerg in the Light of new Discoveries. Frühmittelalterliche Studien 18, Münster 1984.
- Lønstrup, J.: Mosefund af hærudstyr fra jernalderen. Fra stamme til stat I, Århus 1988.
- Mackeprang, M.: Søren Abildgaards dagbog fra hans rejser i Nordslesvig 1775-1776. Sønderjyske Aarbøger 1906.
- Mackeprang, M.: Tilbageleverede Nordslesvigske Kirkesager. Illustreret Tidende, bd. 64, nr. 12, 1922.
- Mackeprang, M.: Fra Nationalmuseets barndom. Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1929.
- Mackeprang, M.: Oldsagskommissionen i København og Oldsagssamlingen i Kiel. Festskrift til H.P. Hanssen på hans 70-års Dag, København 1932. (Sønderjyske Aarbøger 1932.)
- Mahr, G.: Einführung, Museum für Vor- und Frühgeschichte Berlin. Stuttgart 1980.
- Malmer, Mats P. : »Et mere levende billede af oldtiden«. Mänsklighet genom Millennier, en vänbok till Åke Hyenstrand. Stockholm 1989.
- Mestorf, J.: Die Vaterländischen Alterthümer Schleswig-Holsteins. Ansprache an unserer Landsleute. Hamburg 1877.
- Mestorf, J.: Vorgeschichtliche Alterthümer aus Schleswig-Holstein. Hamburg 1885.
- Mestorf, J.: Urnenfriedhöfe in Schleswig-Holstein. Hamburg 1886.

- Mittheilungen des Anthropologischen Vereins in Schleswig-Holstein 1-12, 1888-1899.
- Mortensen, T.(red.) – se Telling, S.
- Munksgaard, E.: Et museum som krigsbytte. Sønderjysk Månedsskrift, bd. 53, 1977.
- Müller, S.: Mindetale over J.J.A. Worsaae. Aarbøger for Nordisk Oldkyn-dighed og Historie, 1886.
- Müller, S. og Neergaard, C.: Danevirke, Archæologisk undersøgt, beskrevet og tydet. Nordiske Fortidsminder nr. 1, København 1903.
- Müller-Wille, M.: Bestattung im Boot. Studien zu einer nordeuropäi-schen Grabsitte. Offa, bd. 25/26, Neumünster 1968/69.
- Møller, E. Høyer: Livs- og Krigserindringer fra 1850-1864 af en gammel Feltpræst, 1894.
- Neergaard, N.: Under Junigrundloven. En Fremstilling af det danske Folks Historie fra 1848-1864. Bd I-II, Kjøbenhavn 1916.
- Neergaard, C.: Sønderjyllands Jernalder. Aarbøger for Nordisk Oldkyn-dighed og Historie 1916.
- Nielsen, I. (red.): Bevar din arv, Danmarks fortidsminder 1937-1987. København 1987.
- Nielsen, P. O.: »Hundredtusind fortidsminder«. Nationalmuseets Arbejdsmark. København 1981.
- Nilsson, S.: Skandinaviska Nordens Ur-invånare – ett försök i kompa-rative ethnografien och ett bidrag till människoslågtets utvecklings-historia. Lund 1843-1866.
- Olsen, P. E.: Jydske lov efter Danske Lov. Jydske lov 750 år. 1991.
- Olsen R. A. se Kjærøum P.
- Oxenvad, N.: Etatsråd Lotze og kunstsamlingen. Fynske Minder 1970.
- Pauls, V.: Hundert Jahre. Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte 1833-1933. März – 1933. Neumünster 1933.
- Paulsen, Chr: Dagbøger, (ved Fabricius, K. og Lomholt-Thomsen, Johs.), Kbhvn. 1946.
- Pedersen, J.: Arbejdslønnen i Danmark under skiftende Konjunkturer i Perioden ca. 1850-1913. 1930.
- Pedersen, Johs.: Af Rohmanns Arkiv. Fynske Årbøger, VII, 1959.
- Petersen, C. S.: Stenalder, Broncealder, Jernalder. Bidrag til Nordisk Arkæologis Litterærhistorie 1776-1865. København 1938.
- Petersen, J. M.: Minder fra min Virksomhed paa Arkæologiens Omraade fra 1852 til 1908. København 1909.
- Preuss, J.: J.F. Danneils Bedeutung für die Urgeschichtsforschung und sein Wirken als »Bodendenkmahlpfleger« für die Altmark. 150 Jahre Sammlung und historische Forschung in der nordwestlichen Altmark. Salzwedel 1988.

- Raben, J.: Sottrup Sogn. Fra Als og Sundeved, XXXIV, Sønderborg 1955.
- Raddatz, K.: Bronzezeitliche Funde aus dem Thorsberger Moor. Jahrbuch des Angler Heimatvereins 16. Jahrg., 1952.
- Raddatz, K.: Der Thorsberger Moorfund. Gürtelteile und Körperschmuck. Offa-Bücher, bd. 13. Neumünster 1957.
- Raddatz, K.: Pfeilspitzen aus dem Moorfund von Nydam. Offa nr. 20. Neumünster 1963.
- Raddatz, K.: Religionsgeschichtliche Probleme des Thorsberger Moorfundes. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-Historische Klasse, dritte Folge, nr. 74. Göttingen 1970.
- Raddatz, K.: Der Thorsberger Moorfund. Katalog, Offa-Bücher, bd. 65. Neumünster 1987.
- Raddatz, K.: Der Thorsberger Moorfund. Gürtelteile und Körperschmuck. Katalog. Offa, bd. 44, 1987.
- Radunz, K.: Das Nydam-Boot im Museum vaterländischer Altertümer zu Kiel. Die Heimat, 27. Jahrg., 1917.
- Rasmussen, H.: Dansk Museumshistorie, 1979.
- Rasmussen, T.: Den dansk-tyske traktat 1922. Aabenraa 1996.
- Reichstein, J.: Der Runenstein von Bustorf. Die Heimat, Jahrgang 85, Heft 2/3, Neumünster 1978.
- Rerup, L.: Slesvig og Holsten efter 1830. København 1982.
- Rerup, L.: Folkestyre og Danskhed. Dansk Identitetshistorie, bd. 3, 1991.
- Rieck, F. og Crumlin-Pedersen, O.: Både fra Danmarks oldtid. Roskilde 1988.
- Rieck, F. og 1993 – se Crumlin-Pedersen, O.
- Rieck, F.: Jernalderkrigerens Skibe, nye og gamle udgravninger i Nydam mose. Roskilde 1994.
- Rieck, F.: Ships and Boats in the Bog Finds of Scandinavia, i The Ship as Symbol in Prehistoric and Medieval Scandinavia. PNM vol. 1. Nationalmuseet 1995.
- Roesdahl, E.: Vikingerne i dansk kultur. Fortid og Nutid 1994.
- von Rosen, S.L.C.: Kammerherre Rosens Optegnelser fra Flensburg 1864. Sønderjyske Aarbøger 1907.
- Rosenstand, K.H.: Provindsens ældste Museum. Den antikvariske Samling i Ribe, Fra Ribe Amt. XIII, 1952-55.
- Rowley-Conwy, P.: C. J. Thomsen's Museum and the Three Age System. Hikuin, Århus 1984.
- Röschmann, J.: Vorgeschichte des Kreises Flensburg. Neumünster 1963.
- Runge, G. A.: Das Königliche Appellationsgericht für das Herzogtum Schleswig in Flensburg (1852 bis 1867). jur. dissertation, Kiel 1985.
- Runge, J.: Christian Paulsens politiske Entwiklung. Ein Beitrag zur Analyse des dänischen Bewusstseins in der ersten Hälfte des 19. Jah-

- rhunderts im Herzogtum Schleswig. Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins, bd. 57, Neumünster 1969.
- Runge, J.: Sønderjyden Christian Paulsen. Et slesvigsk levnedsløb. Flensborg 1981.
- Schou Jørgensen, M.: Das Gräberfeld Himlingeøje, i Lund Hansen: Himlingeøje – Seeland – Europa. København 1996.
- Schwantes, G.: Vor hundert Jahren. Festschrift zur Hundertjahrfeier des Museums vorgeschichtlicher Altertümer in Kiel. Neumünster 1936.
- Schwantes, G.: Frühe Jahre eines Urgeschichtsforschers (1881-1914). Offa-Ergänzungsreihe bd. 7, Neumünster 1983.
- Séances de la Société Royale des Antiquaires du Nord. Pendant les Années 1861 – 1864. Copenhagen 1865.
- Séances de la Société Royale des Antiquaires du Nord, 21. Mars 1865 – 8. Décembre 1868, Copenhagen 1870.
- Seebach, C.- H.,: Schloss Glücksburg. Neumünster 1979.
- Skovmand, R.: De danske Skattefund fra Vikingetiden og den ældste Middelalder indtil omkring 1150. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1942.
- Sorterup, J. B.: Udsigt over Urner, Gravkar og jordfundne Kar fra Nordens Hedenold. Annaler for Nordisk Oldkyndighed, 1844-1845.
- Speerschneider C. A.: Træsager i Sønder Brarup. Annaler for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1861.
- Statsraadets forhandling 1848-1912, II. Udg. af Harald Jørgensen. København 1956.
- Stephens, G.: Nydam Moss: The diggings and discoveries. Gentleman's Magazine, december 1863.
- Stephens, G.: The Old-northern Runic Monuments of Scandinavia and England I-II. London and Kjøbenhavn 1867-86.
- Stevnsborg, L.: Danmarks Riges Medaljer og Hæderstegn 1670-1990. Ordenshistorisk Selskab 1992.
- Stoklund, M.: Neue Runenfunde in Illerup und Vimose (Ostjütland und Fünen, Dänemark). Germania 64, 1986.
- Stoklund, M.: Runer i 1993. Arkæologiske udgravninger i Danmark. København 1994.
- Stoklund, M.: Runer i 1994. Arkæologiske udgravninger i Danmark. København 1994.
- Street-Jensen, J.: Christian Jürgensen Thomsen und Ludwig Lindenschmit, eine Gelehrtenkorrespondenz aus der Frühzeit der Altertumskunde (1853-1864); Beiträge zur Forschungsgeschichte. Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Monographien 6. Bonn 1985.
- Street-Jensen, J.: Thomsen og Tredelingen – endnu engang. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1988.
- Struwe, K. W. Nachwort. I Schwantes 1983.

- Svane, E. B.: Arkitekten L.A. Winstrups vigtigste Arbejder. Aabenraa 1947.
- Søllinge, J. D. og Thomsen, N.: De danske aviser 1634-1989. Bd. 2 (1848-1919). Odense 1989.
- Telling, S.: 25 Aar på Danevirke. Holbæk 1965.
- Telling, S.: Om og af den dansk jarl på Danevirke. Flensborg 1969.
- Thomsen C. J.: Ledetraad til Nordisk Oldkyndighed, Kjøbenhavn 1836.
- Leitfaden zur Nordischen Alterthumskunde. Kopenhagen 1837.
- Guide to the Northern Archaeology. London 1848.
- Thomsen, N. – se Søllinge
- Thorsen, Sv.: De danske ministerier 1848-1901, et hundrede politisk-historiske biografier. København 1967.
- Timmermann, G.: Wie das Nydamschiff gebaut wurde. Mannus, 33, Jahrgang H. 1. Leipzig 1941.
- Tischler, F.: Fundbericht über die Ausgrabungen in Süderbrarup. Offa, bd. 5, 1940. Neumünster 1941.
- Trap, J. P.: Statistisk-topografisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark. Kjøbenhavn 1858-1864.
- Trap, J. P.: Statistisk-topografisk Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig, I-II. Kjøbenhavn 1864, genoptryk 1975.
- Truelsen, P. F.: Lidt om Nydamskibet i anledning af nogle skibsrester fundet i Sorø Akademis Museum. Sorønerbladet, 51. årgang, nr. 6. Sorø 1966.
- Unverhau, D.: Der Bjolderup Runenstein. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie, 1988. (1988 a)
- Unverhau, D.: Das Danewerk 1842. Beschreibung und Aufmass. Neumünster 1988. (1988 b)
- Ussing, J.L.: Niels Laurits Høyens Levned med Bilag af Breve. Kjøbenhavn 1872.
- Vaagt, G.: Die Jahre der nationalen Auseinandersetzung, i Flensburg, Geschichte einer Grenzstadt. Flensburg 1966.
- Wegener, C. F.: Dagbøger 1851-1864. bd. 2 1858-1864 (ved H. Kargaard Thomsen). Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, 1995.
- Werner, J.: Die beiden Tierscheiben des Thorsberger Moorfundes. Röm.- Germ. Forschungen, bd. 16, 1941.
- Wiell, S.: Christian Jürgensen Thomsens rejse til hertugdømmet Slesvig i sommeren 1863. Sønderjyske Årbøger 1992.
- Wiell, S.: Christian Jürgensen Thomsens rejse til Vestjylland i sommeren 1863. Fra Ribe Amt 1993. (1993 a).
- Wiell, S.: Løven, stenen og båden. Kultur minder i nationalpolitisk spil.

- Monografi om Istedløven, Sydslesvig Museumsforening, Mikkellberg 1993. (1993 b). Tysk udgave 1994. (1994 a)
- Wiell, S.: Die Flensburger Sammlung. Archäologie in Schleswig/ Arkæologi i Slesvig, bd. 2, 1993. (1993 c)
- Wiell, S.: Brevet fra Line. Nordslesvigske Museer, bd. 18, 1992. Aabenraa 1993. (1993 d). Engelsk udgave i *Antiquity* 70, 1996.
- Wiell, S.: Christian Jürgensen Thomsens Reise 1863. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 3, 1993. Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz 1994. (1994 b)
- Wiell, S.: Sølvs-katten fra Nydam. Nordslesvigske Museer, bd. 21 1996. Aabenraa 1996 og dansk/tysk udgave, Selskabet for Nydamforskning 1997.
- Wietek, G.: Das Altonaer Museum in Hamburg. Zum 100-jährigen Bestehen des Museums. Hamburg 1963.
- Wilkins, J.: Worsaae and the British Antiquities. *Antiquity* XXXV, 1961.
- Willroth, K. H.: Untersuchungen zur Besiedlungsgeschichte von der älteren Bronzezeit bis zum frühen Mittelalter der Landschaft Angeln und Schwansen. *Offa-Bücher*, bd. 72, Neumünster 1992.
- Witte, J.: Arkivdannelse og Kassationer i lokale preussiske arkiver 1867-1920. *Spor-Arkiver og historie. Studier og kilder* 4, Rigsarkivet 1987.
- Worsaae, J. J. A.: Danmarks Oldtid oplyst ved Oldsager og Gravhøie. Kjøbenhavn 1843.
- Worsaae, J. J. A.: Danevirke, Danskhedens gamle Grænsevold mod Syden. Antislesvigholstenske Fragmenter, Kjøbenhavn 1848.
- Worsaae, J. J. A.: Om et Fund af romerske og andre Oldsager ved Brarup i Angel. Oversigt over det Kgl. danske Videnskabernes Selskabs Forhandling og dets Medlemmers Arbejder i Aaret 1857. København 1857.
- Worsaae, J. J. A.: Afbildninger fra Det Kongelige Museum for Nordiske Oldsager i Kjøbenhavn. Kjøbenhavn 1854.
- Worsaae, J. J. A.: Nordiske Oldsager i Det Kongelige Museum i Kjøbenhavn. Kjøbenhavn 1859.
- Worsaae, J. J. A.: Om Slesvigs eller Sønderjyllands Oldtidsminder. En sammenlignende Undersøgelse. Kjøbenhavn 1865. Engelsk udgave 1866 i *The Archaeological Journal*, London 1866.
- Worsaae, J. J. A.: Conferentsraadene C. C. Rafn's og C. J. Thomsens Fortjenester af Oldskriftselskabet og af Oldtidsvidenskaben i det hele. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1866.
- Worsaae, J. J. A.: Om Betydningen af vore store Mosefund fra den ældre jernalder. Oversigt over det Kgl. danske Videnskabernes Selskabs Forhandling. Kjøbenhavn 1867.
- Worsaae, J. J. A.: Af en Oldgrandskers Erindringer (ved V. Hermansen). København 1934.
- Worsaae, J. J. A.: Af en oldgrandskers breve 1848-1885 (ved V. Herman-

- sen). København 1936.
- Worsøe, H.: Den arkivalske grænse. Grænsen i 75 år 1920-1995. Institut for grænseregionsforskning & Told- og Skattehistorisk Selskab 1995.
- Zedelius, V.: Friedrich Engels' Bemerkungen zu Thorsberg und Nydam. Hammaburg, Neue Folge 9. Neumünster 1986.
- Zimmermann, K.: Hallstatt aus der Sicht von Karl Adolph von Morlot (1820-1867) im Jahre 1866. Schriften des Vorarlberger Landesmuseums. Reihe A, bd. 5. Bregenz 1992.
- Ødegaard, V.: Mellem sagnhistorie, videnskab og nationalpolitik. Om arkæologen J.J.A. Worsaae og hans faglige diskussioner 1840-1850. Fortid og Nutid 1994.
- Ørsnes, M.: Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1866-1966. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie. København 1967.
- Ørsnes, M.: Forord til genudgivelse af C.Engelhardt: Sønderjyske og fynske Mosefund. Bd. I-III, København 1969-1970.
- Ørsnes, M.: Sejrens pris.Våbenofre i Ejsbøl mose ved Haderslev. Haderslev Museum 1980.
- Ørsnes, M.: Efterskrift til genudgivelse af Vilhelm Boye: Fund af Egekiester fra Bronzealderen i Danmark 1896. Århus 1986.
- Ørsnes, M.: Ejsbøl I. Waffenopferfunde des 4.-5. Jahrhunderts nach Chr. Nordiske Fortidsminder. Serie B. Bd. 11. København 1988.
- Ørsnes, M. og Ilkjær, J.: Offerfund. I »Da Klinger i Muld...«, 25 års arkæologi i Danmark (red. Hvass, S. og Storegaard, B.) Oldskriftselskabet og Jysk Arkæologisk Selskab, 1993. Eng. udgave samme år.
- Åkerlund, H.: Nydamskeppen, En studie i tidlig skandinavisk skeppsbygnadskonst. Göteborg 1963.

Conrad Engelhardts bibliografi

- Engelhardt, C.: Om Sønder-Brarup Fundet. Slesvigske Provindsialefterretninger, Ny Række, Bd. 1, Flensborg 1859 (a). Med tegninger af L.A. Winstrup.
- Engelhardt, C.: Ueber die Alterthumsfunde im Taschberger Moor bei Süder Brarup. Jahrbücher für die Landeskunde der Herzogthümer Schleswig, Holstein und Lauenburg, bd. II. Kiel 1859. (b)
- Engelhardt, C.: To gravhøje fra Bronzealderen. Slesvigske Provindsialefterretninger, Nye Række, bd. 3, Haderslev 1862.
- Engelhardt, C.: Museet for de Nordiske Oldsager, en kort Ledetraad for Besøgende 1. udgave, Kjøbenhavn 1867, 2. udgave, Kjøbenhavn 1868, 3. udgave, Kjøbenhavn 1869, 4. udgave, Kjøbenhavn 1870, 5. udgave, Kjøbenhavn 1872, 6. udgave, Kjøbenhavn 1874, 7. udgave, Kjøbenhavn 1878.
- Engelhardt, C.: Æsker fra Oldtiden. Illustreret Tidende No. 109. Kjøbenhavn 1861.
- Engelhardt, C.: Thorsbjerg Mosefund. Sønderjyske Mosefund bd. I. Kjøbenhavn 1863.
- Engelhardt, C.: Ein paar Worte über die im Nydam-Wiesen-Moor gefundenden Boote. »Das Ausland« nr. 49, 1864.
- Engelhardt, C.: I Anledning af J. J. A. Worsaaes Skrift »Om Slesvigs eller Sønderjyllands Oldtidsminder«. Illustreret Tidende nr. 292 og 293, Kjøbenhavn 1865.
- Engelhardt, C.: Nydam Mosefund. 1859-1863. Sønderjyske Mosefund bd. II. Kjøbenhavn 1865.
- Engelhardt, C.: Nydamsbaaden og Nordlandsbaaden. En Sammenstilling mellem Oldtidsbaaden og nogle Nutidsbaade. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie, 1866 (a).
- Engelhardt, C.: Kragehul Mosefund. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1866 (b).
- Engelhardt, C.: Denmark in the Early Iron-age, illustrated by recent discoveries in the peat mosses of Slesvig, London 1866 (c).
- Engelhardt, C.: Kragehul Mosefund. 1751-1865. Et Overgangsfund mellem den ældre Jernalder og Mellem-Jernalderen. Fynske Mosefund bd. I. Kjøbenhavn 1867 (a).

- Engelhardt, C.: Udsigt over Fund i Danmark fra den ældre Jernalder. Kjøbenhavn 1867 (b).
- Engelhardt, C.: Sur la trouvaille de Vimose en Fionie. Extr. des Mémoires de la Société Royale des Antiquaires du Nord pour 1867 (c).
- Engelhardt, C.: Om Vimose-Fundet. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie, 1867 (d).
- Engelhardt, C.: Guide illustré du Musée des Antiquités du Nord à Copenhague. Kjøbenhavn 1868 (a).
- Engelhardt, C.: Udsigt over Museet for de nordiske Oldsagers Tilvækst i Aarene 1863-67. Kjøbenhavn 1868 (b).
- Engelhardt, C.: En emaileret Bronceskaal fra den ældre Jernalder. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie, 1868 (c).
- Engelhardt, C.: Vimose Fundet. Fynske Mosefund, bd. II. Kjøbenhavn 1869.
- Engelhardt, C.: Om Steendysser og deres geografiske Udbredelse. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie, 1870 (a).
- Engelhardt, C.: Trouvailles Danoises du Premier âge du fer, Copenhague. Mémoires de la Société Royale des Antiquaires du Nord. (1870b).
- Engelhardt, C.: Flintstensbrud fra den yngre Stenalder i Belgien og England. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie, 1871 (a).
- Engelhardt, C.: Romerske Statuetter og andre Kunstgjenstande fra den tidlige nordiske Jernalder. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie, 1871 (b).
- Engelhardt, C.: Valløby Fundet. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie, 1873.
- Engelhardt, C.: Notice sur les statuettes de l'âge du bronze de musée de Copenhague. Compte rendu du congrès de Copenhague 1869, Copenhague, 1875 (a).
- Engelhardt, C.: Klassisk Industri og Kulturs Betydning for Norden i Oldtiden. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie, 1875 (b).
- Engelhardt, C.: Egekister fra Borum-Æshöi. Illustreret Tidende, No. 890 af 15. oktober, Kjøbenhavn 1876 (a).
- Engelhardt, C.: Influence Classique sur le Nord pendant l'antiquité. Mémoires de la Société des Antiquaires du Nord, 1876 (b).
- Engelhardt, C.: Kong Gorms og Dronning Thyras Mindestene i Jellinge, Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie, 1876 (c).
- Engelhardt, C.: Herredsrejse på Lolland-Falster. Nakskov Dagblad 20. juli 1876 (d).
- Engelhardt, C.: Langhøje fra Oldtiden. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie, 1877 (a).
- Engelhardt, C.: Skeletgrave på Sjælland, og i det østlige Danmark. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie, 1877 (b).

- Engelhardt, C.: Les cercueils en chêne de Borum Eshøi. Mémoires de la Société des Antiquaires du Nord, 1877 (e).
- Engelhardt, C.: Bidrag til Sønderjyllands Oldtids Historie. Nordslesvigsk Søndagsblad, nr. 29, 20. april 1879, nr. 30, 27. april 1879.
- Engelhardt, C.: L'ancien âge du fer en Sélande et dans la partie Orientale du Danemark. Les repultaires aux squelettes. Mémoires de la Société des Antiquaires du Nord 1878-1879, 1880.
- Engelhardt, C.: Jernalderens Gravskikke i Jylland. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie, Kjøbenhavn 1881.

Zusammenfassung

Die Flensburger Sammlung wurde 1852 gegründet und entwickelte sich innerhalb von nur 12 Jahren zu der nach Kopenhagen zweitgrößten Sammlung des deutsch-dänischen Gesamtstaates. 1864 verschwand sie jedoch für immer. 1868 wurde sie, nachdem sie einige Jahre an verschiedenen Orten in Dänemark versteckt gewesen war, aufgespürt und nach Kiel überführt und 1874 der Kieler-Sammlung einverleibt. Heute sind ihre wertvollen Fundstücke hauptsächlich in Schleswig zu bewundern.

In Dänemark hielt sich die Erinnerung an die Flensburger Sammlung, zu der einige der berühmtesten Moorfunde aus der Mitte des vorigen Jahrhunderts gehörten, bis in unsere Gegenwart. Sowohl nach dem ersten als auch nach dem zweiten Weltkrieg versuchte Dänemark vergebens, die Sammlung – oder doch zumindest Teile von ihr – zurückzuerhalten.

Der historische Hintergrund der Flensburger Sammlung

Die Motive für die Gründung der Flensburger Sammlung wurzeln in dem für die erste Hälfte des 19. Jahrhunderts typischen Interesse für vaterländische Vorzeit. Diese stand im Gegensatz zum klassischen, d.h. griechischen und römischen, Altertum. In Dänemark hatte die Archäologie Anfang des 19. Jahrhunderts, in erster Linie dank des Begründers der wissenschaftlichen Archäologie in Dänemark, Christian Jürgensen Thomsen, besonders günstige Entwicklungsbedingungen. Als Sekretär der »Oldsagskommission« schuf Chr. J. Thomsen mit großem Fleiß und umfassendem Wissen die Grundlage für die uns heute bekannten dänischen Museen. Seine Tätigkeit währte lange und sein Einfluß war entsprechend groß.

Thomsen gelang es früh, zwei Kopenhagener Sammlungen,

die des Königs und die der Universität, zu vereinen. Sie enthielten vaterländische Altertümer. Er nannte sie *nordische* Altertümer. Als Mitarbeiter hatte er mehrere junge Männer, denen er ein systematisches Ordnen der Fundgegenstände lehrte, so daß sie später als Museumsleute sein Erbe übernehmen konnten. Und er vermittelte ihnen seine eigene Freude, den Museumsbesuchern gegenstandsnahe die Altertümer der Sammlungen zu erklären.

Dreimal haben Thomsen und seine Erben die Kopenhagener Sammlungen mit nordischen Altertümern umgeordnet und seinen Vorstellungen entsprechend neu aufgestellt. Und Thomsen hat entscheidend dazu beigetragen, daß im schleswig-holsteinisch-isländisch-dänischen Gesamtstaat, nämlich in Odense, Kiel, Flensburg, Ribe, Viborg, Århus, Aalborg, Altona und Reykjavík, eigenständige Sammlungen für heimische Altertümer gegründet wurden.

Chr. J. Thomsen ist heute noch als der Mann bekannt, der die vaterländischen Altertümer nach dem Prinzip der »Dreiteilung«, d.h. in drei aufeinander folgende Perioden, nämlich in *Stein-, Bronze- und Eisenzeit*, geordnet hat. Sein Bild der Vorzeit war von der romantischen Vorstellung einer organischen Einheit und dem aufklärerischen Fortschrittsgedanken geprägt. Nach seiner Ansicht entwickelte sich der Mensch organisch und kontinuierlich ständig zu größerer technischer Vollkommenheit. Er sah in der Dreiteilung seiner Ausstellungen ein Mittel, die Vorzeit leichter zu verstehen, sie verständlich und die Entwicklung der Menschheit sichtbar machen zu können. Die Ehre für die »Erfindung« der Dreiteilung, die heute allgemein angewandt wird, teilt er u.a. mit J.F. Danneil aus Salzwedel, G. C. Fr. Lisch aus Mecklenburg und dem Schweden Sv. Nilsson.

Die Initiative zur Gründung der ältesten Sammlung für Altertümer in den Herzogtümern Schleswig und Holstein kam vom Kieler Universitätsprofessor N. Falck. Thomsen unterstützte diesen Plan, dessen ursprüngliches Ziel war, für die Herzogtümer eine eigene Kommission für Altertümer zu bilden. Diese Kieler »Sammlung für vaterländische Alterthümer« öffnete 1834 ihre Pforten für das Publikum. Sie war für beide Herzogtümer zuständig. Die Grundlage dieser antiquarischen Aktivitäten war das individuelle Engagement einer Reihe von Einzelpersonen, die überwiegend aus dem Universitätsmilieu stammten. Schleswig-Holsteiner und dänischgesinnte Schleswiger arbeiteten eng

zusammen. Die eigentliche Museumsarbeit wurde allerdings bis 1845, in diesem Jahr verließ er Kiel, von Chr. Flor geleistet. Mit dessen Übersiedlung nach Rødding kam die Arbeit der Kieler Gesellschaft völlig zum Erliegen. Drei Jahre später, während der schleswig-holsteinischen Erhebung von 1848, stellte das Kopenhagener Museum seine Zusammenarbeit mit den Kielern ein.

Der erfolglose Versuch, die große Privatsammlung mit ihren etwa 2 000 Fundstücken des Justizrats Claus Jaspersen, Kirchspiel Gelting, zu erwerben, war unmittelbar vor Ausbruch der schleswig-holsteinischen Erhebung das letzte Vorhaben der Kieler Gesellschaft für vaterländische Altertümer. Jaspersens Sammlung kam nicht nach Kiel sondern nach Flensburg. Hier entstand eine neue Sammlung für Altertümer. Ihr Zuhause hatte sie in der Flensburger Latein- und Realschule. Ihr Leiter Conrad Engelhardt, ein gerade eingestellter Lehrer dieser Schule, war vorher einer der jungen Mitarbeiter Thomsens in Kopenhagen gewesen. Das Motiv für seine Übersiedlung nach Flensburg war typisch für mehrere der jungen Mitarbeiter des Kopenhagener Museumsleiters: Chr. J. Thomsen war vermögend und daher wirtschaftlich unabhängig, und deshalb fehlte ihm das Verständnis für die finanziellen Bedürfnisse seiner jungen Mitarbeiter. Sie waren unterbezahlte Arbeitskräfte und mußten sich Nebenbeschäftigungen oder sogar andere Berufe suchen. So auch Conrad Engelhardt, dem Thomsen keine eindeutigen Berufsaussichten als Museumsmann eröffnete. Er ging deshalb als Lehrer an die Latein- und Realschule in Flensburg – und verließ einen enttäuschten und verstimzten Thomsen, der nicht verstehen wollte, daß der inzwischen verheiratete Engelhardt sich ein gesichertes und ausreichendes Einkommen sichern mußte. Der dänische Staat hatte kurz vorher Claus Jaspersens private Sammlung gekauft und in Flensburg deponiert. Conrad Engelhardt wurde Leiter dieser Sammlung – und kehrte somit, trotz seines fordernden Schuldienstes, in die Museumsarbeit zurück, wodurch die Versöhnung mit Chr. J. Thomsen sich anbahnte. Dieser unterstützte die Museumsarbeit seines ehemaligen Schülers, indem er durch zahlreiche Fundstücke des Oldnordisk Museums die von Jaspersen erworbene Sammlung erweiterte. Der fleißige und ehrgeizige Engelhardt konnte seine Flensburger Sammlung bereits im September 1852 der Öffentlichkeit zugänglich machen.

Der Aufbau der Flensburger Sammlung. 1852-1864

»Die Schleswigsche Sammlung nordischer Alterthümer«, so ihr neuer Name, erhielt nie eine Satzung, und damit wurden weder ihr Arbeitsfeld noch ihre Sammelpolitik jemals geographisch definiert. Ab 1858 wurde sie »königlich«. Doch ganz gleich ob »schleswigsch« oder »königlich«, das entscheidende und durchgehende Kennzeichen dieser Sammlung war, daß sie »nordische Altertümer«, und zwar weit überwiegend aus Schleswig, sammelte. Das Verhältnis zur Kieler Sammlung, die gemäß ihrer Satzung immer noch für beide Herzogtümer zuständig war, verblieb jahrelang ungeklärt. Doch 1859 wurde der Kieler Gesellschaft untersagt, im Herzogtum Schleswig Altertümer zu erwerben. Sie wurde beschuldigt, nicht im Sinne der bestehenden staatspolitischen Verhältnisse zu arbeiten. Von diesem Jahr an waren die sich bis dahin überschneidenden Arbeitsgebiete der beiden Sammlungen getrennt. Kopenhagen favorisierte nun eindeutig die Sammlung in Flensburg. Doch bereits zu diesem Zeitpunkt schnitt die in jeder Beziehung von ihrer eigenen Gesellschaft vernachlässigte Kieler Sammlung bei einem Vergleich mit der systematisch aufgebauten Flensburger Sammlung schlecht ab. Engelhardt hatte von Anfang an sein Museum immer stärker ausgebaut, und zwar in den ersten Jahren durch Sammeln und dann vor allem durch eigenes Graben. Und er hatte begonnen, sich mit Hilfe der vorliegenden wissenschaftlichen Literatur ein umfassendes Wissen über die historische Archäologie anzueignen.

Im Herbst 1852 sandte Engelhardt einen keineswegs bescheidenen Haushaltsvoranschlag für das folgende Jahr an das Schleswig-Ministerium in Kopenhagen - und bekam im Januar 1853 etwa die Hälfte der beantragten Mittel bewilligt. Doch er entdeckte dann sehr schnell, daß der Departementschef im Ministerium für Schleswig A. Regenburg eine Schlüsselperson war, wenn es darum ging, Mittel für seine Sammlung zu bekommen. Daraufhin folgten seinen offiziellen Anträgen stets persönliche Briefe an den archäologisch stark interessierten Regenburg. Er berichtete diesem eingehend über den Zustand seiner Sammlung, die kommenden Pläne und die finanziellen Probleme und konnte sich so mit Erfolg dessen einflußreiche Unterstützung sichern. Darüber hinaus gewann er einen sehr wichtigen Mäzen:

1854 besuchte Frederik VII. die Flensburger Sammlung zum ersten Mal. Der König war begeistert und versprach seine finanzielle Unterstützung.

Die Flensburger Sammlung wurde nach Thomsens Vorbild aufgestellt. Sie sollte die Entwicklung der Geschichte von der Vorzeit bis zur Zeit nach der Reformation veranschaulichen. Engelhardt übernahm von Thomsen auch das Sammeln von Münzen, indem er diese u.a. auf Auktionen erwarb. Da ihm mit der Zeit reichliche Finanzmittel bewilligt wurden, konnte er ebenfalls vom Oldnordisk Museum in Kopenhagen wertvolle Kopien von Fundgegenständen kaufen. Und er begann hin und wieder auch selber nach Altertümern zu graben. Das erste Mal grub er zusammen mit dem Chef der Denkmalspflege J. J. A. Worsaae aus Kopenhagen, der ihn 1853 besuchte. Dieser entführte jedoch die besten Fundstücke in die Hauptstadt der Monarchie, ins Oldnordisk Museum in Kopenhagen.

Engelhardt war fleißig, und zwar sowohl als Lehrer als auch als Leiter seiner Sammlung. Anfangs erweiterte er diese durch Zukäufe. Einer der großen Sammler Flensburgs war der Apotheker M.R. Mechlenburg. Zuerst ließ er von diesem Fundstücke, und zwar in der Hoffnung, sie einmal übernehmen zu können. Diese Möglichkeit bestand nämlich. Mechlenburgs Preis war, daß der Staat sich »erkennlich« zeige. Mechlenburg erhielt den Titel »Kanzleirat«, und Engelhardt bekam die gewünschten Altertümer. 1859 wurde eine andere Sammlung in ähnlicher Weise erworben. Auch Peter v. Timm war eitel, er ersehnte sich eine Auszeichnung. Er wurde »Ridder af Dannebrog«. Für die Flensburger Sammlung waren v. Timms Fundstücke besonders wertvoll, denn sie ergänzten die bis dahin nur schwach vertretene Bronzezeit. Doch auch die Mittelaltersammlung und die aus der neueren Zeit wuchsen stetig. Wie in Kopenhagen unterschied Engelhardt zwischen weltlichen und kirchlichen Gegenständen.

Quantitativ und qualitativ weitaus am stärksten wuchs jedoch die Sammlung der Fundstücke aus der Eisenzeit. Die in diesem Zusammenhang entscheidenden Jahre begannen 1858 und 1859. Engelhardt hatte erkannt, daß er selber graben mußte. Zwischen Pfingsten 1858 und dem Kriegsbeginn von 1864 untersuchte er in den Mooren von Thorsberg in Angeln und Nydam im Sundewitt zwei große und außergewöhnlich ergiebige Fundstellen dieser Periode. Und das Schleswig-Ministerium unterstützte

seine Arbeit mehr als großzügig. Doch daneben grub er auch an anderen Ergebnisse versprechenden Plätzen. 1861 und 1862 untersuchte er fünf Grabhügel. Die Flensburger Sammlung vergrößerte sich mehr und mehr, und zwar jetzt aufgrund eigener Grabungen. Vor allem die Moorfunde, u.a. das Nydam Boot, brachten der Sammlung und ihrem Leiter in Fachkreisen Ruhm und internationale Anerkennung.

Nachdem die Untersuchungen im Moor von Thorsberg abgeschlossen waren, wurde Rechenschaft abgelegt. Der Staat zahlte 1862 einen hohen Preis. Es gab bei den Bauern in Süderbrarup keine deutsch-dänischen Mißklänge. Die Besitzer der Moorparzellen hatten andere Interessen. Für sie galt es, so viel Geld wie nur möglich herauszuschlagen. Sie hatten Erfolg. Neben den eigenen Bewilligungen konnte das Schleswig-Ministerium in Kopenhagen auch noch auf ein besonderes Konto, die sogenannte königliche Kasse, zurückgreifen. Fredrik VII. löste sein Versprechen von 1854 ein. Er verfolgte die archäologischen Untersuchungen der schleswiger Moore mit größtem Interesse, das er durch mehrere Besuche der Ausgrabungen und reichliches Trinkgeld für die Arbeiter zeigte.

Der finanzielle Bedarf der Flensburger Sammlung wuchs und wuchs. Die Ausgaben für die Ausgrabungen und für die laufenden Aus-, Um- und Aufstellungen der explosiv wachsenden Sammlung überholten die Haushaltsvoranschläge ständig. Und es wurde zu einem Problem, daß die Bewilligungen erst in der Mitte des Haushaltsjahres fällig wurden. Nach 1858 wurden die Räumlichkeiten in der Schule immer unzulänglicher. Als Übergangslösung bekam Engelhardt neue Räume außerhalb der Schule angewiesen. Im Juni 1858 zum ersten Mal welche im Ständehaus. Doch auch sie reichten nicht aus. Und jedesmal, wenn die Ständeversammlung tagte, mußte umgezogen werden. Die Fundstücke wurden auf verschiedene Räume in der Schule und in der Stadt verteilt. Und dennoch konnten Teile der Sammlung aus Raumangel überhaupt nicht ausgestellt werden. Die Lösung kam 1861, der nördliche Flügel des Regierungsgebäudes wurde als permanenter Ausstellungsort der Flensburger Sammlung eingerichtet. Und hier gab es auch Möglichkeiten für Erweiterungen.

Anfänglich war Engelhardt nicht sonderlich begeistert. Die Räume erwiesen sich als zu klein. Mit Regenburgs Unter-

stützung konnte er dann vom anfangs zögerlichen Schleswig-Ministerium außergewöhnlich große Bewilligungen erreichen und so 1862 und 1863 alle Aus- und Umbauschwierigkeiten überwinden. Besonders der Fund des Nydam-Bootes im Sommer 1863 ließ erneut die bereits genehmigten Pläne veralten. Die oberste Etage im nördlichen Flügel des Regierungsgebäudes mußte im Herbst 1863 zweimal umgebaut werden. Zuletzt lösten sich alle Ausstellungsprobleme auf höchst unerwünschte Weise: der Krieg mit Preußen drohte. Und unmittelbar vor dessen Ausbruch am 1. Februar 1864 packte Engelhardt auf Anraten dänischer Kollegen seine Fundgegenstände in Kisten und ließ diese nach Alsen transportieren. Das gerade konservierte und rekonstruierte Nydam-Boot mußte er allerdings, auch aus Gründen der Erhaltung, zurücklassen.

Die besondere Bedeutung der Flensburger Sammlung.

Engelhardt wertete seine Ausgrabungsergebnisse wissenschaftlich aus. 1859 erschien seine erste Abhandlung, und zwar in einer dänischen und deutschen Fassung. 1863 folgte dann sein großes Buch über die Funde aus dem Moor von Thorsberg, und nach dem Krieg das Werk über die Funde aus dem Moor von Nydam. 1866 erschien in englischer Sprache sein Buch über die schleswigschen Moorfunde, in dem er auch die Ergebnisse seiner Grabungen auf Fünen vorlegte. Mit diesen Publikationen festigte er seinen Namen als der Pionier der Moorarchäologie, und als der einzige dänische Archäologe, der nicht nur grub sondern auch seine Funde in dokumentierenden Publikationen der Fachwelt vorlegte. Diese Veröffentlichungen machten ihren Verfasser international bekannt. Aber es entstand auch ein Streit mit deutschen Kollegen und Historikern. Es ging darum, ob diese Altertümer als »nordisch« oder als »germanisch«, d.h. »altdeutsch«, zu benennen seien. Hinter diesen Bezeichnungen verbarg sich ein Streit über die ursprüngliche »nationale« Zugehörigkeit Schleswigs, nämlich ob es urdänisch oder urdeutsch sei. Ein strittiges Gegenwartsproblem wurde in eine Vorzeit projiziert, in der es den Nationalstaat überhaupt nicht gab. Die Flensburger Sammlung erhielt in der deutsch-dänischen Auseinandersetzung eine »nationale« Bedeutung. Das sollte nach 1864 Folgen zeigen.

Die Flensburger Sammlung stand in der Thomsen-Tradition.

Sie war nach dem Prinzip der Dreiteilung aufgebaut und deckte die Zeit vom Altertum bis nahe an die eigenen Gegenwart. Engelhardt wollte, wie Thomsen, die technische Entwicklung des Menschen zu immer größerer Vollkommenheit zeigen. Die Aufstellung der Flensburger Sammlung vom Jahre 1863 unterschied sich also nicht von der des Oldnordisk Museums oder der der anderen Kopenhagener Sammlungen. Mit ihren fast 10 000 Fundgegenständen war sie jedoch die größte Sammlung des Gesamtstaats außerhalb Kopenhagens. Ihre Besonderheit war, daß sie weit überwiegend schleswigsche Fundstücke enthielt. Als eine weitere Besonderheit muß genannt werden, daß sie das Werk eines einzelnen Mannes war, und daß dieser Mann jeden Sommer oder Herbst regelmäßig Grabungen vornahm. Zwischen 1853 und 1863 hat er mindestens 19 selbständige, meist langandauernde archäologische Untersuchungen durchgeführt und so seine Sammlung bereichert. Das ist wahrscheinlich einzigartig.

Der Bestand der Sammlung deckt auf, daß Engelhardt fast keine Fundgegenstände aus der Steinzeit sammelte. Die Mehrzahl der Gegenstände dieser Periode stammte aus Jaspersens Sammlung. Die Übernahme der v. Timmschen Sammlung vergrößerte ihre Anzahl, doch ohne die Flensburger Sammlung zu prägen. Die Bronzezeit war mit etwas über 300 Gegenständen vertreten. Engelhardt konnte dieser Periode durch Zukäufe aussagekräftiger Kopien und durch den Erwerb der v. Timmschen Sammlung kontinuierlich größeres Gewicht verleihen. Mit über 4000 Fundgegenständen machte die Eisenzeit fast die Hälfte des Bestandes aus. Diese Periode gab der Flensburger Sammlung ihre außergewöhnliche Bedeutung. Das Mittelalter war mit nur 75 Gegenständen vertreten. Ferner verfügte die Sammlung über fast 400 Münzen, die überwiegend aus dem Herzogtum Schleswig stammten. Etwa 350 Gegenstände repräsentierten die neuere Zeit.

Die Gegenstände der einzelnen Perioden nahmen aber nicht gleich viel Raum ein. 300 Funde der Steinzeit oder 500 Speerspitzen von den Moorgrabungen konnten in je einer Vitrine untergebracht werden. Das Nydam-Boot forderte allerdings einen eigenen Raum. Einige wenige große Gegenstände wie die mittelalterlichen Holzsulpturen oder die Rüstung vom Dom in

Schleswig füllten dagegen bedeutend mehr als die große Anzahl der Beile oder Speerspitzen.

27% der Sammlung waren ihr geschenkt und 7% der Gegenstände waren angekauft worden. 66% stammten von eigenen Grabungen. 83% der Gegenstände kamen aus dem Herzogtum Schleswig. 47% der Fundstellen lagen im südlichen Schleswig, 36% in Nordschleswig, 7% im Königreich und 10% in Holstein. Die holsteinischen Fundstücke waren alle zusammen mit schleswigschen Gegenständen eingegangen. Diese Zahlen decken auf, daß Engelhardt kein kleines »Oldnordisk Museum« mit Fundgegenständen aus allen Teilen der dänischen Monarchie sondern eine schleswigsche Sammlung geschaffen hatte. Das großzügige finanzielle Entgegenkommen des Ministeriums für Schleswig hatte ihm dies ermöglicht.

Engelhardts unermüdlicher Einsatz, seine Grabungen in zwei ergiebigen Mooren, die dänische Kulturpolitik und die Begeisterung des Königs waren einige der Voraussetzungen für das Entstehen der bedeutendsten Sammlung für schleswigsche Altertümer gewesen. Entstanden war sie in einem politisch überaus konfliktreichen Jahrzehnt des deutsch-dänischen Gesamtstaates.

Der Untergang der Flensburger Sammlung

Unglücklicherweise wurden die Fundstücke der Flensburger Sammlung in die nationalpolitische Auseinandersetzung einbezogen. Sie wurden bereits vor 1864 Argumentationslemente im Streit um Schleswigs nationale Zugehörigkeit. Kurz vor Ausbruch des Krieges versuchten Engelhardt und seine Kopenhagener Freunde zusammen mit Regensburg die Sammlung für Dänemark zu retten. Ihr Hauptbestandteil wurde zuerst auf Alsen und kurze Zeit später auf Fünen versteckt. Die Preußen und die neue schleswig-holsteinische Provinzregierung forderten ihre Auslieferung. Sie suchten, setzten sogar einen Polizeispion ein, und entdeckten zuletzt das Versteck mit Hilfe eines dänischen Verräters, der einen von Preußen gezahlten keineswegs geringen Judaslohn einstecken konnte, wenn auch nur 1000 der bereitgestellten 25000 Taler. Im Februar 1868 mußte die Sammlung schließlich, wie im Friedensvertrag bestimmt, ausgeliefert werden. 1874 wurde die Flensburger Sammlung mit der Kieler Sammlung vereinigt. Drei Jahre später transportierte man

auch das Nydam-Boot nach Kiel. Die beiden ab 1874 vereinten Sammlungen entsprachen der deutschen Ideologie vom ewig ungeteilten Schleswig-Holstein.

Es gelang den dänischen Archäologen, allerdings mit nicht immer ganz wahrheitsgetreuen Begründungen, etwa 550 Fundgegenstände für Dänemark zu retten. Diese waren in die Sammlung des verstorbenen Königs eingegliedert worden. Außerdem glückte es, den Hüttener Altar, der sich zur Restaurierung im Oldnordisk Museum befand, der Auslieferung zu entziehen.

Epilog

Conrad Engelhardt setzte seine Karriere als Mitarbeiter des Oldnordisk Museums fort. Weitere Ausgrabungen und Publikationen festigten seinen internationalen Ruf als Feldarchäologe, der sich auf dem Gebiet der Eisenzeit spezialisiert hatte. Er starb 1881, 56 Jahre alt.

Nach dem ersten und zweiten Weltkrieg versuchte Dänemark, die Flensburger Sammlung zurückzubekommen. Es gelang nicht einmal die Auslieferung der Fundgegenstände und des Boots aus dem in Nordschleswig gelegenen Moor von Nydam durchzusetzen. Die von Berlin unterstützten deutschen Verhandlungspartner waren hartnäckig und geschickt. Dänemark mußte dagegen den nach 1864 zurückbehaltenen Hüttener Altar an Deutschland abgeben.

Conrad Engelhardt hatte seine Protokolle der Flensburger Sammlung als Privatbesitz versteckt der Auslieferung entzogen. 1985 wurde eine Kopie dieser Protokolle dem Museum auf Schloß Gottorf übergeben.

Nach 1920 setzte in Deutschland eine intensive Erforschung der Funde aus dem Moor von Thorsberg ein. Wieweit diese neueren Deutungen – wie die des vorigen Jahrhunderts – einer nationalen Ideologie unterliegen, ist eine spannende aber noch nicht geklärte Frage.

Personregister

- Aagesen, gårdejer 86
Abildgaard, S., 25
Abrahams, N.C.L., 51
Adam, P. 111, 217
Ael. Aelianus 74, 95, 96, 210
Ahlmann, pastor 135
Alexander den Store 129
Andersen, H., 147
Andersen, museumsbetjent 200
Antonius Pius, kejser 145
Asmussen, glarmester 54
- Bahr, stolemager 54
Bang, F.S., 66
Baring, Th., 66
Baumann, E. Jerichau 47
Bayer, C. G., 102, 119, 121, 122,
157-158
Berggreen, Korsør 211-212
Billum, C. Sørensen 25, 76, 135
Bird, R.E., 220
Bismarck, O. v., 187, 196, 198,
203-204, 213
Bissen, H. V., 68
Blixen Finecke, C. E., 117-118
Bluhme, C.A., 191-192, 195-198,
246-247
Bonefeldt, dyrlæge 104
Boye, V., 39, 108, 122-123, 125,
181, 243
Brasch, O.M., 51, 64, 77
Bruun, vejinspektør 98
Bruzelius, G., 85
Brøndsted, Johs., 54, 251
Bunzen, smedkermester 54
Bærentzen, bryggeriarbejder 212,
247
- Calcott, A. W., 66
Callsen, P., 83, 85f, 146-147
Carlsen, jernbanearbejder 200-
201
Cervantes M. de, 186
Chambers, R., 66
Christian IV, konge 75, 103, 119
Christian VI, konge 75
Christian VII, konge 103
Christian VIII, konge 19, 21, 23,
30, 43, 99, 103
Christian IX, konge 175
Colding, kromand 103
Commudus, kejser 108
Cuyp, A., 66
Cæsar, Julius, kejser 188
- Danneil, J.F., 36f.
Danner, grevinde 52
Diedrichsen, Dr., 76
Don Quijote 186
Dreyer, major 99
Dreyer, oberstløjtnant 120
Dyck, van 67
Döcker, gårdejer 62
- Engelhardt, A.D., 46
Engelhardt, D.E.I., 60
Engelhardt, H., 233
Engelhardt, K., 233
Engelhardt, L., 232-234
Engelhardt, L.D.E. (Line), 54, 178
Engelhardt, O.M., 46-47
Engelhardt, S.D., 46-47
Erik Menved, konge 72
- Falck, N., 20-21

- Faustina Diva, kejserinde 159
 Faustina den Ældre, kejserinde 145
 Fellenberg, prof., 190
 Fiedler, vejinspektør 71
 Flor, Chr., 21f, 33
 Fogh, R., 202, 204, 206, 212, 247
 Frederik III, konge 75
 Frederik IV, konge 68, 75, 103
 Frederik V, konge 103
 Frederik VI, konge 152
 Frederik VII, konge 19, 33, 52-53, 67, 93, 117, 119, 131, 145, 152, 162, 175 191, 205, 209, 219, 228, 239
 Friedrich Carl, prins 180-183, 189, 228
 Frølich, L., 67f, 247
 Fuglsang, F., 235

 Geoffroy, prof., 141
 Georgsen, købmand 56, 58
 Gorm, konge 223
 Graef, Fr., 212-213

 Hacksted, Nic., 77
 Hadrian, kejser 90
 Hall, C.C., 117-118
 Hambro, C.J., 66
 Hammerich, M., 230
 Handelmann, H., 195, 197, 203, 217- 220
 Hansen, Chr., fortepianofabrikant 54
 Hansen, Chr., Koch 76
 Hansen, Gosch 83, 86f, 146-147
 Hansen, H., Keldbæk 135
 Hansen, H., maler 19,73, 81
 Hansen, Jacob 83, 91
 Hanssen, Catrine 105
 Hanssen, Chr., Nørremølle 111
 Hanssen, H.P., Nørremølle 111, 225
 Hanssen, Jørgen 105-107
 Harald Blåtand, konge 85, 93

 Harries, D., 24f
 Hauch, A.W., 20
 Heger, H., 203
 Henningsen, L., 26, 70, 135
 Herbst, C.F., 39, 43, 46, 49, 54, 71, 77, 85, 93, 95, 108-109, 176, 178-179, 196, 202, 221-222, 243-224, 247
 Herder, J.G., 142
 Hermansen, V., 233
 Heydebrand und der Laza, T. v., 191, 195, 197, 202, 207-208
 Heymerle, gesandt 191, 195, 197
 Hildebrand, H.H., 218
 Hindenburg, G.T., 40
 Hoeck, J., 147
 Holm, snedker 54
 Holstein, v., diplomat 206-207, 209-220, 212
 Holten, J.J., 192-193, 195
 Hubner, J., 76
 Høyen, N.L., 42
 Høyer Møller, E., 179, 195, 247
 Höe, sekretær 206

 Ipsen, N.E.G., 219

 Jankuhn, H., 252
 Jaspersen, C., 14, 22, 24, 27f, 33, 55-56, 58-59, 62, 214, 239
 Jaspersen, S., 33, 52
 Jensen, H.N.A., 24, 27-28, 56
 Jensen, apot., 24
 Jessen, A., 83
 Jochimsen, A., 146
 Johannsen, W., 191-192
 Jørgensen, J. Chr., 176

 Kappel, J.J., 25
 Kastesen, P., 98
 Kaufmann, Pinneberg 90
 Keldorf, J., 197
 Kersten, K., 235-237, 249
 Kindt, C.R.L. v., 23f.
 Klausen, J., 197

- Knorr, Dr., 228
 Knudsen Fr., redaktør 97
 Kornerup, J., 139, 158
 Krag-Juel-Vind-Frijs, C.E., 198-199, 202, 206-207
 Krohn, C.F., 157
 Kuntz, N., 105, 107, 110-111, 145, 181-183, 185, 189
 Künel, A.M.A., 51, 75
 Küster, politiagent 206-207
 Kølle, C.A., 68
 Körner, von, 231
- Lambertsen, N., 200-291
 Landseer, E., 66
 Langer, politimester, 194
 Ledebur, L.K.W.A. v., 180-181, 183-186, 190, 245
 Lenith, P.A., 154, 177
 Lindenschmit, L. den Ældre, 38, 108, 125, 129, 141-142, 188, 218
 Lisch, G.C.Fr., 36f, 38, 42, 56, 76, 141-142, 185, 188, 221
 Ludwig Karl Maria af Arenburg, 182, 189
 Lübker, F., 50
 Læssøe, Th., 47
- Mackeprang, M., 225-226, 228-234, 236
 Maclise, D., 66
 Macrinus, kejser 108
 Manicus, C., 23
 Marcus Aurelius, kejser 108
 Marxen, Dr., 30, 62, 98, 134, 156
 Mauer, Fr., 183
 Mechlenburg, M.R., 24, 32, 59, 63-64, 69, 73-74, 66, 82, 86-88, 95-96, 100, 120, 135
 Mester, politiagent 199-201
 Mestorf, J., 219,
 Michelsen, A.J.L., 22
 Mogensen, J., 212
- Moltke, C., 68
 Moltke, von H., 182
 Momme, pastor, 120
 Mommsen, F., 52, 100
 Monrad, C.F., 51, 90, 221, 233
 Morlot, C.A., 141, 153, 190
 Mose, arkitekt 220
 Muusmann, herredsfoged 90
 Møller, I.C., 235
 Mühler, H. v., 186, 203-204, 215-217
 Müller, Chr., 42f, 109-110, 113, 123, 125-126, 128, 147-150
 Müller, L., 72
 Müller, S., 225-226
- Nathan, hr., 112
 Nilsson, Sv., 35-36.
 Nørlund, P., 236-237, 249
- Olfers, I. v., 183
- Paulsen, Chr., 21
 Pernow, snedker 54
 Petersen, A., 86
 Petersen, C., 63
 Petersen, J. Magnus, 150, 154, 177, 211, 222, 240, 250
 Petersen, L., 98
 Petersen, M., 98
 Petersen, P., 136-137, 139
 Petersen, R., 177-178
 Petersen Smith, H.C., 196
 Petersen, skibsmægler 197
 Peto, baneingeniør 55
 Piepgras, T.H.C., 28, 30, 62, 86, 112
 Plöhn, F., 147
 Poulsen, C.M., 68, 71-72
 Prittwitz, von, 182-183
- Quast, A.F. von, 186-187, 197, 204, 215, 219, 246
 Quehl, konsul 207, 209

Raben, J., 238
 Rafn, C.C., 30-31, 48, 52, 56, 97, 153, 221
 Rannje, malermester 54
 Regensburg, T.A.J., 52, 59, 64, 67, 70, 76, 78, 80, 82, 88, 92-93, 97, 99, 103-107, 112-114, 116, 118, 123, 126, 128, 138, 140, 151, 154, 157, 161, 165, 178-179, 189, 195-196, 214, 239-240
 Reventlow, kurator, 85
 Richard, C. F., 207, 209
 Rotwitt, C. E., 117-118
 Ruisdale, J., 66
 Rønnenkamp, C., 58

 Sabranski, J.M., 54
 Sauermann, E., 226, 229-231, 237
 Schade, A.H., 76, 170, 175
 Scheel-Plessen, C., 202-203, 206, 208, 213, 215-217, 220
 Schmidt, J.D., 103
 Schmidt, rustmester 94
 Schwantes, G., 234-235
 Septimius Severus, kejser 150
 Severin, S.P., 100
 Sigurdsson, J., 42
 Simesen, R.J., 50-51, 53, 152
 Sorterup, J.B., 32-33, 40, 42-43, 48, 51, 71, 242
 Speerschneider, C.A., 109, 126, 153
 Stampe, H., 145
 Steenstrup, Jap., 60, 85, 108, 150, 179
 Steinhauer, C.L., 39-41, 132, 243
 Steltzer, Th., 237
 Stemann, Chr.L.E. v., 52
 Stephens, G., 109, 141
 Stephensen, F.V., 126, 128, 156, 162, 164, 176-179, 198, 200, 202, 204, 247
 Street-Jensen, J., 38
 Strunk, A., 39-40, 42-43, 185, 202, 243-245, 247
 Suhrbeck, snedkermester 54
 Sylow, N., 200-202, 206-207, 209, 212
 Techant, A., 218, 220
 Telling, S., 234
 Thaulow, G., 195, 197
 Thomsen, A., 135
 Thomsen, C.J., 12-13, 20, 22, 25, 30-33, 35f, 48-58, 60-61, 65-67, 72, 77-78, 81, 85, 87-89, 95, 97, 101, 103, 105, 113, 122-125, 132, 139, 141-142, 147, 150, 152, 155, 160, 168, 176, 180, 192, 221-222, 241-242, 244
 Thomsen, K., 77, 139
 Thorvaldsen, B., 168
 Thyra, dronning 223
 Timm, P. v., 23f, 29, 44, 99-100, 157, 170
 Titus, kejser 150
 Torm, Em., 153
 Trajan, kejser 150
 Trümpelmann, von, 230

 Vedel, E., 209
 Vedel Simonsen, L., 39, 56
 Verbockhoven, E., 66

 Waitz, G., 152
 Wallich, A., 195, 220
 Warnstedt, J.E.Fr., 20, 26
 Webster, T., 66
 Werlauff, E.C., 19
 Wilhelm I, konge 130
 Wilkie, D., 66
 Willmot, sergeant 236
 Winstrup, L.A., 69, 74, 76, 81, 94, 114-116, 153, 162
 Winzingerode, officer 181, 185
 Wolfhagen, F.H., 59, 63, 81, 114, 116, 118
 Worsaae, J.J.A., 19, 30f, 39-40, 42-44, 48, 53, 60, 69-70, 73-74, 76, 85-86, 88-89, 96, 126-127, 139,

142-143, 147, 150-151, 179, Zedlitz v., 186
187-193, 202, 205-206, 211, Zeuthen, Chr.O., 127,131
221-222, 241-245, 247 Zinck, L., 39, 221
Wulff, kaptajn 199

Sted- og sagregister

- Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 223
Ageby 99
Aabenraa, 60, 204
Aarhus 38
Adelby 71, 158
Adsbøl 229
Allesøe 59, 70, 76, 95, 105, 109, 122, 132
Allesøe mose (Vimose) 59, 70, 76, 95, 105, 109, 122, 132
Alslev 94, 103
Altmarken 36
Altona 12, 20, 26, 38
Alunkonservering 108-109, 176, 178
Anglere 237, 249
Annaler for Nordisk Oldkyndighed og Historie 97, 153
Ansigtsmaske af sølv 123, 122, 250
Antikvariske Selskab i Aarhus, Det 132, 170
Antikvarisk-Topografisk Arkiv 19, 112
Antikvarisk Tidsskrift 56
Antikvariske Annaler 17, 56, 153
Arrild, Sydslesvig, 28, 100
Artikel V 204
Artikel XIV 187
Assens 232
Aurora, dampskib 208

Barbariske oldsager 82, 95
Bergen 36
Berlingske Tidende 161
Blodkopper 131

Boel sogn, Gottorp amt
Bollerslev 100
Bordesholm 227
Borum Eshøj 223
Bov 62
Breckendorf 144
Bredebro 157
Breklum 150, 156
British Museum 65
Broholm 41
Brystplade 82, 95, 124-125, 130, 132, 210
Brøns 101
Bustorp 77

Constanz 185, 187
Correspondenz-Blatt 85
Christiania 37
Christiansborg Slot 35, 37, 117
Christianslyst 92

Dagbladet 125, 183, 185
Damasceret 107
Danefæ 21, 71-72, 91, 215, 240
Danere 237, 251
Danevirke 12, 18, 23f, 68, 139, 156, 186
Danisering 246
Das Ausland 184
Deltager 153
Den danske Slesviger 185
Dorestadmønter 59
Dreilinden 182
Dresden 46
Dronningens Tværgade 46
Dræning 109-110, 147
Duborg Slot 17, 18

Dynt 155
 Døbestenen 85
 Døstrup 229

 Ekernförde 26, 99, 101, 120
 Edinburgh 66
 Egersund 111
 Ejderdanser 186
 Eskris 104
 Etnografisk Museum 243

 Falken, dampskonnert 110, 111
 Femern 26
 Firenze 46
 Flensborg Latin- og Realskole 50,
 53, 233, 239
 Flensburger Gelehrtenschule 50
 Flensburger Zeitung 50, 55, 62,
 129, 135, 153
 Fockbæk 234, 235
 Fortjenstmedaljen 91
 Frederiksborg Slot 113
 Frøslev høje 139, 143-144
 Fyrstehue af sølv 80, 51, 151, 210,
 250

 Gallehus 70
 Gallerkrigene 188
 Gasse høje 119, 128, 156, 158,
 218
 Gasteinoverenskomsten 198, 246
 Gelting 27, 29, 86
 Germanske oldsager 183, 185,
 237, 245
 Glücksborg Slot 117
 Gottorp Slot 236
 Granikos 129
 Grenå 132
 Gross-Wehden 234
 Grosse Johannisstrasse 54
 Gråsten 105, 200-201
 Gummersmark 70
 Guldskat, Skodborg 248

 Haderslev 84, 129, 204

 Haidkrug 147
 Hamborg 46, 77, 80, 90, 112, 212
 Hamburger Nachrichten 215
 Hedeby 12
 Herredsberøjsninger 222
 Hesselagergård 76
 Hjelm af bronze 80, 96, 99
 Hjelm af sølv 123-124, 132, 151,
 205, 210-211, 250
 Holbæk 120
 Hollingstedt 147
 Hornskov 158
 Husum skole 119
 Husum kirke 229
 Hyttenalteret 14, 104, 120, 154,
 159, 229, 230f 249
 Hørup kirke 104

 Issos 129
 Itzehoe 79

 Jegerup 135
 Jelling 40
 Jylland, dampskib 198-199
 Jyske Lov 21, 28

 Kancellifredninger 17f
 Kappel 28, 30, 98
 Kattenstraße 2, Kiel 220
 Kehdenstraße 8, Kiel 219
 Keldbæk mark 69
 Klintum v. Læk 156
 Kluesgård 58
 Kollundhøjene 139
 Komplekse fund 173
 Korsør 179, 198-202, 206-207,
 209, 211-213
 Kragehul 190
 Kreuzzeitung 183
 Krystalpaladset, London 66
 Kufiske mønter 59
 Kuglehovedfibula 150
 »Kunstmuseum« (for kunstflid og
 -industri) 48-49, 78, 222
 Kurborg 158

Kvægmarked 83
 Kværn 229
 Körnerkommissionen 226

 Ledetraad til Nordisk Oldkyndig-
 hed og Historie 36, 59
 Leipzig 46
 Lille Dragshøj 102
 Limes 152
 Lyksborg Slot 109-110, 125, 175
 Læk 84
 Lødvers ring 70

 Mankestol 30-31, 157
 Maryland, USA 54
 Medusahoveder 82, 124
 Monuments of Fine Arts and
 Archives 236
 Møllnersøen 234, 236
 Mürvik 235

 Napoli 46
 Neue Preußische Zeitung 183,
 184
 Nordborg 98
 Nordiske oldsager 185, 245
 Nordskov, Gelting 24, 29
 Nordslesvigsk Søndagsblad 221
 Nydam II-fundet 248
 Nørrebrarup 28, 98

 Odense 38-39, 59
 Olderup 100, 120-121, 128, 156
 Oldsagskommissionen 17f, 49
 Overførte figurer 229
 Overgivet til opbevaring 229

 Popholt 85
 Prag 46
 Preetz 229
 Prinsens Palæ 37

 Rendsborg 123, 228
 Ribe 119

 Ridderkors 99, 145-146
 Rigsdagspartiernes Sønderjyske
 Udvalg 225
 Ringbrynjer 82, 84, 123
 Ringsted 69
 Rom 46
 Rugbjerg mark 100
 Runepind, Frøslev 139, 141, 157
 Runesten, Arrild, Sydslesvig 28,
 100
 Runesten, Bustorf 77
 Runesten, Hovslund 76, 182, 228
 Rylskov kirke 159
 Rødning 33, 34
 Røst gods 134

 Samlede fund 173-174, 245
 Sandbjerg Slot 110-111, 250
 Savstrup 98
 Saxere 237
 Schierensee gods 234
 Sct. Jørgens kamp med dragen
 229
 Severø 71
 SHAEF-mission to Denmark 237
 Skandinaviens Urinvånare 36
 Skardestenen 234
 Skibsanker, Nydam 182
 Skodsborg Slot 147
 Skreffelhøj 62
 Skærbæk 101
 Skørtinge gods 45
 Slagelse 75
 Slaget v. Friedberg 103
 Slesvig Domkirke 104, 159, 169
 Slesvigs eller Sønderjyllands Old-
 tidsminder, Om 187
 Slesvigske Provindsialefterretning-
 er 97, 143
 Sluttede fund 82, 173-174, 245,
 248
 Sol-li 69
 Sorø Amtstidende 211
 Spanske fluer 131
 Spenting 98

Stenbjerg kirke 104
Stockholm 37
Stolk 147, 157
Svenstrup, Als 229
Sønderballe 120, 157
Sønderborg Slot 78, 104, 183
Søndermølle 98
Sønder Smedeby 63, 156

Taksation 146-149
Thaulowmuseet 226, 229-230
Terkelsbøl 220
Thorsbjerg høje 135f, 143-44
Tredeling 35f, 141, 144, 183, 185
Tresidet traktat 225
Triest 46
Tvillinghøj 101-102
Tønning 158, 228
Tøsdorf 76

Ulleruplund 101, 119, 135

Vaalseskatten 59
Valdemar Sejrs Jyske Lov 68
Valdemarsmuren 22, 139
Vedsted høje 135
Venedig 46
Vester Gasse 101
Vester Snogbæk 181, 185
Vester Sottrup 181
Viborg 38
Vimose (Allesøe) 189-190

Øster Gasse 101, 121
Øster Sottrup 107

Åreladning 131
Årø 28, 29
Århus 132
Ålborg 212

